НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ISSN 2413-8142
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL
ICV 2016: 46.98

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2018 рік
Випуск 19

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор, відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук. співробітник, заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – доктор іст. наук, професор, відповідальний секретар;
Бащенко М.І. – доктор с.-г. наук, професор, академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Добржанський О.В. – доктор іст. наук, професор;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – доктор. іст. наук, професор;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Карєв Дмитро – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Марусик Т.В. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Меньковський В'ячеслав – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Перехрест О.Г. – доктор. іст. наук, професор;
Реєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Серджента Павел – доктор габілітований, професор (Польща);
Стемпнік Анджей – доктор габілітований, професор (Польща);
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор;
Черевко О.В. – доктор екон. наук, професор;
Шмигель Михал – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Рецензенти:

Лазуренко В.М. – доктор іст. наук, професор;
Коріненко П.С. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює щиру подяку за сприяння у підготовці випуску почесному голові асоціації «Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району», почесному голові фонду ім. І.М. Піддубного

Петру Григоровичу Душейку

та керівництву корпорації «Дніпро»

Андрію Петровичу Душейку, Григорію Петровичу Душейку, Олексію Петровичу Душейку.

Засновники – Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).
Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238 видання включено до Переліку наукових фазових видань України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного університету (протокол № 8 від 18.06.2018 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки Наукового товариства істориків-аграрників та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися за адресою: http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua

© Інститут історії України НАН України, 2018
© Черкаський національний університет, 2018
© Автори статей, 2018

ЗМІСТ

Революційні потрясіння початку XX ст. Селянський вимір подій (із нагоди 100-ї річниці Української революції 1917 – 1921 рр.)

Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. як глобальне потрясіння та її наслідки для України.....4
Берестовий А. І., Пасічна Ю. Г. Аграрне законодавство Центральної ради: вплив політичного чинника.....8
Бундак О. А. Інтеграція українського селянства прикордонних територій у громадські організації (спілки, об'єднання).....14
Верховцева І. Г. Повсталі громади: самоврядування селян у Російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку XX ст.....18
Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Селянство Золотоніського повіту в добу революційних потрясінь початку XX століття: повсякденність та боротьба за землю і волю.....28
Капустян Г. Т. Селянський повстанський рух Півдня України (махновщина) в контексті Української революції 1917-1921 рр.....31
Касян А. І. Волосні сходи Правобережної України в пореформенний період.....36
Ковальова Н. А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902 – 1922 рр.: основні підходи до визначення поняття.....40
Корновенко С. В., Земзюліна Н. І. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи.....45
Масненко В. В. Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917-1921 рр.).....49
Священко З.В. «Російська проблема» у міжнародних відносинах після Першої світової війни.....60

Методологія та історіографія аграрної історії

Глібіщук М. В. Концепція революцій Дж. Голдстоуна.....63
Горак В. С. Григор'євський і махновський повстанські рухи: історія та історіографія взаємин.....67
Гоцуляк В. В. Сучасний стан вивчення наукової спадщини дослідників аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст.....74
Іващенко В. А., Тараненко О. М. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського (2000-ні – 2010-ті рр.).....85
Кірєєва В. О., Морозов А. Г. Аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на сторінках «Українського Селянина».....90
Карасевич О. О. Матеріальне забезпечення сільського господарства України в 1953–1964 рр. у публікаціях часів «застою».....95
Свйонтек А. Поляки та революційні події в Україні в 1917-1921 роках: нарис історії дискурсу.....100
Платмір Я. Л. «Селяни стають українцями»: процеси модернізації українського села в інтерпретації Ендрю Вілсона.....108

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Абразумова О. М. Поширення опозиційних та антирадянських прокламацій в українському селі 1920-х років.....111
Кононенко Ю. С. Духовні основи конституційного ладу України.....113
Присяжнюк Ю. П., Орищенко Р. М. Боговідступництво як радикальна зміна традиційної релігійності українського селянства (1920-і – початок 1930-х рр.).....118
Рубан М. Ю., Татаринов С. Й. Репресовані православні ієрархи та священнослужителі Бахмутського краю 1920–1930 рр.....122
Тельвак В. В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет.....127
Чабан А. Ю. Витоки та шляхи розвитку імперської політики Росії щодо України.....134

Рецензії

Корновенко С. В. «Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX - початку XX ст.). Історичний аспект : Коріненко П.С. - Тернопіль: Вектор, 2018. - 367 с.».....138

CONTENTS

Revolutionary Shocks of the Early 20th Century. Peasantry Dimension of the Events (on the occasion of the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921)

Reient O. The Great war 1914–1918 as a global upheaval and of its consequences for Ukraine.....4
Berestoviy A., Pasichna Y. Agricultural legislation of the Central Council: influence of political factor.....8
Bundak O. The integration of the ukrainian peasantry on the border territories into the public organizations (unions, communities).....14
Verkhovtseva I. Continued communities: the peasant self-government in the Russian empire in the conditions in the social-political strategies of the beginning of the XX centuries.....18
Golysh G., Lisytsya L. Peasantry of Zolotonsky district in the age of revolutionary shocks at the beginning of the XX century: everyday life and the struggle for land and freedom.....28
Kapustian H. Peasant and rebellious movement in the South of Ukraine (makhnovschyna) in terms of Ukrainan revolution 1917–1921.....31
Kasyan A. Volost assemblies in Right-bank Ukraine during the post-reform period.....36
Kovalyova N. The peasant revolution in the Dnieper Ukraine in 1902–1922: the main approaches to the formulation of the concept.....40
Kornovenko S., Zemzyulina N. Revolutionary disturbances in the early XX century: agrarian law of Central and South Eastern Europe.....45
Masnenko M. How the ukrainian peasants were made warriors (to socio-cultural and military aspects of revolution 1917-1921).....49
Svyaschenko Z. «Russian problem» in international relations after the First world war.....60

Methodology and historiography of agrarian history

Hlibischuk M. The concept of revolutions of Jack Goldstone.....63
Horak V. The hrigoriyev and makhno insurgent movements: history and historiography of the relations.....67
Hotsuliak V. Current state of the scientific heritage study of the Ukrainian agricultural history (late XIX – early XX century).....74
Ivashchenko V., Taranenko O. New domestic historiography agrarian policy P. Skoropadsky (2000th – 2010th years).....85
Kirieieva V., Morozov A. Rural matter of P. Skoropadsky's Hetmanate period and the Directory of the Ukrainian People's Republic on the pages of «Ukrainian Peasant».....90
Karasevych O. The material providing of agriculture of Ukraine in 1953 – 1964 in publications of times of «stagnation».....95
Świątek A. Poles and revolutionary events in Ukraine in 1917 – 1921: an outline of the history of discourse.....100
Platmir Y. «Peasants are becoming ukrainians»: processes of modernization of the ukrainian village in the interpretation of Andrew Wilson.....108

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

Abrazumova O. Distribution opposition and anti-soviet proclamations in ukrainian village in 1920s.....111
Kononenko Yu. The spiritual foundations of the constitutional system of Ukraine.....113
Prysyazhnyuk Y., Orishchenko R. Divine apostasy as a radical change in the traditional religiosity of the ukrainian peasantry (1920s – early 1930s).....118
Ruban M., Tatarinov S. The repressed orthodox hierarchs and clerics of the Bakhmut region 1920s – 1930s.....122
Telvak V. Cultural politics of Mykhailo Hrushevsky as an editor of village magazines.....127
Chaban A. Sources and ways of development of Russian empire policy on Ukraine.....134

Reviews

Kornovenko S. «Legal principles of agrarian policy in Ukraine (the second part of the 20th – early 20th centuries). Historical aspect: Korinenko P.S. – Ternopil: Vector, 2018. – 367 pp.».....138

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОТРЯСІННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ. СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР ПОДІЙ (ІЗ НАГОДИ 100-Ї РІЧНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.)

УДК 94(100:477) «1914/1918»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-4-8

О. П. Реєнт

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РР. ЯК ГЛОБАЛЬНЕ ПОТРЯСІННЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто Першу світову війну з погляду глобального катаклізму, що вплинув на історію не лише XX, а й початку XXI ст. Показано вплив цього міжнародного конфлікту на українські землі. Значну увагу сконцентровано на висвітленні найголовніших «українських аспектів» війни у політичній, ідеологічній, військовій, економічній та соціальній площинах. Вказано як на негативні, так і позитивні наслідки подій 1914–1918 рр. для формування модерної нації та становлення державності.

Ключові слова: *Перша світова війна, Велика війна, глобальне потрясіння, гуманітарна катастрофа, політика, Україна.*

Постановка проблеми. Велика війна 1914–1918 рр., яку з початком Другої світової назвали Першою, як явище цивілізаційного розмаху та порядку стала переломною подією для світової історії, справжньою гранню між епохами, визначивши по суті подальший розвиток людської цивілізації. На слушну думку американського дипломата і політолога Дж. Кеннана, «все, що відбулося у світі в XX ст., спричинено Першою світовою війною».

Масштаб війни, величезні втрати, передусім людські, а також викликані нею фундаментальні зрушення (активізація соціальних і національних рухів, революції, геополітичні зміни) зумовили значний наукових інтерес до воєнних дій 1914–1918 рр. одразу ж після їх закінчення, котрий не вщухає й дотепер. Для сучасних вітчизняних істориків звернення до різних аспектів Першої світової війни є актуальним з погляду створення неупередженої в оцінках, багатовимірної й фактологічно насиченої реконструкції тогочасних подій саме в українському контексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний вимір Великої війни є сьогодні багатошаровим і розмаїтим. Свій внесок у його наповнення зробили представники не одного покоління вчених із різних наукових шкіл, течій і напрямів. Однак **с**истемне та комплексне вивчення «українських аспектів» цього конфлікту стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності.

Керуючись новими методологічними підходами, вітчизняні науковці досягли суттєвих результатів в осмисленні подій та наслідків Великої війни. У фокусі дослідницького пошуку опинилася ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох напрямів: економічного, соціального, політичного, зовнішньополітичного, воєнного полону, історії легіону УСС та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни».

Справжнім бумом можна назвати сплеск у вивченні різних соціальних аспектів Першої світової війни. Така ситуація викликана кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись із основними векторами студіювань проблематики європейськими фахівцями, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить, власне, на вивченні проблем людини у війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини.

Значний поступ у вивченні подій та наслідків Першої світової війни здійснили співробітники Інституту історії України НАН України. До 90- і 100-річчя від її початку було проведено Всеукраїнський круглий стіл (2004) та Всеукраїнську наукову конференцію з міжнародною участю (2014), опубліковано серію статей, а також підготовлено спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» [1; 2] та «Українського історичного журналу» [3]. Результатом подальшої праці над воєнною проблематикою 1914–1918 рр. стало видання монографій, довідників, навчальних посібників, відповідних розділів у колективних працях [4; 5; 6].

У 2013 р. Інститут історії України НАН України завершив роботу над фундаментальним науковим

виданням «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: історичні нариси» [7], в якому здійснено спробу комплексного аналізу різних вимірів суспільного життя України в період Першої світової війни. Його логічним продовженням став документальний збірник «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [8], опублікований у 2015 р.

Серед вітчизняних монографічних публікацій останніх років варто виділити спільну працю В. Солдатенка та В. Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни [9]. Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В. Зорик та А. Зорик [10]. У монографії київського дослідника О. Кураєва розглянуто український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни [11], а Л. Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню проблем біженства в роки війни [12; 13].

Загалом вітчизняні історіографічні здобутки на цьому шляху останніх вже майже двох із половиною десятиліть [Дет. див. 14] сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важливою складовою про події Великої війни.

Мета дослідження полягає у характеристиці ключових ознак Першої світової війни як глобального потрясіння та аналізі її впливу на українські терени.

Виклад основного матеріалу. Велика війна 1914–1918 рр. стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, XIX ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, розширення демократичних інституцій, залучення дедалі більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні – автомобілі, літаки, електротовари, вироби хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим і не лише для представників родової аристократії й буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більше її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затяжними й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили було запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда й підвів риску під усталеним порядком життя.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла з собою Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, який вона набула, та стрімкому падінні цінності людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Лише за перший її тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, загалом до війська було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн – убито (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн – поранено, з яких 3,5 млн назавжди стали інвалідами [7, 708].

Раніше не бачені масштаби Великої війни та наслідків, що вона їх спричинила для світу й особливо – для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. На Заході саме так і було: Перша світова війна там стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті вже для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла із собою людству Друга світова війна – не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок – ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явище безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом більшій частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн, а у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову» [Дет. див. 7, 708–709].

Аналізуючи перебіг подій Першої світової війни та її наслідки, детальніше зупинимося на основних аспектах, що стосувались безпосередньо України. Її етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки

перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців війни. Через австро-угорські Галичину та Буковину і російську Волинь неодноразово прокотився страшний коток бойових дій. На згаданих українських землях відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (1914 р.) і Брусиловський прорив (1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарнувського прориву (1915 р.), вдалого для армій країн Четверного союзу. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території промовисто вже самим своєю кількістю говорять хоча би тільки 6-ть (!) битв за Ковель.

Протиборчі у війні країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення «русских подъяремной Руси из 600-летней неволи» (Російська імперія) чи українців від «російської тиранії» (Австро-Угорщина та Німеччина). Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії, розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання пекучої внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху.

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях були влаштовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

Водночас відзначаємо, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць) опинилися під владою та адмініструванням одніє держави – Російської імперії.

У 1914–1918 рр. воюючі сторони практикували створення з підданих держав-антагоністів військових загонів та легіонів на добровільній основі. У Російській імперії на відміну від полонених чехів і поляків, формування подібних підрозділів із українців різної політичної орієнтації залишилося на стадії проектування [Дет. див. 15]. Створення ж Німеччиною двох полків – Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених-українців – було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Велика війна поклала початок і формуванню українських національних військових частин у складі армій протиборчих країн: легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше – влітку–восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у ХХ ст. «скриньку Пандори» нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих – до таборів на Заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші. Сотні тисяч добровільних біженців і примусових виселенців, які потребували хоч якогось облаштування в місцях свого перебування, становили одну з найгостріших гуманітарних проблем, породжених Першою світовою війною [Дет. див. 12; 13; 16; 17].

Евакуація на схід влітку–восени 1915 р. із прифронтових, що перебували під загрозою захоплення ворогом, Волинської, Подільської та Київської губерній частини промислового потенціалу, цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом святого Володимира стала апробацією такого роду досвіду та передвісником масштабної евакуації часів Другої світової війни.

Мобілізація до війська мільйонів чоловіків на українських теренах (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис) призвела до сутнісних демографічних змін у структурі зайнятості населення, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були заступити вибулих на фронт чоловіків.

Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив вплив згаданих факторів на населення українських теренів, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та ліг в основу міжнародно-правних договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Висновки. Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал, починаючи з літа 1917 р., шляхом самочинної демобілізації величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далося взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Велика війна 1914–1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Вступивши у Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її українські землі вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, втім, після Брестської мирного договору 9 лютого (27 січня) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а підавстрійська – у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Особливо варто зазначити, що жодна з двох протиборчих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Попереду був час боротьби за Соборну Українську Державу…

Список використаної літератури та джерел:

1. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / ред. О. П. Реєнт [та ін.]. – К., 2005. – Вип. 9. – 332 с.
2. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / ред. О. П. Реєнт [та ін.]. – К., 2014. – Вип. 23. – 318 с.
3. Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – 160 с.
4. Донік О. Україна: хроніка XX століття. Роки 1911–1916 : довід. вид. / О. Донік, В. Молчанов, В. Любченко, Б. Яншин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – 147 с.
5. Реєнт О. Перша світова війна і Україна : монографія / О. Реєнт, О. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
6. Реєнт О. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) / О. Реєнт // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. В. М. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Геєць [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран [та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 64–96.
7. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. – Кн. 1: Історичні нариси. – 784 с.
8. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / ред. В.А. Смолій, Г.В. Боряк [та ін.]. – К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2015. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень. – 800 с.
9. Головченко В. Українське питання в роки Першої світової війни: Моногр. / В. Головченко, В. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.
10. Зорик В. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) : монографія / В. Зорик, А. Зорик. – Х. : ХДУХТ, 2011. – 216 с.
11. Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918) : монографія / О. Кураєв. – К., 2006. – 274 с.
12. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія / Л. Жванко. – Х. : Віровець: Апостроф, 2012. – 567 с.
13. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : моногр. / Любов Миколаївна Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків, 2010. – 359 с.
14. Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Яншин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4–21.
15. Любченко В. Б. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914–1920) / В. Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 123–129.
16. Лазанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 84–110.
17. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 196–240.

References:

1. Reient, O. P. (Ed.). (2005). *Problemy mstorмn Ukranni XIX – pouatku XX st. (Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.)*, (9). (in Ukr.)
2. Reient, O. P. (Ed.). (2014). *Problemy mstorмn Ukranni XIX – pouatku XX st. (Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.)*, (23). (in Ukr.)
3. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal (Ukrainian Historical Journal), 4. (2004). (in Ukr.)
4. Donik, O., Molchanov, V., Liubchenko, V., & Yanyshyn, B. (2007). *Ukraina: khronika XX stolittia. Roky 1911–1916*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2004). *Persha svitova vijna i Ukraina*. Kyiv: Heneza. (in Ukr.)
6. Reient, O. P. (2011). Ukraina u Pershij svitovij vijni (1914–1917). In V. A. Smolii (Ed.), *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* (Vol. 2, pp. 64–96). Kyiv: Nika-Tsentr. (in Ukr.)
7. Reient, O. P. (Comp.). (2014). *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* (Vol. 1: Istorychni narysy). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". (in Ukr.)
8. Smolii, V. A. (Ed.). (2015). *Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina* (Vol. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen'). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". (in Ukr.)
9. Holovchenko, V. I., & Soldatenko, V. F. (2009). *Ukrains'ke pytannia v roky Pershoi svitovoi vijny*. Kyiv: Parlaments'ke vyd-vo. (in Ukr.)
10. Zoryk, V. A., & Zoryk, A. S. (2011). *Politychni partii Ukrainy ta Rosii v roky Pershoi svitovoi vijny (1914 – liutyj 1917 rr.)*. Kharkiv. (in Ukr.)
11. Kuraiev, O. O. (2006). *Ukrains'ka problema u politytsi Berlina ta Vidnia u Pershij svitovij vijni (1914–1918)*. Kyiv. (in Ukr.)
12. Zhvanko, L. M. (2012). *Bizhentsi Pershoi svitovoi vijny: ukrains'kyj vymir (1914–1918 rr.)*. Kharkiv: Virovets: Apostrof. (in Ukr.)
13. Zhvanko, L. M. (2010). *Bizhenstvo Pershoi svitovoi vijny v Ukraini. Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.)*. Kharkiv. (in Ukr.)
14. Reient, O. P., & Yanyshyn, B. M. (2014). Velyka vijna 1914–1918 rr. u suchasnij ukrains'kij istoriohrafii. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal (Ukrainian Historical Journal), 3,* 4–21. (in Ukr.)
15. Liubchenko, V. B. (2009). Sproby formuvannia v roky Pershoi svitovoi ta Hromadians'koi voien dobrovol'chykh vijs'kovykh chastyn z halychan-ukraintsiv rusofil's'koi oriientatsii (1914–1920) (O. P. Reient, Ed.). *Problemy mstorмn Ukranni XIX – pouatku XX st. (Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.)*, (16), 123–129. (in Ukr.)
16. Lazanska, T. I. (2002). Nimtsi-vyselentsi ukrains'kykh hubernij u roky Pershoi svitovoi vijny (O. P. Reient, Ed.). *Problemy mstorмn Ukranni XIX – pouatku XX st. (Problems*

of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.), (4), 84–110. (in Ukr.)
17. Lazanska, T. I. (2009). Stanovysche bizhentsiv Ukrainy v roky Pershoi svitovoi vijny (O. P. Reient, Ed.). *Problemy mstorмn Ukranni XIX – pouatku XX st. (Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.)*, (16), 196–240. (in Ukr.)

O. Reient

THE GREAT WAR 1914–1918 AS A GLOBAL UPHEAVAL AND OF ITS CONSEQUENCES FOR UKRAINE

In the article, the World War First it examined from the perspective of a global cataclysm that essentially determined the further development of human civilization not only in the twentieth, but in also the early twenty-first century. It indicated that the tragedy of war especially manifested in the total character, which it has become, and the rapid fall in the value of human life. In its universal scope and demographic losses, this war greatly surpassed everything that happened thereto during the largest international military conflicts in human history.

It showed the influence of the global confrontation 1914–1918 on the Ukrainian ethnic lands, which were divided between the Russian Empire and Austria-Hungary. They have been the object of geopolitical encroachments of the warring parties and for four years become the theater of fierce fighting, and their population found itself on opposite sides of the front line.

Considerable attention it paid to elucidating the main «Ukrainian aspects» of the war in the political, ideological, military, economic and social planes. It shown both negative and positive consequences of the World War First for the formation of modern nation and the establishment of statehood.

Key words: *World War First, the Great War, a global conflict, humanitarian catastrophe, politics, Ukraine.*

УДК 94(477) «1917/1918»: 338.42](092)(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-8-14

А. І. Берестовий
кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Черкаського художньо-технічного коледжу
Ю. Г. Пасічна
кандидат історичних наук, фахівець І категорії відділу аспірантури Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА*

Статтю присвячено вивченню аграрного законодавства Центральної Ради. На основі опрацьованих джерел та здобутків наукової літератури проаналізовано погляди і політичні переконання лідерів Центральної Ради на шляхи вирішення аграрного питання. Розкрито вплив політичного фактору на формування аграрного законодавства Центральної Ради

Ключові слова: *Центральна Рада, аграрне законодавство, селянство.*

Постановка проблеми. Сучасна Україна переживає період трансформацій у різних сферах життя. Однією з них є аграрна. Зміни в аграрній сфері є відображенням тих процесів, що відбуваються в економіці та що пов'язані з формуванням сучасних ринкових відносин, виходом нашої держави на європейський ринок. Нові умови аграрного розвитку України не можливі без формулювання та врегулювання насамперед правового поля аграрної сфери. Тому звернення до вивчення досвіду історичного минулого, зокрема аграрного законодавства Центральної Ради, є актуальним. Його врахування дозволить, якщо не уникнути, то пом'якшити можливі негативні наслідки від сучасних реформ на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня вітчизняна історіографія з порушеної нами теми представлена напрацюваннями В. Верстюка [3], В. Солдатенка [31], О. Житкова [15], В. Капелюшного [18], Г. Корольова [23], Н. Ковальової [19], С. Корновенка [21] та інших. Водночас предметнішого вивчення потребує вплив політичного фактору на формування аграрного законодавства Центральної Ради.

Автори ставлять за **мету** дослідити погляди провідних представників Центральної Ради на вирішення аграрного питання та їх вплив на аграрне законодавство Центральної Ради.

Виклад основного матеріалу. Після Лютневої революції 1917 р. Центральна Рада стала органом влади в Україні. Її діяльність розпочалася 4 березня 1917 р. і в перші місяці фокус її уваги було зосереджено на вирішенні політичних та організаційних питань. Однак невдовзі діячі Центральної Ради на фоні загострення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації зрозуміли необхідність вирішення аграрного питання та його правового врегулювання.

На початок 1917 р. селянство вже було активним суб'єктом суспільно-політичних процесів. Такий статус селянства був замовлений багаторічною бездіяльністю царського уряду. До того ж, вже в 1902 – 1907 рр. селянство стає повноправним учасником суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій. Поділяємо думку С. Корновенка стосовно того, що дії селянства були віддзеркаленням бездіяльності уряду та «тупцюванням» на місці у вирішенні аграрного питання [22]. Невирішеність аграрного питання пояснюється об'єктивними та суб'єктивними причинами, які описані в історіографії. Звернемося до одного дослідження одного із малозв'ясованих – політичного.

Законотворча діяльність із аграрного питання залежала від різних обставин, головна із них – партійна належність членів Центральної Ради. Українська Центральна Рада першого складу нараховувала 94 члени, другого (8 квітня 1917 р.) – 141, третього (8 серпня 1917 р.) – 655. До складу Центральної Ради входили представники 19 політичних партій, більшість із яких – 17, були партіями соціалістичного спрямування: Українська соціал-демократична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів тощо [27; 34].

Як зазначає В. Верстюк, значну увагу до аграрних проблем в Україні привернув кооперативний з'їзд Київщини, який проходив 14–15 березня 1917 р. [3].

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

З'їзд сколихнув не лише київські політичні кола, але й державу загалом. Він став відправною точкою для долучення різних політичних партій до вирішення аграрного складника Української революції. Кожна з них розробляла власну програму та пропонувала шляхи вирішення аграрного питання. Партії активно долучали до своєї діяльності селянство. Зважаючи на це, дії Центральної Ради перебували під пильним контролем політичних партій [29], на них впливала суспільно-політична активність селянства.

Приділення значної уваги вирішенню аграрного питання Центральною Радою пов'язано насамперед із політичними чинниками. До складу Центральної Ради було обрано 15 представників від Центрального комітету Селянської спілки та 133 представники від Всеукраїнської ради селянських депутатів [35]. Окрім того, на думку Т. Щетініної, давалося взнаки і те, що значна кількість представників Центральної Ради мала успішний досвід у кооперативному русі [39, 76].

Початком змін аграрного законодавства Центральної Ради вважають І Всеукраїнський селянський з'їзд, який проходив 28 травня – 2 червня 1917 р. у київському театрі Соловцова (нині – театр імені Івана Франка) [36, 4] під патронатом Центральної Ради. Масштабність і важливість з'їзду була зрозумілою від перших днів засідання. На нього прибуло 2500 делегатів (1500 представників із правом голосу, решта – з дорадчим), які представляли інтереси Київщини, Поділля, Волині, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Харківщини, Таврії, Кубані та Донщини [36, 4]. Про серйозність намірів Центральної Ради у вирішенні аграрного питання красномовно свідчать слова М. Грушевського. У своєму виступі на відкритті з'їзду він сказав: «Ви знаєте, браття-селяни, що Українська Центральна Рада є тією організацією, яку обрано представниками всього українського народу, аби організувати цей народ для спільної боротьби за землю і волю, за національно-політичні права всього народу. Центральна Рада, в склад якої входять і члени селянської спілки, піклується про економічний, національний і політичний добробут народу…» [36, 5]. Аргументом на користь цієї нашої тези служить кількісний склад тих, хто записався до обговорення аграрного питання. Список нараховував 80 осіб, що представляли всі українські землі, на які поширювалася влада Центральної Ради [3].

Вагомим законодавчим підсумком І Всеросійського селянського з'їзду стала резолюція «Про землю» [36, 23]. Відповідно до її змісту, скасовувалася приватна власність на землю; передбачалося формування земельного фонду, який повинен був підпорядковуватися Українському сейму; користування землею надавалося тим, хто буде її обробляти «своїм руками»; зазначалася важливість встановлення трудової норми; усі витрати пов'язані з аграрними трансформаціями покладалися на державу; для справедливого вирішення аграрної проблеми передбачалося створення Центрального Українського земельного комітету; вирішення проблем із переселенням оголошувалися пріоритетними; допускалася можливість створення гуртового ведення господарства через створення хліборобських товариств [36, 23–24].

Таким чином, завдяки суспільно-політичній активності селянства Центральна Рада зрозуміла необхідність вирішення аграрного питання. Перші місяці правління Центральної Ради показали, що селянство є рушієм змін в державі та тією силою, думку якої необхідно брати до уваги.

На третій сесії Центральної Ради, яка відбулася 7–9 травня 1917 р., позитивні відгуки знайшли слова Веселовського про необхідність вирішення аграрного питання та створення економічної ради, яка могла б працювати в цьому напрямі. Зволікання з вирішенням цього питання, на його думку, могло позбавити Центральну Раду підтримки з боку селянства [35, 83]. Поки що вона її мала. У доповідній записці Тимчасовому уряду від 30 травня 1917 р. було зазначено: «Селяни відносяться до Центральної Ради якнайкраще» [35, 129].

Всі українські партії розуміли необхідність реорганізації аграрного законодавства, хоча жодна партія на початок 1917 р. не мала чіткої програми з вирішення аграрного питання. Шляхи вирішення в кожної партії були свої. Наприклад, есери підтримували ідею соціалізації землі, тоді як есдеки виступали за її націоналізацію та муніципалізацію.

Як уже зазначалося, більшість представників Центральної Ради були членами партій соціалістичного спрямування. Проаналізуємо головні програмні положення партії соціалістів-революціонерів на початку 1917 р.: соціалізація приватновласницьких земель (вилучення землі із приватної власності); можлива передача земель у користування селянства без викупу; створення місцевих органів самоврядування для врегулювання відносин на місцях; проведення переселення за необхідності; конфіскація монастирських, кабінетських, удільних та державних земель для потреб селянства тощо [37].

Один із представників української партії соціалістів-революціонерів – М. Ковальський про програму своєї партії, стосовного вирішення аграрного питання, писав так: «Як позитивну програму аграрної перебудови України ми висували значну вже концепцію націоналізації землі, себто удержавлення всієї землі і створення земельного фонду української держави… … за рахунок удержавлення великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння» [6].

М. Грушевський так висловлювався щодо позиції політичних партій, які вбачали вирішення аграрного питання шляхом соціалізації (Українська соціал-демократична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів): «Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казенні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського крайового скарбу (казни) і роздавати в користування людям, які будуть на тій землі працювати. Український сейм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі зоставити у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки – за яким викупом, і як наділять потім людей землею з того земельного фонду» [12].

Цілком закономірно, що соціалістичні погляди відобразилися на програмних документах. Вже в І Універсалі Центральної Ради від 10 червня 1917 р.

гучно заявлялося: «Народ український на своїй землі має право сам порядкувати життям» [1]. Передбачалося і видання законів, які б врегулювали проблеми конфіскації поміщицьких, казенних та монастирських земель «у власність народу» [1].

І Універсалом проголошувалося створення Генерального Секретаріату, який розпочав свою діяльність 15 червня 1917 р. У його складі діяло Генеральне секретарство земельних справ під керівництвом Б. Мартоса. Очільник відомства належав до Української соціал-демократичної робітничої партії. Однак, на його переконання, першочергове завдання, що стояло перед урядом, полягало в організації «елементів, що складали український національний рух як у Києві, так і по всій Україні, а також стимулювати його, де він був слабкий» [25]. На думку Б. Мартоса, складність становища селянства полягала також і в різноманітності аграрних програм різних політичних партій, кожна з яких включила пункт про наділення селян землею. Перші зусилля Генерального секретаріату оформилися в декларацію від 27 червня 1917 р. Однак неаграрною. Її швидше можна назвати організаційною. Нею проголошувалося створення волосних, повітових і губернських земельних комітетів та ради селянських депутатів, Крайового земельного комітету та кооперативних центрів, підготовка майбутнього земельного закону [35, 101].

Постає питання: чому ж Генеральний Секретаріат насамперед не ухвалював законів, спрямованих на вирішення аграрної проблеми? На думку В. Верстюка, Секретаріат просто не хотів вступати в суперечку із Тимчасовим урядом, який не ставив перед собою завдання вирішити аграрні проблеми держави, а покладав це на Установчі збори [3]. Вважаємо думку науковця доречною. Однак, хоча Тимчасовий уряд і ставив перед собою завдання вирішити аграрні проблеми селянства, все ж розумів важливість її розв'язання та планував провести підготовчі заходи, що полегшили б роботу Установчих зборів. Міністерство землеробства на чолі з Міністром В. Черновим працювало над розробкою нових аграрних законопроектів. До роботи Міністерства землеробства долучився Головний земельний комітет та Ліга аграрних реформ. Тому, на нашу думку, Генеральний секретаріат теж міг працювати в цьому напрямі, до того ж І Універсалом це передбачалося. Такі дії Б. Мартоса в аграрному законодавстві пов'язуємо також, по-перше, із тим, що партія, до якої він належав, не мала власної аграрної програми; по-друге, для вироблення аграрних законопроектів потрібен був час.

Літо – осінь 1917 р. у вирішенні аграрного питання Центральною Радою можна охарактеризувати як період застою. До суперечки Центральної Ради з Тимчасовим урядом додалися проблеми легітимізації Генерального Секретаріату. До того ж загострилася ситуація на фронті, а суспільно-політична активність селянства посилилася. Селянство вимагало негайного вирішення аграрної проблеми. Центральна Рада зробила спробу працювати в цьому напрямі. Так, 9 липня 1917 р. було видано «Декларацію Генерального Секретаріату Центральної Ради». Одним із головних завдань проголошувалася розробка проекту земельного закону на підставі рішень Всеукраїнського селянського з'їзду [27]. Однак прихильності Тимчасового уряду ця Декларація не мала, тому вплинути суттєво на поліпшення ситуації не могла. Поділяємо погляди О. Воронянського стосовно того, що загострення відносин Центральної Ради з Тимчасовим урядом гальмувало прийняття необхідних законопроектів для вирішення аграрного питання [8].

Головою Центральної Ради було обрано М. Грушевського [4]. Стосовно вирішення аграрного питання він висловлювався так: «…справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові» [12, 119]. М. Грушевський розумів необхідність змін, однак зазначав, що для цього необхідно значні підготовчі заходи. Вирішення аграрного питання М. Грушевський покладав на Український сейм [12, 119]: «Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді: щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажання справдити» [11]. Разом із тим він, як і керманичі Тимчасового уряду, зокрема міністри землеробства М. Шингарьов та В. Чернов, закликав до мирних дій селян. Висловлювався проти будь-якого самовільного захоплення землі та пошкодження майна. Однак першочерговим завданням Центральної Ради вважав автономію України, а вже після її встановлення – вирішення всіх нагальних потреб, першість серед яких посідало аграрне [12, 119]. Ці погляди не могли не позначитися на діяльності Центральної Ради. Другий універсал Центральної Ради від 3 липня 1917 р. лише побіжно згадував про необхідність аграрних змін [20]. За таку неуважність до аграрного питання та деякі інші позиції ІІ Універсал в історіографії називають «стратегічною помилкою керівництва Центральної Ради на чолі з Грушевським» [28, 201].

Отже, діяльність Центральної Ради у вирішенні аграрного питання стала віддзеркаленням її політичної структури. Кількісно в складі Центральної Ради на початок 1917 р. переважали партії соціалістичного спрямування. Окрім того, що політичні сили виявилися не готовими миттєво зреагувати на суспільно-політичну активність селянства (вони просто не мали чітких структуризовананих розроблених аграрних програм), ситуацію погіршували суперечки, які виникли між Центральною Радою та Тимчасовим урядом. До того ж, Центральна Рада не ставила вирішення аграрної проблеми першочерговим завданням. Влада була зосереджена на врегулюванні політичних протиріч.

Подія, що сталася 11–14 липня 1917 р., лише загострила ситуацію з вирішенням аграрного питання. На Всеукраїнському робітничому з'їзді [10] дедалі посилилась відмінність поглядів есерів та есдеків щодо аграрного питання. Масла у вогонь підлив Б. Мартос. Він був доповідачем із земельного питання і висловився за вилучення землі із товарного обігу та, щоб її користування було «улаштоване в інтересах держави». Це суперечило тезі щодо передачі землі в користування тих, хто на ній працює, схваленій на І Всеукраїнському селянському з'їзді. Есдеки були прихильниками постанови І Всеукраїнського селянського з'зду.

Керівництво Генеральним Секретаріатом у найближчому майбутньому перейшли від

В. Винниченка до Д. Дорошенка [39, 77]. Суспільно-політична активність селян улітку – восени 1917 р. посилилася. До Секретаріату земельних справ постійно надходили повідомлення стосовно суспільно-політичної активності селянства [16]. Д. Дорошенко підтримував діяльність Генерального Секретаріату, він вважав цей орган важливим у вирішенні різних проблеми України [14, 106]. Як Д. Дорошенко, так і В. Винниченко розуміли гостроту селянських проблем та необхідність їх подолання. Д. Дорошенко зазначав, що селянство стало активнішим. Це відбувається через значну агітаторську політику різних сил та наповненням села солдатськими представниками, які закликали до активної дієвої боротьби [14, 141]. Д. Дорошенко вважав, що своїми діями як суспільство загалом, так і селянство зокрема «поклали край старим політичним порядкам» [14, 149], а тому Генеральний Секретаріат є тим органом, який буде працювати в напрямі подолання проблем.

Д. Дорошенко був представником Української партії соціалістів-федералістів і поділяв її погляди. У своїх принципах аграрної політики партія прийняла резолюцію, яку розробив К. Мацієвич. Її зміст містив такі положення: земля повинна належати державі; приватна власність скасована; аграрні перетворення повинні пройти шляхом демократизації землеволодіння; результатом демократизація мало бути примусове відібрання за певну платню всіх земель, які перевищували трудову норму для подальшого передання їх малоземельному і безземельному селянству [6].

В. Винниченко був одним із членів Української соціал-демократичної робітничої партії. Завершеної аграрної програми партія також не розробила. Однак висловлювалася за вилучення земель без викупу, була опонентом принципу соціалізації землі та пропагувала націоналізацію, вважала за необхідне встановлення споживчої та трудової норми, великі сподівання покладала на кооперацію [6].

В. Винниченко так описав село того часу: «Селянство, змучене війною, знервоване революцією, убоге в духовному житті, бідне на розвагу, на засоби одхилення психіки від тяжких явищ життя, кинулось в алкоголізм, шукаючи в йому здобуття й розваги. По всіх селах розплодилась в колосальній кількости саморобні гуральні, які курили горілку-самогонку. Сотні тисяч пудів винищувалось на вироб цієї п'яної отрути. Село напивалось, дуріло, труїлося, мучилося і рятувалося тою самою самогонкою…» [5, 50–51].

21 серпня 1917 р. головою Генерального Секретаріату став В. Винниченко. На цю посаду Петроградським урядом його було затверджено 1 вересня 1917 р. [24, 3]. Центральна Рада просто не могла більше ігнорувати становище в державі. Селянство вимагало негайних дій. Бездіяльність могла не просто призвести до загострення суспільно-політичного становища в Україні, а й стати причиною перевороту.

Квінтесенцією аграрного законодавства Центральної Ради став ІІІ Універсал від 8 листопада 1917 р. Він мав історичне значення для українського селянства. Вплив на положення Універсалу, що стосувалися аграрних трансформацій, мали М. Туган-Барановський та В. Мазуренко. Перший, який виступав за «соціальну волю» та вагому роль відводив сільськогосподарській кооперації, лише окреслив механізм аграрних змін, а погляди другого стали платформою дій [17, 148]. Універсал проголошував: « … існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хозяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі, касується. Признаючи, що земля є власністю всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна рада доручає генеральному секретаріату по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетом, обраним народом, тими землями до Українських Установчих зборів» [35, 400].

ІІІ Універсал Центральної Ради був революційним. Однак багато принципових моментів у ньому було обійдено мовчанкою. Наприклад, приватна власність на селянську землю, принципи соціалізації тощо. Відставка М. Мацієвича та М. Савченка-Більського стали поштовхом до розробки і оприлюднення пояснень до ІІІ Універсалу [3]. Розпорядженням Генерального Секретаріату було оголошено роз'яснення до Універсалу. По-перше, скасування приватної власності та передання її трудовому народу означало, що земля переходить до народу Української Народної Республіки; по-друге, після опублікування Універсалу заборонялися продаж, купівля, дарування та передача землі в будь-яку власність будь-кому; по-третє, розміри земельних наділів, що не перевищували 50 дес. не підлягали конфіскації [27; 30, 112]. Насамкінець наголошувалося, що остаточне вирішення аграрного питання покладалося на Українські Установчі збори. У IV Універсалі Центральної Ради від 9 січня 1918 р. зазначалося про те, що уряд уже виробив необхідний закон передачі землі трудовому народу без викупу, в основу якого покладено скасування приватної власності та її соціалізацію, а його прийняття відбудеться незабаром [20; 2, 97].

Законотворча активність Центральної Ради з аграрного питання завершилася прийняттям «Тимчасового земельного закону» 18 січня 1918 р. Він складався із трьох розділів: «Загальні засади», «Основні засади користування поверхнею землі», «Перехідні міри» та налічував 33 статті [38]. Він має неоднозначні оцінки науковців [9, 124; 32]. Авторами цього закону були П. Христюк та О. Шумський. «Тимчасовий земельний закон» вони розробляли, опираючися на проект фракції російських есерів у Другій Державній Думі [3].

Законом скасовувалася приватна власність на землю. Сільські громади, волосні, повітові й губернські земельні комітети отримали право власності в межах закону. Встановлювалася трудова норма – така кількість землі, яка б задовольняла споживчі потреби. Розмір трудової норми та термін її чинності визначали земельні комітети. У розпорядженні колишніх власників та орендарів залишалися ті землі, які вони могли обробити без найманої праці. Першочергове наділення землею стосувалося малоземельних і безземельних селян тощо [35, 128–131].

Заможні землевласники виступили за скасування цього закону [27], а малоземельне та безземельне селянство, хоча й направляло резолюції повітових селянських з'їздів стосовно його підтримки [16], та все ж з обережністю ставилося до дій уряду. Із цього

приводу В. Винниченко зазначав: «Сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам» [5, 309].

Із кінця січня до березня 1918 р. Центральна Рада не приймала ніяких аграрних законопроектів, оскільки зовнішньополітична ситуація загострилася [17, 149–150]. 29 квітня 1918 р. Центральна Рада змінила розмір десятин, що не підлягали конфіскації, з 50 до 30 [13]. На думку О. Волошко, всі перипетії, пов'язані з ІІІ Універсалом, а також зменшення розміру десятини, які підлягали конфіскації, ще більше підірвали авторитет Центральної Ради серед селянства [7]. Однак впевнитися в позитивному результаті цієї поправки Центральна Рада так і не змогла. 29 квітня 1918 р. було проголошено «Грамоту до всього українського народу» П. Скоропадського [33, 463].

Висновки. Законодавчу діяльність Центральної Ради стосовно вирішення аграрного питання можна охарактеризувати як суперечливу. Подібно до Тимчасового уряду, Центральна Рада не ставила перед собою завдання вирішити аграрні проблеми села. Однак суспільно-політична активність селянства не просто привернула увагу Центральної Ради до цієї проблеми, а змусила владу зосередити свої зусилля на розробці різних законопроектів для урегулювання аграрних проблем. Одна з головних помилок політичних партій в осмисленні тогочасної аграрної ситуації полягала в тому, що вони вступили у 1917 р. із застарілими аграрними проектами, що були прийняті ще у 1906–1907 рр. Лише із розгортанням селянських виступів навесні 1917 р. політики переглянули аграрні складники своїх програм. Політичні протиріччя різних політичних партій, які формували склад Центральної Ради, також стали однією із причин затримки вирішення аграрної проблеми.

Список використаної літератури та джерел:

1. (І) УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ до українського народу, на Україні й по-за Україною сущого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html

2. Бевз Т. Соціально-економічні трансформації у добу Центральної Ради / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 39. – С. 91–108.

3. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради / В. Верстюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/580Verstiuk.pdf [in Ukr.]

4. Верстюк В. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 1996. - № 5. – С. 39–40.

5. Винниченко В. Відродження нації : в 3 ч. / В. Винниченко. – К. ; Відень : Дзвін. – 1920. – Ч. ІІ. 328 с.

6. Витанович І. Аграрна політика Українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) / І. Витанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.google.com viewer?url=http%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FVytanovych_Illia%2FAhrarna_polityka_Ukrainskykh_uriadiv_rokiv_revoliutsii_i_vyzvolnykh_zmahan_1917-1920.pdf [in Ukr.]

7. Волошко О. Актуальні проблеми досліджень історії аграрних відносин доби Української революції / О. Волошко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 22.

8. Воронянський О. Економічна політика Центральної Ради / О. Воронянський : автореф. …кандидата історичних наук, Дніпропетровськ, 1995. – 14 с.

9. Гребенюк О. Спроби розв'язання Радою Народних Міністрів Української Народної Республіки земельного питання у березні – квітні 1918 року / О. Гребенюк // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3–4. – С. 123–128.

10. Гриценко А. Всеукраїнський робітничий з'їзд 1917 р. / А. Гриценко // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2003. – 688 с.

11. Грушевський М. Твори : у 50 т. / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич [та ін.]. – Львів : Світ, 2002. – Т. 4. – Кн. 1: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918). – 2007. – 248 с.

12. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Знання, 1991.

13. Джос Ф. Аграрне питання в документах Української Центральної Ради (до 93-річчя з Дня утворення УЦР) / Ф. Джос [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/5_PNW_2010/Istoria/ 59049.doc.htm

14. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. : в 2 т. / упор. К. Ю. Галушко. – 2002. – Т. 1. – К. : Темпора, 320 с.

15. Житков О. Соціально-правовий аналіз земельного законодавства Центральної Ради в новітній українській історіографії / О. Житков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2015. – №3(126). – С. 11–15.

16. Захарчук А. Права людини в контексті доктрини природного права періоду Української Народної Республіки й Української держави / А. Захарчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 12. – С. 5–13.

17. Іващенко В. Еволюція нормативно-правової бази податкової політики Центральної Ради та Гетьманату в українському селі (жовтень 1917 – грудень 1918 рр.) / В. Іващенко, О. Тараненко. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2010. – Випуск XVIII. – С. 149–150.

18.Капелюшний В. Національна еліта в Українській революції 1917 – 1921 років: інтерпретації вітчизняних та зарубіжних дослідників / В. Капелюшний, О. Коваль // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 30.

19. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. / Н. Ковальова. – Д. : ЛІРА, 2016. – 368 с.

20. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

21. Корновенко С. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. / С. Корновенко, О. Герасименко. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. – 2014 с.

22. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. / С. Корновенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 83–94.

23. Корольов Г. Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917–1921 років (90-ті р. XX ст. – початок XXI ст.) / Г. Корольов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40025/20-Korolev.pdf?sequence=1 [in Ukr.]

24. Кудлай А. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1017 – кінець 1918 рр.) / А. Кудлай. – К. : Поліграф. Дільниця Інституту історії України НАН України, 2011. – С. 3.

25. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради / Б. Мартос // Український історик. – 1973. – № 3–4.

26. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико–генетичний аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – Київ, 1995. – С. 47.

27. Рогожин А. Земельне законодавство Центральної Ради / А. Рогожин, В. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2.

28. Рубан А. М. С. Грушевський в роки Української революції (1917–1918 рр. / А. Рубан // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2013. – Вип. 21. – С. 199–203.

29. Салата Г. Асиметрія інформації у вирішенні земельного питання доби Центральної Ради УНР (1917

– 1918 роки): історична ретроспектива / Г. Салата // Молодий учений. – 2016. – №12 (39). – С. 98–101.
30. Сидор В. Історико-правові передумови формування вітчизняного земельного законодавства / В. Сидор // Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки. – 2010. – № 4. – С. 112.
31. Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85.
32. Терещенко Ю. Соціально-економічна політика урядів УНР доби Центральної Ради / Ю. Терещенко // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 21–36.
33. Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства / І. Терлюк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2016. – № 850. – С. 461–468.
34. Трикіша А. Аграрне питання в діяльності Української партії соціалістів-федералістів у добу Української революції 1917–1920 рр. / А. Трикіша [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/13906
35. Українська Центральна Радам: документи і матеріали : у 2 т. / упор. В. Верстюк [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 588 с.
36. Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд / І. Хміль. – К., 1992. – № 2.
37. ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 9; ЦДІАК України, ф. 1435, оп. 1, спр. 6; ЦДІАК України, ф. 385, оп. 1, спр. 1762; ЦДІАК України, ф. 386, оп. 1, спр. 574.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1. Тимчасовий земельний закон УНР, 185–187 арк.
39. Щетініна Т. Становлення державного управління в аграрній сфері за доби Української Центральної Ради (1917 – 1918) / Т. Щетініна // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Т. 1.

References:

1. (I) IN THE EVENT OF THE UKRAINIAN CENTRAL COUNCIL to the Ukrainian people, in Ukraine and in Ukraine. Retrieved from http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html [in Ukr.]
2. Bevz, T. Socio-economic transformations in the era of the Central Rada. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethno-Social Studies. IF Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine.* 39, 91–108. [in Ukr.]
3. Verstyuk B. Land Issues in the Rivers of the Central Rada from http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/580Verstiuk.pdf
4. Vestyuk, V. (1996). M. S. Hrushevsky in the first period of the Central Rada's activity. *Ukrainian Historical Magazine.* 5, 39–40. [in Ukr.]
5. Vynnychenko, V. (1920). Vidrodzhennia natsii. (Vols. 1–3). K. ; Viden : Dzvin. [in Ukr.]
6. Vitanovich, I. Agrarian Policy of Ukrainian Governments during the Revolution and Liberation Contest (1917-20). Retrieved from https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FVytanovych_Illia%2FAhrarna_polityka_Ukrainskykh_uriadiv_rokiv_revoliutsii_i_vyzvolnykh_zmahan_1917-1920.pdf [in Ukr.]
7. Voloshko, O. (2003). Topical Problems of Research in the History of Agrarian Relations of the Age of the Ukrainian Revolution. *Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs.* 22. [in Ukr.]
8. Voronyansky, O. (1995). Central Policy Economic Policy. *Abstract of candi-date's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukr.]
9. Grebenyuk, O. (2012) Attempts to be resolved by the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Land Issues in March - April 1918. *The Siverian Chronicle*. 3–4, 123–128. [in Ukr.]
10. Gritsenko, A. (2003). All-Ukrainian Workers' Congress of 1917. *Encyclopedia of Ukrainian History*. V. A. Smolij (Ed.). K. : Scientific thought. [in Ukr.]
11. Grushevskii, M. (2007). Works. (Vols. 1–50. P. Sokhan, Y. Dashkevich, I. Girich. (Eds.). Lviv : World. [in Ukr.]
12. Hrushevsky, M. (1991). Who are Ukrainians and what they want. K. : Knowledge [in Ukr.]
13. Josh, F. Agrarian question in the documents of the Ukrainian Central Rada (to the 93rd anniversary of the UCR) Retrieved from http://www.rusnauka.com/5_PNW_2010/Istoria/59049.doc.htm. [in Ukr.]
14. Doroshenko, D. (2002). History of Ukraine 1917 – 1923. (Vols. 1–2). K. Yu. Galushko (Ed.).- K.: Tempora. [in Ukr.]
15. Zhitkov, O. (2015). Social-legal analysis of the land legislation of the Central Council in the newest Ukrainian historiography. *Bulletin of the Taras Shevchenko National Taras Shevchenko University.* 3(126), 11–15. [in Ukr.]
16. Zakharchuk, A. (2011). Human rights in the context of the doctrine of the natural law of the period of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian state. *Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine.* 12, 5–13. [in Ukr.]
17. Ivashchenko, V. & Taranenko O. (2010). Evolution of the normative and legal base of tax policy of the Central Rada and Hetmanate in the Ukrainian village (October 1917 - December 1918). *Problems of the History of Ukraine of the XIX - early XX centuries.* K. : Institute of History of Ukraine. XVIII. (p. 148.). [in Ukr.]
18. Hatchetney, V. & Koval, O. (2009). National elite in the Ukrainian Revolution of 1917-1921: interpretations of domestic and foreign researchers. *Ethnic History of the Nations of Europe.* 30. [in Ukr.]
19. Kovaleva, N. (2016). Peasants, landowners and state: conflicts of interest. "Agrarian Revolution" in Ukraine 1902 - 1922. D.: LIRA. [in Ukr.]
20. Constitutional Acts of Ukraine. 1917-1920. Unknown to the constitution of Ukraine. (1992). Kyiv: Philosophical and Sociological Thought. [in Ukr.]
21. Kornovenko, S. & Gerasimenko, O. (2017). Rebel peasant. Peasant Revolution in Ukraine 1902 - 1917 years. Cherkasy: Chbanenko Yu.A., [in Ukr.]
22. Kornovenko, S. (2017). The Subjective Component of the Agrarian Question as One of the Preconditions of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921. *Ukrainian Historical Magazine.* 4, 83–94. [in Ukr.]
23. Korolov, G. Academic Discourse on the Study of the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 (90s of the 20th Century - the beginning of the 21st Century). from http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40025/20-Korolev.pdf?sequence=1 [in Ukr.]
24. Kudlay, A. (2011). Creation and activity of the People's Ministry of Land Affairs of the Ukrainian People's Republic (June 1017 - the end of 1918). K. : Polygraph. Section of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukr.]
25. Martos, B. The First Steps of the Central Council (1973). *Ukrainian Historian.* 3–4. [in Ukr.]
26. Pavlenko, Y. & Khramov, Yu. (1995). Ukrainian statehood in 1917-1919 (historical and genetic analysis). Kyiv, (p. 47.) [in Ukr.]
27. Rogozhin, A. & Goncharenko, V. (1997). Land legislation of the Central Rada. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine.* 2. [in Ukr.]
28. Ruban, A. (2013). M. Hrushevsky during the Ukrainian Revolution (1917-1918). *Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy.* 21, 199–203. [in Ukr.]
29. Salata, G. (2016). Asymmetry of information in solving the land issue of the Central Council of the UPR (1917-1918): a historical retrospective. *Young scientist.* 12(39), 98–101. [in Ukr.]
30. Sidor, V. (2010). Historical and legal preconditions for the formation of domestic land legislation. *Bulletin of the Zaporizhzhya National University. Series: Law Sciences.* 4., p. 112. [in Ukr.]
31. Soldatenko, V. (1999). The Structure of Historiographical Development and Actual Problems in the Study of the History

of the Ukrainian Revolution. *Ukrainian Historical Magazine*. 1, 68–85. [in Ukr.]
32. Tereshchenko, Y. (2011). Social-economic policy of the governments of the UNR of the Central Rada. *Studios on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921: in the honor of Ruslan Yakovlevich Pirog*.K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukr.]
33. Terlyuk, I. (2016). The agrarian question as a factor of the legal policy of Ukrainian state formations (1917-1921): the introduction of national land legislation. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*. Lviv. 850, 461–468. [in Ukr.]
34. Tricisha, A. The agrarian question in the activity of the Ukrainian party of socialist-federalists during the period of the Ukrainian revolution of 1917-1920. Retrieved from http:/ /enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/13906 [in Ukr.]
35. Ukrainian Central Rada: documents and materials. (1996). (Vols. 1–2). (Em. V. Verstyuk). – K. : Scientific thought. [in Ukr.]
36. Khmil, I. (1992). Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd. K., 2. (p. 2). [in Ukr.]
37. TsDIAK Ukrainy, f. 1435, op. 1, spr. 9; TsDIAK Ukrainy, f. 1435, op. 1, spr. 6; TsDIAK Ukrainy, f. 385, op. 1, spr. 1762; TsDIAK Ukrainy, f. 386, op. 1, spr. 574.
38. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, f. 1115, op. 1, spr. 1. Provisional land law of the UPR, 185–187 ark.
39. Shchetynina, T. (2014). The formation of public administration in the agrarian sector during the time of the Ukrainian Central Rada (1917-1918). *Scientific Bulletin of the Kherson State University.* 1, p. 76. [in Ukr.]

A. Berestoviy, Y. Pasichna

AGRICULTURAL LEGISLATION OF THE CENTRAL COUNCIL: INFLUENCE OF POLITICAL FACTOR

The brief period of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 was extremely rich in events that influenced all spheres of life of the society. Today, the Ukrainian revolution is viewed as a socio-cultural, multidimensional phenomenon that affected the process of national construction of the Ukrainian state.

The authors aims to explore the views of the leading representatives of the Tsentralna Rada (the Central Council) on the solution of the agrarian Issue and also their influence on the agrarian legislation of the Tsentralna Rada.

Aggravation of the agrarian issue in the spring - autumn of 1917 was a consequence of many years of ill-conceived agrarian policy of the royal power. Peasants perceived the revolution as an end to the old land regime and were confident that the government will soon begin to address the agrarian issue. However, this issue remained unresolved, which caused socio-political activity of the peasantry.

The Tsentralna Rada had all the information on the socio-political, social and economic situation in the state. However, it was delaying the decision of the agrarian issue. There are many scientific studies in the world and native historiography on objective and subjective reasons that interfered with the solution of the agrarian issue. One of the subjective reasons, in our opinion, was personality factor.

Socialization, nationalization, municipalization, establishment of labor and consumer norms, "minimum" and "maximum" measures, alienation of land and leaving it with its previous owners, free and paid alienation of land, allowing land to be on local self-government, communities and states disposal – this is just a short list of the main agrarian provisions of political parties. Political parties criticized the agrarian programs of their opponents and proved relevance of their own programs. The versatility of the agrarian regulations of various political parties and their inability to find a common solution has become a barrier to the development of the agrarian legislative platform of the Tsentralna Rada.

Key words: *Central Council, agrarian law, peasantry.*

УДК 94(477): 943
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-14-18

О. А. Бундак

кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ У ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ (СПІЛКИ, ОБ'ЄДНАННЯ)

У статті вивчено процесс зростання політичної свідомості українського селянства, у контексті соціально-економічних і політичних подій та безпосередньої участі в них селянства в першій половині XX ст. Підкреслено, що цей процес виявився у створенні різнопланових організацій, об'єднань та спілок, де, поряд із економічними вимогами, ставилися і політичні, боротьбі різних партій і організацій за селянство. Закцентовано увагу на формах вияву участі селянства у суспільно-політичному житті держави; створенні власних організацій або приєднанні до уже існуючих.

Ключові слова: *політизація, селянство, політична організація, політична партія, форми протесту, спілки, Союзи, свідомість, менталітет.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття селянськознавча тема стала тим науковим напрямом, який переживає своєрідний ренесанс в новітній українській історіографії. Аграрне питання, шляхи і темпи модернізації українського села, участь селян у військових подіях, організаціях та об'єднаннях в першій половині XX ст. – ось неповний перелік тематичних лакун, які особливо помітні в сучасних історико-політичних дослідженнях. Це зумовлює пильний інтерес дослідників до зростання політичної свідомості селянства та його посильній участі в утворенні та діяльності різнопланових організацій, до набуття практичного досвіду політичної діяльності.

У запропонованій науковій розвідці ми ставимо за **мету** розглянути політизацію українського селянства, яка реалізовувалася в практичній площині шляхом створення та його участі в різнопланових об'єднаннях.

Актуальність запропонованої теми зумовлена активною участю селянства у політичних процесах першої половини XX століття; відсутністю ґрунтовних досліджень щодо участі селян в організаціях, спілках, союзах на прикордонних територіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання, співзвучні з нашою темою, знайшли висвітлення у науковій літературі [1; 2; 3; 4; 5]. Окремі селянські політичні цінності, настанови і стандарти вивчено у працях В. Марочка, С. Корновенка [6; 7]. Аналіз ментальних характеристик селянства в контексті конкретної історичної епохи представлено у роботах Ю. Присяжнюка, О. Михайлюка, В. Лозового [8; 9; 10].

Виклад основного матеріалу. Історія українського селянства – тема, що постійно перебувала і продовжує перебувати у фокусі наукової уваги. Вивчення основних аспектів життя і діяльності українського селянства початку XX ст. у всіх його проявах – одне з наріжних завдань сучасної української історіографії, неодноразово підкреслював О.Реєнт [11, 225]. Селянство лишалося домінуючою соціальною групою, хоча його значна частина була

малописемною, зацикленою на важкій землеробській праці, локально обмеженою в своїх інтересах територією волості або щонайбільше повіту, і на всі суспільно-політичні проблеми здебільшого дивилася крізь призму аграрно-природного буття, наділення землею, отримання урожаю тощо.

Погоджуємося з О. Михайлюком, що «селянство, будучи носієм етнічних особливостей, не могло їх від рефлексувати, як і взагалі самостійно виробити якусь ідеологію. Воно було мало сприйнятливим до національно-політичних ідей, сприймаючи їх, у кращому випадку, крізь призму соціально-економічних проблем» [12, с.248], а прикордонне селянство зокрема, постійно перебуваючи під впливом різних політичних систем, виступало елементом маніпуляцій та інструментом для досягнення цілей, які ставили перед собою різні політичні угрупування.

Новітня українська наукова література з історії селянства позначена новими ідеями і уявленнями. Відбувається переоцінка змісту знань, розширення сфери досліджень, пошук нових теоретико-методологічних підходів і системної парадигми для висвітлення ментальності, соціально-політичного та культурно-духовного розвитку селянства.

Протягом першої половини XX ст. волинські землі входили до складу різних держав, що, безумовно, визначило специфіку соціально-економічного і політичного життя населення. Зумовлювало різнобічний вплив існуючих політичних систем на формування поглядів різних категорій населення, передусім селянства. Найбільш характерними рисами Волинського краю були такі: глибока провінційність в усі часи існування, перманентна підпорядкованість різних за культурним, економічним і політичним рівнями урядам: литовському, польському, російському, – незмінна пограничність, присутність різного адміністративного поділу, незначна народонаселеність, різноманітність національного і релігійного компонентів.

Унікальність Волинського регіону в зазначений період полягає і в тому, що на початок XX ст. територіально він перебував під впливом Російської імперії, яка мала певну багатовікову систему цінностей і політичних орієнтирів, що, безумовно, вплинуло на соціально-економічний і політичний устрій. Населення проявляло громадянську активність і брало участь в діяльності різних громадських об'єднань.

З іншого боку, з 1921 р., після підписання Ризького договору, західноукраїнські, зокрема і волинські, землі увійшли до складу Речі Посполитої Польської, що створило якісно нові суспільно-політичні умови, які знайшли прояв у всіх сторонах життя регіону і визначили часткову переорієнтацію поглядів різних верств населення.

Селянство являло собою численну, але малозгуртовану верству соціуму. Від його позиції багато в чому залежав розвиток подій. Зважаючи на це, значний інтерес дослідника викликає зміна політичних поглядів селянства протягом першої половини XX століття. Зрозуміло, що різні політичні сили не могли стояти осторонь від процесів і подій, що відбувалися в селі, і всілякими методами намагалися залучити сільське населення до членства у партіях, Союзах і організаціях.

Особливістю політичної свідомості української людності початку XX століття було панування групової свідомості. Кожна соціальна група, вважаючи свої інтереси найважливішими, скептично ставилися до інших соціальних груп. Це характерно для робітників і селян, яких роз'єднували різні види господарської діяльності й причетності до засобів виробництва. Відсутність єдиної, вигідною для українства системи цінностей призводила до поширення в Україні великої кількості різних політичних ідеологій, прихильників яких визначало не політичне, а економічне становище цих груп.

Нами виокремлено два основних етапи, які характеризують процес політизації свідомості українського селянства початку XX ст. Перший співвідноситься зі скасуванням кріпацтва і зміною психології селянина. На цьому етапі найбільш активні представники селянства набувають елементів національної самосвідомості: усвідомлюють місце, роль і призначення в етнонаціональній структурі суспільства, свою причетність до подій, починають частково розуміти етнополітичні процеси, а також формують здатність приймати і шукати багатовимірні, компромісні шляхи їх реалізації. Другий етап хронологічно співвідноситься з початком XX ст. – економічною кризою 1900–1903 рр., яка охопила не лише Російську імперію, а й більшість країн світу; революційними подіями 1905–1907 рр.; Столипінською аграрною реформою 1906 р.; Маніфестом 17 жовтня 1905р., створенням та діяльністю Всеросійського Селянського Союзу (далі – ВСС) [13].

Початок XX ст. на Правобережній Україні, й на Волині зокрема, характеризувався високим ступенем напруги суспільно-політична ситуації. Соціально-економічна кон'юнктура спонукала українців до захисту своїх національних прав. Окрім російських монархічно-консервативних організацій, на Волині діяли осередки інших партій: Бунд, Поалей-Ціон, Польська партія соціалістична (ППС), Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП), російські есери, РУП-УСДРП, Волинський учнівський союз та громадські організації національностей, які проживали на Волині [14, 150]. Соціальну базу для діяльності есерів становило селянство, неорганізований пролетаріат, ремісники, робітники невеликих підприємств, дрібна буржуазія. Умови аграрної Волині дозволяли поширювати есерівські ідеї.

Загалом в українському селі спостерігалися суперечливі явища, які складно пояснити з конкретно-історичних позицій: селянські маси поляризуються за політичними поглядами, водчас спостерігається і консолідація селянства, яка виражалася чи підтримкою чи відкиненням тих чи інших ідей та організацій.

Суспільно-політична обстановка на Волині характеризувалася домінуванням провладних організацій. Паралельно з посиленням національних рухів (українського, польського, єврейського) активізувалася діяльність російських шовіністичних організації. Найбільшою і найвпливовішою організацією з-поміж них був «Союз русского народа». Головний осередок «СРН» у краї – Почаївський відділ – мав розгалужену мережу місцевих осередків, мета яких полягала в розповсюдженні православ'я та підвищені релігійно-духовного рівня населення [15, 48]. У губернії відбувалося посилення русифікаторського курсу,

відколи у 1901 р. Волинську єпархію очолив архієпископ Антоній (Храповицький). У результаті значна частина духовенства губернії стала основним провідником шовінізму, здійснюючи агресивну політику щодо «інородців». Одним із завдань діяльності СРН було створення конкуренції українському і польському руху в економічному плані.

Утворення місцевих осередків організацій ВСС в Україні розпочалося доволі активно і отримало широкий резонанс у роки першої російської революції. Населення швидко реагувало на нові віяння – приймали рішення про приєднання до Союзу. І за висновком В. Магася «Україна стала тим її тереном, де організації ВСС набули найбільшого поширення» [16, с 85]. Волинь не дуже активно включилася в цей процес, хоча в другій половині 1905 – січні 1906 рр. діяла 1 губернська організація (що становило 25% від усіх організацій ВСС в Україні) та 2 волосних і сільських. Діяльність губернської організації на Волині продовжувалася аж до 1908 р., а в 1907 р. виникає ще одна повітова [16, 89]. Членами цих організацій були місцеві селяни, обрані на селянському сході. У Волинській губернії діяло 4 таких організації, в Подільській – 20 [17, 187]. Серед форм протесту найбільш часто застосовувалася страйкова боротьба, яка проходила за більш-менш однаковою схемою.

Представники ВСС вимагали не лише землі, а й свободи. Буквальне її розуміння визначалося як вимога народоправства, хоча конкретні форми її не визначались. У найбільш прийнятому варіанті це була участь усіх верств у виборах до місцевих органів влади, вибори в Установчі збори, і в більшості випадків – збереження інституту царя, який повинен був стати головним адміністратором.

Аналізуючи соціальний склад організаторів та пропагандистів Союзу на Волині в окреслений хронологічний період, констатуємо присутність різних соціальних прошарків: у лютому 1906 – 1908 рр. – 6 селян, 1 вчитель, 1 – запасний [16, 95]. Так, «у містечку Турійськ Ковельського повіту Волинської губернії в 1905-1906 рр. ідеї Української радикальної партії пропагували студент В.Столярський, учитель С.Остапенко, селянин Г.Тарасюк. А місцеві селяни під впливом революційної агітації ухвалили рішення про приєднання до Всеросійського селянського союзу» [18, 96].

Агітаційна робота була чи не найдієвішим засобом просвіти всіх категорій населення та залучення до будь-яких організацій. Так, листівки, відозви, заклики, прокламації, постанови, які стосувалися діяльності ВСС, друкувалися і розповсюджувалися по-різному. У липні-серпні 1906 р. у Волинській, Чернігівській та Харківській губерніях набули певного поширення прокламації «Воззвание Всероссийского крестьянского союза» з приводу розпуску І Думи [29, 3; 20, 9; 21, 1]. Ряд листівок до виборів у ІІ Думу («Граждане крестьяне», «Кто ты, чёрная сотня» та примірники Київського відділу ВСС зі штампом Київського Бюро ВСС «К крестьянам») на початку 1907 р. в окремих населених пунктах находили на Волині. Часто паралельно з нею розповсюджувалася листівка з тими ж реквізитами під назвою «Товарищи-крестьяне!», в якій селян закликали утворювати братства селянської бідноти та об'єднуватися у ВСС [22, арк. 105 зв.-107; 23, арк. 2-4; 24, арк. 98; 25, арк. 23.]. Наприклад, у першій половині 1907 р. на Волині (Кременецький повіт) поширювалися прокламації: «Товарищи крестьяне», «Господину сельскому старосте», «Проснись крестьянин», від бойової дружини Селянського союзу – листівка українською мовою «За працю, за землю, за волю», від імені члена таємного селянського союзу А. Горемики – «Письмо крестьянина к крестьянам» від Дубенського комітету Волинського селянського союзу [26, 3; 27, 591].

Міцні позиції в першій половині ХХ ст. мав на Волині польський суспільно-політичний рух. За характером та ідеологією в його розвитку можна виокремити також три напрями: консервативний, націоналістичний та соціалістичний [28, 99–100]. 1920–1930-ті рр. на Волині характеризувалися активізацією діяльності польських організацій, до участі в яких залучалося і місцеве населення. Так, 26 вересня 1937 р. у Луцьку відбувся з'їзд «Волинського Союзу Сільської Молоді», в якому взяло участь 500 делегатів із різних місць. Як засвідчують матеріали з'їзду, «Союз Сільської Молоді» нараховує 7454 члена, з яких – 5712 українців [29, 707].

10 жовтня того ж року в Луцьку з ініціативи Волинської Рільничої палати, відбувся з'їзд Волинського села. У ньому взяли участь представники таких організацій: Wojewodz, Towarzystwo Organizacyj I Kolek Rolniczych, Wojewodska Organizcja Kot Gospodyn Wiejskich prcy W.T.O. I K.R. w Lucku, Zwiazek Spoldzielni Rolniczych I Zarobkowo Gospodarezych R.P., Okr. Zwiazek w Lucku, Wolynski Zwiazek Spoldzielczy «Hurt» I Wolynski Zwiazek Mlodziezy Wiejsk'ej. На з'їзді було виголошено реферати «Про господарчий розвиток волинського рільництва» та «Керунок громадсько-організаційного поступу волинського села» [29, 708].

Висновки. Політичні уявлення та пріоритети селянства в революційну добу викристалізовувалися століттями, ґрунтувалися на життєво стійких правових цінностях і були досить мінливими, що, безсумнівно, було відображенням духу переломної епохи. Політичні процеси в селянському середовищі пов'язані з феноменом умовно західного пограниччя, ставили селян у досить складні умови. Значний вплив та збереження активної присутності інститутів католицької церкви, польськомовний чинник, відбиток багатовікового перебування в Російській імперії із певною системою політичних цінностей та орієнтирів справили свій вплив на повільну, складну але цілком закономірну участь селянства у пробудженні, зростанні та формуванні політичної свідомості та безпосередньої участі в різнопланових об'єднаннях.

Список використаної літератури та джерел:

1. Магась В. О. Соціальне обличчя Всеросійського селянського союзу / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 25–26 березня 2009 року). – Житомир, 2009. Ч. 1. – С. 294–296.

2. Федьков О.М. Федьков О. М. Селянству – влада і земля! Всеросійськийселянський союз в Україні у 1905–1907 рр. / О. М. Федьков, В. О. Магась. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – 320 с.

3. Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз в 1905–1907 гг. / Д. А. Колесниченко. – М.: Институт российской истории РАН, 2006. – 310 с.

4. Куренишев А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-

1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куренышев. – М.: АИРО-XX; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 336 с.
5. Бундак О.А. Діяльність Всеросійського Селянського Союзу в Україні: регіональний аспект / О.А.Бундак // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис – Число 16. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2016. – С. 80-84.
6. Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1919 рр.). – К., 1993.
7. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. / С. В. Корновенко. – Черкаси: Ант, 2008. – 277 с.
8. Присяжнюк Ю. Ю.П. Українське селянство: еволюція, ментальність, традиціоналізм / Ю. П. Присяжнюк / Навч. посіб. – Черкаси.: Відлуння-Плюс, 2002, – 119с.
9. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О.В. Михайлюк. –Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація». – 2007. – 456 с.
10. Лозовий В. С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної ради (1917-1918 рр.) / В.С. Лозовий // Проблеми історії України XIX-XX ст. – Вип. XII. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 166-174
11. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз та тематичні напрямки наукового пошуку / О. П. Реєнт. – УІЖ. – 2010. № 2. – С.218-232.
12. Михайлюк О. В. Щодо ролі національного чинника в формуванні політичної поведінки українського селянства часів революції та громадянської війни (1917-1920 рр.) / О.В.Михайлюк // Український селянин. – № С.247- 250.
13. Бундак О. А. Вплив загальнодержавних процесів у Російській імперії на політизацію українського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Бундак // Науковий вісник Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2013. – № 12 (261). – С.15 – 20.
14. Кострицяя М.Ю.Житомир: Підручник з краєзнавства / М.Ю. Кострицяя, Р.Ю. Кондратюк. – Житомир: Косенко, 2006. – 464 с.
15. Омельянчук И.В. Черносотенное движение на Украине в 1904–1914 гг.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Киевский ун-т им. Т. Шевченко. – К., 1997. – 195 л.
16. Магась В.О. Всеросійський селянський союз в Україні у 1905-1907 рр.: дис. ... кан. іст. наук :07.00.01 – Історія України / В. О. Магась. – Камянець-Подільський, 2009. – 297 с.
17. Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...» (Політичні партії і Всеросійський селянський союз в Правобережній Україні у 1905 році) / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8(10). – С. 264–283.
18. Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 - першій половині 1907 рр. / В.Й.Борисенко, Г.А.Непорожня. - К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 149 с.
19. ЦДІА в м. Києві. Ф.318. – Оп. 1. – Спр. 1845. – 53 арк.
20. ЦДІА в м. Києві. Ф.1439. – Оп. 1. – Спр. 509. – 434 арк.
21. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Спр. 1499. – 6 арк.
22. Київ, ЦДІАФ.1600. – Оп. 1. – Спр. 635. – 450 арк.
23. ЦДІА в м. Києві. Ф. 442. Спр. 1646. – 41 арк.
24. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 2. – Оп. 221. – Спр. 189. – 138 арк.
25. ДАКО. Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 56. – 37 арк.
26. ДАКО. Ф.1335. – Оп. 1. – Спр. 826. – 6 арк.
27. ДАКО. Ф.1335. – Оп. 1. – Спр. 922. – 701 арк.
28. Білобровець О. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863– 1914 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний лінгвістичний університет. – Київ, 2005. – 230 с. 24.
29. Церква і нарід. Двотижневик присвячений церковним і церковно-громадським справам. Ч.20. Крем'янець, 1937. – 1 жовтня.

References:

1. Mahas, V. (2009). *The social face of All-Russian Peasant Union. Youth in the conditions of new social perspective.* Zhytomyr: Materials of XI International scientific and practical conference. *1,* 294–296. (in Ukr.)
2. Fedkov, O. & Mahas, V. *Power and land – to the peasantry! All-Russian Peasant Union in Ukraine in 1905–1907*. (2011). Kamianets-Podilskyi : Ivan Ohiienko Kamianets-Podilskyi national university. (in Ukr.)
3. Kolesnichenko, D. *Vserosiyskiy krestyanskiy soyuz v* 1905–1907 rr. (2006). Moskva: Instytut rosiys'koyi istoriyi RAN (in Rus).
4. Kurenyshev, A. *Vserosiyskiy krestyanskiy soyuz. 1905-1930 . Mify i realnost.* (2004). Moskva: AYRO-XX; St.-Petersburg: Dmitriy Bulanin (in Rus).
5. Bundak, O. *Diyal'nist' Vserosiys'koho Selyans'koho Soyuzu v Ukrayini: rehional'nyy aspekt.* (2016). Litopys Volyni.Lutsk: Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky, 80–84. (in Ukr.)
6. Marochko, V. *Ukrayins'ka selyans'ka kooperatsiya: istoryko-teoretychnyy aspekt (1861-1919 rr.).* (1993). Kyiv. (in Ukr.)
7. Kornovenko, C. *Ahrarna polityka bylohvardiys'kykh uryadiv A. Denikina, P. Vranhelya na pidkontrol'nykh yim ukraъns'kykh terytoriyakh: istoriohrafichnyy protses (1919 – 1920 pp.): istoriografichnu proces 1919 – 2000-x rr*. (2008). Cherkasy: Ant (in Ukr.)
8. Prysyazhnyuk, YU. *Ukrayins'ke selyanstvo: evolyutsiya, mental'nist', tradytsionalizm*. (2002). Cherkasy.: Vidlunnia-Plius. (in Ukr.)
9. Mykhailiuk, O. *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy* (2007). Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Innovatsiia». (in Ukr.)
10. Lozovyi, V. *Problemy politychnoi kultury ukrainskoho selianstva v dobu Tsentralnoi rady (1917-1918 rr.).* (2006). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy Problemy istorii Ukrainy XIX- XX st. (*Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*), *12,* 166-174. (in Ukr.)
11. Reient, O. *Istoriia Ukrainy XIX - pochatku XX st.: metodolohichnyi zriz ta tematychni napriamky naukovoho poshuku.* (2010). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, *2,* 218-232. (in Ukr.)
12. Mykhailiuk, O. *Shchodo roli natsionalnoho chynnyka v formuvanni politychnoi povedinky ukrainskoho selianstva chasiv revoliutsii ta hromadianskoi viiny (1917-1920 rr.).* (2005). Ukrainskyi selianyn, 2005, 247-250. (in Ukr.)
13. Bundak, O. *The impact of nationwide processes in the Russian Empire on thepoliticization of the Ukrainian peasantry in the late XIX - early XX century.* (2013). Lutsk: Scientific Herald Eastern National University Ukrainian Historical Science. (*Lutsk: VNU Lesya Ukrainka's name*), *12 (261),* 15–20. (in Ukr.)
14. Kostrytsia M. & Kondratiuk R. *Zhytomyr: Pidruchnyk z kraieznavstva*. (2006). Zhytomyr: Kosenko. (in Ukr.)
15. Omelianchuk, Y. Chernosotennoe dvyzhenye na Ukrayne v 1904–1914 hh.: dys. kand. yst. nauk: 07.00.01(1997). Kyevskyi un-t ym. T. Shevchenko. (in Ukr.)
16. Mahas', V. *Vserosiys'kyy selyans'kyy soyuz v Ukrayini 1905-1907 rr*. dys. kand. ist. nauk 07.00.01 (2009). Kam"yanets'-Podil's'kyy (in Ukr.).
17. Fedkov, O. *«Znyshchyty v selianskomu rusi rysy puhachovshchyny...» (Politychni partii i Vserosiiskyi selianskyi soiuz v Pravoberezhnii Ukraini u 1905 rotsi). Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu* (2002). Kamianets-Podilskyi *8(10).* 264–283. (in Ukr.)
18. Borysenko, V. & Neporozhnia H. *Suspilno-politychna diialnist uchyteliv i uchnivskoi molodi Ukrainy v 1900 - pershii polovyni 1907 rr.* (2002). Kyiv: NPU im. M.P.Drahomanova. (in Ukr.)
19. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (hereinafter referred to as CSHAUK). – 318, 1, 1845. (in Ukr.).
20. CSHAUK. – 1439, 1, 509. (in Ukr.).
21. DAKhO. –3, 1499. (in Ukr.).
22. CSHAUK. – 1600, 1, 635. (in Ukr.).

23. CSHAUK. – 442, 1,1646. (in Ukr.).
24. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (hereinafter referred to as DAKO) – 2, 221, 189. (in Ukr.).
25. DAKO. – 2, 223, 56. (in Ukr.).
26. DAKO. – 1335, 1, 826. (in Ukr.).
27. CSHAUK. – 1335, 1, 922. (in Ukr.).
28. Bilobrovets, O. Suspilno-politychnyi rukh poliakiv Pravoberezhnoi Ukrainy u 1863– 1914 rr.: dys. kand. ist. nauk 07.00.01 (2005). *Kyivskyi natsionalnyi linhvistychnyi universytet.* (in Ukr.).
29. Tserkva i narid. Dvotyzhnevyk prysviachenyi tserkovnym i tserkovno-hromadskym spravam. (1937). Kremianets. Ch.220. (in Ukr.).

O. Bundak

THE INTEGRATION OF THE UKRAINIAN PEASANTRY ON THE BORDER TERRITORIES INTO THE PUBLIC ORGANIZATIONS (UNIONS, COMMUNITIES)

In the conditions of Ukraine's development, the formation of national consciousness and the preservation of the historical memory of the Ukrainians are among the top-priority tasks facing scientists and citizens in general. Therefore, scientists study the activities of diverse associations, organizations and unions operating on the western borderlands.

During the first half of the 20th century Volyn lands were part of different states, which definitely determined the specifics of social-economic and political life of the population. It had the versatile impact of existing political systems on the formation of the views of various categories of the population, including the peasantry.

The most characteristic features of Volyn region were: deep provincialism at all times of existence; permanent subordination to governments at different cultural, economic and political levels - Lithuanian, Polish, and Russian; unchanged boundaries; the presence of different administrative divisions; insignificant population; diversity of national and religious components.

The uniqueness of Volyn region during the period under consideration is that at the beginning of the 20th century it was territorially under the influence of the Russian Empire, which had a certain centuries-long system of values and political orientations, which certainly undermined the social-economic and political structure. The population displayed civil activity and participated in the activities of various public associations.

On the other hand, since 1921, after the signing of the Riga Treaty, Western Ukraine, including the Volynian lands, became the part of Rzecz Pospolita, which created qualitatively new social-political conditions that found manifestation in all aspects of region's life and identified a partial reorientation of views of different segments of the population.

The peasantry was a large but not united force, and those whose ideas, platform or position it supports, determined the further course of events (as the events of 1917 showed later). Therefore, the researcher is interested in the changing the political views of the peasantry during the first half of the XX century. Different political forces could not stand aside from the processes and events that took place in the village, and tried to involve the rural population in various parties, unions and organizations in all sorts of ways: the ARPU , the Bund, the Poalei-Zion, the Polish Socialistic Party (PSP), The Russian Social-Democratic Labor Party (RSDLP), the Russian Social Revolutionaries, the Volyn Student Union, and the public organizations of nationalities living in Volyn.

The first half of the XX century was characterized not only social-political and economic disasters, but also demonstration of the rapid growth of peasants' political consciousness in the process of revolutionary struggle.

Key words: *politicization, peasantry, political organization, political party, forms of protest, unions, associations, consciousness, mentality.*

УДК 94(470+571) «1906/1914»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-18-27

І. Г. Верховцева

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПОВСТАЛІ ГРОМАДИ: САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОТРЯСІНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Охарактеризовано становище селянського самоврядування в умовах реалізації реформ 1906 – 1912 рр. Наголошено, що інституціоналізація колективної земельної власності сільських громад та їх суб'єктивізація наприкінці XIX ст. на тлі управлінської ретрадиціоналізації села зцементували корпоративні принципи функціонування нижчої ланки селянського самоврядування. Її революціонізація в 1902 – 1907 рр. свідчила про організований самозахист селянськими корпораціями своїх інтересів. Натомість суперечливою реформаторською діяльністю уряду в 1906 – 1911 рр., з одного боку, стимулювалися індивідуалізація земельної власності та соціальних взаємин на селі, але з іншого – колективна власність сільських громад на землю і надра зміцнювалася, а самі громади перетворювалися на територіальні спільноти. Застосовуючи традиційні механізми колективного самозахисту та організаційний потенціал свого самоврядування, ці громади чинили опір реформам, позаяк ті загрожували корпоративності села. Оскільки ж провідником нового аграрного курсу був бюрократизований волосний істеблішмент, це поглибило кризу самоврядування селян, провокувало його розкол і вело до втрати урядом важелів впливу на село.

Ключові слова: *селянське самоврядування, Російська імперія, реформи 1906 – 1912 рр., сільська громада, волость.*

Постановка проблеми. Осмислення сутності революційних процесів у Російській імперії на початку ХХ ст. спонукає до з'ясування витоків цих доленосних для Європи подій. Одним із чинників, що сприяв тим часом революційному зриву села, було селянське самоврядування [1, 16]. Його становище в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. вивчено не достатньо. Найменш дослідженим є функціонування цього інституту впродовж 1906 – 1914 рр., коли в умовах приборкання революційних виступів селян уряд Романових розпочав аграрне оновлення країни. Складовою процесів соціальної трансформації села стало нівелювання організаційно-правових засад діяльності установ селянського самоврядування і колективний опір урядовим новаціям суб'єкт-об'єктів його нижчого рівня – сільських громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фрагментарно діяльність установ селянського самоврядування в умовах реалізації реформ 1906 – 1912 рр. висвітлено істориком початку ХХ ст. І. Чернишевим [2], радянськими дослідниками А. Бондаревським [3], Г. Герасименком [4]. У працях низки новітніх вітчизняних [5 – 12] і закордонних (російських [13 – 21] та західних [22 – 24]) учених тією чи іншою мірою порушено проблему співвідношення під час реалізації нового аграрного курсу 1906 –

1911 рр. індивідуалізації селянського землеволодіння із його колективними формами, на захист яких виступили установи самоврядування селян.

Автор статті ставить за **мету** дослідити самоврядування селян під час реалізації реформ 1906 – 1912 рр.

Виклад основного матеріалу. Уніфіковане впродовж 1861 – 1871 рр. на більшій частині європейської території імперії Романових самоврядування селян було складовою місцевого управління та інструментом аграрного оновлення країни. Функціонування цього інституту мало сприяти гомогенізації управління губерніями, розбудові на «одній шостій суходолу» місцевого самоврядування, відтак – стати школою представництва для її найбільшої соціальної верстви [25]. Натомість пореформені роки не стали часом реалізації цих намірів. На тлі фінансових проблем, котрі унеможливили розбудову інфраструктур села загалом і самоврядування селян зокрема, «закрита» від втручання поміщиків і бюрократії його нижня, базова, ланка (сільська громада) та бюрократизована волосна, відповідно, своєю діяльністю чималою мірою спричинили суттєве зниження аграрного виробництва й управлінський хаос на селі [26, 49].

На початку 1890-х рр. уряд видав низку законів, якими, по суті, інституціоналізував земельну власність сільських громад як колективну та надав організаційно-правову підтримку цим громадам, аби насамперед забезпечити в такий спосіб виконання на селі фіскальних завдань і сплату його мешканцями викупних платежів. Наслідками стали посилення самоорганізації на селі на базі самоврядування та суб'єктивізація сільських громад. У 1902 – 1907 рр., в умовах значного погіршення господарського становища села, сільські й селищні сходи революціонізувалися та виступили на захист прав селян, висунувши вимоги господарського, культурно-освітнього й політичного характеру. Це перебувало поза межами компетенції вказаних установ і свідчило про початок їх системної боротьби із чинним режимом. Відтак на початку ХХ ст. селянське самоврядування не тільки перетворилося на фактор революційності в країні [1, 16], а й сприяло зміцненню корпоративності села, проявом чого було зміцнення колективістських настроїв його загалу.

Будучи основною податною одиницею і гарантом сплати селом викупних платежів, а також справжньою «селянською профспілкою», котра організовувала самопоміч на селі [27], сільська громада, за висловом О. Градовського, була «природною закінченою одиницею» господарського й адміністративного управління [28, 568] та мала цілком легальні способи свого волевиявлення на сходах. Вирішення нею власних соціально-економічних питань практично не потребувало втручання в це волосних функціонерів, котрі зазнавали адміністративного тиску й бюрократизувалися. Як свідчив волосний старшина В. Матвеєв, сільські громади зберегли риси «самоврядної одиниці», а волость повністю їх втратила [29, 99].

Дистанціювання один від іншого сільського й волосного сегментів селянського самоврядування свідчило про кризовий стан цього інституту та створило умови для його розколу. Це загрожувало владі втратою керованості селом, позаяк волость здійснювала функції посередника між селянськими самоврядними та урядовими інституціями.

Приборкуючи виступи селян 1902 р., царат оголосив про початок масштабного соціально-управлінського оновлення села. Маніфестом від 26 лютого 1903 р. обіцялося поліпшити добробут головного аграрія країни, надати йому свободу віросповідання, скасувати кругову поруку в сільських громадах тощо. Водночас доволі суперечливо заявлялося про наміри уряду сприяти збереженню поземельних громад і полегшити вихід із них «окремим селянам» [30, 114]. Скасування надалі кругової поруки указом від 12 березня 1904 р. вело до індивідуалізації селянського побуту [31, 135]. Це означало і руйнацію в сільських громадах усталених соціальних відносин, адже, відповідаючи колективно за виконання повинностей і сплату податків, у такий же колективний спосіб селяни на сходах розподіляли своєрідні «квоти» на оплату з громадських («мирських») коштів перебування своїх членів у лікарнях, надання їм продовольчої допомоги, насіннєвої і грошової позик тощо. Відтак, разом із скасуванням кругової поруки, поставало питання щодо принципів оподаткування та самопомочі в сільських громадах. Здійснення останньої на колективних засадах передбачалося ще «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. (далі – «Положення»). Зокрема, функцією сільських сходів було надання співгромадівцям усілякого «вспомоществованія» (51 ст.) [32, 149].

У серпні 1904 р. було скасовано тілесні покарання селян за вироками волосного суду [33, 856–857]. У грудні тогоріч набув чинності наказ «Про окреслення заходів з удосконалення державного ладу», яким обіцялося зрівняти «перед судом» представників усіх станів [34, 1197]. Відтак, уряд заявив про готовність вирішити деякі проблеми села (реформувати волосне судівництво, подолати правову окремішність селян тощо) в контексті радикальної трансформації аграрних відносин і зробив перші кроки в цьому напрямі. Певною мірою це стосувалося і повноважень установ селянського самоврядування.

Проте здійснювалися надалі урядові заходи в доволі суперечливий спосіб. З одного боку, прийняті в умовах революції царські рескрипти й маніфести 1905 р. декларували демократичні свободи та початок виборів до Державної думи [35 – 37]. Цим вони виводили установи самоврядування селян на значно вищий рівень стосовно їх участі в соціально-політичному житті країни. Хоча делегати від селян обиралися внаслідок багаторівневих виборів спеціальними волосними з'їздами, однак це були представники волосних сходів, на які сільські громади, як низові ланки системи селянського самоврядування, делегували своїх представників. Відтак, за умов розгортання в країні кампанії зі всенародного обрання представників селянської Росії до складу Думи установи селянського самоврядування стали відігравати роль дійсно представницьких структур найчисельнішої соціальної верстви імперії Романових.

Водночас на село було посилено податковий і поліцейський тиски, збільшено поліцейські повноваження земських начальників у стягуванні податків із селян і розпочато черговий етап поліцейської реформи. Останньою скасовувався інститут соцьких та десяцьких і запроваджувався

інститут сільської варти, платню якій селяни мали сплачувати з мирських коштів. До того часу виконання обов'язків соцьких і десяцьких було однією із селянських повинностей. Оскільки сільська варта підпорядкувалася волосним старшинам і сільським старостам, це збільшувало їх поліцейські повноваження [38, 34; 39, 49; 40, 20; 41, 33; 42, 2063].

З 1906 р. уряд розпочав масштабну перебудову аграрних відносин у контексті комплексу реформ: поліції, освіти, місцевих самоврядування, судівництва тощо. Складовою цих планів було й нівелювання організаційно-правових засад селянського самоврядування. Зокрема, останнє стало провідником реформаторського курсу на селі [43, 31–32]. Умови для реалізації заклалися указом від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів та осіб інших податних станів». Ним селян зрівняли в правах із іншими станами у виборі місця мешкання, вступі на державну службу, до навчальних закладів тощо. Дозволявся добровільний вихід селянина зі складу сільської громади, а також дещо збільшувалися його представницькі права. Селянам повернули право самостійно обирати земських гласних, а губернаторів позбавили права затверджувати їх кандидатури. Скасування в 1906 – 1907 рр. викупних платежів зміцнило економічне становище селян. Відтак зросла чисельність тих, хто міг брати участь у земських виборах як власники однієї десятої земельного цензу, оскільки селянам-землевласникам дозволили при формуванні складу земств брати участь у виборчих з'їздах не тільки як представникам сільських громад, а й як дрібним землевласникам [44, 893; 45, 105]. Також у 1906 р. селянам було дозволено отримувати паспорти без згоди «миру» [46, 177]. У такий спосіб суттєво послаблили тиск колективу сільської громади на окремого селянина. Відтак каналів участі останнього в місцевому самоврядуванні побільшало. Відповідно, «мир»(сільська громада) офіційно втратив силу стримувати індивідуальну свободу своїх членів.

9 листопада 1906 р. набув чинності закон «Про доповнення деяких постанов чинного закону щодо селянського землеволодіння і землекористування» [47]. Крім скасування викупних платежів, селянину дозволялося вимагати виділу його земельної ділянки із земельного фонду сільської громади із закріпленням землі в особисту власність. Механізм безпосередньої реалізації цього реформаторського кроку пов'язувався із функціонуванням представницьких установ цієї громади: її схід простою більшістю голосів приймав рішення щодо відведення землі. Надалі староста впродовж місяця подавав приговор у волость і земському начальнику. Реалізація приговору також покладалася на старосту. Волосний старшина отримав контролюючі функції: перевіряв відповідність приговору сільського сходу «за сутністю» та безпосередньо подавав його на затвердження земському начальнику. Письмова копія приговору щодо виділення землі вивішувалась у волосному правлінні. Крім цього, сільськими сходами приймалися приговори про перехід громади від поземельно-громадівського землеволодіння до відрубного відповідно [47, 972–973].

Компетенцію установ селянського самоврядування в цьому доленосному для селян процесі збільшили й наданням волосному суду права виносити вироки щодо земельної власності селянина, а волосному правлінню – надавати відповідні витяги із своєї документації та засвідчувати приговори сільських громад [48, 31]. Приміром, у випадках, коли земля була спільною власністю родини, розділ землі в ній мав здійснюватися лише за вироком волосного суду без згоди «родоначальника» [49, 91зв]. Цим не тільки анулювалися урядові постанови 1886 – 1893 рр., а й суттєво підривалася патріархальність села.

Отже, під час реалізації нового аграрного курсу важливим сегментом інноваційної діяльності влади в управлінні селом було збільшення повноважень установ селянського самоврядування. Суб'єктом правовідносин виступала сільська громада: її сходом приймалися доленосні для селянина рішення щодо виходу із громадського землеволодіння. Власники нових хуторів могли залишатися в складі громади [18, 46–48]. Курс на вільне визначення мешканцями дрібних громад свого статусу було окреслено наданим кожній громаді, котра користувалася орною землею окремо (включаючи традиційні поземельні громади), права стати самостійним суб'єкт-об'єктом селянського самоврядування – окремою сільською громадою [50, 504].

Особливе місце в аграрному законодавстві 1906 – 1911 рр., з огляду на нівелювання засад діяльності установ селянського самоврядування, посіли закони від 14 червня 1910 р. «Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» [51] та від 29 травня 1911 р. «Про землеустрій» [52]. Відповідно до них сільські громади ставали повними колективними власниками землі. Кожна сільська громада й кожне селище в її складі отримали право вимагати виділення своїх земель та угідь в окреме володіння простою більшістю голосів відповідного сходу. До того ж за кожною сільською громадою закріплялося право на розробку її надр. Ураховуючи той факт, що всі угоди із передання наділів селян, котрі переселялися до інших місцевостей, відбувалися у волосному правлінні, все разом не тільки свідчило про значне збільшення повноважень установ селянського самоврядування, а й сприяло перетворенню сільських громад на справжні селянські квазіреспубліки. Останні набули територіальної конфігурації й могли колективно, всією громадою, розпоряджатися землею та надрами, закріпленими в спільну громадську власність. Урядом також було обрано курс на перетворення сільської громади на самостійну територіально-адміністративну одиницю [50, 503–504; 42, 258].

Окрім цього, установи селянського самоврядування отримали право делегувати своїх представників до повітової землевпорядної комісії, відтак – впливати на прийняття рішень із питань землеоблаштування [51, 747–751; 42, 2695]. Картину змін, що сталися у функціонуванні установ самоврядування селян упродовж 1906 – 1911 рр., доповнює надання безземельним селянам права делегувати до сільського сходу по одному представнику від 10 працівників, а до волосного – по одному від 20 осіб. Цим до праці сільських сходів залучалися ті, кого раніше на них не допускали через відсутність землі. Внаслідок цього упорядкувалася діяльність сільських сходів, а сільська громада набула виразних територіальних характеристик [14, 16–18; 48, 4; 50, 963]. Загалом це сприяло гомогенізації

земельних відносин всередині неї. Крім цього, установи самоврядування селян отримали право брати позики в Селянському поземельному банку під заставу надільних земель [53]. Відрубники, хуторяни, колишні колоністи, міщани-землероби, переселенці й всі, хто придбав землю за сприяння цього банку, а також ті селяни, котрі мешкали на орендованій землі, – право засновувати нові сільські громади в складі «своїх» волостей або створювати нові волості [50, 463–472; 50, 545; 54, 19; 54, 66–67; 55, 26]. Уряд оголосив сільську громаду самостійною адміністративною одиницею [50, 503]. Це стимулювало господарську активність установ селянського самоврядування і сприяло перетворенню сільських громад із станово-територіальних спільнот у територіальні, а станово-територіального селянського самоврядування – в місцеве саоврядування.

Отже, констатуємо: магістральний вектор реорганізації управління селом у 1906 – 1911 рр. був спрямований на переформатування самоврядування на селі із станово-територіального на суто територіальне, а також на поступову трансформацію сільських громад в установи місцевого (територіального) самоврядування із правом самостійно, всією громадою, розпоряджатися власними землями й надрами. Останнє мало радикальний і доволі суперечливий характер [50, 963–964]. Попри оголошену війну поземельній громаді, насправді аграрне законодавство 1906 – 1911 рр. втілило найзаповітніші мрії тієї частини сановної бюрократії, котра марила ідеями державного соціалізму й продовженням «справи реформ» кінця 1850-х – початку 1860-х рр. у напрямі забезпечення господарської та управлінської самодостатності самоврядних адміністративно-територіальних одиниць. Реформаторська стратегія спрямовувалась на їх зменшення.

Зворотнім боком законодавчих новел 1906 – 1911 рр. було те, що масовий переділ кордонів сільських громад і волостей загрожував адміністративним хаосом, оскільки руйнував базовану на самоврядуванні селян систему фіску та вносив розбрат у соціальні відносини на селі загалом [56].

З 1905 р. влада вживала масовані заходи із приборкання селянських виступів. Навесні тогоріч було створено тимчасові повітові комісії, що мали взискувати в якості компенсації за заподіяну селянами шкоду рухоме й нерухоме майно всіх членів сільських громад, котри взяли участь у погромах 1902 – 1905 рр. [57, 34]. 31 грудня 1905 р. губернаторам було наказано негайно відновити «правильну діяльність» сільських і волосних сходів і притягнути до відповідальності за 63 і 95 статтями «Положення» (в редакції 1902 р.) тих, хто брав участь в укладанні незаконних приговорів сходів [58, 120]. У деяких місцевостях під час приборкання селянських виступів каральні акції щодо учасників протесту проводилися безпосередньо на сходах. На Гардонінському сільському сході (Тамбовщина) селянам було наказано повернути все награбоване, після чого весь схід став на коліна й просив вибачення за скоєне під час погромів. Таке ж сталося і на сході в селі Ярлуково того ж регіону. У більшості випадків сходи видавали ініціаторів протестних акцій [59, 48; 60, 139–141]. На Мінщині в лютому 1906 р. Силицький селищний схід було скликано вночі. Схід «віддав» для покарання підбурювачів до протесту [61, 514–515]. Якщо ж селяни не видавали активістів, місцеві урядники веліли карати різками старост [63, 35]. «Наш односелець Микита Ясук вбитий за революційні дії», – вказували в 1909 р. селяни Таврії [63, 1]. Того ж року Саратовська судова палата розглянула справу щодо самочинних приговорів сільських громад. За однією з них проходили Антон Васильєв і Володимир Кудрявцев, які пояснили суду, що під час прийняття сходом приговору вони з'ясовували «громадську думку» [64, 7].

На Чернігівщині, в Глухівському повіті, після погромів на Михайлівському заводі біля його руїн було зібрано сходи, котрі брали участь у погромах. Справник поставив усіх на коліна. 28 лютого на хутір Михайлівський було зігнано для покарання сходи сіл Чуйковичи, Юрасівка, Журавка. Йому селяни на сході свідчили, що не брали участь у пограбуваннях. Тоді губернатор наказав звільнити старшину Василя Гузея і покарати його 25 ударами різок. Це обурило селян. Були випадки, коли військові пороли різками селян на сході, а інших його членів примушували стати на коліна [59, 23; 59, 30–32; 59, 119; 59, 139–141]. У селі Вихвостів повстанців «предавали смерті» місцеві заможні мешканці [65, 247]. На Московщині, в селі Гламаздин Дмитрівського повіту, крім учасників аграрних виступів, також було покарано різками волосного старшину й писаря [4, 114], попри те, що останні, за «Положенням», не підлягали таким покаранням. Часто залпи карателів бойовими патронами велися по спеціально скликаним сільським сходам [66, 72].

Нерідкісними були випадки, коли адміністратори примушували сходи укладати приговори щодо виселення ватажків акцій опору до Сибіру. Приміром, із Полтавщини в 1907 р. за такими приговорами було виселено понад тисячу селян [67, 230]. Через те, що чимало учасників погромів було кинуто за грати й виселено, в деяких селах, приміром Воронежчини, до 1910 р. не було чоловічого населення [67, 229].

Поступово царату вдалося заспокоїти село. Ознакою цього стала зміна ситуації на сільських сходах. «На сходах старики взяли владу та видаляють тих, хто не має права голосу…, волосний старшина почав проявляти владу… Революційний рух може вважатися закінченим», – доповідав 24 листопада 1906 р. губернатор Архангельщини Качалов очільнику МВС щодо приборкання селянського протесту у Великомиколаївській волості Шенкурського повіту [68, 23]. Полтавський губернатор у 1908 р. наказав земським начальникам «встановити жорстке спостереження», аби сільські сходи не скликалися за власною ініціативою сільських обивателів [69, 7].

Розпуск Державних дум у 1906 – 1907 рр., заборона царатом приймати на сходах приговори на адресу державних установ та адміністраторів, переслідування тих, хто ініціював незаконні приговори 1905 – 1907 рр. [70, 6], а також реалізація аграрних реформ 1906 – 1911 рр., котрими кардинально змінювалися земельні відносини на селі, дали імпульс подальшій радикалізації установ селянського самоврядування. За цих умов останні сприяли виявленню невдоволення селянської Росії урядовими заходами. Сільська громада не тільки не стримувала селян у їх протидії аграрним реформам, а навпаки: в

багатьох випадках вносила в їх рух елементи організованості [4, 13]. На сходах селяни масово чинили опір представникам землевпорядних комісій та впливали на тих старост і старшин, котрі співпрацювали із ними. На чергових виборах селянську бюрократію позбавляли посад, залякували аж до погороз розорити їх господарство, спалити домівки й вбити. Інколи погрози приводилися в дію [4, 73–74].

На Харківщині в селі Ново-Бурлацьке Вовчанського повіту схід вигнав старосту зі старшиною під час обговорення питань виділення землі відрубникам [4, 84–85]. Виступи проти урядової політики сталися на сходах сіл Кабанья того ж повіту та Балаклі Зміївського повіту. На першому всі члени сходу виступили проти землевпорядної комісії, а на другому закликалося розправитись із тими, хто намагався вийти з громади [7, 148]. На Мінщині влітку 1911 р. в Ігуменському повіті мешканці селища Чорногряддя Гребенської волості не дали відрубникам зібрати врожай, погрожуючи вбити старост, котрі виступили проти загалу громади [71, 349–350]. На Самарщині 19 мешканців села Руська Селитьба заарештували старшину й старост, які прийшли на схід для прийняття рішення щодо виділення землі відрубникам [4, 169; 4, 172; 4, 228].

Відмови сходів від створення відрубів були масовим явищем. Земський начальник Грайворонського повіту Курщини свідчив: «Кличеш старосту, а він і штраф, і арешт, а не підпише, мовляв, мир згоди не велів давати» [4, 115]. Селяни надсилали ходоків до столиці дізнатися правду, відмовлялися збиратися на схід. Нерідкісними були випадки, коли всією громадою село вступало в протистояння із тими, хто вийшов на хутір, оскільки зазвичай практично половина хуторян продавала свої наділи багатіям (останні часто схиляли селян до укладання приговору щодо виходу на відруб за допомогою горілки) [4, 78–79; 4, 107]. Коли ж земський начальник починав вмовляти селян скористатися правом виходу із поземельної громади, бувало, що ті його били [72, 6зв].

На Нижньогородщині більшість сільських сходів поставилася до виходу із поземельних громад негативно й відмовлялася обирати кандидатів до повітових землевпорядних комісій. Приміром, у Тетюському повіті земські начальники погрожували старшинам і писарям відставкою [73, 27; 73, 32; 73, 59]. У селі Булгаково Вольського повіту Саратовщини в 1909 р. під час землевідведення 200 селян на чолі із сільським старостою прийшли вимагати припинення робіт [4, 90]. На Саратовщині протистояння між общинниками й відрубниками, як повідомляли інформатори поліції, загрожувало початком аграрного бунту. У селищі Ханенково натовп прибічників поземельної громади підпалив дім селянина Тихонова й не давав погасити вогонь. Господар будівлі намагався рятуватися, виніс дітей, але із натовпу, що оточив дім, пролунали постріли. Було чути фрази «відрубників треба спалювати» [75, 1–3].

У Пермській губернії в селищі Останіно Верхотурського повіту земський начальник тричі збирав схід, але потрібного рішення не отримав. Виступ проти виходу на відруби стався на волосному сході в Шадринському повіті в селі Канаське. Пересічним був опір сільських сходів землемірам під час межування ділянок відрубників та хуторян [4, 76].

На Катеринославщині в селі Царекостянтинівка Олександрівського повіту селяни побили виділенця і кинули його за грати, пообіцявши вбити всіх виділенців [4, 129]. На Казанщині в Азелеївській волості її мешканці казали: «Якщо є на те закон, то нехай обійдуться без громади, а мир приговору не дасть» [4, 114]. На Київщині в Уманському повіті в селах Гродзеве і Чорна Кам'янка селяни всім миром чинили опір землемірам, старостам і старшинам під час виділення наділів відрубникам [72, 195; 71, 201]. Мешканці сіл Маньківка та Свинарки того ж регіону у вересні 1910 р. звернулися телеграмою до Миколи II із проханням не поширювати на них указ 9 листопада 1906 р. [71, 194].

У Бесарабії в лютому 1911 р. таке ж здійснили мешканці Татарбунар (Аккерманський повіт). Вони поскаржилися царю на те, що їх заможні односельці звели всі неплодючі грунти в один відруб, щоб віддати його простим селянам. Заможними було влаштовано відруби лише на родючих грунтах [4, 177]. На Ізмаїльщині в листопаді 1907 р. відмовилися укладати приговори про вихід на відруби й подвірне користування землею сходи селищ Пандаклія, Кубей, Главани [75, 125]. У травні 1908 р. мешканці села Мелешени Оргеївського повіту вимагали від старости й писаря укласти приговор щодо припинення межових робіт і примусили землемірів покинути селище [76, 317–318]. У селищі Голиця, разом із своїм старостою, селяни бойкотували кишинівського купця, який купив 150 дес. землі в їх місцевості. На сході було вирішено чинити перепони водопою худоби нового власника землі. 12 березня 1908 р. селяни самочинно зняли межові знаки, а потім протидіяли варті й уряднику, які намагалися приборкати цю акцію. 23 листопада 1912 р. подібний опір хуторянам і своєму старості чинили мешканці селища Михайлівка [77, 182; 77, 189].

Таке ж мало місце влітку 1911 р. в Ігуменському повіті Мінщини. У селищі Черногрядья Гребенської волості селяни не дали відрубникам зібрати врожай, погрожуючи вбити старост, котрі виступили проти загалу громади [71, 349–350].

Натомість були й приклади протилежного характеру. Приміром, 25 вересня 1911 р. Геническа сільська громада Мелітопольського повіту Таврії в складі 197 домогосподарів одноголосно уклала приговор про розверстання надільної землі на відрубні ділянки, врахувавши якість землі [78, 1]. Щоправда, процедура прийняття рішень щодо землевідведень у громадах не була регламентованою. З огляду на це до Сенату із приводу прийняття несправедливих рішень подавалося чимало скарг. Як правило, вони залишалися без уваги [79, 1]. Коли ж декілька домогосподарів одночасно подавали заяви, схід виносив один приговор [80, 58]. Плутанина виникала й тоді, коли селянин отримував землю в іншій громаді як спадщину чи в інший спосіб та не виписувався із своєї громади, залишаючись таким чином у складі двох сільських громад [48, 5].

Натомість, зважаючи на гостроту проблеми, пов'язану із розмежуванням земельних ділянок, сільські правління стали більше уваги приділяти укладанню необхідної документації. Інколи місцевою адміністрацією їм надавалися спеціальні друковані

форми приговорів, у котрих мало описуватися те, що відбувалося на сході [48, 37–38]. Приміром, в одному з таких приговорів, прийнятому 15 лютого 1909 р. Царицинокутським сільським сходом (Таврія), вказувалося, що сільський староста доповів сходу про отримання заяви від Ігната Степанченка про «укріплення» із 15 січня тогоріч в його особисту власність 3646 десятин землі [81, 1]. Це бодай якоюсь мірою сприяло впорядкуванню діяльності сходів, підвищенню культури самоврядування в громадах.

Однак у розмежуванні був і зворотній бік: селяни, що «укріпилися», на сільські сходи, як правило, не приходили [67, 223]. Чималою мірою це було наслідком функціонування селянського самоврядування попередніми часами: мешканці сільських громад не почувалися членами територіальної спільноти й по виходу із громадського землеволодіння припиняли свою участь у діяльності установ самоврядування.

Натомість виразному територіальному характеру самоврядування в сільських громадах сприяла купівля землі селянами й іншими категоріями населення за підтримки Селянського банка або поєднання в одну громаду відрубників із хуторянами. Приміром, на Київщині міщани слободи Красилівка в 1908 р. подали прошення про створення сільської громади із особливим управлінням у містечку Красилівка [82, 27]. У 1912 р. із хуторян при Савинцях Рокитянської волості було створено самостійну сільську громаду Регівка в складі цієї волості [83, 39; 83, 117зв.]. На Мінщині хуторяни Лахівської волості 13 вересня 1909 р. уклали приговор щодо створення окремої громади на землях маєтку Лахва [55, 1–26]. У 1913 р. 26 домогосподарів хутору Корчма створили окрему громаду на землі, яку купили за сприяння Селянського банка. Із цього приводу Носовичський староста 16 травня зібрав схід з 18 селян, який прийняв рішення про заснування цієї громади з 1 серпня 1913 р. [84, 4]. У 1913 – 1914 рр. на Київщині постала Фермо-Бобрівська громада на землі також купленій за сприяння цього банку [85, 31зв; 85, 70]. 30 червня 1914 р. було засновано хутір Старий фільварок. Сільським старостою обрали Григорія Марновського, а кандидатом у старости – Кирила Лисицького [86, 1–3].

У 1912 – 1913 рр. було посилено адміністративні методи реалізації аграрних реформ. За Г. Герасименком, 75% виділів сталося всупереч бажанню сільських громад і приговорам їх сходів. Часто виділенці розпродавали свої ділянки заможним співгромадівцям за безцінь. Зрозуміло, що це посилювало соціальну напругу на селі. Як вказували сучасники, син повстав на батька, а брат на брата. Нерідкісними були й масові протистояння між співгромадівцями. Приміром, на сході в селі Слободзея (Кишинівський повіт Бессарабії) під час дебатів ледве не дійшло до грандіозного побиття між тими, хто володів по 15 – 20 десятинами, і тими, хто мав по 4 – 6 десятин землі [4; 78–79; 4, 107–119; 4, 152; 4, 220; 4, 240; 57].

Під час реалізації аграрних реформ 1906 – 1911 рр. на селі стався соціальний розкол. Це було протистояння між тими, хто бажав вийти на хутори й відруби, та тими, хто залишався вірним колективізму сільських громад. Спостерігалося загальне загострення ситуації на селі. Як і в 1902 – 1907 рр., установи самоврядування селян під час виступів останніх відігравали організуючу роль. Приміром, у березені 1910 р. на сході села Башкалія Аккерманського повіту Бессарабії селяни відмовилися обирати запропонованого земським начальником старосту І. Тарлева, кричали, що той розорив село. Земський начальник, не добившись свого, поїхав із села [76, 345]. Опір виборам старост і старшин чинили на сільському сході мешканці Чучуленської громади Кишинівського повіту. Лунали заклики не виконувати повинностей. Члени громади намагалися силоміць зняти із старости знаки відмінності й у такий спосіб позбавити його посади [77, 182; 77, 189]. У лютому 1914 р. мешканці селища Мартиново Радухівської волості Бежецького повіту Тверської губернії розпочали масову вирубку поміщицького лісу та, будучи озброєними, вступили в протистояння із місцевою вартою [71, 432–433].

З 1911 р. на селі активізувалася пропагандистська діяльність есерів. Зокрема, таке мало місце в Катеринінському повіті Пермської губернії, де під впливом агітації сталася нова хвиля селянських виступів. Подібне спостерігалося й на Смоленщині в Костирівській волості Рославльського повіту, де селяни гуртом почали співати революційні пісні [87, 3–4].

Отже, напередодні Першої світової війни діяльність сільської ланки самоврядування селян відображала волевиявлення мешканців селянської Росії. Сільські громади усвідомили свої права колективних розпорядників власної землі та посилили контроль за селянськими функціонерами. Приміром, у 1910 р. на сході селища Успенка Богородицького повіту Московщини селяни обрали комісію «для нагляду за громадськими справами» в складі 18 осіб, перед якою староста мав звітувати [67, 236]. Це створило неабияку загрозу відриву сільської ланки селянського самоврядування від волосної.

У 1912 р., у контексті реалізації програми реформ уряду П. Столипіна, було розпочато реформу місцевого суду. Нею змінювалися повноваження, структура волосних судів, їх місце в системі судочинства країни та правове унормовування функціонування. Об'єктивно ця реформа сприяла піднесенню ефективності судочинства на селі. Проте селяни чинили їй опір головно через такі чутки: буцімто, разом із новим судом, уряд запровадить нові податки. Через це, приміром, на Київщині й Волині чимало сільських сходів восени 1914 р. відмовилися обирати виборщиків до складу колегій із обрання нового складу волосних судів [88, 52–55]. На цьому тлі спостерігалося вороже ставлення селян до владних структур, бюрократії, земств [89, 40]. Суттєво посприяв останньому той факт, що, разом із скасуванням кругової поруки та «лікарняних недоїмок», у сільських громадах виникли проблеми з оплатою лікування їх мешканців, адже відтепер громади було позбавлено обов'язку відповідати за це спільним коштом [50, 563–565]. Обурення селянського загалу викликало й запровадження платні за відвідування земської лікарні [90, 156]. Відтак корекції зазнали зцементовані попередніми часами практики самозабезпечення сільських громад, хоча, за відповідними законоположеннями, останнє становило обов'язкову мирську повинність у них [27, 109–111; 50, 558]. Зрозуміло, за таких умов завдяки корпоративності цих громад селянська Росія

згуртовувалась і чинила колективний опір практично всім урядовим новаціям 1906 – 1912 рр.

Висновки. На тлі приборканням виступів селян 1902 – 1907 рр. і масових покарань їх на сходах, суперечлива реформаторська діяльність уряду в 1906 – 1912 рр., з одного боку, стимулювала індивідуалізацію земельної власності та соціальних взаємин на селі, але з іншого – колективну власність сільських громад на землю і надра, а також перетворення цих громад на територіальні спільноти. Застосовуючи традиційні механізми колективного самозахисту та організаційний потенціал свого самоврядування, сільські громади чинили опір реформам, які загрожували корпоративності села. Оскільки провідником нового аграрного курсу був бюрократизований волосний істеблішмент, це поглибило кризу самоврядування селян і провокувало його розкол. Відтак напередодні Першої світової війни влада втрачала важелі впливу на село, оскільки саме волость була провідником урядової політики на селі.

Список використаної літератури та джерел:

1. Верховцева І. Г. Самоврядування селян у Російській імперії як чинник селянської революції початку ХХ ст. // Український селянин. Вип. 18. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 8–20.

2. Чернышев И. В. Аграрно-крестьянская политика России: за 150 лет. Пг.: Вольное экон. об-во, 1918. 384 с.

3. Бондаревський А. В. Волосне управління і становище селян на Україні після реформи 1861 року. К.: АН УРСР, 1961. 128 с.

4. Герасименко Г. А. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. Саратов, 1985. 342 с.

5. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 – 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олег Миколайович Приймак; Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 286 с.

6. Овдін О. В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906 – 1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Володимирович Овдін; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2004. 193 с.

7. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення столипінської реформи // Український селянин. Вип. 9. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. С. 146–149.

8. Михайлюк О. В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселянення сільського господарства на теренах Російської імперії // Український селянин. Вип. 10. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2006. С. 25–29.

9. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства. Нариси: у 2 т. Т. 1. К.: Наук. думка, 2006. С. 388–407.

10. Каюн В. О. Соціально-політичні та економічні зміни в Полтавській губернії в умовах столипінської реформи: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Вікторія Олександрівна Каюн; Полтав. держ. агр. акад. Полтава, 2011. 252 с.

11. Герасимчук О. М. Реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії (1906 – 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олександр Михайлович Герасимчук; Чернігівс. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка Чернігів, 2014. 325 с.

12. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. [Текст]: монографія. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. 368 с.

13. Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси: Ю. А. Чабаненко, 2017. 204 с.

14. Кучумова Л. И. Сельская община в России (вторая половина XIX в.). М.: Знание, 1992. 63 с.

15. Шлемин П. И. Столыпин и местное самоуправление. М., 1992. 63 с.

16. Христофоров И. А. От Сперанского до Столыпина: крестьянская реформа и проблема землеустройства // Российская история. 2011. № 4. С. 27–43.

17. Никулин П. Ф. Основные направления и итоги столыпинской аграрной реформы (1906 – 1916 гг.) // Вестник Томского государственного университета. Серия: История. 2012. № 1 (17). С. 5–10.

18. Забоенкова А. С. Правовые аспекты разрушения общины в период столыпинской аграрной реформы // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2013. Вып. 12. С. 44–51.

19. Пиреев А. И. Крестьянская община в контексте столыпинской аграрной реформы // Вестник Поволжского института управления. 2015. № 3 (48). С. 99–104.

20. Казанцева Г. А., Перова Т. В. «Бабьи бунты» и аграрные реформы второй половины XIX – начала XX вв. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. Пенза: Академ. естествознан., 2016. № 7 (2). С. 330–332.

21. Давыдов М. Двадцать лет до Великой войны. Российская модернизация Витте–Столыпина [Текст]: монография. 2 изд. СПб.: Алетейя, 2016. 1080 с.

22. Мацузато К. Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция // Отечественная история. 1992. № 6. С. 194–200.

23. Байрау Д. «Янус в лаптях»: крестьяне в русской революции 1905 – 1917 гг. // Вопросы истории. 1992. № 1. С. 19–31.

24. Мэйси Д. Л. Были ли крестьяне против столыпинской реформы? // Нестор. СПб.: Нестор-История, 2007. Вып. 11. С. 335–368.

25. Верховцева І. Г. Селянські реформи 1860-х – 1870-х рр. чи Велика реформа 1861 – 1871 рр.: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 4. Т. 2. С. 79–89.

26. Верховцева І. Г. Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. К.: ВІР УАН, 2013. Вип. 76 (№ 9). С. 48–50.

27. Верховцева І. Г. Соціальна діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Література та культура Полісся. Вип. 79. Серія «Історичні науки». № 3. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С. 107–117.

28. Градовский А. Д. Всесословная мелкая единица // Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9 т. 2 изд. Т. 8. Ч. 2.: Органы управления. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1907. С. 564–575.

29. Матвеев С. Из жизни современного крестьянского «мира» (В волостных старшинах) // Русское богатство. 1912. № 2. С. 74–101.

30. 22581. 26 Февраля. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // ПСЗРИ–3. Т. XXIII. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1905. С. 113–114.

31. 22629. 12 Марта. Об отмене круговой поруки по уплате окладных сборов в местностях, в коих введено в действие Положение 23 Июня 1899 года о порядке взимания сих сборов с надельных земель сельских обществ // ПСЗРИ–3. Т. XXIII. Ч. 1. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1905. С. 134–138.

32. 36657. Февраля 19. Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ–2. Т. XXXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1863. С. 141–169.

33. 25014. Августа 11. О милостях, дарованных в день святого Крещения наследника Цесаревича и Великого князя Алексея Николаевича // ПСЗРИ–3. Т. XXIV. Ч. 1. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1907. С. 856–871.

34. 25495. Декабря 12. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // ПСЗРИ–3. Т. XXIV. Ч. I. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1907.

С. 1196–1198.
35. Высочайший рескрипт, данный на имя министра внутренних дел // Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1908 гг. 3 изд., пересм. и допол. на 1 сентября 1908 г. СПб.: Право, 1908. С. 22–23.
36. 26656. Августа 6. Об учреждении Государственной Думы // ПСЗРИ–3. Т. XXV. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1908. С. 637–638.
37. 26803. Октября 17. Манифест. Об усовершенствовании государственного порядка // ПСЗРИ–3. Т. XXV. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1908. С. 754–755.
38. Белецкий С., Руткевич П. Исторический очерк образования и развития полицейских учреждений в России. СПб.: МВД, 1913. 42 с.
39. Бржеский Н. К. Натуральныя повинности крестьян и мирские сборы. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1906. 219 с.
40. Ялтаев Д. А. Уездная полиция в Казанской губернии в 1862 – 1917 годах: по материалам чувашских уездов: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Дмитрий Анатольевич Ялтаев; ФГОУ ВПО «Чувашс. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова». Чебоксары, 2004. 26 с.
41. Державний архів Черкаської області. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 130.
42. Свод законов Российской империи, дополненный по Продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшим узаконениям 1911 и 1912 гг. / под ред. А. А. Добровольского. СПб.: юрид. маг. И. И. Зубкова, 1913. Кн. 4.: Т. 14–16.
43. Столыпин П. А. Правительственное сообщение // Столыпин П. А. Программа реформ: док. и матер.: в 2 т. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2011. С. 28–32.
44. 28392. Октября 5. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1909. С. 891–893.
45. Столыпин П. А. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных сословий // Столыпин П. А. Программа реформ: док. и матер.: в 2 т. Т. 1. М.: РОССПЭН, 2011. С. 102–106.
46. История государственного управления в России / отв. ред. Г. В. Игнатов. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 608 с.
47. 28528. Ноября 9. О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. Отд. I. 1906. От № 27173– 28753 и доп. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1909. С. 970–974.
48. Дроздов В. П. Крестьянские законы: в 2 т. Вып. 1.: Права крестьян на землю. М.: тип. П. П. Рябушинского, 1910. 39 с.
49. Національний історичний архів Білорусі (далі – НІАБ). Ф. 2575. Оп. 1. Спр. 72.
50. Общее положение о крестьянах (изд. 1902 года и по прод. 1912 и 1913 гг.), с разъяснениями Правительствующего Сената / сост. И. М. Тютрюмов. 3 изд., испр. и значит. доп. СПб.: Законоведение, 1915. 1248 с.
51. 33743. Июня 14. Об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1913. С. 746–753.
52. 35370. Мая 29. О землеустройстве // ПСЗРИ–3. Т. XXXI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1914. С. 453–471.
53. 28547. Ноября 15. О выдаче Крестьянским поземельным банком ссуд под залог надельных земель // ПСЗРИ–3. Т. XXVI. СПб.: II Отд. С. Е. И. В. К., 1909. С. 980–981.
54. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии (Особое приложение к тому IX законов о состоянии издания 1902 г. и по продолжении 1906, 1908, 1909 гг.). СПб.: МВД, 1911. 723 с.
55. НІАБ. Ф. 1595. Оп. 1. Спр. 1886.
56. Шингарев А. И. Положение страны и внутренние реформы [Електронний ресурс]. URL: http://ibyu.narod.ru/skh3.html
57. Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902 – 1907 гг.). СПб.: Зерно, 1907. 173 с.
58. Царизм в борьбе с революцией 1905 – 1907 гг.: сб. док. М.: Соцэкгиз, 1936. 259 с.
59. Алексеев В. Н. Крестьянское движение в ЦЧО в 1905 году. Воронеж: Коммуна, 1931. 71 с.
60. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1906 гг. (По неопубликованным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также по другим архивным материалам). М.; Л.: Госиздат, 1925. 189 с.
61. Революционное движение в Белоруссии 1905 – 1907 гг.: док. и матер. Минск: АН БССР, 1956. 747 с.
62. Городцов А. И. Крестьянской движение в 1905 году. Л.: Госиздат., 1926. 50 с.
63. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 98. Оп. 1. Спр. 19.
64. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 1363. Оп. 4. Спр. 463.
65. Маслов П. П. Крестьянское движение 1905–7 г. // Общественное движение в России в начале XX-го века. Ч. 2. Массовое движение. СПб.: Общес. польза, 1910. С. 203–282.
66. Бабашкин В. В. Россия в 1902 – 1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации. М.: РГАЗУ, 2007. 232 с.
67. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907 – 1914 гг. М.: Наука, 1992. 256 с.
68. 1905. Аграрное движение в 1905 – 1907 гг.: матер. и док. / под общ. ред. М. Н. Покровского. Т. 1. М. – Л.: Госиздат, 1925. 680 с.
69. РДІА. Ф. 1291. Оп. 122. Спр. 68.
70. Приговоры и наказы крестьян Центральной России. 1905 – 1907 гг. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 416 с.
71. Крестьянское движение в России (июнь 1907 г. – июль 1914 г.): сб. док. Л.; М.: Наука, 1966. 677 с.
72. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). Ф. 102. Оп. 241. Спр. 94. Ч. 16.
73. Сафонов А. А. Организация и деятельность крестьянского самоуправления в советской деревне в 1917 – 1928 гг. (на материалах Тамбовщины) [Текст]: монография. Тамбов: Тамбовс. ун-т, 2006. 167 с.
74. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 241. Спр. 95. Ч. 69.
75. Революционное движение в Придунайском крае. 1900 – 1917 годов: док. и матер. Одесса: Маяк, 1973. 219 с.
76. История Молдавии: док. и матер.: в 5 т. Т. 5. Кишинев: Штиинца, 1961. 599 с.
77. Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917 г.). Кишинев: Штиинца, 1980. 240 с.
78. Державний архів Херсонської області. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1.
79. НІАБ. Ф. 299. Оп. 2. Спр. 9021.
80. НІАБ. Ф. 2575. Оп. 1. Спр. 60.
81. ДАЗО. Ф. 95. Оп. 1. Спр. 63.
82. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). Ф. 442. Оп. 707. Спр. 11.
83. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 711. Спр. 38.
84. НІАБ. Ф. 1595. Оп. 1. Спр. 3092.
85. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 712. Спр. 38.
86. НІАБ. Ф. 1595. Оп. 1. Спр. 3479.
87. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 241. Спр. 95. Ч. 70.
88. Верховцева І. Г. Реформування волосного суду в Російській імперії у 1912 – 1914 рр. // Інтелігенція і влада: зб. наук. пр. Серія: Історія. Вип. 32. Одеса: Астропринт, 2015. С. 48–59.
89. Поршнева О. С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – 1918): автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Ольга Сергеевна Поршнева; Уральс. гос. ун-т им. А. М. Горького. Екатеринбург, 2000. 43 с.
90. Революционное движение в Смоленской губернии 1905 – 1907 гг.: сб. док. Смоленск: Смоленс. кн. изд., 1957. 378 с.

References:

1. Verkhovtseva, I. G. (2017). The Peasant Self-government In The Russian Empire As A Factor Of The Peasant Revolution Of Beginning Of XX Century.*Ukrainian peasant. 18*. 8-20. (in Ukr.)
2. Chernyshev, I. V. (1918) Agrarno-krest'yanskaya politika Rossii: za 150 let. Petrograd: Vol'noe ekon. ob-vo. (in Russ.)
3. Bondarevs'kii, A. V. (1961). Volosne upravlinnya i stanovishche selyan na Ukraïni pislya reformi 1861 roku. Kiev: Academy of Sciences of the USSR. (in Ukr.)
4. Gerasimenko, G. A. (1985). Bor'ba krest'yan protiv stolypinskoi agrarnoi politiki. Saratov. (in Russ.)
5. Priimak, O. M. (2002). Stolipins'ka agrarna reforma na Pivdni Ukraïni (1906-1917): dissertation … candidate of historical sciences. Zaporizhzhya. (in Ukr.)
6. Ovdin, O. V. (2004). Stolipins'ka agrarna reforma na Katerinoslavshchini (1906-1916): dissertation … candidate of historical sciences. Dnipropetrovs'k. (in Ukr.)
7. Gerasimenko, O. V. (2005). Peasant movement on the left-bank Ukraine during the implementation of the Stolypin reform. *Ukrainian peasant. 9*. 146-149. (in Ukr.)
8. Mikhailyuk, O. V. (2006). Stolipins'ka agrarna reforma v konteksti protsesiv rozselyanennya sil's'kogo gospodarstva na terenakh Rosiis'koï imperiï. *Ukrainian peasant. 10*. 25-29. (in Ukr.)
9. Reent, O. P., Serdyuk, O. V. (2006). Stolipins'ka agrarna reforma. *Istoriya ukraïns'kogo selyanstva. Narisi*: *in 2 v*. Vol. 1. Kiev: Naukova dumka. 388-407. (in Ukr.)
10. Kayun, V. O. (2011). *Sotsial'no-politichni ta ekonomichni zmini v Poltavs'kii guberniï v umovakh stolipins'koï reformi:* dissertation … candidate of historical sciences. Poltava. (in Ukr.)
11. Gerasimchuk, O. M. (2014). *Realizatsiya stolipins'koï agrarnoï reformi v Chernigivs'kii guberniï (1906-1917):* dissertation … candidate of historical sciences. Chernigiv. (in Ukr.)
12. Kovalyova, N. A. (2016). *Farmers, landowners and state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902-1922 years*. Dnipropetrovsk: LIRA. (in Ukr.)
13. Kornovenko, S. V., Gerasimenko, O. V. (2017). *Peasant rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902-1917*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. (in Ukr.)
14. Kuchumova, L. I. (1992). *Sel'skaya obshchina v Rossii (vtoraya polovina XX v.).* Moscow: Znanie. (in Russ.)
15. Shlemin, P. I. (1992). *Stolypin i mestnoe samoupravlenie.* Moscow. (in Russ.)
16. Khristoforov, I. A. (2011). Ot Speranskogo do Stolypina: krest'yanskaya reforma i problema zemleustroistva. *Rossiiskaya istoriya. 4*. 27-43. (in Russ.)
17. Nikulin, P. F. (2012). Osnovnye napravleniya i itogi stolypinskoi agrarnoi reformy (1906 – 1916). *Bulletin of Tomsk State University.* Ser.: History. *1(17)*. 5-10. (in Russ.)
18. Zaboenkova, A. S. (2013). Pravovye aspekty razrusheniya obshchiny v period stolypinskoi agrarnoi reform. *Bulletin of the Baltic I. Kant Federal University. 12*. 44-51. (in Russ.)
19. Pireev, A. I. (2015). Krest'yanskaya obshchina v kontekste stolypinskoi agrarnoi reform. *Bulletin of the Volga Management Institute. 3(48)*. 99-104. (in Russ.)
20. Kazantseva, G. A., Perova, T. V. (2016). «Bab'i bunty» i agrarnye reformy vtoroi poloviny XIX – nachala XX vv. *International Journal of Applied and Fundamental Research. 7(2)*. 330-332. (in Russ.)
21. Davydov, M. (2016). *Dvadtsat' let do Velikoi voiny. Rossiiskaya modernizatsiya Vitte–Stolypina*. 2 izd. SPb.: Aleteiya. (in Russ.)
22. Matsuzato, K. (1992). Stolypinskaya reforma i rossiiskaya agrotekhnologicheskaya revolyutsiya. *National history. 6*. 194-200. (in Russ.)
23. Baipay, D. (1992). «Yanus v laptyakh»: krest'yane v russkoi revolyutsii 1905-1917. *Questions of history. 1*. 19-31. (in Russ.)
24. Meisi, D. L. (2007). Byli li krest'yane protiv stolypinskoi reformy? *Nestor. 11*. 335-368. (in Russ.)
25. Verkhovtseva, I. G. (2017). The peasant reforms of 1860-1870 or the Great Reform 1861-1871?: unification of the peasant self-government in the Russian Empire. *Eminak: scientific quarterly. 4*. Vol. 2. 79-89. (in Ukr.)
26. Verkhovtseva, I. G. (2013). Despotism of the landowner is replaced by despotism of the community: P. O. Valuev about the peasant self-government of the first years of operation. *Gilea: Scientific Bulletin. 76 (9)*. 48-50. (in Ukr.)
27. Verkhovtseva, I. G. (2015). Social activities of the peasant self-government institutions in Russia (the second half of the XIX – beginning of the XX centuries). *Literature and culture of Polissya. 79*. Ser. «Historical sciences». 107-117. (in Ukr.)
28. Gradovsky, A. D. (1907). Vsesoslovnaya edinitza. *Gradovsky A. D. Sobraniye sochineniy.* 2 izd. Vol. 8. Part. 2. SPb.: tip. M. M. Stasyulevicha. 564-575. (in Russ.)
29. Matveyev, S. (1912). Iz zhizni sovremennogo krestSyanskogo «mira» (V volostnyh starshinah). *Russkoe bogatstvo. 2*. 74-101. (in Russ.)
30. 22581. February, 26. O prednachertaniyakh k usovershenstvovaniyu gosudarstvennogo poryadka (1905). *PSZRI–3. XXIII.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 113-114. (in Russ.)
31. 22629. March, 12. Ob otmene krugovoi poruki po uplate okladnykh sborov v mestnostyakh, v koikh vvedeno v deistvie Polozhenie 23 Iyunya 1899 goda o poryadke vzimaniya sikh sborov s nadel'nykh zemel' sel'skikh obshchestv (1905). *PSZRI–3. XXIII.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 134-138. (in Russ.)
32. 36657. February, 19. Highest approved by the General Regulations of the peasants, emerged from serfdom (1863). *PSZRI–2. XXXVI.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. (in Russ.)
33. 25014. August, 11. O milostyakh, darovannykh v den' svyatogo Kreshcheniya naslednika Tsesarevicha i Velikogo knyazya Alekseya Nikolaevicha (1907). *PSZRI–3. XXIV.* Part 1. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 856-871. (in Russ.)
34. 25495. December, 12. O prednachertaniyakh k usovershenstvovaniyu gosudarstvennogo poryadka (1907). *PSZRI–3. XXIV.* Part 1. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 1196-1198. (in Russ.)
35. Vysochaishii reskript, dannyi na imya ministra vnutrennikh del (1908). *Zakonodatel'nye akty perekhodnogo vremeni. 1904 – 1908*. 3 izd. SPb.: Pravo. 22-23. (in Russ.)
36. 26656. August, 6. Ob uchrezhdenii Gosudarstvennoi Dumy (1908). *PSZRI–3. XXV.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 637-638. (in Russ.)
37. 26803. October, 17. Manifest. Ob usovershenstvovanii gosudarstvennogo poryadka (1908). *PSZRI–3. XXV.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 754-755. (in Russ.)
38. Beletskii, S., Rutkevich, P. (1913). *Istoricheskii ocherk obrazovaniya i razvitiya politseiskikh uchrezhdenii v Rossii.* SPb.: tip. MVD. (in Russ.)
39. Brgzesky, N. (1906). *Natural'nyya povinnosti krest'yan i mirskie sbory*. Spb.: tip. V. Kirshbauma. (in Russ.)
40. Yaltaev, D. A. (2004). Uezdnaya politsiya v Kazanskoi gubernii v 1862-1917: po materialam chuvashskikh uezdov: abstract dissertation … candidate of historical sciences. Cheboksary. (in Russ.)
41. State Archives of the Cherkasy Region. F. 178. Ser. 1. Un. 130.
42. Svod zakonov Rossiyskoy imperii, dopolnenny po Prodolzheniyam 1906, 1908, 1909 i 1910 i pozdneishim uzakoneniyam 1911 i 1912 / in A. A. Dobrovolskogo (1913). Kn. 4. Vol. 14–16. SPb.: yurid. mag. I. I. Zubkova. (in Russ.)
43. Stolypin, P. A. (2011). Pravitel'stvennoe soobshchenie. *Stolypin P. A. Programma reform: documents and materials.* Vol. 1. Moscow: ROSSPEN. 28-32. (in Russ.)
44. 28392. October, 5. Ob otmene nekotorykh ogranichenii v pravakh sel'skikh obyvatelei i lits drugikh byvshikh podatnykh sostoyanii (1909). *PSZRI–3. XXVI.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 891-893. (in Russ.)
45. Stolypin, P. A. (2011). Ob otmene nekotorykh ogranichenii v pravakh sel'skikh obyvatelei i lits drugikh byvshikh podatnykh soslovii. *Stolypin P. A. Programma reform: documents and materials.* Vol. 1. Moscow: ROSSPEN. 102-106. (in Russ.)
46. Istoriya gosudarstvennogo upravleniya v Rossii / in G. V. Ignatov. (2002). Rostov-na-Donu: Feniks. (in Russ.)
47. 28528. November, 9. O dopolnenii nekotorykh postanovlenii deistvuyushchego zakona, kasayushchikhsya krest'yanskogo zemlevladeniya i zemlepol'zovaniya (1909). *PSZRI–3. XXVI.* P. I. SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 970-974. (in Russ.)

48. Drozdov, V. P. (1910). *Krest'yanskie zakony*. Vol. 1: Prava krest'yan na zemlyu. Moscow: tip. P. P. Ryabushinskogo. (in Russ.)
49. National Historical Archive of Belarus (NHAB). F. 2575. Ser. 1. Спр. 72.
50. *Obshchee polozhenie o krest'yanah* (izd. 1902 goda i po prod. 1912 i 1913 gg.) [sost. I. M. Tyutryumov] (1915). 3 izd. SPb.: Zakonovedenie. (in Russ.)
51. 33743. June, 14. Ob izmenenii i dopolnenii nekotorykh postanovlenii o krest'yanskom zemlevladenii (1913). *PSZRI–3. XXVI.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 746-753. (in Russ.)
52. 35370. May, 29. O zemleustroistve (1914). *PSZRI–3. XXXI.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 453-471. (in Russ.)
53. 28547. November, 15. O vydache Krest'yanskim pozemel'nym bankom ssud pod zalog nadel'nykh zemel' (1909). *PSZRI–3. XXVI.* SPb.: II Otd. S. E. I. V. K. 980-981. (in Russ.)
54. *Sbornik uzakonenii i rasporyazhenii pravitel'stva o sel'skom sostoyanii (Osoboe prilozhenie k tomu IX zakonov o sostoyanii izdaniya 1902 i po prodolzhenii 1906, 1908, 1909).* (1911). SPb.: MVD. (in Russ.)
55. NHAB. F. 1595. Ser. 1. Un. 1886.
56. Shingarev, A. I. *Polozhenie strany i vnutrennie reformy*. URL: http://ibyu.narod.ru/skh3.html (in Russ.)
57. Veselovskiy, B. B. (1907). *Krest'yanskiy vopros i krestSyanskoye dvizheniye v Rossii (1902-1907)*. SPb.: Zerno. (in Russ.)
58. *Tsarizm v bor'be s revolyutsiei 1905-1907: collection of documents.* (1936). Moscow: Sotsekgiz. (in Russ.)
59. Alekseev, V. N. (1931). *Krest'yanskoe dvizhenie v TzChO v 1905 godu*. Voronezh: Kommuna. (in Russ.)
60. Drozdov, I. G. (1925). *Agrarnye volneniya i karatel'nye ekspeditsii v Chernigovskoi gubernii v gody pervoi revolyutsii 1905-1906. (Po neopublikovannym dannym byvshego Chernigovskogo gubernskogo zhandarmskogo upravleniya, a takzhe po drugim arkhivnym materialam)*. Moscow; Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
61. Revolyutsionnoe dvizhenie v Belorussii 1905-1907: documents and materials. (1956). Minsk: Academy of Sciences of the BSSR. (in Russ.)
62. Gorodtsov, A. I. (1926). *Krest'yanskoi dvizhenie v 1905 godu.* Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
63. State Archives of the Zaporozhye Region. (SAZR). F. 98. Ser. 1. Un. 19.
64. Russian State Historical Archives (Further-RSHA). F. 1363. Ser. 4. Un. 463.
65. Maslov, P. P. (1910). *Krest'yanskoe dvizhenie 1905-7. Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX veka*. Part 2. SPb.: Obshchestvennaya pol'za. 203-282. (in Russ.)
66. Babashkin, V. V. (2007) *Russia in 1902 – 1935 years as the agrarian society: patterns and characteristics of domestic modernization.* Moscow: RGAZU (in Russ.)
67. Zyryanov, P. N. (1992). *KrestSyanskaya obshchina Yevropeyskoy Rossii v 1907-1914.* Moscow: Nauka. (in Russ.)
68. 1905. *Agrarnoe dvizhenie v 1905-1907*: *materials and documents* / in M. N. Pokrovskogo. (1925). Vol. 1. Moscow-Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
69. RSHA. F. 1291. Ser. 122. Un. 68.
70. Prigovory i nakazy krest'yan Tsentral'noi Rossii. 1905-1907. (2000). Moscow: Editorial URSS (in Russ.)
71. Krest'yanskoye dvihzenie v Rossii (June 1907 - July 1914): collection of documents. (1966). Moscow-Leningrad: Nauka. (in Russ.)
72. State Archives of the Russian Federation (SARF). F. 102. Ser. 241. Un. 94. Part 16.
73. Safonov, A. A. (2006). *Organizatsiya i deyatel'nost' krest'yanskogo samoupravleniya v sovetskoi derevne v 1917-1928 (na materialakh Tambovshchiny)*. Tambov: Tambovs. un-t. (in Russ.)
74. SARF. F. 102. Ser. 241. Un. 95. Part 69.
75. *Revolutionary movement in the Danube Region. 1900 – 1917 gg.: documents and materials.* (1973). Odessa: Mayak. (in Russ.)
76. *History of Moldova: documents and materials*. (1961) In Yu. G. Ivanov. Vol. 5. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
77. Ivanov, Yu. G. (1980). *Revolyutzionnoye dvihzenie v Moldavii (s 1895 po fevralS 1917 g.)*. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
78. State Archives of the Kherson Region. F. 222. Ser. 1. Un. 1.
79. NHAB. F. 299. Ser. 2. Un. 9021.
80. NHAB. F. 2575. Ser. 1. Un. 60.
81. SAZR F. 95. Ser. 1. Un. 63.
82. Central State Historical Archives of Ukaryn, Kiev (CSHAU). F. 442. Ser. 707. Un. 11.
83. CSHAU. F. 442. Ser. 711. Un. 38.
84. NHAB. F. 1595. Ser. 1. Un. 3092.
85. CSHAU. F. 442. Ser. 712. Un. 38.
86. NHAB. F. 1595. Ser. 1. Un. 3479.
87. SARF. F. 102. Ser. 241. Un. 95. Part 70.
88. Verkhovtseva, I. G. (2015). The reformation of the volost court in the Russian Empire in 1912-1914. *Intellectuals and power.* Ser. History. *32.* 48-59. (in Ukr.)
89. Porshneva O. S. (2000). *Mentalitet i sotsial'noe povedenie rabochikh, krest'yan i soldat Rossii v period pervoi mirovoi voiny* (1914-1918): abstract dissertation … doctor of historical sciences. Ekaterinburg. (in Russ.)
90. Revolutionary movement in Смоленской губернии в 1905 – 1907 гг.: collection of documents (1957). Smolensk: Smolensk. kn. izd. (in Russ.)

I. Verkhovtseva

CONTINUED COMMUNITIES: THE PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE CONDITIONS IN THE SOCIAL-POLITICAL STRATEGIES OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

In the early twentieth century. peasant self-government was a factor in the revolutionization of the village in the Russian Empire. His activity in 1906 – 1914 was not studied enough.

The purpose of the study is to characterize the position of this institution during the period of the reforms of 1906-1912.

The subjectivization of rural societies and the re-traditionalization of village management in the late nineteenth century. had as a result a considerable distance from each other bureaucratized volost and socially limited rural segments of peasant self-government. Against the backdrop of mass peasant attacks on gatherings for their speeches of 1902-1907, the authorities began to implement a contradictory agrarian policy.

On the one hand, it stimulated the peasants to leave the collective landownership of rural societies, and to individualize them in the form of a hamlet or bran farm. But on the other hand, it facilitated the transformation of rural societies into peasant republics, which were allowed to acquire land and exploit its subsoil in their collective ownership.

The implementation of government initiatives was accompanied by confrontation in rural societies. Most of them resisted the new agrarian course. Against this background, the process of transforming rural societies into territorial communities began, and the rural municipality (boards and courts), which had previously been heavily criticized because of their corruptness, officially began to testify to peasant land ownership. As a result, the volost bureaucracy found itself in confrontation with the rural majority organized in rural and settlement communities. This intensified the crisis of peasant self-government and led to the separation of its upper (volost) segment from the lower (rural) segment. Along with this, there was a reorganization of the administrative structure of the village, which destroyed its established fiscal infrastructure.

Since the volost was an intermediary between the power structures and the organs of peasant self-government, this led to a loss of the government's levers of influence on the village. Especially menacing to the authorities, this was on the eve of the First World War.

Key words: *Peasant Self-government, the Russian Empire, reforms 1906-1912, rural societie, volost.*

УДК 94(477.46)«194»:323.272:316.344.25:63-051(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-28-31

Г. М. Голиш
кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Л. Г. Лисиця
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, заступник директора навчально-наукового інституту історії і філософії

СЕЛЯНСТВО ЗОЛОТОНІСЬКОГО ПОВІТУ В ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОВСЯКДЕННІСТЬ ТА БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ І ВОЛЮ

У статті на основі документальних джерел та стародруків проаналізовано повсякденне життя та протестні акції селянства Золотоніського повіту Полтавської губернії в добу революційних потрясінь початку ХХ ст. На мікрорівневих засадах охарактеризованоя земельні відносини, життєдіяльність найчисельнішої категорії тогочасного українського соціуму – селянства. Зроблено висновок про те, що повсякденному життю селян повіту були притаманними як типові для цієї суспільної категорії риси, так і певна регіональна специфіка.

Ключові слова: *село, селянин, повсякденність, земля, земельні відносини, посіви, охорона здоров'я, сільська освіта, соціальний конфлікт, заворушення, повстання.*

Постановка проблеми. Годі й шукати в європейській історії аналогії надзвичайно спресованому в часі й поряд із цим ущент насиченому доленосними подіями періоду революційних потрясінь початку ХХ ст. Якщо все століття історики називають епохою «повстання мас», то його стартовий часовий континуум став особливо бурхливим у всіх сенсах. Поряд з особливим інтересом дослідників до макроісторичних процесів вказаного періоду, на окрему увагу заслуговують і макрорівневі зрізи цієї революційної доби. Мова, зокрема, йде про звернення до подій регіональної історії початку століття, особливо в сегментах повсякденності тогочасного селянського життя окремих повітів, а надто – участі наймасової категорії українського суспільства у революційних подіях на місцях. У цьому зв'язку неабияку наукову зацікавленість викликає реконструкція життя сільських мешканців Золотоніського повіту Полтавської губернії, яка дає можливість на конкретних фактах і явищах відстежити типові характеристики функціонування сільського соціуму українського Лівобережжя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена в запропонованому дослідженні тема, попри свою гносеологічну привабливість, ще не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Відтак є лише фрагментарні свідчення, котрі не носять самодостатнього й системного характеру. Зокрема, відповідна інформація допоміжно-ілюстративного характеру міститься в окремих працях відомого краєзнавця М. Ф. Пономаренка [1, 2] та авторів цього дослідження [3].

Враховуючи зазначене, **метою** цієї розвідки є на основі документальних (у тому числі архівних) джерел та стародруків проаналізувати повсякденне життя та участь у протестних акціях селянства Золотоніського повіту. Хронологічними межами наукового вивчення визначено період від 1905 (початок народної революції) до 1921 р. (закінчення Української революції).

Виклад основного матеріалу. Золотоніський повіт на початку ХХ ст. був типовим закутком підросійської України. Як і повсюди, селянство репрезентувало більшість людності регіону: станом на 1909 р. із 265018 мешканців повіту 252203 проживали в сільських поселеннях, це становило понад 95 % [підрах. за: 4; 12]. Звісно, ця категорія населення займалася переважно хліборобством чи наближеними до нього промислами. Зокрема, за переписом 1910 р. обліковано 22138 дворів із таким родом занять (понад 56 %) [5, 172]. До цього варто додати й те, що й чимало жителів «солом'яного містечка» (так іронічно називали Золотоношу) також віддавали перевагу хліборобству, таких було 75,5 % [підрах. за: 5; 8; 12].

З огляду на зазначене, для розуміння особливостей селянського повсякдення варто звернутися до питань землерозподілу, який характеризувався разючою несправедливістю й породжував глибокі соціальні контрасти. Віддаленим наслідком грабіжницької селянської реформи 1861 р. стало масове безземелля та малоземелля селянських родин. Так, станом на 1910 р. 6,2 % селян Золотоніського краю зовсім не мали землі, менше 1 десятиною володіли 8536 селянських дворів, 2 – 5234, 3 – 4328 [5, 176]. На загал малоземельними було 45 % селянських господарств (підрах. авт.).

Задля конкретизації зазначеного звернемося до земельної статистики в окремих поселеннях. Так, у Богданах 153 (54 %) господарства належали до категорії безземельних і малоземельних, Богушковій Слобідці – 237 (32 %), Гельмязові – 381 (35,8 %), Кривоносівці – 103 (47,5 %), Панському – 317 (65,8 %), Ковтунах – 131 (62,7 %), Чернещині – 54 (52,4 %), а в Коврайських хуторах – 94 (88,7 %) [підрах. за: 5, 50, 54, 82, 86, 98, 101, 114, 118]. У с. Хрущівка на одного селянина пересічно припадало по 0,5 дес. землі, у Гладківщині – 1,6 [підрах. за: 5, 50, 56, 114, 118]. До речі, в останньому місцевий поміщик Горленко мав утричі більше землі від сукупного селянського фонду [3, 206]. 17516 селянських господарств повіту, аби хоч якось зарадити земельному дефіциту, вступали в орендні відносини [5, 176]. Щодо заможних селянських родин, котрі володіли понад 25 дес. землі, то вони становили лише 3 % від загальної кількості [підрах. за: 5, 178].

На початку ХХ ст. землю в повіті обробляли рутинними, дідівськими методами. Водночас дещо ширше, як у попередньому столітті, застосовувалися залізні плуги, проте переважно однолемешеві. Багатолемешеві плуги мали лише заможні господарства, їх відсоток становив лише 1,5 % [підрах. за: 5, 182]. У багатьох господарствах на 1910 р. використовували багатозубі й однозубі рала (на загал – 19745 одиниць), а також дерев'яні плуги [5, 282]. Щодо борін, то вони переважно були дерев'яними (37792) і лише 914 (2,4 %) – залізними. Селяни використовували 169 жаток, 719 молотарок (з них лише 10 % парових, решта – кінних) і 3368 віялок [5, 182–183].

На сільськогосподарських роботах використовувалося живе тягло. У вказаний період в упряжі перебувало 12357 волів і 31857 робочих коней. Окрім

цього селяни мали у своїй власності 1985 возів [5, 182–184, 187].

Для підвищення родючості грунтів у значних обсягах вносилися органічні добрива. Так, у 1910 р. селянами повіту було загалом вивезено на поля 534188 возів гною на площу 6455 дес. Втім чимало селянських господарств, особливо тих, які не мали худоби, свою землю не удобрювали роками. Тогочас ще не прижилося застосування мінеральних добрив: лише 6 господарств на повіт спромоглися їх придбати і внести штучні добрива на площу всього 192 дес. [5, 187].

Велике значення для розвитку сільського господарства краю мала створена в 1915 р. Полтавським губернським земством повітова болотно-дослідна станція (с. Підставки) [6, 4]. Проте за послугами до цієї структури селяни по суті не зверталися.

Для повноти окреслення селянської повсякденності звернемося до аналізу структури посівів на полях. На початку XX ст. переважав зерновий клин, який займав площу 89846 дес. (майже 62 %). Зокрема, в 1910 р. селяни посіяли 32394 дес. жита, 14859 – ячменю, 13974 – гречки, 12485 – вівса, 9974 – проса, 4031 – ярої пшениці і 2129 – озимої [5, 178]. Врожайність зернових була досить низькою. Наприклад, пшениці збирали не більше 6–8 ц із десятини. Набагато менші площі займали технічні культури. Наприклад, під коноплі було відведено 2121 дес., соняшнику – 1456, льону – 1088, тютюну – 153, а цукрового буряка – всього 4 дес. Лише поодинокі господарства вирощували кукурудзу на загальній площі 15 дес. Більшість господарств садили картоплю (1784 дес.) та різноманітну городину (7889 дес.), а 1693 дес. було відведено під баштанні культури [5, 178–179].

Практично усі селянські господарства послуговувалися відсталими аграрними технологіями, застосовуючи дво- і трипільну системи землеробства. Зустрічалися лише поодинокі острівці вищої агрокультури й вони були репрезентовані передовими поміщицькими господарствами. Наприклад, у с. Коврай розташовувався маєток М. Мерінга «Великий Коврай», площею 2200 дес. Як зазначається в тогочасних документах, у цьому зразковому господарстві застосовувалися три сівозміни: шести-, вісімнадцяти- і навіть двадцятипільна [6, 370].

Стіл селянських родин урізноманітнювала тваринницька продукція. На загал 118 років тому селяни Золотоніщини утримували 27512 корів, вирощували 19268 телят, 87326 овець, 292441 курей, 23798 качок, 11410 гусей, 1464 індиків. З іншого боку, 8157 господарств на селі не мали ніякої худоби, а 6342 – птиці [5, 183, 185, 186]. Продуктивність тваринництва та птахівництва в селянських господарствах характеризувалася досить низькими показниками.

Чимало селян пасічникувало. Наприклад, у с. Бубнівська Слобідка доглядала бджоли 51 родина, маючи у своєму розпорядженні 1724 вулики (в т. ч. 30 рамкових), у Піщаному – 58 (1540 вуликів), у Гельмязові – 40 (2026 вул., з них 257 рамкових) [5, 56, 65, 124, 140].

Вирощене збіжжя селяни переробляли за допомогою вітряних млинів. Загалом на 1910 р. у повіті налічувалося 2535 вітряків [5, 188]. Великі партії зерна сільські жителі привозили до м. Золотоноша, де від початку XX ст. працював паровий млин Зархина – Рабиновича [8]. Невеликі парові млини з'явилися і в окремих селах повіту. Так, у с. Мицалівка Золотоніської волості працювало два таких млини [5, 270].

Свої побутові проблеми сільські мешканці вирішували, як правило, самотужки чи за допомогою місцевих ремісників. Так, у Домантові замовлення селян виконували 32 теслі, 11 розпилювачів, 3 столяри, 3 ковалі, 28 кравців, 15 шевців, 8 прядильниць, 39 ткачів, 19 візників, 110 рибалок [5, 263]. У Вільхах 30 мешканців плели кошики й володіли монополією на забезпечення цим товаром золотоніського ринку. До речі, вільхівські кошикарі одержали в 1909 р. Велику срібну медаль на губернській виставці в м. Полтава [5, 271]. У с. Коврай-Левада працювало 32 колесники, які обслуговували односельців та мешканців навколишніх сіл [5, 266].

Зусиллями діячів Золотоніського земства, до речі, одного із найпрогресивніших у Центральній Україні, було забезпечено позитивні зрушення в системі охорони здоров'я сільських мешканців. У 1909 р. працювало 14 медичних дільниць на чолі з дипломованим лікарем із радіусом обслуговування не більше 9,5 верст. У центрі кожної дільниці функціонувало стаціонарне відділення на 16 ліжок. Лікарсько-фельдшерська допомога, включаючи й вартість ліків, надавалася на безоплатних засадах. Утім рівень медичного обслуговування залишав бажати кращого, лютували усілякі інфекційні хвороби, що спричиняло значну смертність серед сільського населення. Попри це природний приріст населення повіту характеризувався досить пристойними показниками: його людність у 1908 р. збільшилася на 8788 осіб [4, 12, 15].

Позитивні тенденції спостерігалися і в системі сільської освіти. Зокрема, збільшилася кількість земських початкових шкіл, частина з них була реорганізована у двокласні. У 1909 р. налічувалося 75 земських шкіл, у яких навчалося (без м. Золотоноша) 7704 дітей. Окрім цього, 738 навчалося в міністерських школах, 3136 – у церковно-парафіяльних і 828 – у школах грамоти. Отже, на загал початковим навчанням було охоплено 12524 дітей, однак 12929 (50,8 %) залишалися поза школою [4, 147].

З цих та інших причин, що мали тяглість від попередніх часів, прикметою тогочасного села стала масова неписьменність та малописьменність. Наприклад, у Богуславці і Деньгах рівень неписьменності серед місцевих мешканців становив близько 70 %, Дмитрівці – 71 %, Вознесенському – 72 %, Домантові – 76 %, Зорівці – 81 %. Ще разючішою була картина з рівнем письменності у жіночому середовищі. Так, у Коробівці письменними були лише 127 жінок (10,5 %), Синьооківці – 43 (11 %), Ковтунах – 31 (6 %), Скориківці – 25 (7,7 %), Домантові – 24 (3,8 %), , Кривоносівці – 18 (2,7 %), Львівці – 7 (5 %) [підрах. за: 5].

Лише в зародковому стані перебувала бібліотечна справа на селі. На 1909 р. у повіті налічувалося 28 бібліотек, понад 90 % з яких працювало при школах. Фонди книгозбірень сумарно становили лише 19714 примірників, а користувалися бібліотечними послугами 4817 читачів (1,8 % від населення повіту) [підрах. за: 4, 206, 212].

Селяни краю лікували свої душі та замолювали гріхи в місцевих церквах, їх у повіті було понад 60. Духовним центром регіону був Красногірський Свято-Покровський жіночий монастир [9, 2–80].

Яскравою гранню повсякденного життя сільських мешканців стала багаторічна боротьба за землю і волю. Зокрема, селянство Золотоніщини взяло участь у першій народній революції 1905–1907 рр. До найяскравіших подій того буремного часу належить Золотонісько-Коробівське повстання 18 жовтня 1905 р. Цього дня селяни с. Коробівка розтрощили портрет імператора, обеззброїли та побили місцевого пристава Саєнка і, озброївшись кілками, вирушили разом із селянами сусідніх Вільхів та Дмитрівки до повітового центру. Об'єднавшись із революційною молоддю Золотоноші, повстанці розгромили поліцейське управління та деякі інші установи, звільнили заарештованих. Надіслана сюди військова команда відкрила вогонь, кількох повстанців було поранено. Повстання було придушено, а понад 50 його учасників було заарештовано й віддано під суд [10, 55, 168]. Ватажка цього виступу П. Величка за вироком військово-польового суду було ув'язнено в Шліссельбурській фортеці. Ще один із очільників заворушення – Я. Дерсевіль врятувався втечею за кордон [11, 1–52].

У революційному 1905 р. виступили проти місцевого поміщика й селяни Бубнівської Слобідки. Найактивнішу участь у цьому заворушенні взяли В. Горовий, А. Масько та Н. Хакало. Повітова поліція притягла їх до відповідальності. Аграрні заворушення відбулися і в с. Вознесенському, їх очолили місцеві селяни Заярний і Травуцький. Обох «зачинщиків» було заслано до Сибіру на три роки [3, 171].

У 1906 р. антипоміщицькими виступами було охоплено с. Софіївка. Ними керували селяни з сусідньої Гладківщини С. Веретільник і С. Супрун. Протестні настрої охопили й саму Гладківщину: селяни збиралися на таємні збори у місцевого коваля С. Коваленка. Тогоріч коробівські селяни Ф. Бурдонос, К. Семеняга і А. Чмир закликали сільськогосподарських робітників с. Домантів до страйку За це їх було затримано й піддано допиту та екзекуціям у повітовому поліцейському управлінні [3, 206, 278].

Ареною гострих соціальних конфліктів стало й містечко Гельмязів. Під час жнив 1906 р. тут відбулося заворушення сільськогосподарських робітників, які поставили вимогу підвищити їм платню. Для упокорення цього виступу полтавський губернатор направив сюди козацьку сотню, з прибуттям якої спалахнула сутичка на базарному майдані. Заворушення було придушено, а чотирьох його ініціаторів влада вислала за межі губернії [3, 193].

Селянство Золотоніського повіту взяло активну участь і в подіях Української революції 1917–1921 р. Так, навесні 1917 селяни Вознесенського та Пальміри розгромили маєток та спалили палац графа Д. Капніста (лідер октябристів у IV Державній думі). Згодом вознесенці захопили та самовільно засіяли 300 дес. землі, що належали місцевій поміщиці Чичеріній [3, 184].

Революційна хвиля докотилася й до с. Бубнівська Слобідка. У квітні 1917 р. тут відбулися збори місцевої громади, які прийняли ухвалу, що носила яскравий антивоєнний характер. У ній, зокрема, говорилося таке: «Ми вирішили звернутися до Тимчасового уряду, а також Петроградської, Московської та Полтавської Рад робітничих і солдатських депутатів з пропозицією розпочати якнайшвидше мирні переговори, щоб покласти край безцільній бойні (світовій війні – авт.), яка розпочата і продовжується в інтересах багатіїв…» [3, 172]. Подібні селянські зібрання відбулися також у селах Антипівка, Слюжчина Слобідка, їх організатором став місцевий учитель О. П. Грудницький [3, 33]. Згодом створені в селах повіту ревкоми розпочали розподіл поміщицької землі.

Носіями національної ідеї стали організація «Громада» та товариство «Просвіта». Цей рух у краї очолив відомий діяч М. О. Злобинець. Просвітянські осередки діяли в 24 селах повіту [3, 33].

Жителі с. Крупське взяли участь в антикайзерівському повстанні (травень 1918 р.). Після придушення цього виступу 4 жителі села було засуджено до розстрілу, 4 – до ув'язнення [12, 3]. В окремих селах створено партизанські загони, які розгорнули боротьбу проти австро-німецьких окупантів. Такий загін діяв, наприклад, у с. Богушкова Слобідка, його очолювали Д. Кукса та А. Прокопенко [3, 368]. Невеликий загін жителів с. Львівка під командуванням А. Дорошенка і В. Чернова став частиною Великохутірського з'єднання А. Лопатки і взяв участь у бойових діях проти кайзерівців. Через цю причину Львівка стала одним із об'єктів каральних акцій німецьких військ влітку 1918 р. [3, 418]. У районі с. Безпальче загін на чолі з С. Корнієнком вступив у нерівний бій з німецьким підрозділом і зазнав поразки [3, 316].

Селяни краю взяли активну участь у першому (травень – червень 1918 р.) та другому (листопад) Золотоніському збройному повстанні проти окупантів та гетьманців. Попри великі втрати, цей повстанський рух сприяв поваленню окупаційної влади та відновленню УНР [3, 34]. На території Золотоніщини діяли повстанські селянські загони Тютюнника, Келеберди, Марусі, Хвиля. У 1919 р. опір денікінцям чинив Кропивнянський партизанський загін під командуванням Х. Ф. Брикуна [12, 3]. Боротьбу проти білогвардійців та григор'євців вели й богушковослобідчанські партизани.

Проте Українська революція зазнала поразки і вкраї наприкінці 1920 р. встановлено радянську владу.

Висновки. Підсумовуючи викладений у статті фактичний матеріал, можна констатувати, що повсякденне життя селян Золотоніського повіту характеризувалося як типовими для цієї категорії українського соціуму рисами, так і певною регіональною специфікою. Селянство краю потерпало від безземелля й малоземелля, виживало завдяки тяжкій землеробській праці, що базувалася на застосуванні рутинних методів господарювання. Низьким залишався рівень шкільництва та охорони здоров'я, внаслідок чого на селі панували темрява і неуцтво, лютували небезпечні захворювання. Сільські мешканці Золотоніщини взяли активну участь у боротьбі за землю і волю, застосовуючи як ненасильницькі, так і збройні форми протесту. Розглянута тема потребує подальшого вивчення на основі диверсифікації й залучення нових архівних документів.

Список використаної літератури та джерел:

1. Пономаренко М. Золотоніщина / М. Пономаренко. – Черкаси : Обллітвидав, 1991. – 91 с.
2. Пономаренко М. Золотоніщина в осадах / М. Пономаренко. – Золотоноша : [без вид.], 2001. – 74 с.
3. Голиш Г. М. Подорож Златокраєм. Нарис історії і сьогодення Золотоніського району / Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси : Вертикаль, 2008 – 572 с.
4. Приложение к отчету Золотоношской уездной земской управы за 1908 годъ. – Золотоноша : Типогр. П. Лепского, И. Вудмана, 1909. – [296 с.].
5. Третья подворно-хозяйственная земская перепись въ Полтавской губернии в 1910 г. Золотоношский уезд. – Полтава : Электр. типогр. Г. И Маркевича, 1913. – 336 с.
6. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4178, оп. 1, спр. 166.
7. Россія. Полное географическое описание нашого Отечества / под. ред. В. П. Семенова. – СПб : Изд. А. Ф. Девриена, 1903. – Т. 7. – 512 с.
8. Весник. – 1910. – 5 ноября.
9. Клировая книга Полтавской епархии за 1902 годъ. – Полтава : [без издат.], 1902. – 655 с.
10. Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 315, оп. 2, спр. 499.
11. ЦДІАК. – Ф. 322, оп.1, спр. 648.
12. ДАЧО. – Ф. 4178, оп. 1, спр. 162.

References:

1. Ponomarenko, M. (1991). *Zolotonishchyna*. Cherkassy: Oblitvyd, 91 (in Ukr.)
2. Ponomarenko, M. (2001). *Zolotonishchiya in sieges*. Zolotonosha: [without view.], 74.
3. Golish, G. M., Golysh, L. G., Ponomarenko, M. F. (2008). *Traveling Zlatokrai*. An Essay on the History and Present of the Zolotonosha District. Cherkassy: Vertical, 572 : il
4. Appendix to the report of Zolotonosha County Zemstvo Governorate for 1908 (1909). Zolotonosha: Typogr. P. Lepsky, and Wudman, 296.
5. *The third underground economic zemstvo census in the Poltava province in 1910 Zolotonosha district* (1913). Poltava: Electr. typographer G. Markovich, 336.
6. State Archives of Cherkasy region (hereinafter – DACO). F. R-4178, op. 1, sp. 166
7. *Russia. A complete geographical description of our Fatherland* (1903). / under. Ed. V. P. Semenova. SPb: Izd. A. F. Devrien, 7, 512.
8. *Vesner*. November 1910. November 5.
9. *Clearing book of the Poltava diocese for 1902*. Poltava: [without ed.], 655.
10. *Central State Historical Archives in Kyiv* (hereinafter – CDIAC). F. 315, op. 2, 499.
11. CDIAC, f. 322, op. 1, sp. 648.
12. DACO, p. 4178, op. 1, sp. 162.

G. Golysh, L. Lisytsya

PEASANTRY OF ZOLOTONSKY DISTRICT IN THE AGE OF REVOLUTIONARY SHOCKS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY: EVERYDAY LIFE AND THE STRUGGLE FOR LAND AND FREEDOM

The essence of the problem considered in the article is to grasp the epistemologically important topic of everyday life of the most massive category of Ukrainian society, which at the beginning of the last century was a peasantry.

The purpose of the proposed intelligence is to analyze the daily life and participation in protest actions of the peasantry of Zolotonysk district from 1905 (the beginning of the First People's Revolution) to 1921 (the end of the Ukrainian Revolution) based on documentary sources (including archival sources) and early printed publications.

Applied descriptive, retrospective, comparative, historical, statistical and analytical methods of research. Taking into account the wide range of issues considered in the development of economics and public life, authors on the interdisciplinary level also used methodical tools and some definitions of economic theory and sociology.

Based on the empirical material involved, the authors analyzed the daily routine of the Zolotonosha district of the Poltava province. It was established that the peasantry was more than 90 % of the population of this region. The landlessness and plenty of peasant families caused striking social conflicts and mass poverty. In the countryside, darkness and ignorance prevailed, and low levels of health care turned into mass mortality. The forms of participation of the peasantry of the county in social conflicts during the revolutionary events of 1905–1907 and 1917–1921 were also considered.

On the basis of micro-level sections, the integrated level systematizes the actual data on the vital activity and struggle for the land and the will of the peasantry of the separate district of the Dnieper Ukraine. The statistical calculations concerning the socio-economic situation of the peasants of the specified region are carried out, previously unknown facts of everyday life of the rural society are involved.

Based on the empirical material involved, it was concluded that the everyday life of the peasants of Zolotoniski County was characterized as typical for this category of Ukrainian society by features and by a certain regional specificity.

Key words: *village, peasant, everyday life, land, land relations, crops, health care, rural education, social conflict, riots, uprising.*

УДК 94 (477) «1917/1921»: 323.27:316.334.55 (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-31-36

Г.Т. Капустян

доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії держави і права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (МАХНОВЩИНА) В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

У статті досліджено селянський повстанських рух Півдня України – махновщину в контексті Української революції. З-поміж інших подібних явищ махновщина як селянський повстанський рух позначена організованістю, масштабністю, дисциплінованістю, військовою витівкою, практичним втіленням заявлених ідей селянами.

Ключові слова: *селянство, повстанський рух, Українська революція, Махновщина, Махно.*

Постановка проблеми. Загальновідомо, що історичний феномен «революція» – це такий стан суспільства, коли в ньому відбуваються достатньо швидкі якісні зміни, які охоплюють політичний лад, соціально-економічні відносини, соціальну сферу. Політична революція обмежується переворотом у політичній сфері, соціальна революція охоплює відносини власності, соціально-економічні підвалини суспільного життя. Як наслідок, суспільство виходить на якісно новий рівень політичної і соціально-економічної організації. Водночас національні революції – це передусім революції політичні, під час

яких задля її успішності вони повинні вирішити певне коло соціально-економічних питань. Конкретні умови національної революції визначають співвідношення в ній державотворчих і соціально-економічних аспектів. Важливо, щоб останні відбувалися в контексті державотворення, без втрати з ними зв'язку. Інакше соціальний аспект революції може перетворитися в самодостатній із небезпекою протиставлення державотворенню [1, 14-15].

Українська революція 1917 – 1921 рр. певним чином збігається в часі з «селянською революцією 1902 – 1922 рр. … – і, як стверджував професор В. Данилов, – на основі якої розгортались всі інші соціальні і політичні революції, в тому числі і більшовицька революція в жовтні 1917 р.» [2, 8]. Відомо, що у Харківській та Полтавській губерніях відбулися значні селянські повстання 1902 р. Селянські протестні рухи стали передвісниками революції 1905 – 1907 рр.

Соціальна картина тогочасної України свідчить про переважаючий селянський чинник. Незавершене аграрне реформування десятиліттями впливало на характер суспільно-політичних настроїв в українському селі. Падіння російського самодержавства в 1917 р. посилило селянську надію зреалізувати споконвічне селянське гасло «Земля і воля!» На цій основі в Україні активізується селянський повстанський рух.

Відразу після Жовтневого перевороту розпочинається кампанія вторгнення більшовицьких урядів в Україну. Основу такої експансії становило прагнення більшовиків підпорядкувати під власний централізований вплив селянство – постачальника зерна, носія української ідентичності.

У вирі Першої світової війни опинились усі тогочасні імперії. Англійці, німці, французи сприяли здійсненню крупних вирішальних операцій на Заході. На Сході ж війна носила досить радикальний характер в політичному, національному, соціальному аспектах. Оскільки доля імперій і народів, підпорядкованих їм чи конфліктуючих з ними і один з одним, миттєво виявилась тісно пов'язана з наслідком війни. На Сході війна несла більше ідеологічне навантаження. Там вона здавалась «від початку війною за свободу народів» [3, 147] .

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідник махновського руху М. Кубанін вважав, що найбільшу політичну активність виявили ті області України, які протягом 1905-1907 рр., а також і у 1917 р. були найбільш революційними. Так, на Півдні України селянство було заможніше, аніж в інших регіонах. У їх господарствах застосовували більше сільськогосподарських машин, вони вирощували хліб на продаж. Поміщицьке землеволодіння гальмувало господарську активність селян. Тому після падіння російського самодержавства вони масово долучились до «чорного переділу» [4].

Мемуари більшовика В. Антонова-Овсієнка, командуючого Південним фронтом Червоної армії, звертають увагу на стійкість махновських загонів у боротьбі з А. Денікіним, на військовий талант Н. Махна [5]. Переконаним захисником махновського руху виступив його активний учасник, колишній ідейний наставник Н. Махна – П. Аршинов (Марін). Фактично він був першим історіографом, який симпатизував селянському повстанському рухові. Цінність праці П. Аршинова у тому, що автор, будучи активним учасником подій, зміг використати оригінальні документи органів військово-політичного керівництва махновської армії. П. Аршинов характеризує політичну програму махновців, є першим біографом соратників Н. Махна [6].

Зарубіжна історіографія також надавала позитивну оцінку постаті Махна і його рухові[7].

Новим етапом в історії вивчення махновського руху стали 1990-і рр. – початок XXI ст., як у Росії [8] так і в Україні [9].

Основу новітньої різнопланової історіографії махновського руху складає новий збірник документів «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы», опублікований у 2005 р. [10]. Документи збірника руйнують усталений образ Н. Махна, сформований радянською історіографією, кінематографом та художнім словом.

Мета. Важливим видається дослідити причини визначного селянського махновського повстанського руху на Півдні України, його особливості на тлі загальноукраїнських питань, розмах, вирішення на практиці актуальних для селянських трударів проблем.

Виклад основного матеріалу. Селянський повстанський рух на Півдні України у 1918–1921 рр., який отримав назву у сучасників та істориків за прізвищем його керівника – Нестора Івановича Махна, є одним із ключових для розуміння суті й наслідків Української революції 1917–1921 рр. Махновщина – невід'ємний складник Української революції, яка своїми корінням виходить у дореволюційну епоху, ферментована німецькою окупацією, більшовицькою експансією, загрозою білої контрреволюції, «воєнно-комуністичною політикою» більшовиків.

Успіх справи значною мірою забезпечується силою впливу лідера, його особистими рисами. Саме у цей складний час до України, у рідне Гуляйполе повертається Н. Махно. Тут він створює «Чорну гвардію» і приступає до практичних дій щодо розв'язання аграрних проблем. У серпні 1917 р. він розігнав поміщиків та колоністів і поділив землю між селянами. За це він отримав заслужений авторитет у середовищі трудового люду [11]. Селяни обирають його «батьком». Гуляйполе і вся південна Україна стали потужним осередком селянської революції, яка охопила територію з населенням у 2 млн. осіб. Тут змогли протистояти як «білим» так і «червоним» і створити вільну «Махновію». Її учасники проявили ефективну політичну активність, селянську самодіяльність і воєнну винахідливість.

Селянські повстанці під проводом Н. Махна виробили власний варіант вирішення аграрного питання. Вони послідовно втілювали в життя гасло селянської революції про зрівняльний перерозподіл землі й вільне на ній господарювання. Про це було задекларовано Селянським Союзом ще у 1905 – 1906 рр. Так, делегати II районного з'їзду повстанців Олександрівського повіту Катеринославської губернії (10-19.02. 1919 року) прийняли резолюцію. У ній мовилося про те, що земельне питання остаточно може бути вирішеним тільки на Всеукраїнському з'їзді селян. Учасники з'їзду виступили проти приватної власності на землю, дотримуючись принципу «земля нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, хто безпосередньо працює на ній і обробляє її власною працею[12].

Махновську ідеологію, навіть за широкого використання російської мови і гасел інтернаціоналізму, жодним чином не можна вважати антиукраїнською. В середовищі повстанської армії, в умовах боїв та походів формувався «український анархізм» – національна форма вчення, заснована на взаємопроникненні ідей теоретичного анархізму, народного світогляду і запорозьких традицій. Селяни бачили в махновському русі відродження народних суспільних інститутів і форм управління козацьких часів. Територія і спадковість поколінь основної маси його учасників додатково підтверджують цю тезу. Н. Махно називав очолюваний ним рух не інакше, як «Українською Революцією».

Н. Махну вдавалося утримувати високу дисципліну та порядок у лавах повстанської армії завдяки демократичним устоям, що були покладені у її першооснову. Він – «Батько», обраний народом, користувався високим авторитетом, повагою і довірою повстанців. Його накази застерігали і попереджували про наслідки у разі невиконання.

Селянський повстанський рух Махновщина різнився від інших повстанських рухів того часу власною програмою, організованістю, відповідним озброєнням, обмундируванням. У Революційно-повстанській армії (РПА) імені Батька Махна надавалось багато уваги дисципліні, порядку, моральності повстанців, культурно-просвітницькій роботі.

Звертаючись до селян Новоспасівки 18 березня 1920 р. махновці наголошували на тому, що «капіталісти і поміщики тримали трудящих у темряві, не допускали їх у середні і вищі школи, щоб таким чином темну масу було легше експлуатувати» [13, 324].

Головна ціль повстанського руху полягала у досягненні «безвладного трудового співжиття, позбавленого дармоїдів і комісарів-чиновників…, у запровадженні вільного радянського ладу. Без влади більшовиків, без тиску будь-якої партії». «Батько» покладав великі надії на людей «книжних»: «А ви, письменні, що навчались до ладу, звільняйте людей бідних та давайте поводу» [13, 338].

Досліджуючи оригінальну документацію штабу РПА імені Батька Махна, зокрема накази безпосередньо Н. Махна і його соратників, звертає на себе увагу їхнє бажання залишити після себе добру пам‘ять серед народу. Зміст документів свідчить про те, що повстанці вірили в успіх «великої третьої соціальної революції». Так йшлося про це у резолюції, прийнятій з’їздом селян, робітників та повстанців 28 жовтня – 2 листопада 1919 р. [13, 231]. З’їзд визнав, що суттю цієї революції є протест широких селянських і робітничих мас проти диктатури насилля і гніту будь-якої політичної партії й політичної влади. З’їзд вважав, що шляхом всенародної збройної боротьби селяни та робітники повинні повсюдно створити вільні суспільно-економічні організації, об’єднати їх і побудувати життя на «засадах вільної суспільно-політичної організації; через внутрішню організацію і внутрішнє будівництво власного дійсно вільного і дійсно нового життя» [13, 231].

Командири вимагали від повстанців дотримуватися високої моральності. Про це свідчили їх накази: «Зобов’язую усіх повстанців до складу групи негайно припинити гру в карти на гроші чи речі, – наказував командир ударної групи військ імені Батька Махна Петренко в наказі № 1 від14 листопада 1919 року, – і строго-настрого стежити за тим, щоб партизани-повстанці не вживали спиртних напоїв…

Товариші повстанці мають усвідомити, що усілякий протизаконний виступ заплямує нас назавжди і підштовхне до загибелі. Якщо доведеться реквізовувати і конфісковувати, то не окремим особам, а заявляти своїм командирам і особам, уповноваженим для цього, щоб попередити бандитизм. – Наказ закінчувався закликом. – Товариші повстанці! Стежте за цією підлотою, бийте і виганяйте їх з нашої братньої родини … намагайтесь заслужити симпатію у середовищі народу своєю поведінкою, не вживайте грубих слів і висловів, не сваріться, поводьте себе як громадяни вільної країни» [13, 256-257].

Жорстокі умови воєнного часу безцеремонно втручалися в особисте життя мирних громадян. Перед повстанцями ставилося завдання нівелювати вплив воєнного лихоліття для мешканців територій можливих дислокацій махновців. Про це свідчить бюлетень №118 від 6 липня 1921 р. таємно-інформаційного відділу РНК УСРР про махновський рух: «Кінним складом банда постачається за рахунок обміну з селянами, до речі махновці за одного свіжого коня віддають двох своїх зморених… Розраховуються махновці з селянами грошима і цукром … Махновці дотримуються надзвичайо мирної політики стосовно селянства. Махно в наказі від 2-го червня забороняє грабувати села (в наказі – «не підлягає конфіскації») і, навіть, вилучати з вітряних млинів зерно і комбікорм, погрожує розстрілом при невиконанні. Селяни відповідали махновцям співчуттям та доброзичливістю. – … сільські мешканці захоплено зустрічають махновців (наприклад в Охтирському повіті Харківської губ.), села постачають їх продовольством, дуже часто селянство надає їм суттєву допомогу, інформує про дислокації червоноармійських частин і усіляко опікується пораненими бійцями, які залишаються в селах» [13, 645].

Входячи до населеного пункту, повстанцям РПА імені Батька Махна наказувалось: «Усім командирам і начальникам команд зобов’язую строго стежити за повстанцями, щоб не виїздили з лав і щоб не роз’їжджали по городам і баштанам…на це є дороги… В селах «не проводити конфіскацій в хатах комнезаможних селян, якщо на це не отримано дозволу із Штабу і не були здійснені слідчі дії стосовно їх злочину» [14, 8].

Ідея відновлення порядку поширювалася скрізь. Так, повстанський комендант міста Бердянська у наказі від 14 жовтня 1919 р. попереджав повстанців і мешканців міста: «Усім товаришам повстанцям платити за вхід до театру... Наказую усім власникам будинків … привести в триденний термін будинки і прилеглі території до відповідного санітарного стану» [13, 866].

Наказ №1 від 12 серпня 1919 р. по 1-му Катеринославському повстанському полку спрямовував на жорсткі заходи стосовно тих, хто виробляв і споживав спиртне: «Товариші повстанці! Наказом командуючого армії Батька Махна наказується протягом двох днів з моменту проголошення цього наказу ліквідувати усі самогонні апарати. Усіх п’яних повстанців затримувати,

роззброювати і відправляти в розпорядження Батька» [13, 866].

В усі часи владні сили не були зацікавлені в просвітительстві народних мас. Н. Махно і в цьому йшов у протиріччя з класикою владного олімпу. 14 листопада 1920 р. (часи чергового союзу командуючого РПА імені Батька Махна з більшовиками) Рада революційних повстанців України (махновців) поставила вимогу перед Штабом Південного Фронту «надіслати наукову літературу до лекцій з історії, по робітничому і селянському питанню, по анархізму, соціалізму, а також революційні п'єси: Горького – «На дне», «Враги», «Мирабо», «Жань и Мадленко», Бєлого – «Безработные», «Степняки» і «Непогребенные», Дмітрієва – «Рабочая слободка» [13, 525].

Дотримання порядку, дисципліни, шанобливого ставлення до трударів підпорядковувалось великій меті повстанського руху. Порушення правил і норм співжиття у РПА імені Батька Махна суворо каралось. Про це свідчили і опоненти Н. Махна: «Дисципліна надзвичайно строга: за невиконання бойового наказу, за боягузство – розстріл, за дрібні провини – б'ють. Власного комскладу повстанці бояться, накази виконують беззастережно. Комсклад переважно унтер-офіцери і підпрапорщики старої армії, колишніх офіцерів всього три. Комсклад має добру бойову підготовку і великі практичні навики партизанської війни. До командирів полків призначення виборне, але зустрічається і призначення» [13,489].

Принципи порядності й справедливості – важливі складники майбутнього суспільства, до якого прагнули повстанці: «Заперечуючи державу і владу, махновці висувають нові форми державного і суспільного життя, а саме безвладні федерації економічних організацій …, які регулюють економіку, опікуються виробництвом, товарообміном, розподілом і транспортом для усієї держави… Усі фабрики, заводи, землі передаються в руки виробничих професійних союзів, які не виконують вузьких професійних зобов'язань – захист труда робітників, розпоряджаються усім народним добром. Повстанці-махновці боряться за повну самостійність і свободу України. Їх найближчою метою є знищеня Денікінської армії і установлення Української Безвладної Трудової Федерації», – гласив зміст листівки «За що боряться махновці!» [13, 290-291].

Прагнення махновців покращити життя трудового люду знаходило підтримку у його середовищі. Про це писав французький публіцист Стефан Роже: «Усе населення села Молочанське зібралося на майдані біля церкви, оскільки ні за популярністю, ні за заслугами не було рівних Махну. Як тільки він виїхав на коні – звідусіль аплодували. Уже те, яким чином Махно прибув на зустріч, коли він вітав усіх посмішкою, стало народу зрозумілим, що це розумна людина, з характером вождя, що він такий же пролетар як і ми, що він справжній друг, його надихає велика любов до тих, хто страждає і горить ненавистю до пригноблювачів… Саме тоді, коли він спускався з трибуни, розпочалися овації: «Нехай живе революція!», «Геть буржуазію!» «Нехай живе Махно!» Тоді я зрозумів наскільки велика і заслужена була популярність Махна на Україні. Вождь великого масштабу, в першу чергу пролетарій і революціонер, ним захоплювався народ, – таким я побачив Махна» [13, 143].

Ідеї махновського руху були надзвичайно популярні також у середовищі червоноармійців, адже вони переважно були вихідцями із селян, які часто поповнювали їх лави. Про це свідчить телеграма Орлова – помічника командира Української запасної армії Головному Політичному Управлінню РВС Республіки: «Агітація махновців поступово і зовсім непомітно почала проникати не тільки в народні маси селянства, але і червоноармійські лави… один із полків військ Внутрішньої служби почався розпадатися» [13, 519].

Н. Махно власним способом життя підтверджував на практиці ідеали справедливості: «Махно і його штаб живуть надзвичайно скромно, бандитизм не помітний», – зазначав Антонов-Овсієнко, командуючий Українським фронтом (2.05. 1919 р.) [13, 129].

Екстремальні умови селянського повстанського повсякдення, зумовлені подіями воєнного часу, вимагали відповіді на питання щодо внутрішньої саморганізації й управління суспільством. Глибока переконаність всенародно обраного селянського лідера Батька Махна про необхідність створення Селянської республіки знаходила щиру підтримку у селянському середовищі. Вічні загальнолюдські цінності «земля», «правда» і «воля» склали основу Гуляйпільської «єдиної братньої сім'ї робітників і селян», управління якою могли б здійснювати трудові ради, «котрі б перебували поза тиском будь-якої партії», вільно обирались на безпартійній основі [13, 74].

Програма махновського руху передбачала створення радянського ладу, основу якого складали принципи народного самоуправління [13,12]. Вільні, виборні безпартійні ради мали б забезпечувати функціонування як господарського, так і громадського життя, захищати інтереси народу, а «не різних вузько партійних комісарів, які нав'язували зверху свій партійний гніт» [13, 84].

Майбутнє облаштування народного самоуправління обговорювалось на представницьких форумах Гуляйпільського району за особистої участі Батька Махна. В дискусіях 2-го Гуляйпільського районного з'їзду фронтовиків, Рад і підвідділів (2-16 лютого 1919 р.) зазначалося різке несприйняття диктату будь-якої політичної партії в роботі Рад як органів місцевого самоуправління. Так, селянин Чорнокнижний говорив з цього приводу про таке: «Ми безпартійні повстанці, піднялись на повстання проти усіх наших гнобителів, не допустимо нового закріпачення, від будь-якої б партії воно не виходило. Скажемо усім нашим ворогам: «Геть з дороги!» Ми самі в змозі побудувати власне вільне життя…» [13, 73-74]. Селянин Серафимов говорив про таке: «Ще не закінчена боротьба з контрреволюцією, що наступає звідусіль, як перед нами виростає нова загроза – загроза партійна, більшовицька, яка створює для нас нові ланцюги державно-більшовицькі. Більшовицький уряд намагається переконати, що служить інтересам робітників і селян, що воно несе звільнення трудящим. Воно називає себе «соціалістичним», яке працює під гаслом «соціальної революції». Але навіщо воно прагне владарювати над нами зверху зі своїх кабінетів? Товариші, ми знаємо від наших братів із Великоросії

яку там більшовики творять революцію… Ми знаємо, що там у народа немає свободи, що там владарює партійна наруга, більшовицький хаос, насилля комісародержавія. І коли така партія намагається надати і нам на Україні такі «свободи», то ми не потребуємо таких учителів та опікунів, ми не потребуємо диктаторів, ми самі собі в змозі влаштувати нове життя» [13, 74].

Учасники форуму закликають селян влаштовувати дієві Ради, делегуючи до їх складу ініціативних і відповідальних товаришів. Повстанець-анархіст Бойко закликав створювати «Ради, які б перебували поза усілякими партіями» [13, 74]. Головуючий Веретельніков, звертаючись до делегатів у своїй полум'яній промові, закликав селян створити селянські, економічні, безпартійні, вільно обрані Ради, «направляти до них чесних товаришів, які розуміють ваші інтереси… гуртуватись міцно навколо цих селянських економічних організацій, не дозволяти нікому ззовні заважати будівництву вашого життя» [13, 79].

Ідея народного самоуправління втілювалась у практику повсякденного життя. Делегат Гончаренко від Покровської Ради говорив: «Облаштування нового життя іде у нас швидкими кроками. Хліб увесь взято на облік, шкіряний завод перейшов у відання Ради і працює успішно. Організовані зброярська і чоботарські майстрні, які працюють для потреб трудящих, які борються на фронті для звільнення трудового люду від гніту і закабалення. Організована допомога для родин товаришів, які загинули на фронті» [13,76]. Делегат Жовнер від Успенської ради повідомляв, що Рада взяла ввесь хліб на облік і по-можливості допомагає матеріально незабезпеченим селянам [13, 76].

З метою формування і розподілу бойових сил на місцях організовувались воєнно-революційні ради, де питанням самодисципліни, внутрішнього порядку серед повстанців приділялась достатньо велика увага. У виступі Батька Махна підкреслювалось, що після відходу авантюриста Керенського (і кампанії) «управління державою перейшло в руки трудового народу у формі вільно обраних Рад», однак, пізніше монополію на них оголосила партія більшовиків: «Хто не був запатентований як більшовик, той не міг уже більше бути в Радах, сприймали його як ворога народу» [13, 80]. Перші місяці правління більшовиків засвідчили їх справжні цілі й методи, подібні до правління царського уряду: «більшовицькі «надзвичайки» і царська охранка, продовольчі загони і комітети бідноти, куди обирається хто завгодно, тільки не трудящі». Форми і методи правління царського самодержавства і радянських більшовиків аналізувалися делегатами, які приходили до висновку: «Влада Радам! Геть комісародержав'я!» [13, 82].

Делегати з'їзду фронтовиків Рад і політвідділів надали принципову оцінку діяльності радянського уряду: «Радянський уряд Росії і України своїми наказами і декретами прагне будь-що забрати у місцевих Рад робітничих і селянських депутатів їх свободу самодіяльності. Нами не обрані, але урядом призначені політичні і різні інші комісари спостерігають за кожним кроком місцевих Рад і безпощадно розправляються з тими товаришами із селян і робітників, які виступають на захист народної свободи проти представників центральної влади. Вони називають себе робітничо-селянським урядом Росії та України, сліпо ідуть на поводу у партії комуністів-більшовиків, які у вузьких інтересах своєї партії, проводять ганебне непримиримe цькування усіх інших організацій. Прикриваючись гаслом «диктатури пролетаріату», комуністи-більшовики оголосили монополію для своєї партії, вважаючи усіх інакомислячих контрреволюціонерами» [13, 86-87].

Заперечуючи державу і владу, «махновці висувають нові форми громадського життя, а саме: безвладні федерації економічних організацій. Ці федерації… є лише економічними регулюючими органами, у віданні яких виробництво, товарообмін, розподіл і транспорт усієї країни». Замість регулярної армії – створена міцна Повстанська армія з виборним командним складом[13, 291].

Ідея народного самоуправління, яку проповідували махновці, і спроби втілити її на практиці, захопила чималу народну аудиторію. Про це змушені заявляти представники місцевих компартійних органів: «В день святкування третьої річниці Жовтневої революції відрядженими агентами було організовано ряд мітингів у селах, водночас ними було організовано волревкоми і комнезами. Однак, підйому революційного духу у дні торжества, на жаль не помічено. Пояснюється це різко вираженою підтримкою з боку селян Батька Махна». (Із телеграми завідувача інформаційно-інструкторським підвідділом Бердянського повіткому КП(б)У Сафронова 18.XI.1920р.) [13, 529].

Висновки. Період Української революції позначився масштабною селянською участю. З-поміж інших селянських рухів махновщина як вираз селянського протестного руху вирізняється своєю організованістю, масштабністю, дисциплінованістю, військовою витівкою, практичним втіленням заявлених ідей селянами. Зародження, розвиток ідеї народного самоуправління у формі вільно обраних безпартійних Рад знаходило широку народну підтримку. Незнищенна життєдайність захоплюючого суспільного феномена – махновщина посіла гідну нішу в історичній пам'яті українського народу.

Список використаної літератури та джерел:

1. Ф.Г.Турченко, Г.Ф.Кривошей. Магістралі і глухі кути Української революції// Українська революція 1917-поч. 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 14-15.

2. Виктор Данилов. Крестьянская революция в России, 1902- 1922 // Материалы конференции «Крестьяне и власть», Москва – Тамбов, 1996.– С. 8.

3. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933/ Андреа Грациози. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 147.

4. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны. – М., 1928.

5. Антонов-Осеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т.1-4. М.; Л., 1930-1933.

6. Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921). Запорожье, 1995.

7. Волин В.М. Разъяснение: По поводу ответа Н.Махно. Париж, 1929; Николаев А.Ф. Первый среди равных. Детройт, 1947; Menzies M. Makhno. Paris, 1972; Molet M. Nestor Makhno in the Russian Civil War. London, 1982: Skirda A. Les Cosaques de la Liberte. Paris, 1985; Skirda A. Nestor Makhno, Les Cosaques de la Liberte (1888-1934). Paris, 1999.

8. Див.: Комин В.В. Нестор Махно: мифыи реальность. Калинин, 1990; Мосияш С.П. Одиссея батьки Махно. М.,

2002; Семанов С.Н.Махно: Подлинная история. М., 2001; Шубин А.В. Махно и махновское движение. М., 1998.
9. Верстюк В.Ф.Комбриг Нестор Махно. К.:інститут історії (препринт), 1990; В.Ф.Верстюк. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). К. Наукова думка, 1992; Ермаков В.Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины// Социологические исследования. 1991. –№3. – С. 76-86; та ін.
10.Т.Шанин, В.Кондрашин, Н.Тархова. Введение// Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В.Данилова, Т.Шанина/ А.Т.Капустян – ответ. сост. – М.: РОССПЭН, 2006. – С.7.
11. Волковинський В. Нестор Махно/ Історія в особах: XIX-XX ст. – К., 1995 – С. 298.
12. Телицын В.Л. «Бессмысленный и беспощадный»? Феномен крестьянского бунтарства 1917-1921 годов.. – М., 2003. – С.13.
13.Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В.Данилова, Т.Шанина/ А.Т.Капустян – ответ. сост. – М.: РОССПЭН, 2006. – С.324.
14.ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – С. 658. Приказы, предписания, воззвания махновской «Революционно-повстанческой армии Украины», боевых и повстанческих частях УНР. – 9.02. – 22. 08. 1921г. – 34 арк.

References:

1. F.H.Turchenko, H.F.Kryvoshej. Mahistrali i hluxi kuty Ukrayins"koyi revolyuciyi// Ukrayins"ka revolyuciya 1917-poch. 1918 rr. Problemy, poshuky, uzahal"nennya. – Zaporizhzhya: Prosvita, 1998. – S. 14-15.
2. Vyktor Danylov. Krest"yanskaya revolyucyya v Rossyy, 1902- 1922 // Materyalы konferencyy «Krest"yane y vlast"», Moskva – Tambov, 1996.– S. 8.
3. Hracyozy A. Velykaya krest"yanskaya vojna v SSSR. Bol"shevyky y krest"yane. 1917-1933/ Andrea Hracyozy. – M.: ROSSPЭN, 2008. – S. 147.
4. Kubanyn M. Maxnovshhyna. Krest"yanskoe dvyzhenye v stepnoj Ukrayne v hodы hrazhdanskoj vojnы. – M., 1928.
5. Antonov-Oseenko V.A. Zapysky o hrazhdanskoj vojne. T.1-4. M.; L., 1930-1933.
6. Arshynov P.A. Ystoryya maxnovskoho dvyzhenyya (1918-1921). Zaporozh"e, 1995.
7. Volyn V.M. Razъyasnenye: Po povodu otveta N.Maxno. Paryzh, 1929; Nykolaev A.F. Pervыj sredy ravnыx. Detrojt, 1947; Menzies M. Makhno. Paris, 1972; Molet M. Nestor Makhno in the Russian Civil War. London, 1982: Skirda A. Les Cosaques de la Liberte. Paris, 1985; Skirda A. Nestor Makhno, Les Cosaques de la Liberte (1888-1934). Paris, 1999.
8. Dyv.: Komyn V.V. Nestor Maxno: myfыy real"nost". Kalynyn, 1990; Mosyyash S.P. Odysseya bat"ky Maxno. M., 2002; Semanov S.N.Maxno: Podlynnaya ystoryya. M., 2001; Shubyn A.V. Maxno y maxnovskoe dvyzhenye. M., 1998.
9. Verstyuk V.F.Kombryh Nestor Maxno. K.:instytut istoriyi (preprynt), 1990; V.F.Verstyuk. Maxnovshhyna: Selyans"kyj povstans"kyj rux na Ukrayini (1918-1921). K. Naukova dumka, 1992; Ermakov V.D. Maxnovshhyna: nekotorыe socyal"no-bытovыe aspekty povstancheskoho dvyzhenyya krest"yan Ukraynы// Socyolohycheskye yssledovanyya. 1991. –№3. – S. 76-86; ta in.
10.T.Shanyn, V.Kondrashyn, N.Tarxova. Vvedenye// Nestor Maxno. Krest"yanskoe dvyzhenye na Ukrayne. 1918-1921: dok-ты y materyalы /Seryya: Krest"yanskaya revolyucyya v Rossyy. 1902-1922hh./Dok-ты y mat-lы/ Pod red. V.Danylova, T.Shanyna/ A.T.Kapustyan – otvet. sost. – M.: ROSSPЭN, 2006. – S.7.
11.Volkovyns"kyj V. Nestor Maxno/ Istoriya v osobax: XIX-XX st. – K., 1995 – S. 298.
12.Telycыn V.L. «Bessmыslennыj y besposhhadnыj»? Fenomen krest"yanskoho buntarstva 1917-1921 hodov.. – M., 2003. – S.13.
13.Nestor Maxno. Krest"yanskoe dvyzhenye na Ukrayne. 1918-1921: dok-ты y materyalы /Seryya: Krest"yanskaya revolyucyya v Rossyy. 1902-1922hh./Dok-ты y mat-lы/ Pod red. V.Danylova, T.Shanyna/ A.T.Kapustyan – otvet. sost. – M.: ROSSPЭN, 2006. – S.324.
14.CDAHO Ukrayiny. – F.1. – Op. 20. – S. 658. Prykazы, predpysanyya, vozzvanyya maxnovskoj «Revolyucyonno-povstancheskoj armyy Ukraynы», boevыx y povstancheskyx chastyax UNR. – 9.02. – 22. 08. 1921h. – 34 ark.

H. Kapustian

PEASANT AND REBELLIOUS MOVEMENT IN THE SOUTH OF UKRAINE (MAKHNOVSCHYNA) IN TERMS OF UKRAINAN REVOLUTION 1917-1921

The article covers a peasant insurgency movement in the southern Ukraine, including the term of Mahnovschyna in the context of the Ukrainian revolution of 1917-1921 as well as the Peasant revolution of 1902-1922. The attempt to compare the forms and methods of a struggle in the Sich Riflemen Army and the Revolutionary Insurgent Army of Makhno has been made.

Ukrainian Revolution of 1917-1921 coincides with the "peasant revolution" of 1902-1922 at the same time. At that time, the peasantry was the main social strata in Ukraine. The peasants were dissatisfied with the incomplete agrarian reforms and this influenced the nature of socio-political mood in Ukrainian villages. The fall of the Russian Empire in 1917 intensified the peasant's hope of implementing the peasant slogan as "Land and Freedom!" The peasant uprising movement intensified on this basis in Ukraine.

Immediately after the October coup, the Bolshevik government was repeatedly inviding Ukraine. The basis for such an expansion was the desire of the Bolsheviks to get the peasantry under their influence. The peasantry was the main supplier of grain and a bearer of Ukrainian identity.

Socio-economic development of Ukrainian regions had a number of features that significantly influenced the development of socio-political situation on the ground. In the South of Ukraine, a massive rebel movement under the leadership of Nestor Makhno got their roots. Machno time is distinguished by its organization, scale, discipline, military art, the embodiment of peasant ideals in practice.

Peasants saw in the Makhno movement the revival of popular social institutions and forms of governance in the times of the Cossacks. The ideas of the Makhno movement were extremely popular and supported in the peasantry. The fascinating social phenomenon of Makhno took a place of honor in the historical memory of the Ukrainian people.

Key words: *peasantry, rebel movement, Ukrainian revolution, Mahnovschyna, Makhno.*

УДК: 477.43/44»18/19»–058.237
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-36-40

А. І. Касян

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ВОЛОСНІ СХОДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

У статті розкрито особливості функціонування волосних сходів Правобережної України. Автором доведено, що волосний схід не став тим головним розпорядчим органом, що передбачало тодішнє законодавство. Головними причинами цього стала

малограмотність селянства та його патріархальна політична культура. Зважаючи на це волосний схід на практиці виконував формальну роль і прикривав діяльність волосних посадовців. Винятком є земельне питання, до якого селянство виявляло жвавий інтерес, а волосні сходи під час його вирішення йшли навіть на свідоме порушення законодавства.

Ключові слова: *волость, волосний схід, селянське самоврядування, Правобережна Україна.*

Постановка проблеми. У контексті сучасної реформи децентралізації, яка впроваджується в Україні, важливим є врахування історичного досвіду. Новостворені об'єднані територіальні громади мають схожі риси з волостями, які проіснували в межах сучасної України протягом всього пореформеного періоду. Хоча сучасники часто говорили про недосконаліть волосної системи управління, вони залишилися фактично єдиними реальними органами влади на місцях у роки революційних потрясінь і були ліквідовані більшовиками на початку 1920-х рр. Внутрішня структура волосного управління, передбачена чинним після 1861 р. законодавством, мала такий вигляд: волосний схід, волосний старшина з волосним правлінням і волосний суд. Волосний схід за задумом законотворців, мав бути головним органом у волості, вирішувати найважливіші питання життя волості контролювати волосне правління. Однак на практиці в межах Правобережжя, та й не тільки, все виявилося далеко не так.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія селянського самоврядування та місцевого управління привертає увагу істориків. Зокрема, вона є об'єктом вивчення І. Верховцевої [1; 2], П. Гураль [3], О. Мельничук [4]. Водночас не всі аспекти цієї багатогранної теми розкрито повною мірою та рівномірно.

Автор статті ставить за **мету** дослідити функціонування виборного колективного органу волості – волосного сходу на Правобережній Україні у пореформений період.

Виклад основного матеріалу. Волосний схід, згідно з п. 78 Положення 1861 р., мав бути головним розпорядчим органом усього волосного управління. Проте, зазначимо відразу, із ряду причин такої ролі він не відіграватиме.

До функцій волосного сходу входили вибори службових осіб волосного правління та нагляд за їхньою діяльністю, розподіл податків і самооподаткування, призначення сиротам опікунів та попечителів і перевірка їхньої діяльності, справи про рекрутську повинність (з 1874 р. – військову повинність), утвердження постанов сільських сходів про висилку «порочних», вибори повітових земських гласних (у губерніях, де запровадять земство), з 1911 р. – обрання виборників і кандидатів для виборів членів повітових землевпорядних комісій від волосних сходів, а з утворенням Державної думи (1906) – обрання виборних для участі у з'їздах уповноважених від селян. Схід обговорював і вирішував справи, що стосувалися господарських, культурних і побутових потреб селян усієї волості та «наглядав за сільськими громадами, їхніми громадським управлінням» [3, 255].

До складу волосного сходу входили сільські й волосні посадові особи, що обиралися (відповідно до 112 ст. Загального положення 1861 р.), та селяни, обрані від кожного населеного пункту волості по одному від десяти дворів, не залежно від форми володіння землею. Від населеного пункту, де було менше десяти дворів, обирали по одному виборному. Для трьох правобережних губерній та деяких інших місцевостей, обов'язковою також була «присутність виборних від наймитів і бобилів» (один від двадцяти дорослих робітників) [5, 55].

У середині 1880-х рр. ревізори Каменецького повіту Подільської губернії відзначали, що волосні й сільські сходи «збиралися правильно». Справи на них вирішувалися в установленому законом порядку, за винятком також випадків, де бобилі та деякі зараховані до волості особи не мали своїх представників на волосних сходах. До складу волосного сходу здебільшого не включали всіх виборних сільських посадових осіб, як того вимагала ст. 71 Загального положення 1861 р. Найчастіше були відсутніми збирачі податків. З цієї причини склад сходу «часто був меншим від потрібного» [6, 67].

У Волинській губернії порушення найчастіше полягали у відсутності виборних на волосні сходи від огородників і бобилів, як це було виявлено в Костопільській волості 2-ї дільниці Рівненського повіту. Також від зарахованих до деяких волостей осіб у Володимир-Волинському повіті і в Кунівській та Перерословській волостях Острожського повіту. Волосні старшини і писарі пояснювали це тим, що ці «зараховані» до волостей особи, не могли обирати своїх представників та мати їх на сходах, оскільки вони майже безземельні і в межах своїх волостей практично не мешкають. Перебували вони в інших місцевостях, інколи в дуже далеких волостях – з паспортами чи навіть і без них. Проте Волинське губернське в селянських справах присутствіє вважало неправомірним таке пояснення щодо ситуації у Вербській волості 2-ї дільниці Володимир-Волинського повіту. У цій волості проживали колишні однодворці, які в статусі чиншовиків «знаходилися в межах волості» [6, 88 зв.]. Небажання бачити на сходах своїх збіднілих односельців можна пояснити великою повагою українських селян до хліборобської праці. Так і обезземелений, тобто селянин без землі та власної господарки, на погляд успішних домогосподарів, не мав права брати участь у вирішенні важливих громадських питань. Що, відповідно, зазвичай, розглядалося не як приниження бідноти, а швидше як слідування давнім традиціям та неписаній ієрархії в громаді.

На Волині волосні сходи збирали за потребою, кілька разів на рік із дозволу мирових посередників. Сільські ж сходи збиралися сільськими старостами також за потреби чи за розпорядженням волосних старшин. Перше місце на волосних сходах обіймали старшини, а на сільських – сільські старости. Лише за відсутності волосного старшини на волосних сходах перше місце надавалося одному зі сільських старост, за взаємною згодою з рештою старост, а при відсутності сільського старости його місце обіймав волосний старшина. Якщо ж на волосному сході розглядали скарги на волосного старшину, то головував котрийсь зі сільських старост, обраний за взаємною згодою. Якщо ж не вдавалося дійти згоди, то «головувати призначали старшого за віком» [5, 55]. Траплялися й порушення установленого порядку, які було помічено в Кустинській волості 1-ї дільниці Рівненського повіту, де в 1885 р. на волосному сході за

відсутності волосного старшини головував кандидат старшини, а не сільський староста, а також у Березенській волості 2-ї дільниці цього ж повіту, де на волосному сході у 1884 р. головував сільський староста с. Голубнаго Василь Барабаш, а на приговорі підписався Ярш(н)овскій сільський староста Павло Лисюк [6, 88].

На ефективність діяльності та відповідність вимогам чинного законодавства таких колективних органів селянського самоврядування, як сільські та волосні сходи впливала низка об'єктивних та суб'єктивних чинників. Часом вони були суто технічного характеру. Селяни, особливо в літній період, не мали часу долати значні відстані, аби взяти участь у сільському чи тим більше волосному сході. Типовим прикладом може слугувати ситуація, яка склалася в с. Кримно Кримянської волості 1-ї дільниці Володимир-Волинського повіту, де, відповідно до люстраційного списку, налічувалося 484 домогосподарів, відповідно громада складалася з такої ж кількості осіб, які мають право голосу. Проте на сільський схід у літні місяці збиралося 134, а в зимові 293 домогосподарі, стільки ж осіб підписували і приговори, занесені до реєстраційної книги. Волосний старшина та місцевий староста пояснювали це тим, що значна частина домогосподарів Кримянської громади мала наділи-особняки, які були розташовані на значній відстані як один від одного, так і від с. Кримно [6, 88 зв.]. Унаслідок цього деякі господарі лише на літній період, а інші й на цілий рік, переселялися в свої особняки. Це не дозволяло посадовим особам зібрати передбачену законом кількість осіб на сході, хоча посадовці й запевняли, що для того, аби зібрати схід у повному складі докладали всіх зусиль. Схоже так і було, оскільки подібне говорив мировий посередник, який неодноразово пересвідчувався в неймовірних труднощах під час зборів Кримнянського сільського сходу.

Опис волосного сходу, на якому проводилася перевірка фінансових витрат, дає П. Астирєв, котрий служив волосним писарем. У своїх записах він, без будь-яких застережень, вказував, що це «віче» було цілком підпорядковане волосній адміністрації – писарю. На сході потрібно було перевірити проходження грошових сум у волості за півріччя. Писар читав заздалегідь підготовлену постанову сходу, в якій зазначалося, що волосний схід «провадив облік грошових сум, які пройшли через волосне правління.., і визнав, що видатки правильні, а тому ухвалив: затвердити їх, у чому і підписуємося». Далі старшина запропо-нував учасникам сходу перевірити книги й суму грошей, але «серед селян бажаючих не виявилося» [7, 38].

Можна виокремити кілька організаційно-технічних проблем у роботі волосного сходу. Вже згадана віддаленість волосних центрів, де зазвичай збиралися волосні сходи, від решти населених пунктів волості, що, безумовно, змушувало селян витрачати чимало часу на дорогу для участі в сході. Тому й не дивно, що в період активних польових робіт люди здебільшого просто не брали участі у волосних сходах. Малограмотність та загальна патріархальність політичної культури також не сприяли активній участі селян у діяльності головного органу волосного управління.

Типовий волосний схід міг включати до 100 чи 200 осіб. Наприклад, Малинівський волосний схід, у 1904 р., складався включаючи службових і виборних учасників, з 205 осіб [3, 258]. Жодне волосне правління не могло вмістити такої кількості людей. За відсутності приміщення сходи проводили на вулиці. Були випадки, коли писар, старшина та ще кілька «авторитетних» учасників перебували у приміщенні волосного правління, а решта були на подвір'ї, й часто не знали навіть, що саме вирішували на сході. Відсутність спеціальних приміщень не давала змоги волосному сходу справді ефективно працювати, адже його учасники здебільшого не мали змоги фізично взяти реальну участь у роботі. Та й бажання втручатися у цей незрозумілий для більшості процес не було.

Здебільшого волосні сходи розглядали й вирішували питання, які належали до їхньої компетенції. Хоча траплялися й винятки. У волостях 2-ї дільниці Острозького повіту, згідно з наказом мирового посередника Кисілевського, волосні сходи складали приговори на виселення «порочних» людей не за рахунок сільських громад, а всією волостю. Ще один випадок із передачею волосному писарю частини землі, що належала народному училищу, під забудову у Рожищській волості 1-ї дільниці Луцького повіту [6, 88 зв.]. Помітно, що більшість порушень у роботі волосного сходу була пов'язана з інтересами різних посадових осіб – мирового посередника, волосного старшини чи писаря.

Водночас порушення у діяльності сільських сходів були пов'язані з поділом подвірних ділянок, що уможливлювало передачу наділів одних господарів іншим, хоча вони й не мали таких прав. Зазначене тут порушення було найпоширенішим практично в усіх волостях 2-ї дільниці Овруцького повіту, також у всіх волостях Рівненського повіту Волинської губернії [6, 88 зв.]. Судячи з усього, воно взагалі стосувалося всього регіону. Тут, на наш погляд, виявлено цікавий феномен, характерний для українського селянства: коли байдужі до громадських справ та самоврядування люди демонстрували надвисоку активність у вирішенні земельних питань, навіть усупереч існуючим законодавчим нормам. Маємо підстави вважати: саме у цій сфері відносин у селян з'являлися риси справжнього самоврядування.

Щось подібне спостерігалося тоді, коли йшлося про фінансові витрати. На волосному сході в с. Шабельники (наприкінці березня 1875 р.) місцеві селяни твердо «заявили.., що податки казенні платити будуть, викупні платежі платити не стануть, доки їм не розділять землі подушно» [8, 34–35].

Рішення волосних сходів називали «приговорами», їх записували в спеціальні книги. Обов'язково, коли йшлося про облік та розкладку депозитних зборів, вибори посадових осіб, видачу в позику хліба із запасних магазинів, усунення неблагонадійних людей із громади, передачу на утримання сільської пошти. Натомість сільські сходи «не вимагали записувати в книги приговори, що стосувалися громадських господарських справ» [6, 88 зв.].

Приговори волосних сходів мали підписувати всі учасники зібрання, включаючи волосного старшину та писаря. Інколи цю процедуру порушували. Для прикладу, під час ревізії 1886 р. волостей Волинської губернії такі факти було виявлено в Кунівській волості

Острозького повіту. Підписи волосного старшини були відсутні, а «з самих приговорів не зрозуміло було чи був він там присутнім взагалі» [6, 88 зв.]. Подібне порушення було зафіксовано на приговорах Переяславськаго сходу, де за 1885 р. до липня місяця на всіх без виключення документах «за неграмотних селян ніхто не ставив підписи» [6, 89]. Обмеженість та фрагментарність джерел не дає змоги чітко зрозуміти, чи ці порушення у приговорах були лише наслідком недобросовісної роботи писаря чи результатом цілеспрямованої фальсифікації з переслідуванням якоїсь корисної мети.

Відповідно до п. 78 Загального положення 1861 р., роботу волосного старшини та волосного правління мали перевіряти «виборні від сільських громад» [5, 55]. Часто такі перевірки були фіктивними. Підтвердження цьому знаходимо в документації, яка стосується ревізії волостей у Волинській губернії. Там зафіксовано, що приговор Вишгородського сходу Кременецького повіту щодо перевірки виборними роботи волосного старшини й правління від 15 січня 1885 р. «немає достатньої кількості підписів і вважають незаконним» [6, 89].

Спробуємо з'ясувати наскільки ефективно волосні сходи виконували покладені на них обов'язки, а також порівняємо ефективність діяльності волосних і сільських сходів. Для цього доцільно звернутися до зібраних під час ревізій волостей правобережних губерній середини 1880-х рр. та узагальнених на спеціальних засіданнях губернських у селянських справах присутствій даних. У Волинській губернії, на думку членів місцевого присутствія, що ґрунтується на аналізах звітів про ревізовані волості, відзначено, що сільські сходи діють самостійніше за волості. Практично всі члени сільського сходу знають, розуміють, у чому полягає справа, яку обговорюють. Вникаючи в її обставини, пересвідчуються, яке рішення вигідніше для громади. Потім ухвалюють власні приговори, які беззаперечно виконують, навіть якщо відсутній запис у книзі. Зовсім протилежне було помітне в діяльності волосних сходів. Ніякої самостійності ці сходи не виявляють. Більшість присутніх осіб не знають, як вирішена була та чи інша суперечка, яку суму витрачено на ту чи іншу потребу, чи відповідає ця сума реальним запитам. Така інертність волосного сходу певною мірою була логічною. На думку голови Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників Косача, це відбувалося тому, що багато волостей були численними за населенням, а населені пункти, що входили до їхнього складу, розташовувалися на досить значних територіях, тому селянські громади не могли «енергійно виявляти розуміння загального волосного інтересу». У зв'язку з цим волосні сходи залишалися пасивними зборами для прикриття й оформлення всього прийнятого і визначеного волосними старшинами, писарями, правлінням та мировими посередниками, про що переконливо свідчать архівні документи [6, 89]

Фіктивну діяльність волосних сходів підтверджено ще й тим, що приговори, що їх записували у книги, датували днями проведення сходів. Насправді ж їх писали не в день сходу, а після, адже написати за один день 16 чи 22 сторінки тексту фізично було неможливо. Між тим на приговорах підписи ставили всі особи, що були на сході. За неграмотних розписувалися сторонні люди, які не були на зібранні, тому і не знали, що саме було вирішено [6, 89 зв.].

О. Мельничук вважає, що особливо гострою того час була потреба розширення компетенції сільського сходу. Також проведення освітніх заходів серед селянства з метою «підвищення фаху» щодо навчання управляти «власними потребами». Діяльність сходу виборних зводилася до розподілу податків і зборів, виборів посадових осіб, призначення їм платні. Нагальні ж питання громадського характеру «займали незначне місце» [4, 84]. Ми погоджуємося з частиною цих тверджень, проте вважаємо, що волосний схід і так мав досить широке коло повноважень, а головне міг стати органом, який повинен був контролювати діяльність решти органів волосного управління. Однак зважаючи на низку згадуваних вище причин, таким на практиці не став і фактично залишився завісою для діяльності волосних посадовців.

Про фіктивність волосних сходів писав і дописувач журналу «Хлібороб» селянин С. Литвиненко: «Я знаю тільки, що поки буде така темнота, поки на сходах будуть знати одне діло – пропивати громадські гроші, поки дітей не будемо до ладу вчити, довго… доведеться плескати язиком дарма про чотирьохпілля» [9, 58]. Фактично підтверджуючи цими словами основні положення, викладені нами вище, та засвідчуючи типовість ситуації на Правобережжі та Слобожанщині. Хоча й не дивує, що селяни не завжди розуміли зміст волосних сходів та питань, які під час них вирішували. Оскільки навіть самі урядовці не завжди розуміли тонкощі волосного управління. Часом траплялися випадки, коли, не знаючи справжнього призначення секретних інструкцій, мирові посередники, чини поліції зачитували їх на сходах і тим самим посилювали прагнення селян, як це було під час єврейських погромів, «бити жидів» [10, 59].

П. Гураль вважав, що однією з причин обмеження функцій волосних сходів було розширення повноважень волосного правління, а також опіка над ним мирових посередників, яка виявилася насамперед «у підборі бажаних для царських чиновників службових осіб волосного правління» [3, 256].

Висновки. Отже, чинне законодавство містило норму, що головним розпорядчим органом у волості повинен бути волосний схід, проте через низку причин ця структура часто мала фіктивні функції. Оскільки схід повинен був включати волосних та сільських посадових осіб, обраних представників (виборних), то в середньостатичній волості таке зібрання потенційно складалося з сотні чи й більше осіб. Цю кількість людей не могло вмістити жодне приміщення волосного правління. Тому на практиці сходом керувало начальство та «крикуни», які обстоювали інтереси зацікавлених осіб, найчастіше впливових посадовців. Безграмотність та патріархальна політична культура додатково мотивували селян поводитися на волосних сходах пасивно. До того ж поступово збільшувалась роль волосного правління у керуванні волостю та розширювалася компетенція волосного сходу.

Список використаної літератури та джерел:

1. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в планах епохи Великих реформ : традиційне та «новаторське» / І. Г. Верховцева // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Вип. 2. – Ч. 2. – Тернопіль : вид.ТНПУ ім. В.

Гнатюка, 2017. – С. 3–18.
2. Верховцева І. Г. Селянські реформи 1860-х – 1870-х рр. чи Велика реформа 1861-1871 рр.?: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії / І. Г. Верховцева // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 4 (20) (жовтень-грудень). Т. 2. С. 79-90.
3. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні : історико-правове дослідження / Павло Федорович Гураль. – Л. : ЛьвДУВС, «Край», 2008. – 468 с.
4. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття / О.Ф. Мельничук. – Вінниця : Велес, 2001. – 192 с.
5. Крестьянская реформа в России 1861 года : сб. закон. актов. – М. : ГОСЮРИЗДАТ, 1954. – 318 с.
6. Центральний державний історичний архів (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 616. Спр. 196. – 191 арк.
7. Астырев Н.М. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления / Николай Михайлович Астырев. – М. : Книжное дело, 1904. – 351 с.
8. Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875–1879 рр.) / За ред. К. Гребенкіна. – К. : Вид-во ЦАУ УРСР, 1934. – 244 с.
9. Литвиненко С. (селянин). Селянські надії / С. Литвиненко // Хлебороб. – 1908. – № 5. – С. 56–58.
10. Поліщук Т.В. Євреї в соціально-економічних відносинах на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т.В. Поліщук // Український селянин. – Черкаси, 2000. – Вип. 1. – С. 58 60.

References:

1. Verkhovtseva, I. H. (2017). Selianske samovriaduvannia v planakh epokhy Velykykh reform : tradytsiine ta «novatorske» [Peasant self-government in the plans of the era of Great Reforms: Traditional and "Innovative"]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia : Istoriia Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History, (Vols. 2), (pp. 3–18). Ternopil: View of TNPU them. V. Hnatyuk [in Ukrainian].
2. Verkhovtseva, I. H. (2017). Selianski reformy 1860-kh – 1870-kh rr. chy Velyka reforma 1861-1871 rr.?: unifikatsiia samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii [Peasant reforms of the 1860's 1870's or the Great Reform of 1861-1871.?: Unification of peasants' self-government in the Russian Empire]. Eminak: naukovyi shchokvartalnyk Eminak: scientific quarterly, 4(20), 79-90 [in Ukrainian].
3. Hural P.F. (2008) Terytorialna hromada v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia [Territorial community in Ukraine: historical and legal research]. Lviv: LvovDUVS, «Kray» [in Ukrainian].
4. Melnychuk O. F. (2001) Administratyvnyi aparat ta orhany mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u druhii polovyni 19 stolittia [The administrative apparatus and local government in Podillya in the second half of the XIX century]. Vinnitsa: Veles [in Ukrainian]
5. Krestianskaia reforma v Rossyy 1861 hoda : sb. zakon. Aktov [Peasant reform in Russia in 1861: Sat. law. Acts] (1954). Moscow: GOSYURIZDAT, 1954. [in USSR]
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv (m. Kyiv) [Central State Historical Archive (Kyiv)]. F. 442. op. 616. Sp. 196. 191 arcs.
7. Astyirev N.M. (1904) V volostnyih pisaryah. Ocherki krestyanskogo samoupravleniya [In volost clerks. Sketches of peasant self-government] Moscow: Book business [Russian empire].
8. Hrebenkina K. (Eds). (1934) Materialy do istorii selianskykh revoliutsiinykh rukhiv na Chyhyrynshchyni (1875–1879 rr.) [Materials for the history of the peasant revolutionary movements in Chigirinsk (1875-1879)]. Kiev: View of the TsAU of the Ukrainian SSR [in USSR].
9. Litvinenko S. (peasant) (1908). Selianski nadii [Peasant hopes]. Hleborob The farmer, 5, 56-58 [Russian empire].
10. Polishchuk T.V. (2000) Yevrei v sotsialno-ekonomichnykh vidnosynakh na Pravoberezhnii Ukraini v druhii polovyni 19 – na pochatku 20 stolitt [Jews in socio-economic relations in the Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Ukrainskyi selianyn Ukrainian peasant. 1, 58-60. Cherkassy [in Ukrainian].

A. Kasyan

VOLOST ASSEMBLIES IN RIGHT-BANK UKRAINE DURING THE POST-REFORM PERIOD

Functioning of the volost assemblies in Right-Bank Ukraine is a has not yet been sufficiently studied in the modern historiography.

The purpose of this article is to research the functioning of an elected collective governance body of the volost, namely its assembly, in Right-bank Ukraine.

Art. of the Common statute defined the volost assembly as the main regulatory body of a volost. According to the same statute, the main functions of the volost assembly were: election of local government officials and supervision of their activities, distribution of taxes and diverse payments, supervision of village assemblies, election of delegates which were tasked with representation of the volost community in different representative organs and, finally, appointment and supervision of wards. Moreover, the volost assembly dealt with the military conscription issues. Thus, according to the law, this regulatory body was managing fiscal, administrative and domestic affairs.

Traditionally, the assembly consisted of volost and village officials and peasants elected per every ten households. Furthermore, in Right-bant Ukraine, the presence of elected representatives for different categories of landless peasant was mandatory (one person per twenty workers). This norm, however, was often ignored, according to the documents. Officials explained it by the fact that landless peasants usually sought work outside their own volost, so that they could not be represented in effect, although it did not bother their fellow villagers much. The author has also observed that the turnout during the active agricultural period in the summer has typically been lower than during the winter.

It can be concluded that the volost assembly in Right-bank Ukraine did not succeed in becoming the main regulatory body of the volost in practice, as most of its functions were fictitious. The main reasons for that in author's opinion were high, almost complete, illiteracy and patriarchy of the peasants' political culture as well as technical organizational problems. Almost the only issue which was actively addressed during the assemblies was the land issue, when the assembly could rule a decision that went against the existing legislation.

***Key words**: volost, volost assembly, peasant self-governance, Right-bank Ukraine.*

УДК 930.2(477) «1902/1922»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-40-44

Н. А. Ковальова
кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1902 – 1922 РР.: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

У статті проаналізовано основні підходи до визначення поняття «селянська революція» в 1920-х рр. та на початку 1990-х рр. (загальна характеристика концепції). Запропоновано авторське тлумачення терміна, визначення характеру та особливостей перебігу селянської революції в Наддніпрянщині 1902 – 1922 рр.

***Ключові слова**: селянська революція, селянство, Наддніпрянська Україна, М. Покровський, В. Данилов.*

Постановка проблеми. Економічні та суспільно-політичні трансформації в Наддніпрянщині першої третини ХХ ст. пов'язані із таким соціально-політичним явищем, як селянська революція. Тривалий час концепція селянської революції розглядалася з точки зору класової боротьби і перебувала на периферії дослідницької уваги. Розвиток селянознавчих студій та залучення нових теоретико-методологічних підходів роблять актуальним переосмислення проблеми і виявлення особливостей перебігу селянської революції в Наддніпрянській Україні.

Аналіз останніх досліджень. Серед сучасних українських істориків існують два підходи до висвітлення характеру відносин селянства із поміщицтвом та державою перших десятиріч ХХ ст.: аграрна революція (В. Лозовий, О. Михайлюк, І. Хміль) та селянська революція (ініціаторами розробки цієї концепції є черкаські історики). Остання дозволяє ґрунтовніше розкрити роль селянства як самостійного суб'єкта революційних подій, суспільних та економічних трансформацій. Своє бачення концепції селянської революції черкаські дослідники висловили на теоретичному семінарі «Революційний процес 1917 – 1920 років: витоки, зміст, значення» (13 червня 2013 р.), симпозіумах з аграрної історії та на сторінках «Українського селянина» (Вип. 14, 16-18). У працях С. Корновенка проаналізовано роль селянського чинника в революційних потрясіннях початку ХХ ст., розроблено періодизацію селянської революції. Зокрема, у її розвитку виокремлено три періоди: 1) 1902 – 1917 рр.; 2) 1917 – 1921 рр.; 3) 1921 – 1933 рр. [1, 53-54]. І. Фаренієм здійснено теоретичний аналіз концепції М. Покровського та В. Данилова [2; 3]. Важливим складником дослідження селянської революції є обговорення термінології та з'ясування характеру селянської революції.

Автор ставить за **мету** дослідити основні підходи до визначення поняття «селянська революція», її сутності і характеру (на матеріалах Наддніпрянської України), сформовані упродовж 1920-х – на початку 1990-х рр. вітчизняною історіографією.

Виклад основного матеріалу. Визначення поняття «селянська революція» з точки зору класової боротьби подав у 1920-х рр. організатор радянської історичної науки М. Покровський. Спеціальної праці не було підготовлено Цю концепцію фактично створили його учні, які узагальнили доробок дослідника з історії революції 1905 р., статті й доповіді з історії революції 1917 р., громадянської війни. Школа М. Покровського визнавала і пропагувала дві революції в Росії (пролетарську і селянську). Початком селянської революції дослідник вважав селянські бунти кінця XVIII ст., метою – право господарювати на своїй землі й розпоряджатися продуктами своєї праці [4, 31, 35]. Основними учасниками селянської революції виступали біднота і зубожіле селянство (союзники пролетаріату), було виокремлено і дрібнобуржуазну течію, тобто середняків [5, 15–17, 27–28]. Це концептуальне визнання двох революцій було визначальним для праць російських радянських істориків до 1936 р.

Українські історики 1920-х рр. мали власне бачення селянської проблематики (аграрна революція), яке теж зазнало критики на початку 1930-х рр. Майже півстоліття (до кінця 1980-х рр.) концепція селянської революції перебувала поза увагою істориків, натомість інтенсивне дослідження отримала аграрна політика радянської влади (з нею ототожнювалася концепція аграрної революції).

Концепція селянської революції відродхується на початку 1990-х рр. із ініціативи відомого фахівця з проблем аграрної історії В. Данилова. Загальне уявлення про селянську революцію він висловив у доповіді «Аграрні реформи та аграрна революція в Росії» в Колумбійському університеті в листопаді 1991 р. За концепцією В. Данилова, селянська революція розпочалася в 1902 р. і тривала до 1922 р. включно (її підсумки закріпив Земельний кодекс РСФРР). Всі інші соціальні й політичні революції, на думку історика, відбувалися на тлі (і на підґрунті) цієї селянської революції [6, 319-320]. Змістом селянської революції В. Данилов визначив ліквідацію поміщицького землеволодіння, заміну приватної земельної власності загальнонародною, передачу землі селянам, які обробляють її своєю працею [7, 634]. На відміну від західних учених, які вбачали лише негативні наслідки селянської боротьби, та радянських дослідників із їх апологізацією результатів аграрних перетворень, учений зважено підійшов до оцінки підсумків селянської революції. Серед негативних наслідків він виокремив такі: «архаїзація» структури суспільства, натуралізація виробництва, послаблення ринкових зв'язків, відновлення общини. Позитивні здобутки селянської революції В. Данилов убачав в усуненні поміщиків із аграрної структури, швидкому підйомі сільського господарства, органічному соціальному розшаруванні села тощо [6, 319-320; 7, 639-640].

Учений не зміг підготувати монографію з історії селянської революції, зосередившись на виданні збірників документів із історії селянського руху [8, 51]. Таким чином, В. Данилов запровадив поняття «селянська революція», розширив його змістове наповнення, запропонував нові хронологічні межі, окреслив загальну картину селянської революції, зосередившись на воєнно-політичному протиборстві селянства і влади. У концепції В. Данилова не доопрацьовано термінологію, внутрішню періодизацію, а також змістове наповнення розвитку селянської революції в 1902 – 1916 рр.

Вивчення різних аспектів селянської революції в Наддніпрянській Україні дає можливість висловити міркування щодо особливостей її перебігу та визначення термінології. Селянська революція розпочалася 1902 р. з українських губерній. Вона була зумовлена комплексом чинників як економічного, так і політичного характеру. Серед них – суперечливий характер реформ другої половини XIX ст., стихійний розвиток капіталізму, відсутність правового регулювання економічних процесів, правові обмеження селянського стану, низький рівень політичної свідомості усього суспільства, деформована політична система Російської імперії.

Селянська революція мала як соціальний характер (боротьба проти поміщиків за поліпшення умов господарювання велася з 1902 р. до 1920 р.), так і висувала претензії до держави щодо захисту станових, культурно-освітніх, національних прав селянства, особливо після зміни політичного режиму в 1917 – 1922 рр.

Визнаючи новаторський характер висновків Б. Миронова щодо перегляду традиційного уявлення про системну кризу в Російській імперії (констатував повільне поліпшення становища селян й узагалі більшості населення наприкінці XIX ст. [9, 70]), зауважимо, що результати його дослідження не враховують особливості різних регіонів. Питання про співвідношення оподаткування селянства та його прибутків, на нашу думку, потребує нових досліджень, зокрема на регіональному рівні. До того ж, селянський рух практично не вивчався науковцем

Розвиток селянської революції свідчить також про існування політичних вимог українського селянства та визнання ролі національного чинника у селянській боротьбі. Однак ідеологічна складова селянської революції мала специфічний характер: селянський рух не мав розробленої програми. Проблемі діяльності політичних партій серед селянства та їх аграрним програмам присвячено значний комплекс наукових праць, однак невирішеним завданням залишається з'ясування результативності цієї роботи. Пояснюється це обмеженістю джерельної бази у дослідженні масової свідомості (винятком є дисертації В. Михайлової та Р. Топки про суспільно-політичні ідеали українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи [10; 11]) та специфікою політичної системи Російської імперії. До 1917 р. політичні партії діяли нелегально, мали слабку організаційну структуру, відчували нестачу кадрів і не могли організувати тривалої й системної роботи серед селянства. Членством у партіях були охоплені незначні верстви суспільства: в 1906 – 1907 рр. – близько 0,5 %, а в 1917 р. – близько 1,5 % всього населення Російської імперії [див.: 12, 58]. До того ж, взявши на себе функцію виразника селянських інтересів, політичні партії пропагували своє бачення селянських потреб, яке часто розходилося з реальністю.

На формування селянських настроїв впливали агітатори російських та українських політичних партій, духовенство, громадські діячі тощо. Особливо бурхливо українське селянство було втягнуте у політичне життя в 1917 р. Соціальну активність селянства зумовлювали також урядова політика в земельній і особливо продовольчій галузях, постійні військові мобілізації, втручання до релігійного життя. У 1919 р. мітингова стихія згасла, настрої селянства змінилися. Загалом політичні партії недооцінили роль земельних інтересів селянства.

Організатором вирішення культурних та національних запитів селянства була інтелігенція, громадські діячі і навіть органи радянської влади. Здійснювалися культурно-освітні заходи в межах сільської громади. Характерною рисою селянського життя був надзвичайно низький відсоток письменних (8-10% станом на 1897 р.), сільські школи утримувалися громадами, які не мали відповідних ресурсів. Заможні селяни на межі XIX – XX ст. намагалися дати освіту хоча б одній дитині (переважно хлопчикам), віддаючи перевагу навчанню «міським» професіям у ремісничій школі. Основними осередками культури в українському селі початку XX ст. були церковний хор, школа, земська бібліотека-читальня, чайні Товариства тверезості, театральні самодіяльні гуртки.

Після 1917 р. характерними рисами розвитку освіти й культури стали українізація, залучення дівчат і жінок до культурно-освітнього процесу, розвиток самодіяльного театру, боротьба з неписемністю. Однак у складних матеріальних умовах учительство не отримувало підтримки ні від держави, ні від селян (показовою була ситуація на Правобережній Україні). Висновок Гр. Хименка в часописі «Коммуніст» у листопаді 1920 р. про культурне зростання села [13] можна вважати не досягненням радянської влади, а визнанням подвижницької діяльності сільської інтелігенції та народних ентузіастів, які сприяли вихованню нового селянина – ініціатора суспільних змін, провідника господарського прогресу та учасника революційних рухів. Однак селянство спізнилося із виявленням інтересу до вирішення національного питання.

Аналізуючи механіку соціальних процесів, зауважимо послідовніше ставлення селян до поміщиків і держави (зовнішній чинник, який мотивував бунтарство), у селянському середовищі відбувалися складні соціальні процеси. Конфлікт поколінь у сільській громаді зумовив відходництво на заробітки та мобілізація до війська. На Правобережжі у відхожі промисли наприкінці XIX – на початку XX ст. було втягнуто не менше 100 тис. осіб [14, 369]. Відходництво на заробітки сприяло поліпшенню матеріального становища селян. З іншого боку, молодь, яка поверталася додому з грошима та авторитетом «вчених людей», здобувала більший вплив на селі, поступово відтісняючи від ухвалення рішень у сільській громаді старше покоління [15, 87-88]. З ініціативи молодшого покоління, особливо тих, хто пожив на стороні, запроваджувалися нововведення в господарстві (плуги, кращі сорти рослин і тварин) [16, 502-503]. В умовах Першої світової війни «людина з рушницею» ставала для громади джерелом нової важливої інформації про події в оточуючому світі й призвідником бунтів. З початком революційних подій 1917 р. молодь активно виходить на передній план у сільському житті, беручи участь у пограбуванні поміщицьких маєтків, а далі – поповнюючи лави численних повстанських загонів.

Порівняння селянської революції з класичними політичними революціями викликає враження хаосу. З точки зору явища соціально-політичного, консолідація сільської громади була відповіддю на вплив зовнішнього світу. В українських губерніях сільські сходи скликалися за різних політичних режимів (с. Шульгівка Новомосковського повіту на Катеринославщині було прикладом одночасного існування сільського сходу, сільської ради, комітету бідноти) [17, 250]. Залежно від політичного режиму міг змінюватися якісний і кількісний склад сходів.

Сільська громада в 1917 – 1921 рр. відігравала головну роль в самоорганізації селянства, вирішенні господарських питань, виступала посередником у відносинах із представниками чи органами влади. У деяких місцях село відгороджувалося від навколишнього світу, особливо в 1919 р. чи навіть 1921 р., створюючи окремі селянські республіки. Вони мали своє військо, яке охороняло рубежі, або могло виступити проти сусіднього села чи міста. Соціальна єдність селянства й авторитет сільських сходів зберігалися до середини 1920 р. П. Любченко,

колишній боротьбист, а в серпні 1920 р. – секретар Київського губернського комітету КП(б)У, констатував відсутність класового поділу українського села і єдність сільської громади [18, 8]. Такої ж думки у вересні 1920 р. дотримувався й інший дописувач часопису «Коммуніст» Г. Мазуркевич [19, 59]. Системний наступ на сільську громаду КП(б)У здійснила з осені 1920 р. шляхом широкомасштабної ударної кампанії «походу на куркуля». Її змістом стали: організація комітетів незаможних селян, оволодіння сільською кооперацією, встановлення контролю над сільською інтелігенцією та організація сільськогосподарського пролетаріату. Опір сільської громади було зламано, характерною рисою сільського життя стала політична пасивність селянства.

Підсумовуючи викладене, пропонуємо таке визначення поняття. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902 – 1922 рр. – соціально-політичне явище в українському селі, зумовлене суперечностями економічного розвитку модернізаційного періоду та реакцією селянства на правові, культурно-освітні, національні утиски в Російській імперії, а також потребою захисту своїх інтересів в умовах Української революції та становлення радянської влади.

Селянська революція відбувалася на тлі політичних революцій того часу: 1905 – 1907 рр., Лютневої революції, Української революції. Власної політичної програми та ідеології селянська революція виробити не змогла, хоча об'єднуючим для селянства чинником було гасло «права, земля і воля». Значну роль у формуванні суспільних настроїв та політичних переконань селянства відігравали політичні партії, однак державний устрій Російської імперії та політичні зміни 1917 р. і подальшого часу не сприяли становленню стійкої політичної системи за участі партій. Після 1917 р. селянська революція відбувалася на тлі численних змін влади і організуюча роль у селянській боротьбі та реальний вплив на ситуацію належали сільській громаді.

Розвиток селянської революції в Наддніпрянській Україні в 1917 – 1922 рр. свідчить про такі її особливості: національний характер селянської діяльності, ненасильницька тактика українських політичних партій, співіснування селян із власниками поміщицьких економій, тривала відсутність більшовицького чинника в українському селі.

Висновки. Основні підходи до визначення селянської революції сформувалися в 1920-х рр. (з точки зору класової боротьби) та на початку 1990-х рр. (в контексті воєнно-політичного протиборства селянства і влади). Сучасний стан селянознавчих студій вимагає переосмислення багатьох аспектів селянської революції, позбавлення її статусу периферійної проблеми і дозволяє сформулювати визначення терміна «селянська революція». Це не була політична революція в класичному розумінні, з чітко розробленою програмою, ідеологію та лідерами. Селянську революцію, на нашу думку, варто трактувати як соціально-політичне явище, оскільки вона змінила соціальні відносини, вплинула на економічний розвиток Російської імперії і Наддніпрянщини зокрема та розвиток політичних процесів першої третини ХХ ст.

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С. В. Селянська революція в Україні початку ХХ ст.: хронологія і внутрішня періодизація / С. В. Корновенко // Український селянин. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. – Вип. 17. – С. 48–56.

2. Фареній І. А. Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського / І. А. Фареній // Український селянин. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. – Вип. 17. – С. 68–72.

3. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова / І. А. Фареній // Український селянин. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2014. – Вип. 14. – С. 162–166.

4. Кабанов В. В. Аграрная революция в России / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1989. – № 11. – С. 28–45.

5. Горин П. Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М. Н. Покровского / П. Горин // Пролетарская революция. – 1928. – № 10. – С. 5–28.

6. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия / сост. Т. Шанин. – М. : Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. – С. 310–321.

7. Данилов В. П. Судьбы сельского хозяйства в России (1861 – 2001 гг.) / В. П. Данилов // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды в 2-х ч. – М. : РОССПЭН, 2011. – Ч. 2. – С. 630–648.

8. Вылцан М. А. Виктор Петрович Данилов – фронтовик, гражданин, ученый, борец за демократию и свободу / М. А. Вылцан, В. А. Емец, И. Н. Слепнев // Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды. В 2-х ч. – М. : РОССПЭН, 2011. – Ч. 1. – С. 16–68.

9. Миронов Б. Н. Мифологема о системном кризисе в России после Великих реформ 1860 – 1870-х годов / Б. Н. Миронов // Труды института российской истории / отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : Наука, 2008. – Вып. 7. – С. 59–73.

10. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной думе (на материалах украинских губерний): дис. ... канд. ист. наук / В. И. Михайлова; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1976. – 192 с.

11. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до І Державної Думи: джерелознавчо-методологічний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Р. В. Топка; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 194 с.

12. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве / И. К. Кирьянов. – Пермь : Пермское кн. изд-во, 2006. – 368 с.

13. Хименко Гр. Українська культура за три роки революції / Гр. Хименко // Коммунист / Комуніст. – Киев, 1920. – № 3. – 7 ноября. – С. 125–126.

14. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

15. Из истории борьбы с аграрным движением 1905 – 1906 гг. С предисл. С. Дубровского // Красный архив. Исторический журнал. – М. ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1930. – Т. 2 (39). – С. 76-107.

16. Молодик М. В. Спомини / М. В. Молодик // Мемуари та щоденники. Ч. 1 / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. – Т. 5. Кн. 1. – С. 321–376.

17. Ковальова Н. А. Сільські сходи Катеринославщини в умовах «аграрної революції» 1917 – 1922 рр. / Н. А. Ковальова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / відп. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Ліра, 2014. – Вип. 12. – С. 243-251.

18. Любченко П. Вплив контрреволюції на класову діференціацію українського селянства / П. Любченко //

Коммунист / Коммуніст. – Киев, 1920. – № 1. – С. 7–8.
19. Мазуркевич. Комнезами і земельна політика / Мазуркевич // Коммунист / Коммуніст. – Киев, 1920. – № 2. – С. 59–61.

References:

1. Kornovenko, S. V. (2017). The peasant revolution in Ukraine in the beginning of XX century: chronology and inner periodization. Ukrainskyi Selianyn (Ukrainian peasant). Cherkassy, 17, 48–56 (in Ukr.)
2. Fareniy, I. A. (2017). The concept of «peasant revolution» in the scientific heritage of Michael Pokrovskiy. Ukrainskyi selianyn (Ukrainian peasant), 17, 68–72 (in Ukr.)
3. Fareniy, I. A. (2014). About the rightfulness of the concept «the Great peasant revolution» of V. P. Danilov. Ukrainskyi selianyn (Ukrainian peasant), 14, 162–166 (in Ukr.)
4. Kabanov, V. V. (1989). Agrarian Revolution in Russia. Voprosy istorii (Questions of the history), 11, 28–45 (in Russ.)
5. Gorin, P. (1928). Historical justification of the October Revolution in the works of M. N. Pokrovskiy. Proletarskaia revoliutsia (The Proletarian Revolution), 10, 5–28 (in Russ.)
6. Danilov, V. P. (1992). Agrarian reforms and the agrarian revolution in Russia. A great stranger: peasants and farmers in the modern world. Anthology. Moscow: Progress; Progress Academy (in Russ.)
7. Danilov, V. P. (2011). Predestination of Agriculture in Russia (1861 – 2001). The history of the Russian peasantry in the twentieth century. Selected works in 2 parts. Moscow: ROSSPEN, 2, 630–648 (in Russ.)
8. Vyltsan, M. A., Emets, V. A., & Slepnev, I. N. (2011). Viktor Petrovich Danilov – front-line soldier, citizen, scientist, fighter for democracy and freedom. The history of the Russian peasantry in the twentieth century. Selected works in 2 parts. Moscow: ROSSPEN, 1, 16–68 (in Russ.)
9. Mironov, B. N. (2008). The mythology about the systemic crisis in Russia after the Great Reforms of the 1860s and 1870s. Works of the Institute of Russian History. Moscow: Science, 7, 59–73 (in Russ.)
10. Mikhailova, V. I. (1976). The orders and verdicts of village community assemblies to the First State Duma (on the materials of Ukrainian government): dis. ... cand. sc. history. Dnipropetrovsk (in Russ.)
11. Topka, R. V. (2002). Formation of socio-political ideals of the Ukrainian peasantry by orders and decrees to the First State Duma: source-study methodological aspect: dis. ... cand. sc. history. Dnipropetrovsk (in Ukr.)
12. Kiryanov, I. K. (2006). Russian parliamentarians of the early twentieth century: new politicians in the new political space. Perm: The Perm book house (in Russ.)
13. Khimenko, Gr. (1920). Ukrainian culture during three years of the revolution. Kommunist (Communist). Kiev, 3, 125–126 (in Ukr.)
14. History of the Ukrainian peasantry: Essays in 2 vol. (2006). Ed. V. A. Smoliy. Kiev: Scientific idea, 1 (in Ukr.)
15. From the history of the struggle against the agrarian movement of 1905 – 1906 (1930). Krasnyi arhiv. Istoricheskiy zhurnal (Red archive. Historical Journal). Moscow; Leningrad: state publishing house, 2 (39), 76–107 (in Russ.)
16. Molodyk, M. V. (2005). Memory Lane. Memoirs and diaries. P. 1 / order: A. Boyko, S. Plokhiy. Zaporozhye: RA «Tandem-U», 5, 1, 321–376 (in Ukr.)
17. Kovalyova, N. A. (2014). Rural gatherings of Ekaterinoslav region under conditions of the «agrarian revolution» 1917 – 1922. Dnieper Ukraine: historical processes, events, persons: Scientific collection. Dnipropetrovsk: Lira, 12, 243–251 (in Ukr.)
18. Lyubchenko, P. (1920). Influence of the counter-revolution on the class differentiation of the Ukrainian peasantry. Kommunist (Communist). Kiev, 1, 7–8 (in Ukr.)
19. Mazurkevich (1920). Combs and land policy. Kommunist (Communist). Kiev, 2, 59–61 (in Ukr.)

N. Kovalyova

THE PEASANT REVOLUTION IN THE DNIEPER UKRAINE IN 1902 - 1922: THE MAIN APPROACHES TO THE FORMULATION OF THE CONCEPT

Economical and socio-political transformations in the Dnieper region of the first part of the twentieth century are connected with such socio-political phenomenon as the peasant revolution. For a long time, the concept of peasant revolution was addressed from the lens of class struggle and was on the periphery of research attention. The development of peasant studies and the attraction of new theoretical and methodological approaches make a contemporary rethinking of the problem and the identification of the peculiarities of the peasant revolution in the Dnieper Ukraine.

The purpose of the study is to define the concept of "Peasant Revolution", its essence and character in the Dnieper Ukraine.

There was proposed an author's formulation of the concept. The Peasant Revolution in the Dnieper Ukraine of 1902 – 1922 was a socio-political phenomenon in the Ukrainian village due to the contradictions of the economic development of the modernization period and the reaction of the peasantry to the legal, cultural, educational and national oppressions in the Russian Empire, as well as the need to protect its interests in the conditions of the Ukrainian revolution and the formation of Soviet power.

The peasant revolution came against the background of the political revolutions of that time: 1905 – 1907, the February Revolution, the Ukrainian Revolution. The political program and the ideology of the peasant revolution could not be developed, although the slogan "rights, land and freedom" was the unifier for the peasantry. Political parties played a significant role in formation of public sentiments and political convictions of the peasantry, but the state system of the Russian Empire and the political changes of 1917 and further period did not promote to the establishment of a stable political system with the participation of parties. After 1917, the peasant revolution came against the background of numerous changes in power, played the organizing role in the peasant struggle and had the real impact on the situation pertained to the rural community.

Development of the Peasant Revolution in the Dnieper Ukraine in 1917 – 1922 provides evidence of such special aspects: the national character of peasant activity, the non-violent tactics of Ukrainian political parties, the coexistence of peasants with the owners of landed economies, the long-term absence of a Bolshevist factor in the Ukrainian village.

For the first time, an attempt was made to formulate the definition of the "peasant revolution". In contradiction to the concept of M. Pokrovskiy in the 1920's and V. Danilov in the early 1990's, the concept of "peasant revolution" is defined as a socio-political phenomenon. The specificity of the peasant struggle in the Dnieper Ukraine was revealed the absence of a program and ideology of the peasant movement in the existence of political slogans of the peasantry; the cultural-educational and national activity of the peasantry within the rural community were described; the mechanics of social processes was characterized.

The main approaches to the determination of the peasant revolution were formed in the 1920's (from the class struggle point of view) and in the early 1990's (in the context of the military-political confrontation of the peasantry and the authorities). The current state of peasant studies requires rethinking of many aspects of the peasant revolution, discourage of its status of the peripheral problem, and allows formulating the definition of the term "peasant revolution". Classically it was not a political revolution, with a well-developed program, ideology and leaders. In our opinion, the peasant revolution should be regarded as a socio-political phenomenon, since it has changed social relations, influenced the economic development of the Russian Empire and the Dnieper region in particular, and the development of political processes of the first part of the twentieth century.

***Key words**: peasant revolution, peasantry, Dnieper Ukraine, M. Pokrovskiy, V. Danilov.*
УДК 94 (477) «195»: 323.27:328.34 (045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-45-49

С.В. Корновенко
доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Н.І. Земзюліна
доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОТРЯСІННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ*

У статті проаналізовано аграрне законодавство Польщі, Чехословаччини, Югославії 1918 – 1920 рр. Розкрито, що активним суб'єктом революційних потрясінь у країнах Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст. було селянство. Правлячі кола новопосталих державностей із селянством пов'язували майбутнє своїх націй. Обґрунтовано, що, попри характерні для цих державних утворень об'єктивні відмінності, аграрні реформи у цих країнах мали один спільний знаменник. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності.

***Ключові слова**: селянство, аграрне законодавство, країни Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст., революційні потрясіння у Європі початку ХХ ст.*

Постановка проблеми. Суспільно-політичні європейські потрясіння на початку ХХ ст. кардинально позначилися на подальшій долі країн Центральної та Південно-Східної Європи, передусім слов'янських. Вони стали переломним моментом, своєрідним «Рубіконом», у соціально-економічному та суспільно-політичному житті континентальних імперій, які припинили своє існування. На політичній карті революційної центрального та південно-східного регіону Європи утворилися нові держави: Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (у майбутньому – Югославія) тощо. Зважаючи на кількісні та якісні зрушення, докорінне переформатування європейської геополітики, є всі підстави говорити про «парад незалежностей» початку ХХ ст.

Ці події були результатом довготривалих системних криз, викликаних неспроможністю імперських властей адекватно відреагувати на модернізаційні процеси XIX – початку ХХ ст. З-поміж чинників, що зумовили революційні потрясіння в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Селяни країн Центральної та Південно-Східної Європи були незадоволені своїм матеріальним, соціально-економічним становищем, яке, крім іншого, значно погіршилося за роки Першої світової війни. Як засвідчив досвід, стан сільського господарства цих країн вимагав від їхніх урядів запровадження дієвої аграрної політики, здатної вирішити той вузол соціально-економічних, суспільно-політичних протиріч, що мав місце.

Пріоритетність аграрної політики в урядових заходах країн Центральної та Південно-Східної Європи, аграрний характер їх економік і стратиграфії соціуму, розуміння національними елітами ролі селянства у державотворенні, чисельність селянських виступів, революціонізація селянської свідомості, радикалізм гасел і дій – достатні підстави, що дозволяють нам обґрунтовано говорити про самодостатність селянського складника в європейських революційних потрясіннях початку ХХ ст., про селянство як активний суб'єкт європейської історії початку ХХ ст. окресленого нами регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена нами у статті проблематика була предметом часткового обговорення у науковій [1] та навчальній літературі [2]. Автори в основному вивчили деякі аспекти аграрного реформування в окремих країнах. Водночас, зважаючи на наукову і практичну значущість означеної нами теми, перспективним є порівняльний аналіз аграрного законодавства Польщі, Чехословаччини, Югославії.

Автор статті ставить за **мету** дослідити аграрне законодавство Польщі, Чехословаччини, Югославії у контексті революційних потрясінь у Європі 1918 – 1920 рр. Вибір таких географічних меж зумовлений спільними історичними фактами в житті цих країн: 1) утворилися в результаті розпаду континентальних імперій; 2) економічно належали до аграрних країн; 3) селянство було найчисельнішою верствою; 4) аграрна політика була пріоритетом у проурядових заходах. Для повноти викладу матеріалу, порівняльного аналізу автор в окремих місцях виходив за окреслені територіальні межі.

Виклад основного матеріалу. За офіційною польською статистикою, даними якої оперують й сучасні науковці [3, 91], 64% населення новопосталої Другої Речіпосполитої становили особи, що були тісно пов'язані з сільським господарством. Заможні селяни становили 6, 6 % (1,8 млн осіб), середняки – 20,2 % (5,5 млн), малоземельні 26, 4 % (7, 2 млн) [4, 82]. Чисельно переважали дрібні селянські господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств, їм належало 15 % всіх земель. Великі селянські господарства площею понад 20 га становили 2,7 % всіх господарств, їм належало 9,6 % всіх земель. Великі земельні маєтки понад 100 га (0,6 %) об'єднували 44,8% земель. У 1921 р. 1013,4 тис. карликових господарств володіли лише 2,8% загальної площі, 1138,5 тис. малоземельних господарств охоплювали 11,2%, а 861,1 тис. середньоземельних господарств – 17,3% [5, 411]. Заможні господарства і земельні маєтки переважали у західній частині польської держави, у східній же поряд з великими земельними лантифундіями співіснувало подрібнене господарство [6, 459]. Як слушно зауважує В. Боєчко, відновлення польської державності істотно змінило становище польського села. Було ліквідовано політичні обмеження, дискримінації та національний гніт, що існували в поневолених польських землях в імперську добу. Вагомою ознакою суспільного життя

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

стала політична активність суспільства, зокрема й селянства [3, 157-158].

Водночас польський постімперський спадок у сільському господарстві викликав серйозну стурбованість властей. Ми солідарні з тими дослідниками, котрі вважають, що економічне становище в аграрному секторі польської держави було далеким від бажаного. Скруту, в якій перебувало сільське господарство Польщі, вони пояснюють тим, що, по-перше, ні австро-угорські, ні російські, ні німецькі імперські власті не проводили політику державного протекціонізму щодо цієї галузі; по-друге, негативно на розвитку сільського господарства відновленої Польщі позначилася Перша світова війна; по-третє, низька продуктивність праці у польському селі [3, 157].

Соціально-економічна та суспільно-політична значущість аграрного питання для відновленої польської державності зумовила те, що проведення аграрної реформи, розробка аграрного законодавства стали пріоритетом у внутрішній політиці уряду. Селянство національною елітою розглядалося як вагомий структурний компонент відновленої Польщі. Не викликало сумнівів положення щодо збереження інституту приватної власності. За суб'єктами зберігалася тріада майнових прав: володіння, розпорядження, користування. Дискусійними були моменти щодо граничних розмірів приватного землеволодіння, механізму перерозподілу великого землеволодіння, заходів щодо компенсації завданої шкоди тощо.

У відносно короткі терміни було розроблено польське аграрне законодавство. Воно стосувалося орендних відносин, становлення і зміцнення індивідуальних селянських господарств, граничних розмірів приватного землеволодіння тощо. Так, Законом про здачу в оренду неосвоєних сільськогосподарських угідь від 8 березня 1919 р. у державі регламентувалися орендні відносини. 10 липня 1919 р. було прийнято ухвалу «Про основи земельної реформи» (законопроект подано 16 червня 1919 р.), у 1920 р. – Закон «Про земельну реформу».

Узагальнено зміст польського аграрного законодавства зводився до того, що земельний устрій держави ґрунтується на міцних селянських господарствах. Уряд зобов'язувався вирішувати це завдання шляхом розподілу земельних угідь між безземельними та малоземельними селянами. Земельний фонд, що підлягав розподілу, формувався за рахунок таких категорій: 1) державних маєтків та тих, якими у свій час царат наділив чиновників і генералів; 2) землі, що належали російським, австрійським та німецьким монархам і їхнім родинам; 3) які не були розподілені та належали Селянському Банку; 4) церковних угідь; 5) маєтків, придбаних під час війни (Першої світової – авт.); 6) що будуть викуповуватися урядом.

Відповідно до змісту польського аграрного законодавства, уряд планував купівлю землі у двох категоріях маєтностей: 1) що найбільше постраждали від війни; 2) в яких господарювання в силу тих чи інших причин не велося [7]. Отже, у Польщі основним джерелом наділення землею селянських господарств виступало велике землеволодіння, викуплене державою у колишніх власників.

Право придбати угіддя мали лише «справжні землероби», що безпосередньо обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів (1 морг = 0,5 дес. – *автори*). Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без- та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримати з неї. Такий підхід обгрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі [7].

Для порівняння. Уряд Естонії, в якій аграрне питання також перебувало у пріоритеті внутрішньої урядової політики, акцент також робив на розвитку індивідуального селянського господарства. Механізмом розподілу великого землеволодіння було проголошено експропріацію. Їй підлягала 1/3 поміщицької земельної власності. Решта, 2/3, обкладалася 10%-м податком від її вартості. У випадку, коли великий землевласник відмовлявся сплачувати визначений урядом розмір податку з землі, то його власність експропрійовувалася. Однак за неї він отримував відшкодування за цінами довоєнного часу [8].

За непростих соціально-економічних обставин відбувалося становлення чехословацької державності. Як і Польща, Чехословаччина у спадок від імперії Габсбургів отримала занедбану економіку. Перша світова війна лише посилила економічні труднощі, зокрема у сільському господарстві. Дуже гостро у країні стояла проблема продовольчого забезпечення населення. Вона була зумовлена скороченням на 40% обсягів продовольчого виробництва. Давалися в знаки і диспропорції між промисловими потужностями і ринком збуту промислових товарів. Окрім того, 90% селянських господарств Чехословаччини становили дрібні та малоземельні селянські господарства. 50% земель перебувало у власності великих землевласників. Значний відсоток великих землевласників – представники колишньої титульної нації: німці та угорці (під час реформи у них було відчужено 16% орних земель [9, 256]). Ці та інші обставини актуалізували розробку чехословацьким урядом аграрного законодавства і проведення аграрної реформи. Владою було проголошено курс на аграризацію країни.

Революційними Національними зборами 16 квітня 1919 р. було ухвалено Закон № 251. Відповідно до нього, у Чехословаччині середній розмір великого землеволодіння визначався у 150 га орної землі або 250 га загальної площі. Землі, що перевищували ці показники відходили у підпорядкування Земельної служби. Цей державний орган був уповноважений надавати санкції власникам розпоряджатися угіддями, розміри яких перевищували визначені державою межі. Земельна служба приймала рішення щодо конфіскації великого землеволодіння, повної або часткової його

передачі у розпорядження колишнього власника. Право держави накладати заборону стосувалося всіх земель. Великий землевласник мав право порушити клопотання зберегти за ним частину землеволодіння. Однак її розміри не повинні були перевищувати розмірів, визначених державою. Ексвласники отримували компенсацію за цінами 1913 – 1915 рр. [10].

Для порівняння. За польськими поміщиками після відчуження за плату залишалося від 75 до 300 моргів (37,5 – 150 дес. – автор) їхньої землі. Критерієм розміру відчуження була віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торгівельних центрів. Чим більшою була відстань, тим більше землі лишалося за екс-власниками. Розподілу не підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. Щодо культурних господарств, то за ними могло залишитися і понад 215 моргів землі (100-110 дес. – автор) [11].

Як зауважує Б. Гогуєв, аграрне законодавство Чехословаччини носило національне забарвлення. Воно спрямовувалося на захист і розширення чеського та словацького землеволодіння. Натомість йшло в розріз із інтересами угорських та німецьких землевласників. За спостереженнями автора, угорські землевласники у Словаччині та на Закарпатті зберегли за собою лише 28% земельної власності, якою володіли до початку реформи. На противагу їм чеські землевласники Богемії, Моравії, Сілезії – 72% [12].

Чеська модель аграрного законодавства певною мірою була суголосна із румунською. У Румунії національний уряд задекларував і провів реформу, в основі якої лежав принцип відчуження земельної власності у великих землевласників. За колишніми власниками, враховуючи регіональні особливості, залишалося у середньому 100 дес. землі. Решта, тобто надлишки, за плату передавалися у власність селянам, які бажали розширити власне землеволодіння [7]. Від польського варіанту чеський різнився граничними нормами індивідуального землеволодіння.

1 грудня 1918 р. було проголошено утворення Королівства сербів, хорватів і словенців (далі – Югославія). Новопостала держава південних слов'ян, як Друга Річпосполита й Чехословаччина, була утворена на постімперському просторі. Відповідно території, що увійшли до кладу Королівства, мали різні рівні розвитку. Країна була аграрною. У її соціальній структурі домінувало селянство – понад 70%. У цьому полягала схожість цих країн.

Водночас мали місце особливості соціально-економічного та суспільно-політичного, передусім аграрного розвитку, що вирізняли Югославію з-поміж цих держав. Наприклад, розширення посівних площ збільшило обсяги сільгосппродукції, однак не покращило урожайності [13, 52]. У Далмації зберігалися напівфеодальні відносини. У Славонії нечисельне магнатське землеволодіння значно перевищувало за розмірами чисельне землеволодіння інших категорій землевласників. Хорватія і Хорватське Примор'я страждали від перенаселення [14].

Стосовно суспільно-політичної специфіки, югославське селянство виявило більшу революційну активність, порівняно із чехословацьким і польським. Від перших місяців державної незалежності презентувало себе як активного суб'єкта революції. Селянськими бунтами були охоплені Загір'я, Срем, Воєводина, Славонія, Боснія і Герцеговина тощо. Об'єктом селянського бунту було велике поміщицьке землеволодіння, маєтки. Картина була схожою до українських реальності: селянський саморозподіл великої земельної власності, реманенту тощо. Міністр соціальної політики В. Корач у лютому 1919 р. інформував: «Щодня ми дізнавалися про підпали поміщицьких садиб і про стрілянину. Становище повсякчас загострювалося» [15, 45].

Така революційна активність югославського селянства виявилася каталізатором урядової аграрної реформи. Вже 6 січня 1919 р. принц-регент Олександр Маніфестом про аграрну реформу звернувся до селян країни. У ньому містився заклик до селян «повірити його королівському слову і спокійно чекати, поки держава у законний спосіб розподілить землю» [15, 46]. Мета реформи полягала у створенні чисельної верстви заможного селянства з належною землезабезпеченістю.

Чекати югославським селянам довелося недовго. Вже 25 лютого 1919 р. уряд країни затвердив і опублікував «Попередній указ про підготовку земельної реформи». В його основу, як і у законодавстві інших тогочасних європейських країн, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до мало – та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Згідно зі змістом документа, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (близько 60 дес. – автор)[16, 20]. Щоправда, граничний максимум розмірів угідь, що не підлягали відчуженню, мав регіональні відмінності. Так, у Словенії він коливався у межах 75 – 200 га, у Хорватії – 150 – 200 га, Славонії – 200 – 450 га, Воєводині – 300 – 500 га [15, 46].

Насамперед відчуженню і передачі до державного земельного фонду підлягало землеволодіння Габсбургів, осіб проголошених поза законом, велике землеволодіння. Імперативною нормою документа була заборона селянських самозахоплень і саморозподілів землі. У такий спосіб держава перебирала на себе функцію реалізації аграрної реформи, перерозподілу великого землеволодіння.

Указ від 20 лютого 1920 р., доповнюючи попередній, спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду. За ним, великі маєтки переходили під нагляд держави, а у разі потреби – в державне управління. У такий спосіб, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку, ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого –зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки [16, 20].

Подібні процеси відбувалися й у сусідніх країнах. Наприклад, за законом Греції від 27 лютого 1920 р. відчуженню підлягало державне та приватне землеволодіння. Аграрна реформа проводилася в інтересах дрібного та середнього селянства, яке отримало право розширити розміри своїх угідь через придбання за гроші додаткових ділянок. Цим могли скористатися як одноосібні господарі, так і колективи. У грецькому законі, на відміну від польського, чітко не прописувалося, чи повинні бажаючі мати землю вести до її придбання власне господарство. Грецькі власті не ліквідовували колективні господарства, надаючи їм право функціонувати як альтернативній

формі селянського господарювання. Для них умови були вигіднішими. Так, зокрема, одноосібники розраховувалися за придбані наділи відразу, а колективним господарствам надавалися кредити під низькі відсотки на тривалий термін (від 3 до 5 років) та розстрочка в оплаті. Розмір ділянки, яка купувалася, визначався за споживчою та трудовою ознаками [17, 43].

Висновки. Аналіз аграрного законодавства Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших європейських країн переконує, що аграрне питання у цих державах носило соціально-економічний і суспільно-політичний характер. Активним суб'єктом європейських революційних потрясінь початку XX ст. було селянство. Правлячі кола Польщі, Чехословаччини, Югославії у селянстві вбачали основу щойнопосталих національних державностей. Пріоритет у їхній внутрішній політиці належав вирішенню аграрного питання. Попри характерні для цих державних утворень об'єктивні відмінності, аграрні реформи у цих країнах мали один спільний знаменник. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності.

Список використаної літератури та джерел:

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європивід Середньовіччя до сьогодення / Вандич П. – К.: Критика, 2004. – 463 с.; В. Боєчко Друга Річпосполита 1914 – 1921 рр.: становлення державності / Боєчко В. – Черкаси, 2016. – 410 с.; В. Боєчко Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст / Боєчко В. // Український селянин. – Випуск 14. – Черкаси, 2014. – С. 91 – 94.; Б. Гогуев Аграрная политика властей Чехословакии в отношении венгерского национального меньшинства в 1920-х годах / Гогуев Б. [Електронний режим доступу]: http: cyberleninka.ru/article/n/agranaya-politika тощо.

2. Польща – нарис історії / за ред. В. Менджецького, Е. Брацисевича. – Варшава, Тирса, 2015. – 367 с.; История южных и западных славян: В 2 т.: Т. 2: Новейшее время / под ред. Г. Матвеева, З. Ненашевой. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 272 с. тощо.

3. Боєчко В. Польська аграрна реформа (1919 – 1925 рр.) і європейський контекст / Боєчко В. // Український селянин. – Випуск 14. – Черкаси, 2014. – С. 91.

4. Ïarnowski J. Spoieczecstwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1973. – c. 82

5 Drozdowski M. M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / / Polska odrodzona. 1918–1939. Pacstwo. Spoieczecstwo. Kultura / Pod. red. J.Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – c. 411.

6. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – с. 459

7. Польский земельный вопрос // Киевский день. – 16. 5. 1920. – № 2.

8. Южный край. – 25. 6. 1919. – №16.

9. Вандич П.Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європивід Середньовіччя до сьогодення / Вандич П. – К.: Критика, 2004. – С. 256.

10. Пичета В. История Чехии / Пичета В. – М: Госполитиздат, 1947. – 260 с. [Електронний режим доступу]: https://www.twripx.com; И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах // Вечерние огни. – 11. 10. 1919. – № 46.

11. И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах // Вечерние огни. – 11. 10. 1919. – № 46.

12. Гогуев Б.Аграрная политика властей Чехословакии в отношении венгерского национального меньшинства в 1920-х годах / Гогуев Б. [Електронний режим доступу]: http: cyberleninka.ru/article/n/agranaya-politika

13. История южных и западных славян: В 2 т.: Т. 2: Новейшее время / под ред. Г. Матвеева, З. Ненашевой. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 272 с. С. 52.

14. Фрэйдзон В. История Хорватии. Краткий очерк истории с древнейших времен до образования республики (1991 г.) / В. Фзэйдзон. – Спб.: Алетайя, 2001. – 318 с. [Електронний режим доступу]: https://www.e-reading.club/book.php?book=1037559

15. Цит. за: История Югославии: в 2 т. / АН СССР, Ин-т славяноведения. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 430 с. С. 45.

16. Цит за: Маклецов А. Аграрная реформа в Югославии // Земледелие. – 1919. – № 34. – С. 20.

17. Тер-Погосян М. Земельная реформа в Греции // Нужды деревни. – 1922. – С. 43

References:

1. Vandych P. (2004) *Price of freedom. History of Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the present.* Kyiv. (in Ukr.); V. Boyechko (2016) *Second Rzeczpospolita of 1914 - 1921: formation of statehood*. Cherkasy. (in Ukr.); V. Boyechko *Polish Agrarian Reform (1919 - 1925) and European Context* / Ukrainian Peasant. - Edition 14. - Cherkasy, 2014. - Pgs. 91 - 94 (in Ukr.).; B. Goguev *Agrarian policy of the Czechoslovakia authorities concerning the Hungarian national minority in the 1920s* / Goguev B. [Electronic access mode]: http: cyberleninka.ru/article/n/agranaya-politika, etc.

2. *Poland - essay history* / ed. V. Mendzhetskyi, E. Bracysevych. - Warsaw, Tyrsa, 2015. - 367 pgs.; History of the Southern and Western Slavs: 2 t .: T. 2: The Newest Time / ed. G. Matveeva, Z. Nenasheva. - Moscow: Publishing House of Moscow State University, 1998. - 272 pgs. etc.

3. B. Boyechko (2016) *Second Rzeczpospolita 1914 - 1921: Formation of Statehood*. Cherkasy. (in Ukr.)

4. Ïarnowski J. *Spoieczecstwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*. Warszawa.

5. Drozdowski M. M. (1982) *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej* // Polska odrodzona. 1918–1939. Pacstwo. Spoieczecstwo. Kultura / Pod. red. J.Tomickiego. Warszawa/

6. Zashkilnyak L.O., Krykun M.G. (2002) *History of Poland: From ancient times to the present day.* Lviv. (in Ukr.)

7. Polish Land Issue // Kyiv Day. (1920). – (2). (in Rus.)

8. // Southern Krai. (1919). (16). (in Rus.)

9. Vandych P. (2004) *Price of freedom. History of Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the present.* Kyiv. (in Ukr.)

10. Picheta V. *History of the Czech Republic* / Pичета V. - M: Gospolitizdat, 1947. - 260 pgs. [Electronic Access Mode]: https://www.twripx.com; I.O. *Resolution of the land* issue in neighboring countries // Vechernie ogni. (1919). (46). (in Rus.)

11. I.O. *Resolution of the land issue in neighboring countries* / Vechernie ogni. (1919). (46). (in Rus.)

12. Goguev B. *Agrarian policy of the Czechoslovakia authorities concerning the Hungarian national minority in the 1920s* / Goguev B. [Electronic access mode]: http: cyberleninka.ru/article/n/agranaya-politika, etc.

13. History of the Southern and Western Slavs (1998) Moscow. (in Rus.)

14. Freydzon V. (2001) *History of Croatia. A brief outline of history from the earliest times to the formation of the republic* [Electronic Access Mode]: https://www.e-reading.club/book.php?book=1037559

15. Cit *History of Yugoslavia.* (1963) Moscow. (in Rus.)

16. Cit: Makletsov A. Agrarian reform in Yugoslavia // Agriculture. (1919). (34). (in Rus.)

17. Ter-Pogosyan M. *Land reform in Greece* / Needs of the village. (1922). (in Rus.)

S. Kornovenko, N. Zemzyulina

REVOLUTIONARY DISTURBANCES IN THE EARLY XX CENTURY: AGRARIAN LAW OF CENTRAL AND SOUTH EASTERN EUROPE

The article analyzes the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia between 1918 and 1920. It was discovered that a peasantry was the active subject of revolutionary disturbances in the Central and Southeastern Europe in the early XX century. The leadership elite of the newly established states linked the future of their nations with the peasantry. It is substantiated that, despite the objective differences for these state entities, agrarian reforms in these countries had one common denominator. They were directed at the formation and development of numerical national individual medium peasant land tenure.

The problem in the article was the subject of a partial discussion in the scientific and educational literature. The authors have mainly studied some aspects of agrarian reform in individual countries. At the same time, taking into account the scientific and practical significance of the identified topic, a comparative analysis of the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia, and Yugoslavia is promising. The author aims to study the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia in the context of revolutionary disturbances in Europe between 1918 and 1920.

An analysis of the agrarian legislation of Poland, Czechoslovakia, Yugoslavia and other European countries convinces that the agrarian question in these states was socio-economic and socio-political. A peasantry was an active subject of European revolutionary disturbances in the early XX century. The leadership elite of Poland, Czechoslovakia and Yugoslavia saw the basis of the newly emerging national states in the peasantry. Priority in their domestic policy belonged to the solution of the agrarian question. Despite the objective differences for these state entities, agrarian reforms in these countries had one common denominator. They aimed at the formation and development of numerical national individual medium peasant land ownership. Provision of peasants to land was carried out through the alienation of large land tenure, the definition of the boundaries of inalienable land ownership.

***Key words**: peasantry, agrarian law, Central and Southeast Europe in the early XX century, revolutionary disturbances in Europe in the early XX century.*

УДК 94(477)"1917/1921": 323.3-051:355.211.2(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-49-59

В. В. Масненко

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ЯК УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНИ СТАЛИ ВОЇНАМИ (ДО СОЦІОКУЛЬТУРНИХ І МІЛІТАРНИХ АСПЕКТІВ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.)*

У статті розглянуті особливості мілітаризації українського селянства як складника його емансипації за умов модернізації. Обґрунтовано думку про визначальну роль подій Першої світової війни, під час якої відбулася кардинальна трансформація селянського світогляду, в якому вже знайшлося відповідне місце для зброї та воєнної справи. Стверджено, що з початком революції 1917 р. змінився соціальний статус, роль і поведінка «селянина з рушницею». Озброєний селянин став важливим політичним чинником розгортання революційних подій. З одного боку, значна частина селянства долучилися до «експропріації експропріаторів» – привласнення землі та майна. З іншого – у селянському середовищі започатковано добровольчий рух самооборони (Вільне козацтво) від внутрішнього безладдя та зовнішніх загроз. Зрештою, воєнізація селянства визначила його провідну роль у подіях Української революції 1917-1921 рр., насамперед у тому числі в розгортанні повстанського руху, селянської війни, поширенні отаманщини тощо. Виявлена специфіка участі селянства у регулярних військових формуваннях революційної доби – Дієвій армії УНР, РСЧА, ЗСПР.

***Ключові слова:** українське селянство, селянській світогляд, мілітаризація (воєнізація) селянства, Українська революція, селянська самооборона, повстанський рух, селянська війна, отаманщина, регулярні армії*

Постановка проблеми. Заявлена проблематика виходить за сенсові та хронологічні межі власне Української революції 1917-1921 рр., оскільки стосується явищ соціокультурних і ментальних, які мають більшу тривалість, а тому потребує детальнішого пояснення.

Почати варто ще з доби середньовіччя, коли панував досить консервативний становий устій, на якому й трималося традиційне суспільство. У межах такої соціальної конструкції функція збройного захисту була монополізована пануючими станами (точніше – репрезентанти цих станів змогли зробити їх пануючими, оскільки вони, будучи воїнами, мали монопольне право на легітимне насильство). Військово-власницькі верстви – шляхта, а пізніше козацтво стали основними дієвими силами української історії у XV-XVIII ст. Селяни у більшості не були військовиками. Їхній життєвий світ апріорі мав позамілітарний характер. Більше того, представники правлячих станів вважали вкрай небезпечним озброювати селян, оскільки це могло мати фатальні наслідки для суспільної рівноваги. Такий стан речей існував століттями і значною мірою зумовлював низький соціальний статус селянства як дискримінованої, неповноправної верстви.

Ранньомодерний час приніс помітні зміни у мілітарні аспірації селянства. З-поміж них у межах нашої теми найбільший інтерес становить масове покозачення українського селянства підчас Хмельниччини. Вочевидь, що це явище можна розглядати як своєрідний третій етап загального емансипаційного процесу (після т. зв. «шляхетської» та «козацької революцій»). За рахунок приєднання до повстанського війська, ядром якого було козацтво, селяни намагалися здобути вищий соціальний статус – «перестрибнути» свою низьку станову «планку». Однак реально здійснити це вдалося лише одиницям. Переважна маса повсталих селян, зважаючи на відсутність відповідного військового вишколу та досвіду, так і залишилися на полях битв ще на початковому етапі Визвольної війни.

Натомість наступні періоди, особливо XIX ст., для українського селянства в межах Російської імперії стали відворотним від військової справи. Кріпосний стан селянства мав неодмінний складник – рекрутчину. Селяни давали найбільшу кількість рекрутів до армії – фактично теж кріпаків, тільки прикріплених до війська майже на все доросле життя. Отже, мілітарність була чужою для соціокультурних настанов традиційного селянського світу. Звідси у

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

селянській свідомості зафіксоване чітке уявлення про трагічність долі рекрута (відповідний фольклорний цикл), а москаль (у сенсі служилий) – чужий для селянського соціуму. Хоча в тих українських регіонах, де найдовше зберігалась Гетьманщина і козацький стан, час від часу виникали «рецидиви козаччини»: формування добровільних полків під час війни 1812 р. на Полтавщині й Чернігівщині, «Київська козаччина 1855 р.» тощо.

Модерний час обернувся суттєвими соціальними трансформаціями людства. Основна тенденція полягала в руйнації традиційного суспільства, яка охопила найрізноманітніші аспекти буття. Ознакою часу стала масовизація політичного життя (з розвитком парламентаризму, появою масових політичних партій). Відбувалася зміна соціальних ролей і поведінки різних соціальних станів і верств. Емансипація селянства в широкому розумінні цього поняття була одніє з провідних тенденцій загальної модернізації. Визначальними чинниками, які прискорили цей процес стали поява масових армії та впровадження механізму загальної військової повинності, необхідного для їхньої комплектації. Зрозуміло, що в аграрних суспільствах основним призовним компонентом було селянство.

Українське селянство в Російській імперії з помітним запізненням було втягнуте в модернізацію процес. Проте це лише дещо пригальмувало його емансипацію, яка набула прискореного характеру в умовах Першої світової війни й наступних революційних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для розуміння соціокультурних аспектів теми, зокрема традиційного селянського світогляду дореволюційної доби і його подальшої трансформації, важливі селянознавчі дослідження Ю. Присяжнюка [1] та О. Михайлюка [2; 3]. Проблема трансформації ментальності й соціальної поведінки селянства (правда – лише російського) в умовах Першої світової війни розглянута О. Поршневою [4; 5]. Повстанський селянський рух різних регіонів України детально досліджували Ю. Котляр [6; 7], Д. Михайличенко [8; 9], Ю. Кульчицький [10], Д. Красносілецький [11], М. Ковальчук[12], В. Горак [13], В. Бондаренко[14] та інші українські історики. Достатньо представницьку історіографію селянського повстанського руху розглянув В. Щербатюк [15]. Певний інтерес становить колективна праця, в якій порушено проблему впливу селянського повстанського руху на українське державотворення [16]. В. Лозовий осмислив соціально-психологічну трансформацію селянина в солдата, «людини землі» в «людину війни», яка дає ключ до розуміння природи поведінки широких мас у період революційних катаклізмів [17]. Водночас вказана проблема як цілісність не знайшла належного висвітлення в науковій літературі.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості мілітаризації українського селянства, що визначило його провідну роль у подіях Української революції 1917–1921 рр., насамперед його участь у регулярних арміях, у розгортанні повстанського руху та селянської війни, в появі отаманщини.

Виклад основного матеріалу. *Перша світова* війна стала переломним періодом. Мільйони селян були відірвані від традиційного селянського буття, вирвані зі звичного селянського світу, втратили зв'язок із звичним для них способом життя і господарювання. Така карколомна катастрофічна подія не могла не позначитися на суттєвій трансформації селянського світогляду. Дослідники вже звертали увагу на особливість цього процесу. Так, російський історик О. Гордон зауважив, що селянство, яке воює, глибоко и радикально пориває із попереднім, власне селянським способом життя. Повернутися до якого воно вже не в змозі. Зрештою війна призводить до масового розселянювання, оскільки кардинально змінюється селянський світогляд – руйнується циклічне світосприйняття, яке пов'язане зі зверненням до усталеному порядку речей, прив'язаністю до землі тощо. Якщо селянин стає революціонером, то йому назад дороги немає [18]. Остання теза, вочевидь, потребує певної корекції, враховуючи ту обставину, що солдат-селянин в умовах революції повернувся таки у село, але повернувся вже іншим – готовим відповідати на екстремальні виклики радикальними діями.

Безпрецедентні масштаби загибелі людей, технологізація масових вбивств, розгул жорстокості, свідками та учасниками яких протягом декількох років були покликані в діючу армію селяни, за словами О. Поршневої, поставили їх «по той бік» вироблених у мирний час морально-релігійних норм і заборон, не могли не викликати зміни їхніх моральних установок в оцінці меж і допустимості насильства, цінності людського життя, значущості релігійної віри [4, 115]. Цілком можна погодитися з думкою В. Лозового, що в воєнних умовах відбувалася повна переоцінка моральних засад і релігійних цінностей: від християнського принципу «не убий» до воєнного імперативу «убий ворога». Мародерство і пограбування мирного населення на захоплених у ворога територіях було самозрозумілим і допустимим. Руйнувалися базові світоглядні селянські уявлення про гріх, зникав страх перед Богом і людьми [17, 22].

З іншого боку, навіть у нових воєнних обставинах селянство продовжувало зберігати окремі власне селянські особливості світосприйняття. Так, А. Куренишев звернув увагу на те, що селянинові як воїну були притаманні всі ті риси локальності мислення, про які багато писалося стосовно попередніх селянських повстань і війн: «Селянин, одягнений в солдатську шинель, погано розумів, навіщо потрібно робити замах на чужу і досить неякісну землю Галичини, обороняти таку ж в Польщі, коли своя, чорноземна, лежить марно через відсутність господарів-працівника» [18].

В умовах Першої світової війни, на думку О. Михайлюка, «Селянство прагнуло до локалізму, зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т.п., що об'єктивно вело до архаїзації суспільного життя, і було взаємовиключне до будь-якої державності. Все це робило прагнення і дії селянства несумісними з політикою практично всіх державно-політичних утворень» [18]. Можна погодитися з думкою Н. Ліпатова, що під час війни «солдати-селяни були однією з найбільш уразливих соціальних груп. Їх поведінка характеризувалася підвищеним ступенем конфліктності». Оскільки безпосередня участь селян-солдатів у насильстві призвели до посилення психологічної настанови на жорстокість у величезної багатомільйонної маси людей, вироблення у них

мілітаризованої свідомості, схильності до крайніх силових дій, девальвації цінності людського життя. Серйозному світоглядному випробуванню, на думку О. Поршневої, корозії піддалася під час війни православна віра солдатів, учорашніх селян. У результаті християнські етичні норми і цінності в свідомості мас були значною мірою девальвовані, розчищено ґрунт для панування іманентних для ментальності традиційного хліборобa язичницьких уявлень, архаїчних розумових стереотипів, що химерно поєднувалися з породженими модернізацією і технічним прогресом раціоналістичними установками [5].

Отже, під час світової війни селяни в лавах російської імперської армії набували нових соціокультурних ознак, які суттєво підважували їхній попередній світогляд. Звичайно, що не всі з них стали справжніми воїнами («бравими солдатами»). Затяжна окопна війна в більшості породжувала типову «сіру солдатську масу», репрезентанти якою мали єдину мету – вижити за умов «кривавої м'ясорубки». Однак саме із селянської верстви походила більшість солдат, які завдяки особистій хоробрості й природженій кмітливості здобули унтер-офіцерські звання. Майбутній генерал армії УНР М. Капустянський так характеризував цю категорію військових: «…«Хахли», як їх називали в армії, були найбільш бажаними у кожній частині. Це, здебільшого, селяни, слухняні, нерозбещені, боєздатні, розумні. Великий відсоток із них ішов у фельдфебелі, вахмістри…» [19, 149]. Інший учасник війни, а пізніше й революційних подій, Н. Авраменко також звернув увагу на цю особливість: «Українці становили переважаючий процент у кадрі унтер-офіцерські, в масі кінноти і гвардії. Виділялися дисциплінованістю, почуттям обов'язку. Національна свідомість слаба, приглушена 250-літнім гнітом московських царів…» [20, 166]. Подібну характеристику зустрічаємо й у О. Удовиченка: «Український вояк завжди відзначався своєю дисциплінованістю, вищим щаблем розвитку, виявом ініціативи, завдяки чому майже 40 відсотків нижчих командних посад в російській армії, як, наприклад, ройові, чотові, бунчужні, були обсаджені українцями» [21, 13].

Згодом, в умовах революції, саме ці люди відіграють особливу роль в розгортання селянського збройного опору. Загалом здобутий військовий досвід сприяв формуванню нового типу селянської свідомості, в якому війна та зброя тепер посіли одне з чільних місць, а цінність людського життя була значно підважена.

Початок революції.

Наступний етап мілітаризації селянства започаткували революційні подій 1917 р. Загальна дезорганізація та деморалізація діючої російської армії, десакралізація уявлень про природу влади та її реальне усунення, падіння авторитету військового начальства, переобрання командних функцій солдатським комітетами прискорила трансформацію соціальної ролі селянина у солдатській шинелі. З вірнопідданого государю-імператору безправного «нижнього чина» він раптово перетворився в «господаря власної долі», який міг диктувати свої вимоги не тільки колишньому начальству, а і будь-якій владі. Як справедливо зауважив В. Лозовий, світогляд і поведінку солдата революційної доби визначало парадоксальне поєднання цінностей та норм світосприйняття сільської общини (громади) та мілітаризованої психології колективної агресивності, набутої під час війни [17, 23].

Важливу роль відіграла також українізація військових частин російської армії. З одного боку, це була ініціатива українських політичних діячів (М. Міхновський, С. Петлюра) і свідомої частини вояцтва (діячі Українського військового клубу гетьмана Павла Полуботка, Українського військового генерального комітету, делегати Всеукраїнських військових з'їздів). З іншого – петроградський Тимчасовий уряд і військове командування змушені були погодитися на формування українських національних частин, які виявляли опірність більшовицький пропаганді та вирізнялися належною боєздатністю. Саме ці частини виявилися найбільш придатними до бойових дій під час невдалого т.зв. «наступу Керенського» у червні-липні 1917 р. [21, 15]. Класичним прикладом українізованих частин називають 34-й армійській корпус під командуванням П. Скоропадського, пізніше перейменований у 1-й Український. Безперечно, що масова «українізація багнета» сприяла зростанню національної свідомості у середовищі солдат-селян. Водночас цей процес також збільшував їхнє усвідомлення себе як самодостатньої озброєної сили, яка може впливати на прийняття рішень загальнонаціонального рівня, насамперед щодо аграрного питання, яке найбільше турбувало селян. Так, у резолюції Другого Всеукраїнського військового з'їзду, серед делегатів якого переважили солдати-селяни, висловлено дієву підтримку постановам Всеукраїнського селянського з'їзду з земельного питання. У такий спосіб озброєний селянин став важливим політичним чинником розгортання революційних подій.

Все зростаюча революційна хвиля зрештою практично знищила Західний, Південно-Західний і Румунський фронти проти країн Четвертного союзу. Майже стихійно демобілізована в кінці 1917 – початку 1918 рр. армія наповнила села України. Колишні солдати (дезертири) стали власниками величезної кількості зброї й військового майна. До рідної хати селяни повертались, принаймні, з гвинтівкою і добрим запасом набоїв, а часом із кулеметами і навіть гарматами.

Окрім «природнього» самоозброєння мали місце й цілеспрямовані акції окремих політичних сил. Так, Н. Махно у спогадах описав дії анархістського Комітету захисту революції у серпні 1917 р., який провів вилучення зброї на території Гуляйпільщині з поміщицьких маєтків, куркульських хуторів і заможних німецьких колоній. «Отже, зброю у буржуазії відібрано і роздано в руки революційного селянства. Відбирання проведено спокійно, без жертв» [22, 70], із задоволенням констатував майбутній лідер наймасовішої селянської армії.

Напередодні Звенигородського повстання зброю, зібрану Ю. Тютюнником у державних складах (з березня 1918 р. той був уповноваженим з демобілізації в повіті), було передано в розпорядження селян. Упродовж кількох днів і ночей по селам таємно розвезли 10 тис. гвинтівок, 43 кулемети, 2 гармати, один панцерник і багато комплектів військового спорядження [23, 101].

Пізніше велика кількість зброї потрапила до селянських рук під час евакуації з України німецьких та австро-угорських військ. Революціонізовані військові частини добровільно передавали зброю українським повстанцям за дозвіл безперешкодно виїзду на батьківщину. Ті ж нечисленні німецькі підрозділи, які залишилися в Україні, також із часом були роззброєні. Так, у лютому 1919 р. у наслідок переговорів з контр-адміралом фон Кеслером німецька залога Миколаєва передала всю свою зброю повстанцям отамана Григор'єва [24, 26].

Нові соціальні ролі та поведінка селянства.

Наступна фаза розвитку революційних подій позначена появою нових соціальних ролей «озброєного селянина», до того ж діаметрально протилежних. Важливо врахувати, що «освоєння» нової якості в соціальному просторі відбувалося спонтанно, і, вочевидь, не вповні усвідомлено всією масою селянства. Усвідомлення нових реалій буде відбуватися поступово, із здобуттям певного досвіду, причому досить болісного і трагічного – і то лише частиною селянського загалу.

З одного боку, чимало селян, отримавши величезну дозу індоктринації радикальними більшовицькими та есерівськими ідеями, негайно долучилися до «експропріації експропріаторів». Документи про самовільне захоплення та засівання земель, розорення панських маєтків та сільськогосподарських підприємств, привласнення майна, інвентарю, іншої власності засвідчують участь у цьому саме озброєних (sic!) селян. Як згадував Н. Авраменко «На селах неорганізований поділ землі з одночасним нищенням маєтків. Одбувалось це самочинно, з немалою кров'ю» [20, 213]. До речі, чудовою ілюстрацію цих стихійних процесів стали картини сучасника подій, пізніше відомого совєтського художника Івана Владимирова: «З насиджених місць» (1920) «Розгром панського маєтку» (1925) тощо.

Ескалація соціального екстремізму підсилювалася деструктивною поведінкою солдатських мас, «що, перебуваючи в стані стресу від війни та розрухи, виміщала свою агресію на мирному населенні, особливо ж на тій його частині, яку вважала буржуазією» [17, 25]. Особливо це відчувалось у прифронтових українських губерніях, де солдати стали своєрідним вірусом анархії, який поширював епідемію погромництва.

З іншого боку, досить оперативно вималювалась альтернатива – добровольчі воєнізовані об'єднання селян для протидії погромам деморалізованих «збільшовичених» елементів. Особливу роль ці загони самооборони відіграли у захисті місцевого населення і його майна від неконтрольованих солдатських контингентів, які стихійно поверталися з фронту до великоросійських губерній.

Найбільш відомим прикладом такого добровольчого руху стало Вільне козацтво. Його центр формування розташовувався на Черкащині, в Звенигородському повіті (найповніше на нинішній день дослідження з цього питання – монографія В. Лободаєва [25]). Як писав в своїх спогадах сучасник подій, пізніше відомий український літературознавець Ю. Лавриненко: «Вільне козацтво» інстинктово і рішуче виступило проти всіх цих трьох елементів руїнних сил: 1) і проти грабіжного наступу московсько-петербурзької Червоної ґвардії й Червоної армії; 2) і проти озброєної маси-лявіни з розпущеного фронту Першої світової війни; 3) і проти внутрішньоукраїнського кримінального бандитизму» [26, 78]. Досить швидко вільнокозацькі осередки охоплюють значну частину української території. Сільське Вільне козацтво можна характеризувати як стихійний масовий рух українського селянства, в якому поєднувалася реальна традиція громадського самоврядування з призабутою (втраченою) традицією козацького військового промислу.

Проте, як зауважив В. Лободаєв, узимку 1917–1918 рр. лише окремі вільнокозачі загони вступили у відкриту боротьбу з військами совєтської Росії та місцевими червоногвардійцями [27, 71]. Тоді більшовицьким окупантам таки не вдалося подолати кілька осередків опору «покозачених» українських селян. Зокрема, М. Муравйову приписують такі слова: «Революційна Російська Армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму… На Україні прийшлося натрапити на маргінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Організація не тільки не допустила нашої влади в повіті, а навпаки, сама перейшла в наступ, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалкую, що не вдалося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, хто посмів підняти руку на Червону Армію…» (цит. за [28, 133; 29, 431]).

Пізніше Л. Биковський у свої спогадах зазначив, що «місцевому Вільному Козацтву, краще зорганізованому й озброєному, згодом пощастило, під керівництвом полковника УНР М. Павловського, успішно ставити чоло большевикам і німецькому війську на Звиногородщині, в добі його розкладу» [30, 12-13].

Іншим прикладом добровольчого селянського руху, локалізованим також на Черкащині, була Холодноярська організація. На початку 1918 р. жителі с. Мельники Чигиринського повіту на прохання ігумені Мотронинського монастиря (щоб вберегти його від пограбування) створили загін самооборони під керівництвом місцевого вчителя Олекси Чучупака. З часом селяни Мельників та навколишніх сіл звернулися з проханням створити новий відділ до старшого брата Олекси – Василя Чучупака, колишнього прапорщика імперської армії. У 1919 р. загін перетворився на полк, Василя Чучупака було обрано полковником, а його брат Петро Чучупак посів посаду начальника штабу. Згодом військове об'єднання перетворилося на справжнє 15-тисячне повстанське угрупування, що контролювало понад 25 навколишніх сіл. Так утворилася Холодноярська організація, часто звана ще й як «Холодноярська республіка».

Також варто згадати Васильківський кіш Вільного козацтва (командир Іван Горемика-Крупчинський), який протистояв більшовицькому наступу, зокрема в районі станції Боярка [31].

Характерно, що в умовах більшовицької агресії селянські вільнокозацькі організації висловлювали підтримку саме українській владі – Українській Народній Республіці. По це, зокрема, свідчить телеграма т.зв. Революційного комітету

Звенигородщини до Центральної Ради, надіслана 13 лютого 1918 р. (ще до початку розгортання контрнаступу українських та німецьких військ). У ній зазначалося, що «весь народ в особі вільного козацтва повстав» проти спроб «пришлими большевицькими елементами» захопити владу в повіті і «селянство повіту прохає як можна поскоріше установити лад і спокій в нашому краї» [32, 78]. Зважаючи на ці факти, стверджуємо, що мілітаризація селянства і впровадження різних форм селянської самооборони доволі виразно корелювали з поширенням політичної, державницької свідомості в його середовищі.

Повстанський рух і селянська війна.

Подальший розвиток революційних подій позначений розгортанням селянського повстанського руху, який зрештою перетворився у широкомасштабну селянську війну. У численній літературі про селянський повстанський рух зустрічаються різні характеристики його політичної орієнтації. Іноді вони є спрощеними. Так, вказавши на неоднорідний характер українського повстанства, яке мало власну специфіку в кожному регіоні, російський дослідник А. Куренишев вважає, що значну роль в його організації відіграли «ліві крила українських соціалістичних партій» [33, 41].

Свого часу більш детальну і вдалу характеристику повстанству дав М. Омелянович-Павленко, який виокремив чотири політичні напрями, відповідно й повстанські угруповання: прихильники УНР, «радянці», «хлібороби» та махновці [34, 282]. Характерною рисою було також те, що політичні орієнтири частини повстанських отаманів були досить несталими і могли змінюватися залежно від поточної військово-політичної ситуації. Попри вказану строкатість і мінливість, спостережливі сучасники все ж зауважували деяку загальну тенденцію у розвиткові селянського самоусвідомлення, яке й визначало політичне спрямування повстанства. Той же М. Омелянович-Павленко помітив, що «після важких вагань, ідеологія народних мас в 1919 році набуває сталої державної форми. Цю ідеологію можна вповні обняти пророчим висловом «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля», внаслідок чого боротьба на сході все більше й більше переходить в площу національної боротьби» [34, 280]. Єдине застереження до сказаного полягало втому, що різні учасники/актори боротьби розуміли її сенс по своєму (і палітра політичних переконань була доволі широкою – від консервативної державницької ідеї до лівацького анархічного її заперечення).

Поворотною точкою розвитку повстанського руху стали селянські виступи за Гетьманату П. Скоропадського. М. Капустянський основним їх каталізатором вважав недалекоглядну політику уряду в аграрному питані, особливо реалізацію аграрної реформи на місцях, коли покривдженні власники, передовсім «поляки-дідичі», намагалися відшкодувати свої збитки за рахунок жорсткого тиску на селян. «Збентежене селянство стало на шлях збройної боротьби і захисту себе від насильників. Німці не зрозуміли ситуації та свободолюбного духу нашої української нації і почали вживати страшних репресій, контрибуцій та знущань…» [19, 69].

З іншого боку, сучасні автори, зокрема В. Лободаєв, зазначають, що вже в перші дні після квітневого перевороту вільнокозацькі осередки виступили проти нової влади. Тобто, остання ще не встигла не те що реалізувати, а й задекларувати свою аграрну політику. Враховуючи це, активність ініціаторів виступів пояснювалась їхніми доктринальними настановами – апріорним несприйняттям нової влади як реакційної, волосні, повітові та губернські громадські зібрання, проведені на початку травня 1918 р., засвідчили антигетьманську позицію сільського вільного козацтва. Рішення негайно розпочати збройну боротьбу з гетьманською владою підтримали й делегати Звенигородського повітового селянського з'їзду, що відбувся 3 травня [27, 71].

Рівно через місяць, 3 червня 1918 р., селяни с. Орли Лисянської волості Звенигородського повіту виступили проти карального загону. Так було започатковано Звенигородське повстання [35; 10]. Розгром загону сприяв швидкому поширенню повстанських дій. Вже 4 червня у с. Ганжалівка селяни розгромили ще один німецько-гетьманський загін. Повстання швидко перекинулося на сусідню Лисянку й охопило увесь повіт: 5 червня виступили селяни сіл Моринці, Пединівка, Вільшана. 7 червня до повсталих приєдналися селяни с. Озірна, в руки повстанців перейшли Піски – передмістя м. Звенигородка. Зосереджені під Звенигородкою повстанські сили, загальна чисельність яких досягала 15-ти тисяч, 9 червня оволоділи містом. Також були розбиті німецькі частини під Шполою, Цвітковим та Тальним.

Повстання відбулися у Канівському, Черкаському і Таращанському повітах. Таращанці встановили зв'язок з окремими загонами Звенигородського, Уманського, Васильківського, Сквирського, Канівського та інших повітів. Скориставшись ситуацією, Звенигородський повстанський штаб намагався об'єднати повстанський рух і очолити його. Однак час був втрачений – більшість селян, вважаючи, що небезпека ліквідована, повернулася додому, адже розпочиналися жнива. У цьому виявлялася загальна характерна риса селянського повстанського руху – локальність і сезонна прив'язка до аграрного господарчого циклу.

У липні 1918 р. повстанці Звенигородщини і Таращанщини об'єдналися: розпочалася нова хвиля боротьби. Проте значно переважаючі сили супротивника змусили звенигородсько-таращанські загони, які не склали зброю, відступати до кордонів з більшовицькою Росією і переправитися на лівий берег Дніпра.

Другим регіоном селянського опору (повстанського руху) навесні 1918 р. стає Катеринославщина. Ще у травні 1918 р. повстанці роззброїли австрійський єгерський батальйон, що був розквартированый у селі Лозоватка. Виступ підтримали жителі сусідніх сіл – Михайлівки, Олександрівки, Покровського, Криничок. Проте переважаючими силами – кавалерійською дивізією, повстання було придушене.

Керовані анархістами селянські загони в районі Олександрівська також надавали збройну допомогу червоноармійським частинам, що відступали під натиском німецьких та унеірівських військ. Звідси простежується початок розгортання махновського руху як наймасовішої форми селянського повстанського руху.

Останнє велике селянське заворушення 1918 р. відбулося в середині серпня на Поділлі. Примітно, що вагомою силою повстання тут також стало Вільне козацтво. Проте у вирішальному бою під Коневою повстанці зазнали поразки. Пройшовши з боями Ямпільський та Брацлавський повіти, рештки розгромлених селянських загонів змушені були відступити. Наприкінці серпня на Поділлі були придушені останні осередки опору [27, 75-76].

Запущений «маховик» селянського спротиву не можливо було зупинити ні локальними каральними акціями, ні більш масштабними репресивними діями. Подальша ескалація революційних подій з постійною зміною геополітичної ситуації та зростанням воєнного протистояння призвели до втягнення величезної маси селянства в воєнні дії. Спочатку це була їхня активна участь у переможних боях загонів Директорії проти підрозділів, які підтримували гетьмана Павла Скоропадського. З розгортанням нової більшовицької агресії у 1919 р., появою на території України військових контингентів Антанти, просуванням Добровольчої армії, а пізніше Збройних сил Півдня Росії, польських збройних формувань, повстанський рух набуває перманентного і масового характеру.

На 1919 р. припадає, очевидно, пік у розгортанні селянського повстанського руху. Водночас у ньому виразніше починають виявлятися деструктивні риси. Никифір Авраменко про це згадував так: «Повстанчі загони в більшості змінили національний прапор на червоний. «Все дозволено», «Грабуй награбоване!» прийшлося ближче до розуміння. Багато було і таких, що ніби держались національно-народних гасел, та не признавали над собою ніякої влади»…. «Була це стихійна неорганізована сила, пильнувала єдине: свого села, волості, а навіть повіту. Ждало їх знищення в недалекій будучині. Далеко ці «отамани» не дивились» [20, 258].

З іншого боку, потужність і сила повстанства полягала саме у його масовості й тотальності. На це звернув увагу М. Омелянович-Павленко: «Не було села на Україні, що не мало свого «штабу», десь у потаємній балці чи у велетенського дуба «Мазепи» повстанці мали збірне місце. Там розряджалася накоплена в хаті енергія, там ватажки-отамани прищеплювали масі спільну думку й волю й виковували апарат боротьби» [34, 281].

Селянський повстанський рух не обмежувався періодом революції, більше того, він набуває нової сили в умовах більшовицької окупації 1920 р. І лише поступки у вигляді непу і політики українізації та «втома» селянства і вичерпання ресурсів. призвели до поступового згасання повстанства від 1922-1923 рр. Останні акорди селянської війни прозвучали як відповідь на жорстку антиселянську політику більшовиків на межі 1920–1930-х років: Павлоградське та Драбівські повстання проти суцільної колективізації (1930 р.) і спротив українського селянства політиці геноциду-голодомору 1932-1933 рр.

Отаманщина. Махновщина.

Феномен селянського повстанського руху не буде зрозумілий без розгляду такого важливого явища, як отаманщина, яке визначило сутність і природу селянської війни.

Хто такі отамани? Знову, цікаві спостереження залишив М. Омелянович-Павленко. На його переконання: «Назагал це були жертви невдалої реформи військового міністра ген. Рогози. … надто необдумано віднісся до численних молодих кадрів, які були кістю від кості нашого селянства, переважно діяльними учасниками великої війни й до того ж жертвами її» [34, 112]. Отже, йдеться про звільнення з армії й виведення у резерв унтер-офіцерів, які під час війни здобули певний військовий вишкіл і досвід. Для підвищення їхнього фахового рівня була створена спеціальна Інструкторська школа старшин, після закінчення якої вони могли отримати офіцерські звання. Однак переважна кількість унтер-офіцерів цим не скористалась, натомість склала кадровий резерв очільників селян-повстанців – отаманів. Той же спостерігач констатував: «Факти доводять, що брак ширшого розуміння речей привів до того самого поступування і провідників повстання (йдеться про Директорію). Каліфи на час, вони подбали, аби якнайшвидше знищити великі інтелектуальні скарби, що протягом півроку зібралися на Україні» [34, 112-113]. Ця обставина пізніше досить помітно позначиться на діяльності повстанських загонів, очолюваних такими отаманами.

Крім того, генерал також звернув увагу на те, що «на отамана обирають не тільки військових, а часто-густо й людей інших професій – учителів, лікарів, громадських діячів, а часом бували й священики» [34, 280]. Вочевидь збурена селянська маса потребувала лідерів (як правило, місцевих авторитетів), які могли повести за собою, дохідливо пояснити поточну заплутану військово-політичну ситуацію, взяти на себе відповідальність за ті чи інші дії, включно й за неминучі жертви як свої, так і ворожі.

О. Вишнівський ватажків повстанців розподіляв на дві нерівні групи: отаманів позитивних і отаманів негативних, або шкідників. До останніх він зарахував т.зв. «батьків-отаманів», які «то славою вкривалися, то з ганьбою і зрадою кумалися». За його спостереженнями: «Батьки-отамани» зі своїми загонами завжди мали тавро українських авантурників, а їхні негативні дії безпідставно йшли на рахунок українського війська та його Головного отамана» [24, 10-11]. Вперше дух «отаманії» дав про себе знати у діях нерегулярних частин армії УНР (повстанцях), які приєдналися до дієвої армії під час виступу проти Гетьмана Скоропадського.

М. Омелянович-Павленко також звертав увагу на появу отаманів-розбишак, які влучно підхопили попит на «зорганізоване хуліганство… та нахил певних ширших верств, почасти знівечених довгим перебуванням на війні, до кочового, наповненого щоденною небезпекою життя» [34, 192].

Зрештою, ця «степова вольниця» отримала свого вождя – отамана Нестора Махна, який по суті спромігся стати «батьком над батьками». Селянська армія отамана Н. Махна, що діяла під анархістськими гаслами невизнання жодної влади, була найпотужнішим повстанським формуванням і досягала чисельності в десятки тисяч багнетів і шабель та кількасот кулеметних тачанок. На піку своїх активності, у жовтні-листопаді 1919 р., Революційна повстанська армія України (махновці), за даними В. Білаша, нараховувала 40 тис. багнетів, 10 тис. шабель, 1000 кулеметів, 20 гармат. В. Верстюк вважає, що точна кількість бійців махновської армії не піддається точному визначенню. Різні джерела і автори

визначають її чисельність від 20 тис. до 100 тис. бійців [36, 186]. Базою махновського повстанського руху було Степове Лівобережжя: Катеринославський, Херсонський, Таврійський повіти й частина Донбасу.

У сучасній російській історіографії спостерігається тенденція до розгляду махновського руху як невід'ємної частини загальноросійської селянської революції і, відповідно, вилучення його з українського контексту [37, 5, 7-8, 27]. Також стверджується, що Н. Махно не сприймав «петлюрівську ідеологію» і не підтримував ідею незалежної української держави, оскільки заперечував будь-яку державність. Залишимо до окремого розгляду уявлення Махна про Україну, а звернемо увагу лише на те, що переважно селянський характер махновського руху надавав йому української специфіки, якої годі було сподіватися від російських селян.

Селянство значної частини українських земель сліпо довіряло Нестору Махну, вважаючи «батька» своїм єдиним захисником від різних гнобителів. Феномен цього явища вдало пояснив М. Герасименко – потурання гетьманського уряду поміщикам і круті заходи останніх, дали Махну підстави виступити на захист селян. І якби не ця недалекоглядна політика, можливо, не було б і махновщини. Ця боротьба витворила в селянській масі легенду про «невмирущого запорожця батька Махна», який бореться за селянську свободу і селянську правду[38].

Із свого боку, Нестор Іванович пізніше, в еміграції, з надзвичайним пієтетом згадував про селян, які самостійно організовували військовий вишкіл: «У самому Гуляй-Полі знайшлися люди з бідних селян, які мали серйозну військову підготовку. З ними виходила озброєна молодь із села в поле і навчалась стрільбі, маневрам і т.п.» [22, 108]. Не менш пафосно «батько» описав й перший похід повстанців на Олександрівськ у січні 1918 р.: «Кожний як тільки сів на підводу (пізніше, це були легендарні тачанки – *В.М.*), заспівав бойовий революційний марш, … і сяяли обличчя кожного юного революціонера щасливою посмішкою, яка промовляла, що вони, селяни, на яких будь-який профан із школи Маркса дивився, як на бидло, якому потрібно лише наказувати» [22, 115].

Той же М. Герасименко відзначав, що всі селяни-повстанці вважали себе справжніми махновцями, а корінний (анархістський) елемент махновської армії вони іронічно називали «раклом» [38]. Селянський характер махновського руху позначився й на мовних маркерах його учасників. Тут вони мали швидше становий, а не етнічний чи національний вимір, проте були досить показовими. Так, О. Бінецький, який потрапив у полон до повстанців, згадував: «У махновців склалося таке переконання, що тільки інтелігенція говорить по-російськи, а простий народ – по-українськи, а оскільки вони ненавиділи інтелігенцію, то людина, що говорила російською мовою, нічого доброго чекати не могла. Я уникнув розстрілу лише тому, що говорив з ними по-українськи» [37, 803].

Загони Н. Махна завдали багато шкоди Директорії, підтримавши більшовиків у районі Катеринослава ще в листопаді-грудні 1918 р. Проте у вересні 1919 р. Махно змушений був увійти в контакт з командуванням Дієвої армії УНР поблизу Умані, передавши на лікування чотири тисячі поранених і хворих повстанців. У цій ситуації М. Герасименко побачив цікавий момент – Махно, зайнявши призначену його загонам ділянку на «петлюрівському фронті», потрапив в абсолютно споріднену для махновців обстановку: «Всі ці «курені смерті», різні «чорно-червоно-серошличнікі» та інші з не менш ефектними назвами полки, що складали як би гвардію петлюрівських військ, по суті були гіршим видом партизанів, … і зрозуміло, що вольниця Махна, з її повним запереченням навіть ознак дисципліни, яка в петлюрівських військах все-таки існувала хоча б відносно розподілу чинів армії на козаків і старшин (офіцерів), привернула до себе всі симпатії, і скоро почалося дезертирство до махновців, яке значно поповнило склад махновської армії» [38].

Військова поразка махновського руху значною мірою була зумовлена послабленням підтримки його з боку селянства. На це, зокрема, звернув увагу М. Омелянович-Павленко: «Махновські «раклі» й «братва» своїм безцеремонним поводженням і постійними бешкетами сприкрилися селянству». Крім того, постійні перекидання Махна від одного союзника до іншого зменшили симпатії населення й підважили віру в «політичний розум цього типового «козака Мамая» [34, 285].

Участь у регулярних формуваннях.

Селяни становили основний контингент регулярних військових формувань, які боролися за контроль над територією України. Більша частина з них потрапляла до воюючих армій шляхом мобілізації. Тому й не дивно, що такі «солдати з примусу» переходили по 3-4 рази з однієї армії в іншу, врешті-решт залишаючись в якомусь повстанському загоні.

Типово селянський характер мала Дієва армія УНР, до складу якої увійшла велика частина різноманітних повстанських формацій. Так генерал М. Капустянський стверджував, що повстанське військо Директорії у грудні 1918 р. нараховувало близько 300 тис. осіб (цифра явно міфологізована, реальна чисельність Дієвої армії УНР на початок січня 1919 р. не перевищувало 75 тис. – *В. М.*), головним чином селян. Хоча й була оголошена мобілізація, значна частина селян йшла до армії добровільно – сподіваючись добитися вирішення земельного питання. Більшість військових з'єднань виникла стихійно, «революційним шляхом». Це були мало організовані дрібні тактичні одиниці на чолі з малограмотними у воєнній справі отаманами. По суті це була повстанська маса селян, «найбільш численний елемент, але малонадійний в боротьбі з большевиками... Взагалі у своїй більшості селянство піднялося, головним чином, з причин соціальних, і лише частина його керувалася сильним національним почуттям» [19, 72-74].

М. Омелянович-Павленко також згадує про т.зв. «селянські дивізії» у складі Дієвої армії, які трималися тільки на вірності своїм отаманам [34, 190]. Командарм дав досить влучну характеристику цим формуванням. Для них було типовим традиційне «отаманське право», що спиралось на безоглядний авторитет окремих «поодиноких аматорів»: «Як і Гайдамаки, селянська дивізія (Кияни) була комбінацією іррегулярною, що визнавала авторитет влади УНР «настільки поскільки». Два місяці пізніше обидві ці групи… вступили самі з собою в бій, наслідком чого було залишення одної групи при жовто-блакитному

прапорі й відхід другої вже з гаслом: «Хай живе радянська Україна!» до ворожого табору. Цей факт буде зворотним для селянської дивізії: в її лави почнуть вливатися нові елементи, і в дивізії явно намітилося бажання трансформуватися в напрямку до регулярної частини» [34, 221].

У квітні 1919 р. була проведена реорганізація Дієвої армії УНР, у результаті якої зменшено її чисельність, але зросла боєздатність. За спостереженнями М. Капустянського, відбувся природній добір, «все авантурницьке, випадкове не витримало тягару походу і розпорошилося». «Зникали отаманчики, розвіялось багато поодиноких загонів, пішла додому велика кількість мобілізованих козаків, особливо з Лівобережжя, забравши з собою кріси, предмети обмундирування та амуніцію» [19, 90].

М. Омелянович-Павленко залишив цікаві спостереження щодо ставлення селянства Уманщини та Черкащині до Дієвій армії під час Першого зимового походу: «Взагалі частини наші всюди тішилися співчуттям мас й їх активною допомогою». Зокрема, селяни с. Оксанино Уманського повіту, охороняли українських бійців під час нічного відпочинку, а під час бою під Тальним селяни відбили у ворога гармату і власними кіньми доставили до штабу української частини [34, 248]. Зрештою командарм зробив для себе дуже втішний висновок: «…Опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видавала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо»…» [34, 268].

Проте українські селяни також брали участь у військових формуваннях, які вели боротьбу проти української державності. Важливо з'ясувати їхню наявність у складі Робітничо-селянської Червоної армії, яка діяла на території України. Під час першої совєтсько-української війни до більшовицького наступу (червоногвардійських загонів, 7-ї армії) приєдналися деякі розагітовані військові частини, в більшості гарнізонні, у складі яких були українські солдати-селяни. Однак така участь була спорадичною, оскільки переважаюча більшість червоних військ все ж складалась із етнічних росіян, до того ж немісцевого походження. Певним винятком можна вважати Червоне козацтво, яке почало формуватися на початку січня 1918 р. в Харкові за ініціативи В. Шахрая та В. Примакова. Така назва, як пізніше писав В. Примаков, була прийнята «на противагу петлюрівському вільному козацтву». 1-й полк Червоного козацтва було створено на базі 3-го батальйону 2-го Українського запасного полку, який перейшов на бік більшовиків. Проте наявні матеріали свідчать, що більшість червоних козаків мали робітниче або різночинне походження, а не селянське.

Проте у 1919 р. ситуація помітним чином змінилася. Окупаційна Червона армія мала своєрідний гібридний склад (як сучасні російсько-терористичні війська на окупованій частині Донбасу). Як оцінював М. Капустянський: «У совєтській українській армії були як частини, сформовані на Україні, та і такі, що прибули з центральної Росії. Організація одних і других була не однакова. Під час формування частин на Україні большевикам доводилось сильно рахуватися з характером українського населення, дуже активного до партизанської війни та операцій поодинокими загонами на чолі зі своїми отаманами» [19, 94]. Склад цих українських формувань був досить строкатий. Тут і 1-й полк Червоного козацтва Віталія Примакова, який свого часу відступив із боями у Росію, продовжив своє існування в складі Червоної Армії РСФСР. Пізніше – кавалерійська бригада, дивізія, а наприкінці 1920 р. – 1-й кінний корпус Червоного козацтва. Проте до складу цього формування було включено чимало т.зв. інтернаціональних частин (угорців, курдів, латишів, кубанців тощо). 1-а Українська совєтська армія складалася як із українських формацій (1-ї та 2-ї Українських совєтських дивізій – колишніх «таращанців», «боженківців»), так і з російських – 3-я Прикордонна та 9-а стрілецька дивізії РСЧА.

Наскільки етнічний склад цих формально українських частин відповідав їхній назві можемо судити із споминів Всеволода Петріва. Генерал-хорунжий зауважив, що «таращанці» перейшли до більшовиків у складі 100 % українських повстанців Правобережжя з декількома українцями Слобідської України. Однак під час переформування в дивізію були поповнені гарматними частинами, які складалися лише з росіян із Саратовської та Уфимської губерній. Перед початком наступу проти Директорії їх поповнено уродженцями Тульської та Воронізької губерній. Полк Залізняка розформовано «за шовіністичні настрої» та сформовано знову з уродженців Смоленській та Вологодської губерній. «У 1919. р., коли Волинська група…, розгромили «таращанців», то в полон попало біля 800 осіб з Богунівського полку і 120 – з полку Гонти. «Богунівці» були на 40 % тамбовці, на 10 % вятські, на 15 % москвичі, а на 5 % казанські татари, 10 % білоруси, а на 20 % зі Слобожанщини та Чернігівщини, переважно Стародубського повіту, себто частинно також москалі. Гонтівці всі були чистокровні москалі з Тамбовської губернії» [39]. Отже, питому вагу власне українських селян в структурі цих частин встановити досить складно.

Переважно селянськими були повстанські формування, які за різних обставин переходили із підпорядкування УНР до «червоних». Так, ще наприкінці грудня 1918 р., одразу після перемоги протигетьманського повстання, Дніпровська дивізія отамана Зеленого (Д. Терпила) заявила про небажання ворогувати з більшовиками. У розпал боїв за Київ у січні 1919 р. вона відкрила фронт, що врізався клином в армію УНР між Києвом і Кременчуком, прискоривши здачу Лівобережжя і Києва. Проголосивши радянські гасла, отаман Зелений з Дніпровською дивізією відійшов у ліси Придніпров'я і в подальшому проводив свої операції на Київщині то самостійно, то в контакті з більшовиками. Лише в травні 1919 р. знову визнав владу Директорії.

Одним із найбільших повстанських селянських з'єднань, яке на початку лютого 1919 р. перейшло на бік більшовиків, була 6-ти тисячна Херсонська дивізія Дієвої армії УНР, очолювана Никифором Григор'євим, яка отримала назву 1-а бригада Задніпровської Української совєтської дивізії, а в квітні 1919 р. за рахунок мобілізованих в місцевих повітах військовиків була переформована в 6-ту Українську совєтську дивізію під командуванням того ж таки

Григор'єва. 1-й полк Червоного козацтва, який на той час дислокувався в Лубнах, приєднався до виступу отамана Григор'єва.

Проте вже 8 травня 1919 р. Григор'єв видав Універсал «До народу України і бійців Червоної армії», де закликав до загального повстання проти більшовицької диктатури в Україні та оголосив про цілі своєї боротьби. Себе позиціонував як «Отаман партизанів Херсонщини і Таврії Григор'єв». Сили повстанців нараховували 15-23 тис. бійців, у більшості селян. Як свідчили більшовицькі інформатори: «…Серед червоноармійців ходять уперті чутки, що ініціатором повстання є не Григор'єв, а самі селянські маси, невдоволені надзвичайними комісіями і комісарами–„жидами“» [40, 136]. Вочевидь цей виступ, справді, був викликаний зростанням соціально-політичної напруги на селі, спричиненої здійсненням політики «воєнного комунізму» і встановленням більшовицької диктатури. Дії бунтівних частин спровокували загальне селянське повстання проти більшовиків в Україні.

Найменш дослідженим лишається проблема участі українського селянства у формуваннях Збройних сил Півдня Росії. В більшості це відбувалося через мобілізацію, але існували й добровольчі підрозділи, принаймні у складі місцевої самооборони – Державної варти. Крім того, як стверджує С. Корновенко, Особлива нарада, Уряд Півдня Росії проводили проселянську аграрну політику (державного протекціонізму селянству), на практиці дбали про поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою, запобігали ескалації конфронтації на селі. Це, не могло не викликати у частини селянства компліментарного ставлення до заходів органів цивільної влади білих під час посівної, жнив, з унормування орендних відносин, інтенсифікації аграрного сектору як галузі економіки [41, 389-390].

Однак спроби соціального замирення були суттєво підважені повстанським рухом. Так, М. Герасименко відзначив, що після рейду махновської армії, селянська маса не тільки відкрито стала в опозицію до влади А. Денікіна, але і перейшла до збройної боротьби з ним [38].

Висновки. Отже, трансформація українських селян у воїнів витворила самобутні соціоментальні та мілітарні явища. У першому аспекті йдеться про апеляцію до «козацької традиції», досить часто інтерпретованої як «низову вольницю». Далі простежувалися намагання поєднати військово-оборонну справу з традиційною хліборобською працею (за першої ліпшої нагоди – повернення до неї). Військові дії озброєного селянства мали переважно оборонний характер (за принципом «захисту власного хутора»). Давалася взнаки локальність селянського мислення, ізольованість «селянського світу».

Щодо мілітарного аспекту, то тут переважна участь селян у добровольчих формуваннях, повстанських загонів під проводом отаманів. Особлива роль останніх зі своєрідними соціальними і психологічними характеристиками. Участь у регулярних формування значно меншої кількості селянства. Створені із селян великі військові формування не вирізнялися стійкістю. Зустрівши організований опір супротивника, вони, як правило, розсипалися на дрібні загони і переходили до партизанської тактики боротьби.

Мілітарні особливості нового революційного селянства доволі послідовно корелювалися з його державницькими настановами. Схильність до отаманії пов'язувалась із нехіттю до примусу з боку влади. Зрештою, державницькі елементи в свідомості значної частини селянства, попри їхній помітний зріст, все ж лишалися доволі слабкими. Таким чином, розвиток революційних подій і становлення національної державності безпосередньо залежали від позиції українського селянства, передовсім від його військової активності. Цілком можна погодитися з думкою. Ю. Котляра: «У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною залежала від того, як і наскільки кожна з сторін могла дати собі раду з українським селянством» [7, 69]. Однак селяни як військово-політична сила відзначалися дуже мінливими настроями. Вони, як правило, спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла вирішити земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею, а в кінці повставали проти неї.

Список використаної літератури та джерел:

1. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX - початку XX ст. : монографія. – Черкаси : Вертикаль : ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.

2. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст. : Соціокультурні процеси : монографія. – Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.

3. Михайлюк О. Про деякі особливості соціально-політичної психології селянства в період революції і громадянської війни (1917 – 1920 рр.) // Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 146–152.

4. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – Москва : РОССПЭН, 2004. – 365 с.

5. Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в годы Первой мировой войны (1914 – март 1918): дисс. ... д-р ист. наук. – Екатеринбург, 2000. – 359 с.

6. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925). – Миколаїв; Одеса: ТОВ ВіД, 2003. – 196 с.

7. Котляр Ю. В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина XX ст.) // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки. – 2008. – Т. 88 – Вип. 75. – С. 67-70.

8. Михайличенко Д. Ю. До періодизації розвитку селянського руху в Україні (1919 р.) // Історична наука: Проблеми розвитку. Матеріали наукової конференції (17-18 травня 2002 р.). Секція «Новітня історія України». – Луганськ, 2002. – С. 136–139.

9. Михайличенко Д. Ю. Селянський повстанський рух в Україні і проблеми його політичної реалізації (січень – серпень 1919 р.) // ХДПУ ім. Г. С. Сковороди: Збірник наукових праць «Історія та географія». – Вип. 9. – Х., 2002. – С. 111–120.

10. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : Укр. повстан. рух у визвол. змаганнях [1917–1926 рр.] . – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

11. Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921 – 1922 рр. // Наукові праці Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В.

Винниченка. – Серія: Іст. науки. – 2009. – № 12. – С. 140 – 149.
12. Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 106 – 121
13. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. – Фастів, 1998. – 224 с.
14. Бондаренко В. Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006. – 245 с.
15. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917 - 1921 років: українська історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук 07.00.06. – К. : Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2013. – 36 с.
16. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917-1921 років / Під заг. ред. В. Лободаєва; Авт. кол.: Д. Архірейський, П. Ісаков, М. Ковальчук, Д. Красносілецький, В. Лободаєв, Б. Малиновський, Ю. Митрофаненко, Д. Михайличенко, В. Резніков. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.
17. Лозовий В. Солдати і дестабілізація суспільно-політичного становищ а: вплив Першої світової війни на революційні процеси в Україні (1917 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – №3(121). – С.21-24.
18. Русское крестьянство и Первая мировая война : международный круглый стол / публ. П. П. Марчени, С.Ю. Разина // Новый исторический вестник. – 2014. – № 2 (40). – С. 8–89.
19. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році // Україна 1919 рік: М. Капустянський « Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали. Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2004. – С.59-286.
20. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.: іл.
21. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917-1921 рр. – Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 179 с.
22. Махно Н. Воспоминания. Кн.1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год). – Париж, 1929. – 214 с.
23. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 92–107.
24. Вишнівський О. Повстанський рух і Отаманія. Збірник. – Дітройт; Мічіген: Капітула відзнаки хреста залізного стрільця, 1973. – 109 с.
25. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. – К. : Темпора, 2010. – 671 с.
26. Лавріненко Ю. Подорож у «Шевченків край» // Сучасність. – 1981. – №12. – С.72-91.
27. Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія.. – 2011. – Вип. 20. – С. 70-78.
28. Юртик Г. (Тютюнник Ю.) Звенигородський кіш Вільного Козацтва. //Літературно-науковий вісник. – Львів, 1922. – Ч. 2. – С. 125-133.
29. Млиновецький Р. Нарис з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. – Б. м (Чужина): Друком видавництва «Гомін України», 1970. – 568 с.
30. Биковський Л. Книгарні – бібліотеки – академія. Спомини (1918-1922). – Мюнхен; Денвер: В-во "Дніпрова хвиля", 1971.– 153 с.
31. Ковальов А. З Архістратигом на щитах. Нариси до історії першої російсько-української війни на Київщині 1917-1918 років. – К. : Темпора, 2018. – 348 с.
32. Селянство Черкащини в добу Української революції 1917-1921 рр. Збірник документів і матеріалів / Упор. : Т.А. Клименко, С.В. Корновенко, В.М. Мельниченко, Ю.Г. Пасічна. – Черкаси, 2017. – 180 с.
33. Куренышев А.А. Крестьянские военно-политические организации России. Повстанчество. 1918 - 1922 гг. – Москва, 2010. – 171 с.
34. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.
35. Щербатюк В. М. Звенигородське збройне повстання // Краєзнавство Черкащини. – Черкаси, 2005. – Вип. 8. – С. 136–149.
36. Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К.: Наукова думка, 1991. – 368 с.
37. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – Москва: РОССПЭН, 2006. – 1000 с.
38. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца / Под ред. П.Е. Щеголева. – М.; Л.: Государственное издательство, 1928. – 115 с.
39. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Збірник /вступ В. Сергійчука – К. : «Поліграфкнига», 2002. – 640 с.
40. Михайличенко Д. Ю. Травнева військово-політична криза в УСРР, 1919 р. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. № 556. – Сер. Історія України. – Вип. 5. – Х., 2002. – С. 130–138.
41. Корновенко С.В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919 – 1920 рр.): дис. ... д-р. іст. наук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 474 с.

References:

1. Prysyazhnyuk, Y.P. (2007). The Ukrainian peasantry of the Dnieper Ukraine: the social history of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries : monograph. Cherkasy: Vertical: PP Kandich S.G. [in Ukrainian].
2. Mikhailuk, O. (2007). The Peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: Socio-cultural processes: monograph. Dnipropetrovsk: "Innovation" [in Ukrainian].
3. Mikhailuk, O. (1999). About some features of the sociopolitical psychology of the peasantry during the period of the revolution and the civil war (1917 – 1920). *Questions of the agrarian history of Ukraine and Russia (XVIII–XX centuries). Proceedings of the third scientific readings devoted to the memory of D. Poidy*. (pp. 146–152) Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
4. Porshneva, O.S. (2004). Peasants, workers and soldiers of Russia on the eve and during the First World War. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
5. Porshneva, O.S. (2000) Mentality and social behavior of workers, peasants and soldiers of Russia during the First World War (1914 – March 1918): *Doctor's thesis*. Ekaterinburg [in Russian].
6. Kotlyar, Y. V. (2003). Insurgency. Peasant movement in the south of Ukraine (1917 – 1925). Mykolaiv; Odesa: TOV ViD. [in Ukrainian].
7. Kotlyar, Y. V. (2008). Transformation in the psychological and mental world perception of the peasantry of the South of Ukraine (the first third of the twentieth century). *Scientific papers of the Mykolaiv State Humanitarian University named Peter Mohyla of the Kyiv-Mohyla Academy Complex. Series: Historical Sciences*. (vol. 88), (issue 75), (pp. 67-70) Mykolaiv [in Ukrainian].
8. Mikhailichenko, D. Y. (2002a). To periodization of the peasant movement in Ukraine (1919). *Historical science: Developmental problems. Proceedings of the scientific conference (May 17-18, 2002). Section "The Newest History of Ukraine"*. (pp. 136–139) Lugansk [in Ukrainian].
9. Mikhailichenko, D. Y. (2002b). Peasant rebel movement in Ukraine and problems of its political realization (January-August 1919). *KhSPU named. H.S. Skovoroda: Digest of scientific works "History and Geography"*. (issue 9), (pp. 111–120) Kharkiv [in Ukrainian].
10. Kulchytsky, Y. (2000). Swords from plows: The Ukrainian insurgent movement in the Liberation struggle (1917-1926). Lviv: Institute of Ukrainian Studies named I. Krypiakevich NAS of Ukraine [in Ukrainian].
11. Krasnoselytsky, D. (2009). Anti-Bolshevik movement of rebel detachments of "Kholodnyi Yar" in 1921–1922.

Scientific papers of the Kirovograd State Pedagogical University named after. V. Vynnychenko. Series: Historical Sciences. (issue 12), (pp. 140–149) [in Ukrainian].

12. Kovalchuk, M.A. (2009). Revolt-guerrilla movement against the White Guards in the Kyiv region (September 1919 - January 1920). *Ukrainian Historical Magazine*. (issue 5), (pp. 106 – 121) [in Ukrainian].

13. Horak, V. (1998). Insurgents of Ataman Grigoriev (August 1918 – August 1919). Historical research. Fastiv [in Ukrainian].

14. Bondarenko, V.H. (2006). Free movement of the Cossacks in the South of Ukraine (1917–1918). *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

15. Shcherbatyuk, V.M. (2013). Peasant insurgent movement in Ukraine from 1917 – 1921: Ukrainian historiography. *Extended abstact of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

16. Arkhirsky, D., Isakov, P., Kovalchuk, M., Krasnoselytsky, D., Lobodaev, V. (ed.), Malinovsky, B., et al. (2017) The war with the state or the state? Peasant Rebellion Movement in Ukraine 1917–1921. Kharkiv: Family Leisure Club [in Ukrainian].

17. Lozovy, V. (2014). Soldiers and destabilization of the socio-political situation: the influence of the First World War on the revolutionary processes in Ukraine (1917). *Bulletin of the Taras Shevchenko National University. History*. (issue 3 (121)), (pp. 21-24). [in Ukrainian].

18. Marceni, P. P.. Razina, S.Y (Eds), (2014) Russian peasantry and World War I: an international round table. *New Historical Herald*. (No. 2 (40)), (pp. 8-89) [in Russian].

19. Kapustyansky, M. (2004) Campaign of the Ukrainian Army to Kyiv-Odessa in 1919. Ukraine 1919: M. Kapustyansky's "Campaign of the Ukrainian Army to Kiev-Odessa in 1919". E. Malanyuk "Excerpts from memoirs". Documents and materials. Documentary-scientific edition. (pp. 59-286). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

20. Avramenko, N. (2007). Memories of Zaporozhye: Documentary. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

21. Udovichenko, O. (1954). Ukraine in the war for statehood. History of the organization and combat operations the Ukrainian Armed Forces 1917-1921. Winnipeg: Issued by the ensign of USS Dmitry Mykytyuk. [in Ukrainian].

22. Makhno, N. (1929) Memoirs. Book 1. The Russian Revolution in Ukraine (from March 1917 to April 1918). Paris. [in Russian].

23. Tyutyunnik, Y. (1991) Revolutionary Element. *Dzvin*. (No. 8.), (pp. 92-107) Lviv [in Ukrainian].

24. Vishnevsky, O. (1973) The rebel movement and Atamaniya. Digest. Dietroit; Michigan: Capitulum of the Cross of the Iron Archer. [in Ukrainian].

25. Lobodaev, V. (2010). Revolutionary element. Free Cossack Movement in Ukraine 1917 – 1918. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

26. Lavrinenko, Y. (1981). Journey to the Shevchenko Region. *Suchasnist*. (№12), (pp.72-91) Munich [in Ukrainian].

27. Lobodaev, V. (2011) Participation of the Free Cossacks in the peasant rebel movement (May-August 1918). *Bulletin of the Precarpathian University. History* . (issue 20), (pp. 70-78) [in Ukrainian].

28. Yurtyk, G. (Tyutyunnik, Y.) (1922) Zvenigorodsky Kish Free Cossacks. *Literary and scientific bulletin*. (part 2), (pp. 125-133) Lviv [in Ukrainian].

29. Mlinovetsky, R. (1970) Essay on the history of the Ukrainian liberation struggles of 1917-1918. N.p. : Printing of the publishing house "Homin Ukrainy". [in Ukrainian].

30. Bykovsky, L. (1971) Bookstore – Libraries – Academy. Memorial (1918-1922). Munich; Denver: "Dnipr' Wave". [in Ukrainian].

31. Kovalev, A. (2018) With Archistrategy on Shields. Essays on the history of the first Russian-Ukrainian war in the Kyiv region of 1917-1918. Kyiv: Tempora, [in Ukrainian].

32. Klymenko, T.A., Kornovenko, S.V, Melnichenko, V.M, Pasichna, Y.G. (Eds.) (2017). Peasantry of Cherkasy region during the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Digest of documents and materials. Cherkasy [in Ukrainian].

33. Kurenishev, A.A. (2010). Peasants' military-political organizations of Russia. Insurgency. 1918 – 1922. Moscow [in Russian].

34. Omeljanovich-Pavlenko, M. (2007) Memoirs of the commander-in-chief (1917-1920): Documentary-artistic edition. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

35. Shcherbatyuk, V.M. (2005) Zvenigorod armed uprising. *Regional studies of Cherkasy region*. (issue 8), (pp. 136-149) Cherkasy [in Ukrainian].

36. Verstyuk, V. (1991) Makhnovshchyna: Peasant Rebellion Movement in Ukraine (1918-1921). Kyiv: Scientific Opinion [in Ukrainian].

37. Nestor Makhno (2006). Peasant movement in Ukraine. 1918-1921: Documents and Materialsю Series: Peasant Revolution in Russia. 1902-1922: Documents and materials. (Ed. V. Danilov & T. Shanin). Moscow: ROSSPEN, [in Russian].

38. Gerasimenko, NV (1928) Batko Makhno. Memoirs of the White Guard (Ed. P.E. Schegolev). Moscow; Leningrad: State Publishing House [in Russian].

39. Petriv, V. (2002). Military-historical works. Remembers. Digest. introduction V. Serhiychuk. Kyiv: "Polygraphbook" [in Ukrainian].

40. Mykhailychenko, D.Y. (2002) May military and political crisis in the USRR, 1919. *Bulletin of Kharkiv National University named V.N. Karazin*. (No.556) Ser. History of Ukraine. (issue 5), (pp. 130-138) Kharkiv [in Ukrainian].

41. Kornovenko, S.V. (2009) Agrarian Policy of Governments A. Denikin and P. Wrangel (1919–1920): *Doctor's thesis*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine. [in Ukrainian].

M. Masnenko

HOW UKRAINIAN PEASANTS BECAME WARRIORS (TO SOCIO-CULTURAL AND MILITARY ASPECTS OF 1917-1921 REVOLUTION)

The article deals with the features of militarization of the Ukrainian peasantry as part of their emancipation in the conditions of the modernization process. It is indicated that the traditional peasant outlook a priori had a non-militaristic character. The modern day brought about significant changes, which concerned not only the worldview, but also the social role of the peasantry. The idea of the decisive role of the events of the First World War, during which there was a radical transformation of the peasant outlook, which already found the appropriate place for weapons and military affairs, and the value of human life was significantly underestimated, was substantiated. During the war, Ukrainian peasants also formed a contingent of non-commissioned officers, who will play a key role in the development of the rebel movement. It is alleged that with the beginning of the 1917 revolution, the social status, role and behavior of the "peasant with a gun" changed. An armed peasant became an important political factor in the deployment of revolutionary events. On the one hand, a significant part of the peasantry has joined the process of "expropriation of expropriators" – the appropriation of land and property. On the other hand, voluntary movement of self-defense (Free Cossacks) was initiated in the peasant environment from internal disorder and external threats. In the end, it was the peasantry militarization that determined their leading role in the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, including the deployment of the rebel movement, peasant war, spread of the otamanshchyna, etc. The specificity of peasants' participation in the regular military formations of the revolutionary era – the Effective Army of the UNR, the Red Army, and the ZSPR (Armed Forces of the South of Russia). It is stated that the development of revolutionary events and formation of national statehood depended directly on the position of the Ukrainian peasantry, primarily on their military activity. However, the state elements in the consciousness of a large part of the Ukrainian peasantry, despite their considerable growth, still remained rather weak.

Key words: *Ukrainian peasantry, peasant outlook, militarization of peasantry, Ukrainian revolution, peasant self-defense, rebel movement, peasant war, otamanshchyna, regular armies.*

УДК 327:94(470+571)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-60-62

З.В. Священко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

«РОСІЙСЬКА ПРОБЛЕМА» У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто і проаналізовано вплив «російської проблеми» на міжнародні відносини після Першої світової війни, показано спроби її вирішення та їх наслідки. Наголошеноя, що «російська проблема» стала чи не єдиною, що обїєднала позиції країн-переможниць. Це було питання визнання чи невизнання більшовицької влади, яке доповнювалось питанням щодо царських боргів. Зроблено висновок, що прихід до влади в Росії більшовиків вніс суттєві корективи у розвиток повоєнних міжнародних відносин. З'явилася так звана «російська проблема», яка так і не була вирішена. У 1920-ті рр. розпочалося дипломатичне визнання більшовицької Росії, зумовлене стабілізаційними процесами у західному світі.

Ключові слова: *міжнародні відносини, «російська проблема», більшовицький уряд, дипломатичне визнання.*

Постановка проблеми. Перша світова війна призвела до значних геополітичних змін у світі. Так, значних територіальних і політичних втрат зазнають країни Четверного союзу – Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина. Припинили своє існування Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська імперії. На їх теренах утворилися нові держави: Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. У ряді країн – Росії, Німеччині, Угорщині, Австрії, Фінляндії, Словаччині – відбулися революції. У Росії революційні зміни призвели до встановлення нового суспільно-політичного ладу, що започаткувало формування біполярності світу, політичне, соціально-економічне протистояння двох систем.

У зв'язку з цим після війни у міжнародних відносинах постала «російська проблема», яка стала чи не єдиною, що обїєднала позиції країн-переможниць. Це було питання визнання чи невизнання більшовицької влади, яке доповнювалося питанням щодо царських боргів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі Росії у міжнародних відносинах після Першої світової війни перебувало в центрі уваги багатьох дослідників історії міжнародних відносин. Серед них дослідження Ж. Дюрозеля, який виокремив «радянську проблему» у повоєнних міжнародних відносинах [1]. Значну увагу цьому питанню приділено у праці «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст.» [2], а також у фундаментальних дослідженнях із історії дипломатії [3; 4] тощо. Проте «російська проблема» у міжнародних відносинах після Першої світової війни ще не була в полі зору активного наукового інтересу вітчизняних істориків, а тому стала предметом нашого аналізу.

Автор статті ставить за **мету** дослідити вплив «російської проблеми» на міжнародні відносини після Першої світової війни, показати спроби її вирішення та їх наслідки.

Виклад основного матеріалу. До 1914 р. Росія була відсталою самодержавною монархією, хоча й вона швидко змінювалася. Темпи економічного зростання у Росії були вищими, ніж у будь-якого з азійських тигрів у 1960-х і 1970-х рр.; вона була великим експортером продовольчого зерна до Європи, а під час власної індустріалізації імпортувала машини у величезних масштабах. Росія розвивала також інституції громадянського суспільства, включно з верховенством закону та представницьким правлінням. Якби не було війни, то вона, можливо, перетворилася б на сучасну демократичну державу; натомість, у ній відбулися раптовий крах старого ладу і державний переворот, який організували більшовики. Радянський комунізм стягнув жахливу данину з російського народу і світу – і його залишки досі чітко проглядаються у корумпованому, авторитарному режимі Володимира Путіна.

Більшовицька революція і встановлення радянського ладу в Росії поставили перед країнами-переможницями дуже складні питання: які стосунки союзники підтримуватимуть із більшовиками? Якими будуть кордони нової держави?

Країни Антанти постійно ставилися до більшовицького уряду з недовірою, але їх позиція час від часу змінювалася. Ми не будемо аналізувати період від Брест-Литовського миру (3 березня 1918 р.) й до кінця війни з Німеччиною (11 листопада 1918 р.). Тогочас Антанта підтримувала Білий рух й утримувала у Сибіру Чехословацький корпус, сформований із полонених австро-угорської армії.

11 листопада 1918 р. більшовики розірвали Брест-Литовський договір. Союзники і США вагалися з подальшими діями: вступити в переговори з більшовиками; розпочати збройну боротьбу й надати підтримку білим; запровадити блокаду й установити, – за висловом Стефена Пішона, – «санітарний кордон» [1, 33].

Спочатку вдалися до збройної боротьби. Коли у грудні 1918 р. Верховним правителем Росії був проголошений адмірал О. Колчак, командувач союзних сил у Румунії генерал Бертло оголосив про відправлення до Одеси 150 тис. солдатів та про надання білим спорядження із його складів [5, 291].

Однак ***ця позиція змінилася, коли більшовики у листопаді-грудні*** знову оволоділи Україною, Білорусією країнами Прибалтики й завдали нищівних ударів у Сибіру чехам і військам Колчака. 1, 16 й 21 січня 1919 р. Ллойд-Джордж, Вілсон і Клемансо висловилися проти планів генерала Бертло. Ллойд-Джордж вірив у кінцевий успіх більшовиків. Тому у відповідь на їхні численні пропозиції щодо мирних переговорів (23 грудня 1918 р., 12 й 17 січня 1919 р.) Ллойд-Джордж домігся прийняття нового плану: зібрати в Парижі представників різних урядів, що фактично поділили між собою Росію. Вільсон запропонував провести цю зустріч не в Парижі, а на Принцевих островах поблизу Константинополя. Італійський представник Сонніно був проти цієї наради. Клемансо – теж мало схильний до неї – погодився і 22 січня, як повідомив Ж.Б. Дюрозель, Вільсон опублікував звернення до сторін.

Попередньою умовою зустрічі було припинення воєнних дій [1, 33]. Народний комісар закордонних справ Чичерін 4 лютого погодився на зустріч за умови, що не будуть ставити перешкоди утворенню соціалістичного уряду. Конференції не судилось відбутися. Вже 16 лютого антибільшовицькі російські уряди відмовилися від участі в ній, сподіваючись перемогти червоних силою [4, 74].

Відома також зустріч Вільяма Булліта – експерта американської делегації на мирних переговорах з Чичеріним і Леніним, під час якої 14 березня Ленін і Булліт виробили проект миру, за яким усі російські уряди зберігали підвладні їм території. Мали відновитися торговельні стосунки з більшовицькою Росією. Передбачалось оголошення загальної амністії. Союзницькі війська мали бути негайно виведені з Росії. Ленін сподівався, що відтак білі російські уряди поваляться самі собою. Однак, коли Булліт повернувся до Парижу, його план не було взято до уваги [3, 124].

Союзники, з одного боку, дедалі більше не довіряли більшовикам, а з іншого – вірили в близьку перемогу білих, якій не судилося відбутися. З поразкою останніх союзники перестають їх підтримувати. Поразка політики підтримки білих була компенсована для союзників успіхами у визначенні радянських кордонів. Ми зупинимося на зусиллях, зроблених у цьому напрямі в Європі.

Насамперед це стосувалося російсько-фінського кордону, який було встановлено на користь Фінляндії. Росія визнала незалежність Естонії, Латвії і Литви. Після російсько-польської війни Польща встановила свій кордон на 150 км на схід від «лінії Керзона», отримавши землі, населені українцями й білорусами [6, 134].

Загалом можна сказати, що наприкінці 1921 р. радянські кордони в Європі були визначені. Проте «радянська проблема» цим ще не була розв'язана. Жодна з великих держав ще не визнала новий уряд, попри всі його зусилля. Щоправда, 16 січня 1920 р. Найвища міжсоюзницька рада Антанти дала дозвіл на обмін товарами між Росією й зовнішнім світом, що означало зняття блокади. Було укладено кілька угод про обмін військовополоненими [1, 46]. Однак до юридичного визнання було ще далеко.

Дипломатичне визнання Росії (СРСР) розпочалося у 1920-ті рр. Першою європейською країною, з якою Радянська Росія уклала торговельний договір, була Естонія (березень 1920 р.) З країн-переможниць першою на шлях встановлення економічних відносин із Радянською Росією стала Англія. У березні 1921 р. було підписано радянсько-англійський торговельний договір, в якому Англія визнала радянську державу де-факто. Політичні положення договору передбачали взаємну відмову країн від ворожих дій і пропаганди «поза власних меж» однієї з них проти іншої. У відповідній статті договору йшлося про відмову від політики блокади та відновлення торгівлі [2, 76].

У березні 1921 р. було підписано торговельну угоду між РРФСР і Німеччиною. До неї було включено статті про визнання Німеччиною радянського представництва як єдиного законного представництва РРФСР. Радянське представництво набувало дипломатичних прав і привілеїв. Подібні угоди були укладені Радянською Росією з Норвегією, Австрією, Італією, Данією, Чехословаччиною.

Перешкодою до подальшого розвитку економічних відносин із провідними західними державами ставала проблема виплати Росією усіх довоєнних і воєнних боргів. Правлячі кола західноєвропейських країн вимагали не тільки сплати Росією боргу у 18 млрд. золотих карбованців, а й повернення іноземним власникам або компенсації їм вартості націоналізованої в Росії власності. Більшовицький уряд, зацікавлений у розвиткові всебічних стосунків із Заходом, заявляв про свою готовність визнати на певних умовах довоєнні зовнішні борги Росії. Було запропоновано скликати міжнародну економічну конференцію. У зв'язку з цим держави Антанти прийняли рішення про скликання в Генуї конференції всіх європейських держав за участі Радянської Росії.

На Генуезьку конференцію, яка проходила у квітні-травні 1922 р., прибули представники 29 держав. Радянську делегацію очолював Г. Чичерін, який за дорученням радянського уряду вніс на першому ж засіданні конференції (10 квітня) пропозицію про загальне скорочення озброєнь усіх країн та повну заборону найбільш варварських видів зброї. Радянська делегація вимагала також, щоб країни, які брали участь в антирадянській інтервенції, компенсували збитки, завдані господарству Радянської Росії. Радянські претензії становили суму у 39 млрд. золотих карбованців. Радянська делегація заявила про готовність сплатити на певних умовах довоєнні борги, а за надання концесій віддавати перевагу колишнім власникам тих чи інших підприємств. Було роз'яснено, що виплата довоєнних боргів стане можливою за достатньої фінансової допомоги і почнеться не раніше 10–15 років. Це були достатньо компромісні підходи [2, 77].

Представники західних держав відхилили радянські пропозиції, висунувши свої претензії до Радянської Росії щодо боргів і націоналізованої власності. Крім того, західні країни вимагали надання іноземцям широких прав у галузі економічної та комерційної діяльності в Радянській Росії, подібних до тих, що надавались їм у колоніальних країнах. Це не могло бути прийнятним для більшовиків.

Переговори в Генуї зайшли в глухий кут. Конференція зазнала повної поразки. Проте під час конференції, 16 квітня 1922 р., у передмісті Генуї Рапалло радянська делегація підписала договір із Німеччиною. Відповідно до договору між РРФСР і Німеччиною встановлювалися дипломатичні відносини. Обидві сторони взаємно відмовлялися від компенсації воєнних збитків, а також витрат на утримування військовополонених. Німеччина відмовлялася від претензій щодо сплати старих боргів і відшкодувань за націоналізовану іноземну власність у Росії [7, 563-566]. Це означало прорив у політиці невизнання західним світом Радянської Росії.

Оцінюючи події, про які йде мова, М. Попович писав: «Зазначимо парадоксальний факт. Росія Леніна – Троцького на нових соціально-політичних засадах реалізувала той поворот до Центральних держав, до якого схилявся імператор Микола II. Росія Брестського миру стала нейтральним і неявним союзником Німеччини. Після Жовтневого перевороту головним зовнішнім ворогом червоної Росії став ліберально-демократичний Захід – Англія, Франція і Сполучені Штати» [8, 167].

Ж. Дюрозель зазначив, що Рапалльський договір було укладено без консультацій із командувачем райхсверу генералом фон Сектом. Він став результатом лінії, яку проводили в життя барон фон Мальтцан, керівник східного відділу Міністерства закордонних і граф фон Брокдорф-Ранцау. Однак фон Сект, зі свого боку, започаткував політику неофіційних і таємних військових угод із Червоною армією. Перші контакти було налагоджено ще восени 1919 р., але переговори особливо активно велися у 1921 і 1922 рр. Росія прагнула одержати технічну допомогу німецьких інженерів для своїх виробників озброєнь. Німці бажали обійти Версальський договір, випробовуючи в Росії заборонену зброю та готуючи спеціалістів з її використання. У Росії було збудовано кілька німецьких військових заводів. Упродовж 1924–1932 рр. під егідою таємної установи «Централе Москау», створеної в 1924 р., активно функціонували танковий полігон (Кама), авіаційний полігон (Липецьк), а також полігон для випробування бойових отруйних газів (Саратов). Було також організовано співпрацю штабів [1, 57-58]. Ці зв'язки припинилися з початком гітлерівської доби.

Висновки. Отже, прихід до влади в Росії більшовиків вніс суттєві корективи у розвиток повоєнних міжнародних відносин. З'явилася так звана «російська проблема», яка так і не була вирішена. У 1920-ті рр. розпочалося дипломатичне визнання більшовицької Росії. Налагодження міжнародних економічних зв'язків з умов стабілізації західного світу настійно вимагало включення в їх орбіту й багату на різноманітні природні ресурси Росію. Ділові кола західних країн дедалі активніше виступали за перегляд політики щодо Радянської Росії: від економічної блокади до розвитку відносин на взаємовигідних засадах. До того ж крах розрахунків на повалення більшовицької влади шляхом воєнної інтервенції спонукав західні кола шукати інших – «мирних» засобів тиску на радянський уряд із тим, щоб домогтися від нього внутрішніх трансформацій.

Список використаної літератури та джерел:

1. Дюрозель Жан-Батіст. Історя дипломатії від 1919 року до наших днів. / Пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорєлової, В. Чайковського. – К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2005. – 903с.

2. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст.: Навч. посіб. 2-ге вид., без змін. – К.: КНЕУ, 2008. – 368 с.

3. История дипломатии. Т. III. Дипломатия в период підготовки Второй мировой войны (1919 – 1939 гг.) / Под. ред. В.П. Потемкина. – М.: Политиздат, 1945. – 882 с.

4. Европа между миром и войной. 1918 – 1939 / Редкол.: П.О. Чубарьян и др. – М.: Наука, 1992. – 224 с.

5. Стариков Н.В. Ликвидация России. Кто помог красным победить в Гражданской войне? / Н.В. Стариков. – СПб.: Питер, 2010. – 384 с.

6. Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений. 1921 – 1924 / П.Н. Ольшанский. – М.: Наука, 1974. – 285 с.

7. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора / Сб. докум. Ред. коллегия: С. Дёрнберг, Х. Зайдевиц, Н. Н. Земсков и др. – Т.2 (1919 – 1922 гг.). – М.: Политиздат, 1971. – С. 563–566.

8. Попович М. Червоне століття. / М. Попович – К.: АртЕк, 2007. – 888 с.

References:

1. Durozel Jean-Baptiste (2005). The history of diplomacy from 1919 to the present day. *Per. fr E. Marichev, L. Pogorelova, V. Tchaikovsky. K .: View. Solomiya Pavlychko "Fundamentals" (in Ukr.)*

2. History of international relations and foreign policy. XX – the beginning of the XXI century *(2008) the teaching. manual 2nd form, no changes. K.: KNEU (in Ukr.)*

3. The history of diplomacy *(1945). T. III. Diplomacy during the preparation of the Second World War (1919 – 1939). Pod. Ed. VP Potemkin. M .: Politizdat (in Russ.)*

4. Europe between peace and war. 1918 – 1939 *(1992) Rarely: P.O. Chubaryan et al. Moscow: Nauka (in Russ.)*

5. Starikov N.V. (2010). Elimination of Russia. Who helped the Reds to win the Civil War? *St. Petersburg: Peter (in Russ.)*

6. Olshansky P.N. (1974). Riga Treaty and the development of Soviet-Polish relations. 1921 – 1924. *Moscow: Science (in Russ.)*

7. Soviet-German relations from the negotiations in Brest-Litovsk before the signing of the Treaty of Rapallo *(1971). Sb. documents. Ed. College: S. Durnberg, H. Zaidevits, N. N. Zemskov and others. T.2 (1919 – 1922 gg.). Moscow: Politizdat (in Russ.)*

8. Popovich M. (2007). Red century. *K .: Artek (in Ukr.)*

Z. Svyaschenko

«RUSSIAN PROBLEM» IN INTERNATIONAL RELATIONS AFTER THE FIRST WORLD WAR

The First World War caused significant geopolitical changes in the world. In a number of countries - Russia, Germany, Hungary, Austria, Finland, Slovakia - there were revolutions. In Russia, revolutionary changes led to the establishment of a new socio-political system, which marked the beginning of the formation of world bipolarity, the political, socio-economic confrontation between the two systems.

In this regard, after the war, in the international relations a "Russian problem" arose, which became almost the only one that united the positions of the countries- winners. This was a question of recognition or non-recognition of the Bolshevik authorities, which was supplemented by the problem of tsarists debts.

The aim of the publication is to analyze the influence of the Russian problem on international relations after the First World War, to show the attempts to solve it and its consequences.

The development of events from November 11, 1918, when the Bolsheviks broke the Brest-Litovsk treaty, is analyzed. It was at that time that the Allies and the United States hesitated with further actions: to enter the negotiations with the Bolsheviks; to begin armed struggle and to support whiteness; introduce a blockade and establish a so-called "sanitary border". At first, they resorted to armed struggle. But this situation changed when the Bolsheviks in November-December again captured Ukraine, Belarus, the Baltic states and inflicted devastating blows on Siberia Czechs and O. Kolchak's troops.

Much attention is paid to attempts at a peaceful settlement of the conflict, such as meeting in the Prince's islands, the Bullight mission, etc. Attention is also drawn to the process of defining the Soviet borders in Europe and the beginning of the diplomatic recognition of Russia (the USSR).

It is emphasized that the obstacle to the further development of economic relations with the leading Western countries was the problem of paying Russia all pre-war and military debts. This issue should have been resolved at the Genoa Conference, which suffered a complete defeat.

It is concluded that the establishment of international economic relations in the conditions of the stabilization processes of the Western world urgently required the inclusion in Russia of their diverse natural resources in their orbit and rich. Business circles in Western countries have been increasingly advocating a revision of the policy of Bolshevik Russia.

Key words: *international relations, «Russian problem», Bolshevik government, diplomatic recognition.*

Методологія та історіографія аграрної історії

УДК 321.01(73)(092)Голдстоун
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-63-66

М. В. Глібіщук
кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

КОНЦЕПЦІЯ РЕВОЛЮЦІЙ ДЖ. ГОЛДСТОУНА

У статті проаналізовано теоретичний підхід до вивчення революцій Джека Голдстоуна. Уувагу зосереджено приділено не тільки висвітленны його концепту, але й на класифікації революцій, яку запропонував американський вчений. Автор статты вказав на критичні судження щодо концепції зарубіжного науковця.

Ключові слова: *революція, концепція революцій, структурні причини, причини-приводи, Дж. Голдстоун.*

Постановка проблеми. Жодне історичне поняття так багато разів не змінювало свого змістового наповнення, як термін революція. У кожну історичну добу під цією дефініцією розуміли щось зовсім протилежне. У Пізньому середньовіччі таке визначення як революція почали вживати у політичному сенсі для позначення безладу та зміни влади (зокрема, в Італії, де такі події були звичним явищем у житті міст-держав). Однак на межі Середніх віків та Нового часу під цим поняттям вже починають усвідомлювати не просто зміну одного політичного режиму на інший, а фундаментальні перетворення усього ладу, починаючи від економічних структур і закінчуючи змінами у царині культури.

Після подій Великої Французької революції (1789-1799 рр.), яка стала класичною революцією для майбутніх поколінь, це слово набуло яскравого ідеологічного забарвлення та, як вдало відзначив Рейнгард Козеллек, змушувало політичних діячів, що вживали його, визначатися зі своєю партійною належністю [1, 525].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історичній науці практично відсутні праці присвячені теоретичному концепту Дж. Голдстоуна. Публікації вітчизняних істориків, у яких все ж характеризуються погляди відомого західного дослідника, мають оглядовий характер.

У науковій розвідці автор ставить за **мету** проаналізувати концепцію революцій знаного зарубіжного вченого Джека Голдстоуна, який вважається одним із провідних фахівців із цієї проблематики у західній історичній науці.

Виклад основного матеріалу. Дж. Голдстоун одним із перших на межі XX–XXI ст. здійснив спробу систематизації різноманітних концептуальних підходів до вивчення вказаного вище феномену. Водночас, як вважають окремі історики його концепція, не позбавлена недоліків [2, 167–172]. Американський науковець створив власну класифікацію революцій, визначивши чотири генерації дослідників, які вивчали це історичне явище. Перше покоління репрезентувало історичну і філософську феноменологію революцій як великих наративів, які синтезували досягнення ліберально-консервативної історіографії. Це покоління представляли Л. Едвардс, Дж. Пітті, К. Брінтон, Х. Арендт, Дж. Данн, П. Сорокін. Для них була характерна історична інтерпретація цих подій та створення природної теорії революцій. Їх пояснення цього феномену було пов'язане із соціальною психологією. У цей період актуальним був соціологічний підхід П. Сорокіна, який основною причиною революції визначав збільшення кількості пригнічених базових інстинктів більшості населення. Такий підхід американо-російського соціолога можна вважати біхевіористським, оскільки він акцентував свою увагу на причинах, що призводять до революційного відхилення у поведінці народних мас [3, 45–46].

Цією генерацією науковців розроблено модель базової інтерпретації цього феномену, виокремлено спільні риси, етапи і характеристики на основі аналізу великих революцій (англійської 1640–1660 рр., американської 1776–1783 рр., французької 1789–1799 рр. та російської 1917–1922 рр.). Їм вдалося розглянути ці процеси як переломні моменти в історії, однак, вони не змогли пояснити причини революційних вибухів та визначити умови їх успішності [4, 46-47].

Друге покоління дослідників теорії революцій представлене інноваційними теоріями 1950-х–1960-х рр. у межах біхевіоралістської моделі, структурно-функціоналістського аналізу. Дж. Дейвіс, Н. Смелзер, Ч. Джонсон, Т. Гарр репрезентували цю наукову школу, а підсумковий синтез усього модернізаційного періоду здійснено С. Хантінгтоном. Вони намагалися розробити детальні теорії про причини і час виникнення революцій, застосовуючи складніші соціальні теорії поведінки. Для них були актуальними два теоретичні напрями: теорія системного (ціннісного) консенсусу та агрегативно-психологічний підхід[5, 47].

Зазначимо, що для представників цієї генерації був притаманний акцент на політологічному підході до трактування цього явища. Ці діячі на основі теорії плюралізму та груп інтересів визначали поняття революції й стверджували, що вона відбувається тоді, коли дві або більше груп не можуть дійти згоди щодо прийняття рішення, маючи обмежену кількість ресурсів для досягнення своєї мети. Зокрема, С. Хантінгтон стверджував: «Революція – це швидка та фундаментальна внутрішня зміна, що досягається насильницьким способом, передбачаючи зміну пануючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду» [7, 49]. На основі цього визначення він виокремив два типи революцій: західний і східний. Західні революції відбуваються внаслідок слабкості традиційних режимів і характеризуються двома фазами: правлінням

поміркованих та приходом радикалів, які зазвичай спричиняють початок терору. Східний тип революцій відбувається внаслідок вузькості модернізаційних режимів і характеризується слабкістю поміркованих сил [6, 270]. Також визначив дві головні передумови будь-якої революції: по-перше, нездатність політичних інститутів бути коридором виходу у політику для нових соціально-політичних сил та еліт; і, по-друге, мобілізацію відчужених від політики груп із метою участі у ній [7, 49].

Як бачимо, дослідники другого покоління, застосовуючи теорію соціальної психології та структурно-функціональний аналіз, змогли створити загальну модель революції, яка підкреслювала значення тієї чи іншої її загальної схеми. У межах теорії соціальної психології це явище розглядалося як специфічна реакція на модернізацію і пояснювалося збігом між потребами модернізованого суспільства та відсталою політичною системою [8, 49].

Третя генерація науковців у другій половині 1970-х–1980-х рр. зосередила увагу на державоцентричних моделях. Найяскравіше ці моделі знайшли реалізацію у працях Т. Скокпол. Її увагу насамперед закцентовано на аналізі соціальних та політичних революцій. Соціальні революції – це швидкі, фундаментальні трансформації суспільного стану і класових структур, які супроводжуються і частково реалізуються за допомогою повстань знизу, що базуються на класовому принципі. Вони різняться від інших конфліктів тим, що поєднують два фактори: зміну будови соціуму та політичними перетвореннями. Політичні революції, на думку Т. Скокпол, змінюють лише державні структури, тоді як соціальні залишаються сталими. Окрім цього, політичні революції не обов'язково призводять до класової боротьби. Вона пояснювала політичну революцію поєднанням сукупності конфліктів із участю держави, еліт та нижчих класів [9, 49].

Після Т. Скокпол такі вчені, як Б. Мур, Дж. Пейдж, Ш. Ейзенштадт розширили межах традиційного марксистського підходу до трактування революції, зосередивши увагу на селянських аграрнокласових конфліктах, протиріччях держави з автономними елітами і впливу міжнародної, військової, економічної конкуренції на внутрішньополітичний розвиток держави. Т. Скокпол активно критикує марксизм, стверджуючи, що, по-перше, теорія революції має акцентувати увагу на світових процесах і проблемах, не обмежуючись лише внутрішнім рівнем; по-друге, держава є нейтральною щодо класових суперечностей у суспільстві; по-третє, причиною революції є особливий тип відносин, що формується між державними структурами і різними класами соціуму [10, 50].

Як бачимо, дослідниця вважає, що розуміння причин революцій можливе з урахуванням накладання міжнародних процесів із класово-структурованими економіками і політично організованими інтересами. Таким чином, Т. Скокпол, окрім автономності держави, акцентує увагу на концепціях міжнародного і всесвітньо-історичного контекстів на фоні класових розбіжностей усередині суспільств [11, 50].

Проте, як справедливо зауважує Дж. Голдстоун, у своїй теорії Т. Скокпол ігнорує такі важливі питання, як революційна ідеологія, етнічна та релігійна основи революційної мобілізації, конфлікти всередині правлячих еліт тощо. Тому Т. Скокпол свідомо йде на таке спрощення, адже жодний із перерахованих вище факторів не розглядався у переліку ключових аспектів революцій [12, 59].

До представників четвертого покоління дослідників Дж. Голдстоун зараховує таких вчених, як Дж. Гудвін, С. Тарроу, Д. МакАдам, Р. Лахман. Ці науковці намагалися поєднати різні підходи у вивченні такого багатогранного явища, як революція. Яскравим представником цього напряму є і сам Дж. Голдстоун. Він запропонував власне визначення терміну революція. На його думку, це насильницьке повалення влади, що втілюється шляхом масової мобілізації (військової, цивільної тощо) заради соціальної справедливості та створення нових політичних інститутів [13, 15]. Також він визначив низку умов, які мають передувати революційним потрясінням. По-перше, це проблеми в економічній царині. Такі труднощі призводять до того, що влада суттєво підвищує податкове навантаження або збільшує зовнішній і внутрішній борг. По-друге, зростаюче відчуження та опозиційність у середині правлячої еліти. По-третє, революційна мобілізація, яка базується на зростаючому народному обуренні існуючою несправедливістю. Як слушно зауважує Дж. Голдстоун, це невдоволення не обов'язково пов'язане з бідністю та кричущою соціальною несправедливістю. Передусім, люди відчувають, що втрачають свою нішу в соціальній структурі суспільства через причини, які не потрібно вважати неминучими і в яких немає їхньої провини. По-четверте, ідеологія, що пропонує переконливий шлях спротиву та об'єднує невдоволення і вимоги населення, еліти, яка встановлює зв'язок між різними соціальними групами сприяє їх мобілізації тощо. Тим більше, що ця ідеологічна доктрина може прийняти будь-яку форму – від релігійного руху до національно-визвольної війни. По-п'яте, революції необхідна вдала міжнародна ситуація. Успіх революційної боротьби у багатьох випадках залежав від іноземної допомоги опозиційним силам у скрутний час чи від відмови у допомозі правлячому режиму з боку зарубіжних партнерів. Навпаки, багато революцій зазнавали невдачі або були придушені інтервенцією, яка була здійснена для підтримки контрреволюції [14, 31–35]. Тому, коли усі ці передумови збігаються одночасно, то звичайні соціальні механізми, які відновлюють існуючий порядок в умовах кризи, припиняють функціонувати і соціум переходить у стан хиткої рівноваги. За таких обставин будь-яка несприятлива подія може викликати хвилю народних повстань і спричинити спротив еліт. Саме тоді відбувається революція [15, 35].

Однак, як справедливо зазначає західний дослідник, такий збіг усіх вказаних вище умов відбувався в історії вкрай мало. Тим більше, що розпізнати ці передумови вельми складно у період удаваної стабільності, адже держава може приховувати свої фінансові проблеми, допоки несподівано не відбудеться її банкрутство. Еліти, зазвичай, не афішують свою нелояльність правлячому режиму аж до того часу, коли виникає сприятлива ситуація для опозиційного виступу. Інші верстви населення, що незадоволені існуючим станом речей в країні, приховують як далеко вони можу піти заради реалізації своїх цілей. Ще однією особливістю революції є те, що вона відбувається несподівано для

усіх: правителів, революціонерів та іноземних держав [16, 35–36].

Дж. Голдстоун чітко розділяє причини революцій на структурні та причини-приводи. Перші – це довготривалі та широкомасштабні тенденції, що руйнують існуючі соціальні інститути та зв'язки. На думку відомого вченого, до першої групи належать демографічні зміни, що призводять до вичерпання ресурсів тощо; зрушення у системі міжнародних відносин: війни та глобальна економічна конкуренція; нерівномірність та залежність економічного розвитку; нові методи витіснення чи дискримінації окремих соціальних страт; еволюція персоналістських режимів [17, 37–40]. Другі – це випадкові та непередбачувані події чи дії індивідів і груп, які спонукають революційну опозицію до більш рішучих дій. Це може бути як стрімке зростання інфляційних процесів, поразка у військовому конфлікті, повстання та демонстрації, що кидають виклик правлячому режиму [18, 42–43]. Однак, як підкреслює Дж. Голдстоун, перераховані вище випадки стають передумовами для таких потрясінь тільки в державах із нестабільними політичними режимами, адже такі ж події відбуваються в інших країнах щорічно і не спричиняють революційних вибухів. Таким чином, саме структурні-причини потрібно вважати основним підґрунтям революцій[19, 43].

Цікавими є міркування науковця щодо лідерів революційного руху. На його думку, їх можемо умовно ропозділити на дві категорії. Перша – великі мрійники, які надихають та спрямовують революційні сили у потрібному напрямі: Т. Джефферсон, М. Робесп'єр, В. Ленін, М. Цзедун, Ф. Кастро та інші. Друга – великі організатори і вожді. Саме вони створюють революційну армію та бюрократію. Ці діячі знаходять спосіб реалізувати ідеї революційних лідерів першого типу, забезпечують перемогу революції над її ворогами тощо. До таких належать Дж. Вашингтон, Наполеон Бонапарт, Л. Троцький, Рауль Кастро. На думку Дж. Голдстоуна, наявність одних та інших керманичів є надзвичайно важливим чинником для перемоги революційних сил[20, 55-56].

Важливе місце у теоретичному підході американського фахівця займає така проблематика, як результати революцій. Дослідник підкреслює, що інколи досить складно оцінити результати революційних процесів. Однак є деякі визнані принципи для оцінювання підсумків цих подій. Перше – це те, що наслідки не виявляються надто швидко. Після падіння старої системи влади необхідно зачекати принаймні десять-дванадцять років, щоб побачити риси нового революційного режиму.

Друге – це те, що існують різні типи революцій, які мають відмінні підсумки. Скажімо, соціальні революції передбачають перерозподіл власності в країні, а також прихід до влади суспільних груп, які раніше зазнавали утисків. Масштаб змін призводить до спроб контрреволюційного перевороту та вимагає для подальших перетворень створення сильної управлінської вертикалі. Це є причиною виникнення централізованих, авторитарних держав чи комуністичних режимів. Як правило, вони пропагують програми соціального спрямування, які мають за мету перехід на більш вищий рівень економічного розвитку, колективізацію чи масштабні перетворення в аграрній царині, реформа освіти тощо. Все це відбувається шляхом індустріалізації та економічного зростання, який базується на жорсткому централізованому керівництві. Прикладами таких революцій є французька (1789–1799 рр.), мексиканська (1910–1917 рр.), російська (1917–1922 рр.), китайська (1911–1949 рр.)[21, 56–58].

Інший тип – це антиколоніальні революції, які передбачають повстання проти іноземних держав, що контролюють деякі території, а головне завдання – створення нової незалежної держави. Окрім того, що ці процеси приводять до появи суверенної політії, вони несуть неоднозначні наслідки в середині країни. В одних встановлюється демократична форма правління, в інших – військові диктатури чи комуністичні режими. Ці революційні події мають суттєвий вплив на систему міжнародних відносин та можуть призвести до хвилі антиімперських революцій у різних регіонах. З-поміж них є підстави виокремити американську (1776–1783 рр.), індонезійську (1945–1949 рр.) алжирську революції (1954–1962 рр.)[22, 58–59].

Учений також виокремлює так звані «демократизуючі революції», мета яких ліквідувати авторитарний режим – корумпований, неефективний, нелегітимний. Цей революційних рух не мобілізує своїх прихильників закликами до класової боротьби, але заручається підтримкою усього суспільства. «Демократизуючі революції» можуть розпочатися з виборчої кампанії чи акцій протесів проти фальсифікацій під час виборчого процесу. Їх характер ненасильницький, відсутній революційній терор тощо. Приклади таких революцій – європейські революції 1848–1849 рр., антикомуністична революція в Радянському Союзі, «кольорові революції»[23, 59].

Завершуючи аналіз концепції революцій Дж. Голдстоуна, зазначимо, що, на думку дослідника, уявити сучасну людську цивілізацію без здобутків революцій, що сталися у попередні епохи, надзвичайно складно. Без революційної боротьби не було б теперішніх демократичних та конституційних режимів, свободи та прав людини, концепцій громадянства, національної держави тощо. Проте в історії революцій потрібно вивчати не тільки героїчні сторінки, але й трагічні події[24, 62–63].

Теорія Дж. Голдстоуна здобула популярність не лише на Заході, але й в Росії, де була взята на озброєння фахівцями, які спеціалізуються на дослідженні російського революційного минулого. У своїх роботах російські вчені спробували дещо розширити теоретичний підхід американського науковця і застосувати його до вивчення історичних процесів у Росії, Китаї, країнах Африки[25, 168–169].

Частина вчених висловлює критичні зауваження щодо запропонованого теоретичного підходу Дж. Голдстоуна. Скажімо, окремих дослідників, які працювали над вивченням цього феномену у 1950–1960-х рр. (Х. Арендт), західник науковець відніс до першого покоління дослідників, які здійснювали свої напрацювання у 1920-х–1930-х рр.

Ще одним недоліком є те, що класифікація, яку запропонував американський вчений, не враховує напрацювань науковців XIX ст. Такі діячі, як Т. Бейлі, Дж. Кларк, К. Маркс та інші знані теоретики, одними з перших намагалися осмислити цей історичний феномен [26, 167-169]. Також викликає критику новизна теорії, на яку вказує Дж. Голдстоун. На думку деяких істориків, американських фахівець та прихильники його підходу лише намагаються

поєднати усі наукові здобутки з вивчення революційних катаклізмів, які були здійсненні у попередні епохи, та йдуть шляхом не побудови нових концепцій, а заперечення існуючих [27, 170].

Однак, незважаючи на вказані вище недоліки, констатуємо, що концепція революцій Дж. Голдстоуна на сьогодні є однією з найкращих теоретичних спроб аналізу такого складного та багатогранного історичного явища. Хоча такий науковий концепт дослідника знайшов чимало прибічників як серед зарубіжних, так і вітчизняних науковців, на нашу думку, майбутні покоління будуть здійснювати нові зусилля щодо переосмислення ролі та місця революцій в історії людства.

Список використаної літератури та джерел:

1. Козеллек Р. Революция. Введение / Р. Козелек // Словарь основных исторических понятий: Избранные статьи в 2-х т. Т.1. – М.: НЛО, 2014. – С. 525.
2. Шульц Э. Э. Теория революции: к истории изучения, систематизации и современному состоянию / Э. Э. Шульц // Научные ведомости Белгородского национального университета. Серия: История. Политология. – 2015. – Вып. 33. – С. 167-172.
3. Бевз Т. Феномен "революції" у дискурсах мислителів, політиків, науковців: монографія / Т. Бевз. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 45-46.
4. Бевз Т. Вказ. праця. – С. 46-47.
5. Там само. – С. 47.
6. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хангтингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 270.
7. Бевз Т. Вказ. праця. – С. 49.
8. Там само. – С. 49.
9. Там само. – С. 49.
10. Там само. – С. 50.
11. Там само. – С. 50.
12. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения / Дж. Голдстоун // Логос. – 2006. – № 5. – С. 59.
13. Голдстоун Дж. Революция. Очень краткое введение / Дж. Голдстоун. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – С. 15.
14. Годстоун Дж. Революция. – С. 31-35.
15. Там само. – С. 35.
16. Там само. – С. 35-36.
17. Там само. – С. 37-40.
18. Там само. – С. 42-43.
19. Там само. – С. 43.
20. Там само. – С. 55-56.
21. Там само. – С. 56-58.
22. Там само. – С. 58-59.
23. Там само. – С. 59.
24. Там само. – С. 62-63.
25. Нефёдов. С. А. Рецензия на книгу: Голдстоун Дж. Революции. Очень краткое введение. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 192 с. / С. А. Нефедов // Социс. – 2017. – № 2. – С. 168-169.
26. Шульц Э. Э. Вказ. праця. – С. 167-169.
27. Шульц Э. Э. Вказ. праця. – С. 170.

References:

1. Kozellek R. (2014) Revoliutsyia. Vvedenye [Revolution. Introduction]. Slovar osnovnыkh ystorycheskykh poniatyi: Yzbrannыe staty v 2-kh t. T.1. M.: NLO, 525. [in Russian].
2. Shults E. E. (2015) Teoryia revoliutsyy: k ystoryy yzuchenyia, systematyzatsyy y sovremennomu sostoianyiu [The theory of revolution: to the history of study, systematization and the present state]. Nauchnыe vedomosty Belhorodskoho natsyonalnoho unyversyteta. Seryia: Ystoryia. Polytolohyia. –Vup. 33, 167-172. [in Russian].
3. Bevz T. (2012) Fenomen "revoliutsii" u dyskursakh myslyteliv, politykiv, naukovtsiv [The phenomenon of "revolution" in the discourses of thinkers, politicians, and scholars]. K.: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Bevz T. Vkaz. pratsia. – S. 46-47.
5. Tam samo. – S. 47.
6. Khantynhton S. (2004) Polytycheskyi poriadok v meniaiushchykhsia obshchestvakh [Political order in changing societies]. M.: Prohress-Tradytsyia [in Russian].
7. Bevz T. Vkaz. pratsia. – S. 49.
8. Tam samo. – S. 49.
9. Tam samo. – S. 49.
10. Tam samo. – S. 50.
11. Tam samo. – S. 50.
12. Holdstoun Dzh (2006) K teoryy revoliutsyy chetvertoho pokolenyia [The theory of the fourth generation of the revolution]. Lohos. № 5, 59 [in Russian].
13. Holdstoun Dzh (2015) Revoliutsyia. Ochen kratkoe vvedenye [Revolution. A very short introduction] M.: Yzd-vo Ynstytuta Haidara [in Russian].
14. Hodstoun Dzh. Revoliutsyia. – S. 31-35.
15. Tam samo. – S. 35.
16. Tam samo. – S. 35-36.
17. Tam samo. – S. 37-40.
18. Tam samo. – S. 42-43.
19. Tam samo. – S. 43.
20. Tam samo. – S. 55-56.
21. Tam samo. – S. 56-58.
22. Tam samo. – S. 58-59.
23. Tam samo. – S. 59.
24. Tam samo. – S. 62-63.
25. Nefёdov. S. A (2017) Retsenzyia na knyhu: Holdstoun Dzh. Revoliutsyy. Ochen kratkoe vvedenye [Review of book]. Sotsys. № 2, 168-169 [in Russian].
26. Shults E. E. Vkaz. pratsia. – S. 167-169.
27. Shults E. E. Vkaz. pratsia. – S. 170.

M. Hlibischuk

THE CONCEPT OF REVOLUTIONS OF JACK GOLDSTONE

In the article the author has briefly analyzed the theoretical approach to the study of the revolutions of the famous western explorer Jack Goldstone. Much attention is paid to the clarification of his concept, as well as to the classification of revolutions proposed by an American scientist. The author describes four generations of scholars who were studying this historical phenomenon. The first generation was in the 20's-50's of the 20th century (Kh. Arendt, P. Sorokin, K. Brinton). The second one was in the 50's-60's of the 20th century (T. Harr, S. Huntington). The third generation was in the 70's-80's of the 20th century (B. Moore, S. Eisenstadt, T. Skokpol). The fourth one has been from the 90's of the 20th century till present (R. Lachman, J. Goldstone). The causes of revolutions have been analyzed as well which, according to an American researcher, lead to an inevitable revolutionary outbreak in different countries. These are significant demographic changes, radical changes in the system of international relations, new methods of displacement or discrimination of individual social groups, the evolution of personalist regimes. The typology of revolutions developed by Jack Goldstone has been considered. In particular, these are social revolutions (French 1789-1799, Russian 1917-1922, Chinese 1911-1949), anti-colonial revolutions (American 1776-1783, Indonesian 1945-1949, Algerian 1954-1962), "democratizing revolutions" (European revolutions 1848-1849, "color revolutions"). J. Goldstone divides revolutionary leaders into two categories. The first category includes great dreamers (M. Robespierre, V. Lenin, Mao Zedong). The second one includes great organizers and leaders (J. Washington, Napoleon Bonaparte, L. Trotsky). The author has also pointed out critical judgments about the theoretical concept of a foreign scientist.

Key words: *Revolution, the concept of revolutions, structural causes, reasons-causes, J. Goldstone.*

УДК 94: 323.22 (477) (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-67-74

В. С. Горак

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відділ української історіографії

ГРИГОР'ЄВСЬКИЙ І МАХНОВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКІ РУХИ: ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВЗАЄМИН

Статтю присвячено історії взаємин, що склалися між махновським і григор'євським повстанськими рухами у 1918–1919 роках. На значному фактологічному матеріалі автором викладено історію цих взаємин. З'ясовано причини різного характеру їх стосунків. Вивчено різні інтерпретації цього питання в історіографії.

Ключові слова: *громадянська війна, повстанські рухи, селянська війна.*

Постановка проблеми. У період громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. з'явилося таке суспільне явище, яке деякі історики далеко небезпідставно охарактеризували, як селянську війну. Її учасниками стали добре озброєні українські селянські повстанці, загальна чисельність яких в окремі періоди могла досягати кількох сотень тисяч бійців. Ця селянська війна стала дуже важливим політичним чинником, з яким мусили рахуватися усі без винятку інші політичні течії, які боролися за владу в Україні. В останній час у вітчизняній історіографії з'явилася низка ґрунтовних праць, присвячених найбільш значним і відомим повстанським рухам - махновському, григор'євському та зеленівському. Разом із тим рівень наукового дослідження селянського повстанства Україні 1918–1921 рр. не може бути визнаний повністю задовільним. По-перше, досить велика кількість українських повстанських рухів, які діяли під проводом отаманів Ангела, Струка, Мордалевича, Шепеля та багатьох інших, все ще чекають на своїх дослідників. По-друге, навіть у непогано дослідженій історії махновського, григор'євського та зеленівського повстанства недостатньо вивченими залишається чимало аспектів, зокрема, їх соціальна база у різні періоди громадянської війни, причини неодноразових змін ними політичних союзників, стосунки між різними учасниками селянської війни та інші. У ширшому плані саме наявність цих двох обставин і зумовила написання нами цієї статті. У вужчому смислі наш вибір зумовлено недостатнім рівнем розробки питання про махновсько-григор євські відносини, про що ми детальніше поведемо мову нижче.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про взаємовідносини між махновським і григор'євським повстанськими рухами стало об'єктом розгляду і вивчення радянських, махновських, білогвардійських, західних, сучасних російських і наших сучасних вітчизняних мемуаристів та істориків.

Зазначимо, що радянська історіографія здебільшого подавала махновщину і григор'євщину як однотипні, дрібнобуржуазні й контрреволюційні рухи, які лише завдяки певним обставинам і на обмежений час стали «попутниками пролетарської революції». Цілком природно, що, характеризуючи махновське і григор'євське повстанство у такий спосіб, радянські історики по суті не визнавали будь-яких політичних конфліктів між ними, а відому подію – вбивство отамана Григор'єва в херсонському селі Сентові 27 липня 1919 р. махновцями – інтерпретували головним чином лише як результат зведення особистих рахунків між двома отаманами [1, 64]. Зрозуміло, що в такому контексті страта отамана сприймається лише як випадковість у добрих стосунках між ним і Махном, яка, однак, зіграла фатальну роль в його долі. Зазначимо, що з таким поглядом більшою чи меншою мірою солідаризується частина білогвардійських авторів (А. Денікін) і частина західних дослідників (наприклад, американський історик М. Палій), хоча, на відміну від радянських дослідників, вони ніколи не характеризували махновщину й григор'євщину як куркульські і контрреволюційні рухи [2, 528; 3, 164].

Разом із тим в історіографії минулих років виразно виявила себе й інша тенденція – зображення махновського та григор'євського повстанства як цілком різних рухів, політичних антиподів, що постійно перебували у стані або таємного, або відкритого протистояння. Досить різке протиставлення махновців і григор'євців характерне передусім для праць махновських авторів (П. Аршинова, Н. Махна) і деяких білогвардійських мемуаристів [4, 139; 5, 530–531].

Зазначимо, що при всій очевидній різниці між першою і другою інтерпретацією у них є одна важлива спільна риса: здебільшого однозначність, «однокольоровість» зображення махновсько-григор'євських стосунків. Проте в останні часи частина вітчизняних та зарубіжних істориків розробляє іншу концепцію. Відповідно до неї відносини між повстанцями Махна і Григор'єва не піддаються однозначній оцінці. Найбільш характерними подібні погляди є для праць В. Савченка і В. Горака, а також і для окремих російських дослідників (А. Мішина).

Розгляд махновсько-григор'євських взаємин починається ними, як правило, з другої половини квітня 1919 р., коли відбулося зближення Махна і Григор'єва на антибільшовицькій платформі [6,184]. Проте, коли на початку 1919 р. отаман Григор'єв підняв повстання проти влади комуністів, Махно не тільки не підтримав його, а і взяв участь у придушенні цього руху, оприлюднивши антигригор'євську відозву і надіславши проти повстанців частину своїх військ [6, 190]. Однак пізніше завдяки різним обставинам вчорашні вороги об'єднали свої сили [7, 214].

Разом із тим, згадані вище дослідники дають зрозуміти, що і після укладення цього союзу політичні програми махновського і григор'євського повстанства залишилися різними. Отаман Григор'єв продовжував єврейські погроми, підтримував зв'язки з урядом УНР і діяв як таємний союзник білогвардійської армії Денікіна, що було неприйнятним для Нестора Махна [8, 169; 6, 204–205; 7, 215; 6, 204–205; 7, 216; 9]. Ці та деякі інші обставини і призвели до розстрілу Ничипора Григор'єва махновцями, який В. Горак і В. Савченко описують досить детально [6, 209–210; 7, 216–219].

Попри те, що ці та інші історики і зробили значний крок уперед, порівняно зі своїми попередниками як концептуально, так і фактологічно, виклад цього питання ними теж не позбавлений різних недоліків. Він, як правило, теж значною мірою є фрагментарним, послідовний розгляд взаємин між махновцями і

григор'євцями від початку і до кінця у їх працях відсутній. До того ж вони не завжди пояснюють причини різного характеру стосунків між ними у різні періоди громадянської війни. Крім цього, практично немає історичних праць, які б містили періодизацію відносин махновського і григор'євського рухів.

Виходячи з реального стану розробки цього питання в історіографії, автор статті поставив собі за **мету** дослідити григор'євський і махновський рухи в динаміці їх взаємовідносин.

Виклад основного матеріалу. Два відомі українські повстанські рухи – махновський і григор'євський виникли у 1918 р., під час існування Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським і австро-німецької окупації. Сформувалися вони майже одночасно: махновський – у середині липня 1918 р. (коли Нестор Махно створив кілька повстанських загонів у Гуляйполі та інших селах Катеринославщини), а григор'євський – у серпні 1918 р. (тоді колишній гетьманський воєначальник Ничипір Григор'єв організував у селі Верблюжках партизанський загін кількістю у 120 бійців) [9, 55–56; 10, 60].

Географія бойових дій махновців і григор'євців спочатку була різною. Перші діяли переважно на Катеринославщині, а другі – на Херсонщині. Тоді то були рухи переважно біднішого селянства, які боролися за радикальне розв'язання аграрного питання і за ліквідацію будь-яких форм експлуатації хліборобів. Цілком природно, що у той період махновські й григор'євські повстанці були союзниками у боротьбі з гетьманським режимом і австро-німецькими окупантами. Однак за браком конкретних відомостей складно сказати, чи мали вони між собою будь-які відносини. Зробимо припущення, що тоді ніяких контактів між ними взагалі не було, головною причиною чого була відсутність військово-політичного центру, який би координував дії селянських повстанців України у 1918 р.

14 грудня 1918 р. припинили своє існування гетьманська держава та австро-німецька окупація, що стало спільною перемогою партизанів Махна і Григор'єва, за яку вони заплатили життям багатьох своїх бойових товаришів. Разом із тим за десять днів до тієї події шляхи махновців і григор'євців почали поступово розходитись. Справа у тому, що 4 грудня 1918 р. отаман Григор'єв визнав Директорію УНР і приєднався зі своїми загонами до армії Української Народної Республіки [11, 38]. На відміну від нього, Махно ніколи не визнавав Директорію, доволі тенденційно вважаючи її контрреволюційним урядом, який так само, як і гетьманський, діяв у інтересах буржуазії та поміщиків. Щоправда, 15 грудня 1918 р. гуляйпільський «батько» теж уклав військовий союз із петлюрівською армією, проте, як показали наступні події, він зробив це лише з метою отримати від неї зброю і боєприпаси [8, 70]. Вже 27 грудня 1918 р. Махно розпочав збройну боротьбу проти армії УНР за Катеринослав та інші міста і містечка Катеринославської губернії [8, 73].

У цій боротьбі вчорашні союзники – махновські і григор'євські повстанці – опинилися по «різні сторони барикад». Херсонська дивізія полковника Григор'єва разом із іншими підрозділами петлюрівської армії розпочала бойові дії проти махновців, однак придушити їхній рух так і не змогла [12, 7]. Стан війни між солдатами Григор'єва і Махна виявився досить обмеженим у часі. 29 січня 1918 р. отаман Григор'єв, не прийнявши фактичний союз Директорії з Антантою, її зволікання з кардинальним розв'язанням аграрного питання і репресії щодо прибічників влади Рад в Україні, підняв збройне повстання проти УНР, пішовши шляхом Нестора Махна і знову ставши його союзником [13, 113].

Цей альянс двох воєначальників набув ще виразних форм 2–3 лютого 1919 р., коли вони приєднали свої повстанські загони до наступаючої Червоної армії [3, 120, 314-315]. Махновці і григор'євці стали червоноармійцями і солдатами 3-ї Задніпровської дивізії, якою командував відомий радянський воєначальник Павло Дибенко.

Щоправда, незабаром 3-тя Задніпровська дивізія фактично припинила своє існування як єдиний військовий підрозділ. Справа в тому, що дві бригади цієї дивізії (1-ша Задніпровська під командуванням Ничипора Григор'єва і 3-тя Задніпровська під командуванням Нестора Махна) воювали здебільшого з різними ворогами і на різних напрямках: григор'євці – проти армії УНР і збройних сил Антанти на південно-західному напрямку, а махновці – проти білогвардійської армії генерала Денікіна на південно-східному напрямку [13, 315]. Попри це, радянські комбриги підтримували досить інтенсивні зв'язки між собою, постійно обмінюючись телеграмами і надсилаючи один до одного зв'язкових [13, 315]. Більше того, комбриг Григор'єв щедро поділився з Махном військовими трофеями, що їх здобули його бійці під час боротьби проти антантівців на одеському напрямку [14,14]. «Батько» теж не залишився у боргу, відправивши до 1-ї Задніпровської бригади 260 своїх кращих кавалеристів [14, 14].

Здавалося б, цей махновсько-григор'євський союз у боротьбі проти тих, кого обидва воєначальники вважали силами внутрішньої й зовнішньої контрреволюції, мав прекрасні перспективи. Однак реальна дійсність виявилась іншою. У другій половині березня 1919 р. прибулі до Григор'єва махновські кавалеристи вчинили заколот проти свого нового начальника. Цим вони об'єктивно надали допомогу антантівським військам, які захищали Одесу. Вчорашнім махновцям і сьогоднішнім григор'євцям вдалося швидко оточити отаманський штаб і ледь не знищити самого отамана. Григор'єв зумів доволі швидко ліквідувати цей виступ, однак «союзників», яких полонили і обеззброїли вірні йому солдати, він не розстріляв за суворими законами військового часу, а просто відправив назад, до Махна [14, 14].

Зазначимо, що більшість істориків, які писали і пишуть про Махна і Григор'єва, цей епізод взагалі не згадують, а ті, хто наводить його на сторінках своїх праць, практично ніяк не пояснюють причини цього маловідомого махновського заколоту. Відповідно залишається відкритим важливе питання: що ж примусило тоді махновців, які прибули до 1-ї Задніпровської бригади як союзники, піднятися із зброєю в руках проти херсонського отамана? На нашу думку, мають право на існування кілька різних версій стосовно тієї події. По-перше, цей заколот міг відбутися внаслідок якихось утисків, що чинив Григор'єв щодо союзників-махновців (з різних джерел відомо, що він широко практикував подвійні стандарти у ставленні до «своїх» і «чужих»). По-друге, не можна виключати, що махновський кавалерійський загін міг прибути до

1-ї Задніпровської бригади з метою реалізації антигригор'євської змови самого Махна, який, заздрячи гучним військовим успіхам отамана, захотів позбутися його. По-третє, цілком імовірно, що цей виступ міг бути також спробою здійснення іншої змови, але вже не махновської, а більшовицької, яку радянське військове командування воліло реалізувати руками махновців. Підкреслимо, що саме у той час у бригаді Григор'єва неухильно посилювались антибільшовицькі настрої й командувач Українським фронтом Володимир Антонов-Овсєєнко двічі віддавав наказ про усунення отамана з посади комбрига, який, однак, тоді з різних причин не був виконаний його підлеглими [15, 85, 230]. На наш погляд, найбільш вірогідною є саме третя, «радянська» версія.

Весна 1919 р. принесла не тільки видатні перемоги Червоної армії в Україні (бійці Григор'єва захопили Знам'янку, Єлисаветград, Херсон, Миколаїв та Одесу, а солдати Махна – Маріуполь та Бердянськ), а й у значній мірі антиселянську політику комуністів України. Її складники – примусове і практично завжди безкоштовне вилучення продуктів у хліборобів, спроби насильницької колективізації та інші, – підняли проти нової влади значну частину селянства ї суттєво вплинули на політичну позицію Григор'єва та Махна. У другій половині квітня 1919 р. отаман Григор'єв несанкціоновано повернувся зі своїми червоноармійцями до рідної Херсонщини, маючи намір підняти у недалекому майбутньому повстання проти влади комуністів [16, 95; 7, 201]. Можна припустити, що сам Махно подібних планів тоді ще не мав, але він не менш негативно, ніж сам отаман, ставився до утисків українського селянства з боку більшовиків [13, 315].

Така спільна антибільшовицька позиція у черговий раз зблизила обох воєначальників і зробила їх потенційними союзниками у боротьбі проти «комуністів-більшовиків». Цікавий і важливий факт навів у своїх споминах Василь Аверін. За повідомленням члену махновського штабу Горєва, 27 квітня 1919 р. у Катеринославі відбулась конспіративна зустріч махновських і григор'євських делегатів. На ній ішла мова про спільний збройний виступ проти більшовицького режиму і, зокрема, про спільну військову операцію, метою якої було захоплення об'єднаними повстанськими силами Катеринослава [17, 118]. Є також відомості й про деякі інші подібні події.

На перший погляд, такі факти досить прості та однозначні для розуміння. Однак насправді в них є чимало заплутаного і незрозумілого. Передусім не зрозуміло, хто конкретно бажав таких контактів з григор'євцями: сам Махно чи хтось із інших провідних махновців. Крім того, якщо навіть умовно погодитись з тим, що за цими таємними стосунками стояв «батько», то знову ж таки досить нелегко зрозуміти його справжні наміри. Не виключно, що вже тоді Махно почав думати про свій антибільшовицький виступ і природно сприймав Григор'єва як свого майбутнього союзника. Проте можливо і те, що він просто використав ці конспіративні контакти для з'ясування політичної програми Григор'єва і його реальних військових можливостей. Це називається «про всяк випадок», не приймаючи будь-яких конкретних рішень для себе. Під час свого спілкування з командуючим радянських військ в Україні В.Антоновим-Овсєєнком Нестор Іванович намагався представити ці стосунки з григор'євцями чи не як справжню спецоперацію з метою збору інформації про «контрреволюційні» наміри отамана-комдива [18, 55]. Однак було б досить проблематично вірити у стовідсоткову щирість командира 3-ї Задніпровської бригади. Якби все було дійсно так, як розповідав Махно, то В.Антонов-Овсєєнко вже давно отримав би ці відомості від «батька», але цього не відбулося.

8 травня 1919 р. комдив Ничипір Григор'єв підняв свою 6-ту радянську стрілецьку дивізію на антибільшовицьке повстання [13, 232]. Йому передувало оприлюднення спеціальної відозви – «Універсала», в якому отаман закликав мешканців України скинути диктаторський режим комуністів і створити справжню радянську владу. За відносно короткий час завдяки підтримці з боку червоноармійських підрозділів і селянства це повстання поширилось на досить значну частину території України, охопивши Херсонщину, Катеринославщину, Київщину і Полтавщину [13, 280]. Вчорашні червоноармійці й сьогоднішні повстанці отамана ліквідували більшовицьку владу у багатьох містах, містечках і селах та здійснили велику кількість єврейських погромів, під час яких загинуло не менш 8 тис. євреїв [13, 352]. Добре розуміючи міць реальної сили Червоної армії, Григор'єв відчував потребу в союзниках і цілком природно покладав великі надії на Нестора Махна та його чисельну 15-тисячну бригаду. Під час повстання отаман і його підлеглі неодноразово пропонували Махну й махновцям приєднатися до свого виступу «проти комуни» [15, 254; 19, 44].

Прекрасно розуміючи, до чого може призвести підтримка махновцями григор'євського повстання, емісар Леніна в Україні Лєв Камєнєв звернувся до Махна з вимогою терміново визначити своє ставлення до «зрадника Григор'єва» і його виступу [20, 75]. 12 травня 1919 р. у Маріуполі відбулася нарада махновських воєначальників, на якій було поставлено питання про ставлення махновської бригади до «григр'євщини» [21, 120-123]. На зборах були висловлені діаметрально протилежні думки стосовно змісту повстання на чолі з отаманом Григор'євим. Наприклад, близький соратник «батька» і член його штабу Віктор Білаш охарактеризував цей виступ як контрреволюційний і навіть висловив впевненість, що ним насправді керують не опозиційні щодо комуністів ліві есери, а хтось з найближчого оточення білогвардійського генерала Антона Денікіна. Висновок Білаша був досить простий і логічний: потрібно разом із Червоною армією розгромити ще одну «контрреволюцію» в Україні [21, 122-123]. Навпаки, начальник штабу Махна Яків Озеров подав «григор'євщину» як масовий революційний повстанський рух і закликав своїх соратників негайно приєднатися до нього [21, 122-123].

На відміну від своїх підлеглих, у той день Нестор Махно ще не визначив свого ставлення до григор'євського антибільшовицького руху [13, 319]. Цей факт можна пояснити надзвичайно складною і суперечливою ситуацією, в якій опинився тоді «батько». З одного боку, антиселянські заходи внутрішньої політики КП(б)У навесні 1919 р. штовхали Махна як селянського керівника на шлях збройної боротьби проти комуністів, яку вже вели отамани Григор'єв, Зелений, Ангел, Волинець та багато інших.

З іншого – цілком реальна загроза білогвардійсько-поміщицької реставрації в Україні, яка виходила від досить сильної денікінської армії, штовхала Нестора Івановича в протилежний бік – у бік зміцнення військово-політичного союзу з Червоною армією. До того ж Махно ще не мав серйозної інформації про реальну військову силу григор'євського повстання ні про порядки, які запроваджувалися повстанцями на захоплених ними територіях. Ускладнювала вже і без того складну ситуацію непевність стосунків «батька» з комуністами, які вже почали у своїй пресі подавати Махна як союзника Григор'єва і не сьогодні-завтра могли його самого поставити поза законом. Отже, у командира махновців виникла природна потреба додаткового «вивчення» виступу на чолі з Григор'євим. З цією метою Махно відправив до частини Катеринославщини, яку захопили повсталі, групу своїх соратників на чолі із членом свого штабу Олексієм Чубенком [21, 123].

Махновські делегати не змогли поспілкуватися із самим Григор'євим, проте їм вдалося побачити чимало мертвих тіл єврейських мешканців, знищених погромниками отамана. Повернувшись до Махна, Чубенко і його товариші правдиво розповіли про все, що вони бачили [21, 123]. Я. Озеров спробував полемізувати з Чубенком, висунувши версію, що загиблі євреї могли насправді бути не беззахисними мирними мешканцями, а солдатами Червоної армії, які загинули у боях із зброєю в руках. Проте посланці Махна зуміли довести, що григор'євці знищували саме мирне єврейське населення [21, 123].

Сам Махно був завжди переконаним противником антисемітизму у будь-якому його прояві, резонно вважаючи його чинником, який роз'єднує «єдиний революційний фронт трудящих» [13, 361-362]. Він запропонував своїм соратникам оголосити Григор'єву війну, діставши у цьому підтримку більшості з них. Незабаром керівники махновщини написали і оприлюднили викривальну відозву з характерною назвою «Хто такий Григор'єв?». У ній отамана було охарактеризовано як контрреволюціонера, антисеміта, ворога народу і фактичного союзника контрреволюційних сил [22]. Ця відозва була відправлена, крім інших місць, також і до штабу отамана. Разом із тим «батько» не обмежився словесним засудженням «григор'євщини». Він відрядив на боротьбу з повсталими частину своїх сил: 3-й Задніпровський полк і бронепотяг «Спартак» [23]. Немає сумніву, що проти григор'євців Махно відправив би набагато більші сили, якби не сильний натиск армії Денікіна на його ділянці фронту.

На початок червня 1919 р. більшовицьким підрозділам вдалося ліквідувати головні ударні сили григор'євського виступу, в чому серйозну допомогу їм надали махновські війська. Однак вже 25 травня 1919 р. члени радянського уряду України оголосили Нестора Махна поза законом, червоноармійці фактично розпочали військові дії проти махновців, завдаючи по них удари з тилу [13, 342]. Цілком зрозуміло, що нові обставини стали чинником, які почали «працювати» на чергове зближення махновщини і григор'євщини, які до цього перебували у стані війни.

Як свідчив пізніше соратник Махна Гаврило Троян, саме тоді у Махна виникла ідея створення нової та досить сильної повстанської армії, яка б могла успішно протистояти як комуністам, так і білогвардійцям. «Батько» збирався створити її на базі інших, немахновських повстанських сил, а також червоноармійських підрозділів, які б виявили бажання приєднатися до нього [24]. Для здійснення цього амбітного плану Нестор Іванович вирішив укласти мілітарний союз з ворожими загонами отамана Григор'єва, які, значно скоротившись чисельно у живій силі, все ще продовжували діяти на Херсонщині. Від 15 червня 1919 р., Махно і махновці діяли вже не як противники, а як союзники отамана Григор'єва. Вступивши у Херсонщину на чолі сильного підрозділу у 800 бійців, «батько» почав знищувати червоноармійські та продовольчі загони і навіть на деякий час захопив Єлисаветград [13, 343]. 25 червня 1919 р. відбулася зустріч двох воєначальників її їх повстанських сил. Зазначимо, що, як і раніше, більшість махновського штабу вважала Григор'єва контрреволюціонером і рішуче виступила проти укладення союзу з ним, але Махно зумів переконати їх змінити свою думку [20, 83].

Не буде перебільшенням стверджувати, що 25 червня 1919 р. зустрілися вже досить різні повстанські рухи. Щоправда, у них була важлива спільна мета – боротьба проти влади комуністів. Водночас по інших важливих «вимірах» махновщина і григор'євщина доволі суттєво різнилися одна від одної. По-перше, якщо повстанці Махна по-анархістськи категорично не визнавали будь-яких центральних органів влади, то для повстанців Григор'єва вони були цілком прийнятними. По-друге, якщо махновці у своїй більшості не були антисемітами, то григор'євцям, був притаманний яскраво виражений антисемітизм. По-третє, махновське повстанство, як і раніше, залишалася переважно рухом біднішого селянства, а соціальний склад григор'євського повстанства на той час набув яскраво вираженого строкатого характеру. Під час антибільшовицького виступу отаман втратив три свої полки: Верблюзький, Херсонський і Таврійський, – які були «бідняцькими». Натомість до його війська прийшли заможні селяни, карні злочинці, націоналістично налаштовані інтелігенти і навіть гетьманські та білогвардійські офіцери. По-четверте, у Махна і Григор'єва були різні погляди на вибір союзників, про що ми детально розповімо нижче.

Через три дні, 28 червня 1919 р., махновсько-григор'євський військовий союз став реальністю. Махновці й григор'євці об'єдналися в одну повстанську армію [21, 294]. На її загальних зборах Григор'єва було призначено командуючим об'єднаних сил, а Махна – головою об'єднаної Реввійськради [21, 294]. Був також створений спільний повстанський штаб, в якому більшість належала саме махновцям.

Формування цього військового альянсу відбулося аж ніяк не просто. У Махна і Григор'єва виявилися різні погляди на два важливих питання – на напрямки повстанської боротьби і ставлення до єврейського населення. Махно вважав, що об'єднане військо має вести боротьбу проти усіх «ворогів селянства»: і проти комуністів, і проти білогвардійців, і проти петлюрівців [21, 294]. На відміну від свого союзника, Григор'єв бажав воювати лише проти одного ворога – комуністів, укладаючи за можливості союзи з усіма антибільшовицькими силами, зокрема, з білогвардійцями і петлюрівцями [21, 294]. Коли зайшла

мова про єврейські погроми, отаман спочатку пробував довести, що він і його солдати непричетні до цих варварських дій. Однак переконливих доказів для підтвердження такої думки у нього не знайшлося. Зважаючи на це, Нестор зрозумів, що його союзник продовжує бути погромником і антисемітом [5, 530–531]. Проте врешті-решт під впливом аргументів Махна отаман погодився воювати на всіх фронтах не вчиняти єврейських погромів [21, 293–294].

Відомо, що об'єднані махновсько-григор'євські повстанські сили провели низку успішних операцій проти червоних, розгромивши радянські підрозділи у кількох селах Херсонщини [25, 119]. Менш вдалим виявилась для них боротьба за Єлисаветград, який повстанці захопили 13 липня 1919 р., але не зуміли втримати внаслідок значної чисельної переваги більшовицьких військ [13, 350].

Разом із тим, як показали наступні події, отаман Григор'єв не збирався дотримуватись обіцянок, які він дав Махну. В Єлисаветграді та інших захоплених повстанцями населених пунктах його бійці продовжували влаштовувати єврейські погроми, щоправда, у менших масштабах, ніж раніше, у травні 1919 р. [8, 169]. Отаман також підтримував таємне листування з урядом УНР, пропонуючи йому союз у боротьбі проти комуністів [26, 193]. Одного дня підлеглі Махна затримали і привели до «батька» двох незнайомих чоловіків. У них вилучили лист, написаний отаману Григор'єву денікінським генералом Романовським. Його зміст свідчив, що під маскою революціонера і повстанця союзник Нестора Івановича … вже давно працює на білих і пунктуально виконує накази денікінського командування [21, 295]. Дуже підозрілими були і неодноразові відмови отамана воювати з білими, які Махно розумів у контексті існування таємного григор'євсько-білогвардійського союзу, який на той момент вже був сформований [27, 65].

Усі ці події переконали Нестора Махна і його соратників у тому, що Ничипір Григор'єв остаточно став на контрреволюційний шлях. Було прийнято рішення найближчим часом знищити Григор'єва, а загони григор'євців підпорядкувати своєму командуванню [21, 295]. Можливість зробити це вони отримали досить швидко. 27 липня 1919 р. у херсонському селі Сентові, куди напередодні вступили об'єднані повстанські загони, відбувся великий селянський мітинг. На ньому Григор'єв заявив, що у боротьбі проти комуністичної влади українські хлібороби не повинні гребувати ніякими союзниками, включаючи також і білогвардійців-денікінців [27, 66–67]. У відповідь махновець Чубенко затаврував отамана як контрреволюціонера, союзника Денікіна і людину, в очах якого й досі блищать золоті царські погони [27, 67].

З'ясування нелегких стосунків мало продовження у будинку місцевої сільської Ради, де були присутні Григор'єв, Махно і декілька провідних махновців. Олексій Чубенко виступив у ролі звинувачувача отамана, навівши чимало серйозних доказів його контрреволюційності [27, 67]. Коли мова дійшла до листа генерала Романовського, Григор'єв спробував надати присутнім махновцям збройного спротиву, проте у цей момент Махно і його підлеглі розстріляли отамана з револьверів [27, 66]. Незабаром була страчена і більшість найближчих спільників отамана [13, 367]. Між рядовими григор'євцями і махновцями, які їх передбачливо оточили, спалахнув невеликий бій, однак незабаром, потрапивши у скрутне становище, солдати загиблого отамана визнали владу нового командира – Нестора Махна.

Наведені вище факти переконливо свідчать, що отаман Григор'єв і його найближче оточення були знищені в результаті махновської змови. Разом з тим залишається дискусійним питання про те, коли конкретно ця змова виникла. Існують дві версії: 1) Махно і члени його штабу вирішили ліквідувати «отамана-контрреволюціонера» ще до об'єднання з його загонами, 2) «батько» і його штабісти не збиралися знищувати григор'євську верхівку заздалегідь і лише конкретні обставини, які відкрилися вже після утворення спільної повстанської армії, змусили їх зробити це.

На нашу думку, обгунтованою є перша версія. Довести її правильність доволі просто. Як ми вже зазначали, у відомій відозві «Хто такий Григор'єв?» Махно охарактеризував отамана як контрреволюціонера, а з будь-якою «контрою» у нього не могло бути союзів, принаймні, тривалих і тим більше – вічних, а могла бути лише боротьба на знищення. Інша справа, що після об'єднання повстанських загонів Махно здобув нові відомості (зокрема, про таємні зв'язки Григор'єва з денікінцями), які переконали його у правильності прийнятого рішення ліквідувати отамана.

Спробуємо дати відповідь на одне важливе питання. Чи правильною була думка Нестора Махна, що у травні – липні 1919 р. Григор'єв був не революціонером, а контрреволюціонером? На наш погляд, така оцінка була загалом справедливою. На її підтримку можна навести принаймні чотири аргументи: 1) отаман не спромігся реалізувати ідею створення справжньої влади рад в Україні; 2) він і його повстанці, вчиняючи єврейські погроми, реально ослаблювали багатонаціональний революційний союз мешканців України; 3) на захоплених ними територіях григор'євці сприяли появі й посиленню білогвардійського руху; 4) повстання Григор'єва сприяло успіхам армії генерала Денікіна, його повстанці: а) знищували живу силу і військову техніку Червоної армії; б) відтягували на себе значні червоноармійські сили, які в іншому випадку могли бути використані у боротьбі проти денікінців; в) значно погіршували продовольче постачання Червоної армії; г) не брали участі у боротьбі проти денікінців.

Дещо пізніше, у серпні 1919 р., під егідою Нестора Івановича відбувся з'їзд повстанців Півдня України, який повністю схвалив ліквідацію отамана Григор'єва як «необхідний акт історії» [28]. Сам же Махно не тільки ніколи не сумнівався у правильності цього вчинку, а й пишався ним до кінця свого життя [13, 372].

Звичайно, не можна заперечувати, що були й інші причини події, яка відбулась у херсонському селі Сентові 27 липня 1919 р. Серед них зазначимо і вже згадану конкуренцію між Махном і Григор'євим у боротьбі за вплив на повстанців України, утиски махновців з боку отамана, а також телеграмний наказ «батькові» Льва Камєнєва знищити отамана (у червні 1919 р.) [29, 11]. На нашу думку, це були другорядні чинники, що не спричинили б вбивства Ничипора

Григор'єва, якби не ті досить серйозні політичні фактори, про які ми вже вели мову вище.

Висновки. При відповіді на питання, які саме відносини склалися між махновським і григор'євським повстанськими рухами у 1918–1919 рр., потрібно уникати двох помилкових інтерпретацій: як про дружній і союзний, так і про ворожий характер їхніх стосунків. Вони побудовані на абсолютизації окремих фактів із «біографії» махновщини і григор'євщини за ігнорування або ж недооцінки інших. Насправді ж взаємини між махновськими і григор'євськими повстанцями виявилися складними і неоднозначними, вони неодноразово були і політичними союзниками, і політичними противниками. Конкретний же зміст їх відносин у різні періоди Української революції 1917–1921 рр. залежав передусім від їх ставлення до різних суспільно-політичних явищ того часу (гетьманського режиму, УНР, більшовицької влади, григор'євського антибільшовицького повстання, білогвардійського руху та інших). Якщо ставлення збігалося, то повстанці Махна і Григор'єва були союзниками, а якщо ні – то противниками.

Нами запропоновано періодизацію махновсько-григор'євських взаємин. Ми виокремили вісім періодів:

1-й період. Союзницькі стосунки у боротьбі проти спільних ворогів – гетьманської держави і австро-німецької окупації (серпень – середина грудня 1918 року);

2-й період. Стан війни між Херсонською дивізією армії УНР під командуванням отамана Григор'єва і махновськими загонами (кінець грудня 1918 р. – 28 січня 1919 року);

3-й період. Спільна боротьба проти контрреволюційних і небільшовицьких сил – армії УНР, збройних сил Антанти і білогвардійських військ Денікіна (29 січня – перша половина березня 1919 року);

4-й період. Збройне протистояння під час військових дій на одеському напрямку (друга половина березня 1919 року);

5-й період. Політичне зближення на антибільшовицькій платформі (друга половина квітня – 8 травня 1919 року);

6-й період. Стан війни під час антибільшовицького повстання на чолі з отаманом Григор'євим (друга половина травня 1919 року);

7-й період . Союзницькі стосунки у боротьбі проти спільного ворога – влади комуністів (середина червня – 26 липня 1919 року);

8-й період. Збройний махновсько-григор'євський конфлікт і ліквідація григор'євського повстанського руху (27 липня 1919 року).

Зроблені нами нескладні підрахунки свідчать, що повстанські сили двох воєначальників були союзниками і противниками по чотири рази, що зайвий раз свідчить про складний і суперечливий характер їх взаємин.

Список використаної літератури та джерел:

1. Супруненко Н.И. Очерки гражданской войны и военной интервенции на Украине (1918 -1920) / Н.И. Супруненко. – Москва : Наука, 1966. – 455 С.

2. Деникин А.И. Очерки русской смуты / А.И. Деникин. – Москва : Айрис-пресс.- кн.4-5.- 832 С.

3. Palij M. The anarchism of Nestor Machno 1918-1921. An aspect of the Ukrainian Revolution / M.Palij. – Settle and London: University of Washington Press, 1976. – 428 p.

4. Аршинов П.История махновского движения (1918-1921)/П.Аршинов. – Запорожье : Дикое поле, 1995. – 240 с.

5. Махно Н.И. Махновщина и антисемитизм /Н.И.Махно //Нестор и Галина. – Київ -Гуляйполе : Видавництво журналу «Ярмарок». - С.С. 528-535

6. Горак В. Повстанці отамана Григорєва (серпень 1918-серпень 1919 рр.). Історичне дослідження / В.Горак. – Фастів : Поліфаст, 1998. - 220 С.

7. Савченко В. Авантюристы гражданской войны / В.Савченко. – Харьков : Фолио, 2010. – 411 С.

8. Савченко В.А. Махно / В.А.Савченко. –Харків : Фоліо, 2005.- 415 С.

9. Мишина А.В. Н.А.Григорьев - атаман повстанцев Херсонщины / А.В. Мишина.- эл. доступ www. nivestnik/ru / 2007-1 / 014 shtmal

10. Анулов Ф. Союзный десант на Украине / Ф.Анулов // Летопись революции. -1924.- № 4. – С.С. 5-75

11. Круть В.Т. До історії боротьби проти григор'євщини на Україні / В.Т.Круть // Літопис революції - 1932 - №№ 5-6.- С.С. 119-147

12. Гончар М.В. Селянський повстанський рух на Півдні України (1918-1921 рр.) /М. В.Гончар, 2007 .- ел. доступ : selPovt - 2007 pdf

13. Горак В.С. Григор'євський повстанський рух у контексті громадянської війни на Півдні України в 1918-1919 рр. – Київ : Стилос, 2013. - 452 С.

14. Козельський В. Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстанство) / В.Козельський. – Харків : Держвидав України, 1927. – 148 С.

15. Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне /В.А.Антонов- Овсеенко. – Москва-Ленинград : Госвоениздат, 1933.– т.4. – 315 С.

16. Антонов-Овсєєнко В. В боротьбі за Радянську Україну /В.Антонов-Овсєєнко // Літопис революції. – 1931. - № 3.- С.С. 78-107

17. Аверін В. До боротьби проти григор'євщини і денікінщини за Дніпропетровське / В.Аверін //Літопис Революції. – 1931. - № 3 . - С.С. 115-129

18. Антонов- Овсеенко В.А. Командующий Украинским Фронтом в Гуляйполе // В.А.Антонов-Овсеенко //Нестор Иванович Махно. Воспоминания, документы и материалы. – Київ : РИФ «Дзвін», 1991. – С.С. 50-59

19. Семанов А. Махновщина и ее крах / А.Семанов // Вопросы истории. – 1966. - № 9. - С.С. 37-60

20. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы гражданской войны /М. Кубанин. – Ленинград : Прибой, 1927. – 228 С.

21. Белаш В.Ф., Белаш А.А. Дороги Нестора Махно / В.Ф.Белаш, А.А. Белаш. – Киев : Проза . 1993. – 592 С.

22. ЦДАВО. – Ф. 1738. – оп.1. – спр. 45.- Арк 76

23. ЦДАВО . – Ф.1738. – Оп. 1. – С. 104. – Арк. 38

24. Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921 рр.) / В.Ф. Верстюк. – Київ :Наукова думка, 1991. - 338 С.

25. Ірчан М. Махно і махновці. Враження очевидця / М.Ірчан // Львів, Календар Червоної Калини на 1936 Рік. - 1935. – С.С. 115-122

26. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції /І. Мазепа.- Прага : Пробоєм, 1942. – Т.3. – 223 С.

27. Чубенко А.Убийство атамана Григорьева /А.Чубенко/ /Нестор и материалы. - Київ : РИФ « Дзвін», 1991.– С.С.63-67.

28. Гнойовий І. Чи «батько» Махно український національний герой ? / І. Гнойовий // Тризуб. – 1966. - № 8. – С. 9 -14

29. Известия Херсонского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – 5 августа

References:

1. Suprunenko N.I.(1966) Essays of history of the Civil War and Military Intervention in Ukraine (1918-1920). Moscow : Nauka

2. Denikin A.I. (2003) Essays of the Russian Turmoil. Moscow Airis-press.- book 3.- vol. 4-5
3. Palij M. (1976) The Anarchism of Nestor Makhno. (1918-1921). An aspect of the Civil War in Ukraine. Seattle and London : University of Washington Press
4. Arshinov P.(1995). The history of the Makhno movement (1918-1921). Zaporozh'ye : Dikoye Pole
5. Makhno N.I. (1999) The Makhno movement and antisemitism. / Nestor I Halyna. Kyiv-Hulyaj-Pole The Publishing House of journal Yarmarok
6. Horak V. (1999) The insurgents of otaman Hrihoriyev. Fastiv : Polifast
7. Savchenko V. (2010). The adventuristses of the Civil War. Kharkiv : Folio
8. Savchenko V.A.(2005). Makhno. Kharkiv : Folio
9. Mishina A.V. (2007) N.A. Hrigoriyev as the ataman of insurgents of the Kherson province. Retrieved from : nivestnik / ru/ 2007 – 1/ 014 shtmal
10. Anulov F. (1924)The Allied landing force in Ukraine. Letopis' Revolutsii (The Chronicle of the Revolution), 4, 5-75
11. Krut' V.T. (1932) To the history of the struggle against the Hrigoriyev movement in Ukraine. Letopis' Revolutsii (The Chronicle of the Revolution), 5-6, 119-147
12. Honchar M. V. (2007). The peasant insurgent movement in the South of Ukraine (1918-1921). Retrieved from selPovt - 2007 pdf
13. Horak V.S. (20013) The Hrygoriyev insurgent movement in the context of the Civil War in the South Ukraine in 1918-1919. Kyiv Stylos
14. Kozel'sky V. (1927) The way of treachery and adventures (Petluira insurgent movement). Kharkiv: Derzhvydav
15. Antonov-Ovseenko V.A. (1933).Notes about the Civil War. Moscow, Leningrad : Gosvoenizdat (The State Military Publishing House)
16. Antonov-Ovseenko V.A. (1931). In the struggle for Soviet Ukraine. Letopis'Revoluitsii (The Chronicle of the Revolution), 3, 78-107
17. Averin V. (1931).To the struggle against the Hrygor'yev and Denikin movements for Dnipropetrovs're. Litopys Revoluitsii (The Chronicle of the Revolution), 3, 115-129
18. Antonov-Ovseenko V. (1991) The stay of Commander in - chief of the Ukrainian Front in Hulyai-Pole //Nestor Ivanovich Makhno. Memories, documents and Materials. Kiev RIF Dzvin, 50-59
19. Semanov A. (1966) The Makhno movement and its collapse. Voprosy istorii (Questions of History), 9, 37-60
20. Kubanin V. (1927) The Makhno movement. A peasant insurgent movement in the Steppe Ukraine in the years of the Civil War 1918 – 1921. Leningrad : Priboi
21. Belash V.F., Belash A.A. (1993) The ways of Nestor Makhno. Kiev : Proza
22. TsDAVO (The Central State Archive of the highest organs of state power and management of Ukraine), fund 1738, reg. 45, case 45, sheet 76
23. TsDAVO (The Central State Archive of the highest organs of state power and management of Ukraine), fund 1738, reg.1, case 104, sheet 38
24. Verstuik V.F. (1991) The Makhno movement. A peasant insurgent movement in Ukraine (1918-1921). Kyiv : Naukova dumka
25. Irchan M. 9 (1935) Makhno and Makhno's men. Impressions of an eyewitness. Chalendar Chervonoi Kalyny (The Calendar of the Red Snowball Tree) for 1936.- 1935, 115-122
26. Mazepa I. (1942) Ukraine in the flames and storm of the Revolution . Prague Proboyem, v.3
27. Chubenko A.(1991) Ataman Hrigoriyev's murder //Nestor Ivanovich Makhno. Memories, documents and materials. Kiev : RIF Dzvin, 63-67.
28. Hnoiovyi I. (1966) Is Father Makhno a Ukrainian national hero ?. Tryzub, 8, 9-14.
29. Izvestiya Khersonskogo Soveta rabochich, krestyanskich i krasnoarmeiskich deputatov (The news of the Kherson Council of workers', Red Army men's and peasants' deputies (1919)), August, 5.

V. Horak

THE HRIGORIYEV AND MAKHNO INSURGENT MOVEMENTS: HISTORY AND HISTORIOGRAPHY OF THE RELATIONS

Recently Ukrainian historical science has made a significant step forward in researching a certain number of questions connected with the Ukrainian insurgent movement of 1918-1921.However, they still have many poorly studied aspects , including the social base of the peasant movements, reasons that made them change their political orientations, relationship between insurgents headed be different atamans. It is these and some other so-called blank points of history that promoted our choosing the topic of relations between Makhno's and Hrigoriyev's rebels.

This topic used to become a subject of consideration and research on the part of Soviet, White Guard, Makhno, Western, modern Russian and modern Ukrainian historians. As a result of their studies there appeared three different concepts according to which a) the relations between Makhno's and Hrigoryev's men were for some exceptions good and that of allies b) those were relations of not friends but constant adversaries and enemies c) these relations were different (both friendly and hostile) in different periods of the Civil War.

Along with the concrete merits of their studies their concrete drawbacks should be also revealed. These are above all political tendentiousness (this is applied to the first and second concepts) and clear-cut fragmentism. Proceeding from this situation the purpose of our article consists of two different aspects: a) to consistently consider and analyse the course of relations between Makhno's and Hrygoriyev's men; b) to reveal concrete factors that determined the contents of their relationship at different times; c) to provide a periodization of these relations from their beginning to the end; d) to access the abovementioned concepts by the degree of their proximity to the truth of history.

The relations between the rebels of the two military chiefs passed several different stages. From the summer of 1918 till the mid-December of 1918 the insurgents of the atamans were allies in the struggle against the Hetman state and Austro-German occupation. From the end of December, 1918 till the end of January, 1919 they acted as enemies (Hrigoriyev's troops were fighting on the side of the Directory while Makhno's men were struggling against this government. From 29 January, 29 1919 to the mid-March, 1919 they were allies again, fighting against various counterrevolutionary anti-bolshevik forces (Petluira's army, Entente's armed forces and Denikin's white troops). In the second half of March, 1919 by unknown reasons Makhno's men revolted against Hrigoriyev during the struggle for Odessa. Later, at the second half of April, 1919 to the beginning of May, 1919 the two atamans were on the way to becoming allies in the struggle against Bolsheviks. But later when Hrigoriyev's men rebelled against the Communists Makhno participated in suppressing this movement (it was caused by ataman's anti-Jewish actions Makhno considered a kind of counterrevolution and the real possibility of the White army to restore the pre-revolutionary orders in Ukraine). However, from the mid-June till the July, 26, 1919 the both military leaders became allies again, they united their forces in the struggle against Communists. But on July, 27 1919 Makhno's men assassinated Hrygoriyev which resulted from the two political movements having become too different by that time.

The conclusions the author arrived at are as follows:

1) the relations between Makhno's and Hrigoriyev's insurgents cannot be interpreted in a one-meaning way, they were both that of allies and enemies;

2) the contents of these relations was above all determined by the attitude of both atamans to different socio-political phenomena of that time – the Hetman State, The Directory, the Hrigoriyev's uprising against Communists and so on. If the attitude coincided they were allies, if not – they

were adversaries;

3) by the end of June 1919 Makhno's and Hrygoriyev's movements had become predominantly different , and the ataman's assassination a month later came as a result of accumulated contradictions between them.

4) of the three historical concepts characterized earlier it is the third one that corresponds to the truth of history;

In our opinion, the contents of this article permits it to pretend for a certain originality which found its expression in that its author:

1) made a consistent consideration and analysis of the above-mentioned relations from beginning to end;

2) arrived at a clear-cut conclusion about these relations being different;

3) thoroughly revealed (in most cases) the concrete reasons which made the rebels of the two military chiefs both allies and enemies;

4) defined Makhno's and Hrygoriyev's movements in the summer of 1919 as politically different;

5) provided (for the first time in Ukrainian historiography) a complete periodization of this relationship;

6) assessed the available concepts and interpretations of the relations between the two insurgent movements.

Key words: *civil war, insurgent movements, peasant war.*

УДК (477) «18/19»: 388.43(092)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-74-85

В.В. Гоцуляк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ДОСЛІДНИКІВ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті, на підставі аналізу сучасної літератури, зартикульовано увагу на сучасному стані вивчення українськими вченими спадщини дослідників аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. Окреслено певний доробок з цього питання провідних академічних та молодих учених, які підготували окремі узагальнювальні видання, монографії, і статті. Зроблені узагальнення, висновки, що стосуються загальної тенденції вивчення цього питання, та окреслені перспективи його подальшого дослідження.

Ключові слова*: аграрна історія України, дослідники аграрної історії, селянознавча проблематика, українське селянство, аграрна реформа, аграрна політика, земельні відносини, земельна власність, дореволюційна історіографія, радянська історіографія, сучасна історіографія.*

Постановка проблеми. Вивчення аграрної історії України має давню традицію, яку заклали дореволюційні дослідники. За специфічних умов однополюсної радянської монометодології протягом 1920-х – середини 1980-х років здійснювали свої дослідження історики в України. Демонстрували тяглість із здобутками попередників, розвивали їх спадок і примножували знання з аграрної історії України в умовах зарубіжжя діаспорні вчені. В умовах відродження назалежності України представники сучасної історичної науки надали селянознавчій проблематиці пріоритетне місце, зокрема, національній аграрній історії. З огляду на це, варто дізнатися про те, яку увагу приділяють сучасні українські дослідники змісту, сутності, спрямованості наукової спадщини дослідників аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. Також доцільно визначити фактори, які стимулююватимуть подальше поглиблене вивчення цієї теми в сучасному історіографічному та джерелознавчому вимірі.

Актуальність теми зумовлено багатьма факторами і насамперед потребою взаємозв'язку історії і сучасності в контексті переосмислення досвіду минулого аграрного реформування. До того ж, історія та історіографія дослідження аграрного питання у період національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) вказує на доконаний факт, що земельна проблема перебувала у центрі уваги не лише тогочасних українських національних урядів, але й пізніше – радянських, діаспорних та, особливо, сучасних вчених в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення спадщини істориків, правників, етнографів та представників інших галузей науки, які вивчали аграрну історії України другої половини XIX – початку XX ст. певною мірою безпосередньо чи опосередковано, відображено у вітчизняній історіографії в працях таких істориків, як В. Верстюк, В. Солдатенко, В. Смолій, О. Реєнт, С. Кульчицький, М.Литвин, С. Корновенко, О.Житков та інших. Існує низка статей, присвячених дослідженню спадщини окремих істориків. Підготовлені також кандидатські дисертації В. Бондарем [1] і Ю. Ярченко [2], окремі статті історіографічного змісту, які також привертають до себе увагу в контексті поповення академічної бази знань з історії селянознавства та аграрної історії України.

Мета – охарактеризувати сучасний стан вивчення українськими вченими наукової спадщини дослідників, які звертались до осягнення аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Умови російської дійсності другої половини XIX ст. стимулювали гарячі дискусії в урядових колах щодо змін у внутрішній політики царського уряду. До цього процесу також долучилися вчені. Вони уявляли, що в кінці XVIII – першій половини XIX ст. однією із болючих і гострих проблем соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності Російської імперії є селянське питання.

Ставлення царизму до нього визначалося насамперед прагненням не руйнувати підвалини існуючого ладу, основу якого складало кріпосне право та поміщицьке землеволодіння. Робилося все, щоб у різний спосіб пристосуватися до паростків нових капіталістичних відносин, особливо в господарюванні, уникнути кризових ситуацій, які постійно супроводжували суспільне життя. Утім модифікації всередині системи не могли призвести до рішучих змін та вирішити селянське питання, яке гостро стояло на українських землях, підвладних Росії. Усі наступні урядові кроки українське село сприймало з очікуванням. Поступово, віддаляючись від патріархального укладу життя, українське селянство поповнювалося енергійними, а головне молодими силами, які прагнули землі. Зі сподіваннями на розв'язання земельної проблеми та зміною свого соціального становища українські селянські маси, які складали майже 90% населення, увійшли у другу

половину XIX століття, ознаменоване скасуванням 1861 р. кріпосного права та проведенням аграрної реформи.

У сучасній історичній літературі констатується, що соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. було істотно змінене селянською реформою 1861 року і наступними законодавчими актами із селянського питання [3, 378]. Відбулася зміна соціального статусу селянина, особиста свобода давала можливість, навіть через важку працю та поневіряння, знайти більш гідне місце в суспільстві. Було отримано можливість обирати органи місцевого самоуправління, представників для виборів членів повітових землевпорядних комісій від волосних сходів, а з утворенням Державної Думи – обрання виборних для участі в з'їзді уповноважених від селян. Утім зникнення патрональних відносин, на перших порах, негативно позначилося на селянах. Останні, котрі отримали незначні наділи, не могли забезпечити себе припасами на випадок неврожаю чи стихійного лиха і розорялись остаточно. Змінилася і селянська громада, її роль в житті селянського населення була неоднаковою. Часом багато селян ставали власниками своєї землі й втрачали міцний зв'язок із громадою. Незважаючи на проведення Столипінської аграрної реформи, наступний розвиток подій значною мірою визначався тим, що аграрні відносини залишилися і далі невпорядкованими. Учені також відзначають, що нерозв'заність земельного питання дали можливість лідерам радикальних суспільних течій (В. Леніну, В. Чернову та інших) як завгодно маніпулювати свідомістю селян [4, 407]. Що з цього вийшло відомо: голод 1920-1921 рр,, Голодомор 1932-1933 рр. суцільна колективізація, знищення селянського індивідуального землекористувача, здатного свою працею нагодувати країну…

Залишені спроби розкодування цієї теми та сучасні публікації засвідчують однозначний висновок, що історія українського селянства – одна з найбільш актуалізованих проблем в традиційному та сучасному історіописанні. Для першого – дорадянського періоду, який заклав підвалини історії селянства, характерна посилена увага з боку переважно істориків, економістів, правознавців, етнографії до її окремих сторінок, пов'язаних із осягненням сутності аграрних реформ, досвіду ведення землеробства, та інших галузей селянського господарства, у тому числі, агрономії, селянського виробництва. Також зверталася увага на окремі соціальний аспекти.

Екскурсійно стисло сповістимо, що носії ліберальних (А. Корнілов, О. Кауфман, А. Казеветтер, П. Лященко, П. Мілюков, В. Світловський та інші), консервативних (С. Платонов, О. Єлишев, К. Леонтьев, О. Паршин, Х. Петров та інші), народницьких (П. Маслов, М. Огановський, О. Пешехонов, М. Покровський, В. Семевський та інші), марксистських та ліворадикальних світоглядних настанов (одним із яскравих його представників був В. Ленін, погляди якого, не лише вплинули на формування радянської історіографії, а й стали каноном в 1930-ті рр.) залишили по себе спадок, який в нових умовах вартий спостереження та грунтовного аналізу. Нагадаймо також, що окремі діячі Вільного економічного товариства і Російського географічного товариства, земств, вчені агрономи, краєзнавці і практики сільського господарства залишили по собі певний масив робіт. З часом і, особливо на межі XIX і XX ст., історія селянства, дослідження аграрних реформ набули політизованого характеру, не лише в контексті осягнення закономірностей аграрної еволюції, а й у зв'язку з пошуком можливих варіантів аграрного розвитку держави, зважаючи на європейський і американський досвід. Межа століть зумовила й перехід від нагромадження масиву матеріалу до його осягнення. У цьому сенсі цілком вірним є твердження В.Бондаря про те, що вже як певний вияв аналітики і підведення підсумків пореформеного розвитку Російської імперій в селянознавчому аспекті (селянські реформи, розвиток селянського господарства, соціально-економічне становище та ін.) сприймаються праці С. Аваліані, В. Бочкарьова, М. Власенка, Г. Джанішієва, І. Іванюкова, П. Кованька, А. Корнілова, В. Косінського, А. Леонтьєва, П. Маслова, С. Мельгунова, А. Пошехонова [1, 29].

Сприятлива атмосфера для збору, систематизації й аналізу фактологічного матеріалу в українських губерніях із історії звільнення селян від кріпосницької залежності склалася у середовищі діячів Історичного товариства Нестора-літописця. Наслідком цього стала поява робіт Г. Афанасьева, М. Василенка, М. Довнар-Запольського О. Жиліна та інших, у яких звернено увагу на передумови законодавчих змін, механізм упровадження певних принципів реформи, специфіку місцевих особливостей її впровадження, заходи органів влади та діяльність її діячів. Носіїв народницьких поглядів природно цікавили історія сільської громади і поземельної селянської общини. Вони у своїх працях (К. Головін, В. Воронцов, К. Кочоровський, А. Лосицький, В. Пругавін, А. Ріттіх, В. Трирогов та інші), захищаючи громади, не вбачали їх причиною низького виробничого стану селянського господарства. Учені наголошували, що вони достатньо багатофункціональні й багатогранні та мають певні резерви для життєдіяльності. Такі погляди, як зазначає сучасний дослідник, викликали протест у тих вчених і, зокрема І. Вернадського, дослідника Д. Струкова, навіть державного діяча М. Бунге, які не бачили перспектив збереження сільської общини [1, 30]. У притаманному для тих часів методологічному спрямуванні створювали свої праці В. Бажаєв, В. Васильчиков, В. Світловський, Ф. Тернер, Л. Ходський. У них йшлося про особливості селянського землекористування та землеволодіння. Такі українські дослідники, як О. Анциферов, М. Туган-Барановський, Ф. Щербина, звернувшись до проблеми кооперації, у своїх пошуках були підтримані кооператорами-практиками М. Баллiним, В. Доманицьким, М. Левитським, П. Пожарським [1, 31].

Значу цінність, як новий вияв уявлень про українське селянство, мали праці С. Бородаєвського П. Височанського, О. Мицюка, А. Челінцева. Особливо важливим став доробок О. Чаянова, світлий розум якого створив концепцію некапіталістичного шляху розвитку селянства та теорію трудового селянського господарства, з органічним поєднанням усіх засобів виробництва, на основі процесу кооперації, де самостійним селянським дворам належала ключова роль.

Не відставали від потреб часу і маститі вчені. Наприклад, такий авторитет, як М. Туган-Барановський, конкуруючи з політичними

опонентами – марксистами створив теорію трудового селянського господарства, а С. Булгаков, вірячи у технічний прогрес, захищав дрібне селянське виробництво, О. Чупров обстоював ідею агрокультурної реформи з пропагандою в середовищі селянства кращих зразів господарювання, що дало можливість відійти від екстенсивного способу землеробства і механічного розширення наділів [1, 32]. Також відомо, що М. Костомаров, П. Куліш, В. Белозерський В. Антонович українському селянству відводили чильне місце у своїй спадщині, а М. Драгоманов, С. Подолинський по-своєму трактували питання вирішення селянського господарювання.

Окрема варто сказати про М. Грушевського. Якщо взяти за аксіому той факт, що 90% тодішнього населення України складали селяни, то наукову спадщину М. Грушевського, зокрема його монументальний твір «Історія України-Руси» адресовано не лише вищим прошакам, науковцям, але й широким народним масам. Посутнісно історія державних органів перебувала серед ключових тем видатного вченого, особливо в останніх томах. Дослідник не абсолютизував народницьких постулатів, його державницький інстинкт історично «приватизував» етнічний ареал (ментальну карту) українського простору. Рецензенти його найбільшого нарративу наголошували на державницьких і навіть імперських прагнення вченого за його намагання віддатим східноєвропейський простір «від Сяну до Дону» в беззастережне володіння українців [5, 105]. На сьогоднішній день селянознавчі погляди видатного вченого найбільше досліджені.

Важливим інтегруючим чинником, що сприяв вивченню порушеного питання, є намагання тогочасних етнографів-народознавці (Ф. Вовк, Д. Зеленін, П. Іванов, О. Кістяківський, М. Маркевич, М. Милорадович, О. Пипин, М. Сумцов, особливо П. Чубинський) стати знавцями у дослідженні селянського життя і побуту. Вони, як і члени комітетів, відділів наукових товариств, урядових комісій, етнографічно-статистичної експедиції Російського географічного товариства, ретельно вивчали і систематизували матеріали з повсякденного життя українського населення та документальні дані, які стосувалися соціальної історії селянства. Не міг не зацікавитися зазначеною проблематикою й О.Русов, який став творцем власної програми вивчення соціально-економічних відносин, українських губерніях Росії, базованої на статистичних дослідженнях на Черніговщині,

Не можна обійти свою увагою й аспект, пов'язаний із висвітленням «вузлових проблем» сільськогосподарської науки в товариствах учених-аграріїв зазначеного періоду. Адже саме вони сприяли державним органам в раціоналізації аграрного сектору економіки. Вони забов'язані своєю появою і подальшою діяльністю ініціативі та матеріальній підтримці громадських організацій та приватними особам: сільськогосподарським товариствам і місцевим земствам. Як з'ясувала у своїй монографії І. Демуз, спроби вивчення та періодизації становлення дослідної справи належали професійним агрономам і економістам та землевласникам-практикам (А. Зайкевич, Ф. Яновчик, В. Ротмистров, В. Фурдуєв, К. Вербецький, В. Кречун, С. Анцибр, М. Семенов, С. Кульжинський, Б. Овсянников, С. Скандраков, В. Морачевський, Т. Осадчий, Ф. Дюбанський та інші). Як повідомляє автор, ґрунтована розвідка проЛохвицьке товариство сільських господарів Полтавської губернії за перші 25 років його існування (1886-1911 рр.) створена на основі річних звітів та інших матеріалів спеціальною комісією, до складу якої входили М. Фон-Клекль, О. Туган-Барановський, А. Готшальк, М. Ходолей, Г. Жуков, В. Русинов, В. Мойсеєнко, М. Ренський та В. Івченко. У написанні окремих статей до цих нарисів брали участь, окрім вищеназваних осіб, інші члени товариства – В. Щербачов, Я. Артюхов. І. Шишов, М. Бєлявський, С. Чиж, П. Колесник, Ф. Нестеровський. Л. Волинський, Г. Кондратьєв [6, 425-426]. І. Демуз проаналізувала й зміст інших видань (довідкові дореволюційні, у тому числі, галузеві, словник С.Богданова «Полная энциклопедия русского сельського хозяйства», розвідка І. Котельникова про класифікацію сільськогосподарських товариств, інформацію про них в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона. Вчена навела інформацію про статті, в яких висвітлено діяльність окремих, більш відомих товариств і учених аграріїв тощо. У них також ґрунтовно простежено створення таких об'єднань в Україні, їх діяльність як суто кооперативних організацій, які висвітлювалася у роботах відомого знавця тогочасної кооперації О.Меркулова (Глібова) та інших [6, 427-248]. З сучасних позицій цей спадок варто детально дослідити. Саме в такому контексті О. Силка розкрила віхи становлення та діяльність громадських об'єднань українського села Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст, подавши також ґрунтовний огляд стану розробки цієї теми російськими й українськими вченими [7, 18-54].

На фоні осягнення дослідниками аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. свій художній талант у зображенні селянського життя у цей період виявили також українські письменники П. Мирний, М. Коцюбинський. В. Стефаник, І. Капренко-Карий, Б. Гринченко, С. Васильченко та інші.

Утім із приходом до влади більшовиків, зважаючи на віру в постулати «класової боротьби» серед інших стали «затребувані» такі дослідники, як В. Дубровський, А. Закцер, В. Качинський, Н. Мірз-Авак'янц, А. Флоринський», які вивчали лише селянські рухи. Влада від початку не намагалася дати вченим (О. Оглоблин, О. Погребинський, М. Слабченко, О. Стапанишана, М. Яворський та інші) широкий простір для дослідження аграрної історії взагалі. Вона зробила все, щоб обірвалися зв'язки зі спадщиною дореволюційної історичної науки й пореволюційними традиціями. Винятком є творчі зусилля М. Грушевського, який не поривав із традиціями в науці, теж саме пропонував учням своєї школи (С. Глушко, П. Діхтяр, В. Єфимовський, В. Камінський, О. Стапанішина, С. Шамрай): досліджувати передусім економічний стан селянства, його змагання за покращення умов свого життя та законних прав.

Вже у післявоєнний період – протягом 50 – 70-х рр. XX ст. визначилася група істориків в Україні (А. Анфімов, С. Дубровський, М. Лещенко, Б. Литвак, Ф. Лось П. Першина, Д. Пойда та інші), які пов'язали своє наукове життя з дослідженням історії селянських

рухів, а такий учений, як П.Теличук долучився до вивчення історії дореволюційного селянського землеволодіння, земельної власності, орендних відносин на селі. Дотримуючись контексту російської й української складової, І. Гуржій опублікував роботу: «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.». Незважаючи на марксистські стереотипи мислення, пануючі у просторі радянської історичної науки, тенденція зацікавлення цією проблематикою, крізь призму реконструкції окремих аспектів соціально-економічного становища пореформеного села, присутня в колективних виданнях «Історія селяства Української РСР», «Історія міст і сіл України», «Історія народного господарства Української РСР». Для істориків-аграрників кінець 80-х –90-ті роки XX ст. стають перехідними у науковому стилі мислення, коли стереотипи радянської історіографії поступаються новому розумінню історичного процесу з позиції перспектив української державності.

Подальший перебіг історіографії в Україні з цього питання можна простежити в багатьох сучасних публікаціях і змістовних працях, наприклад, у названому вище дослідженні В. Бондаря [1, 41-43]. Цей учений одним із перших стисло оцінив внесок сучасних дослідників у вивчення актуалізованої нами теми [1,16], а також детально проаналізував питання аграрного устрою селянства другої половини XIX – початку XX ст. та соціальну історію селянства у сучасній українській історіографії [1, 44-164]. Можна погодитися також з його висновком про те, що сучасна українська історіографія пореформеного селянства характеризується такими склниками: 1) кінець 1980-х – початок 1990-х рр., коли селянознавча проблематика перебувала в затінку на фоні досліджень національно-державної та політичної історії України; 2) середина й друга половина 1990-х рр. – активізація досліджень із історії селянства; започаткування традиції проведення симпозіумів, конференцій, семінарів із проблем аграрної історії; визначення нових тематичних напрямів творчого пошуку і збільшення наукової продукції; 3) 2000-і роки – інституціоналізація селянознавчої історіографії: створення та діяльність Наукового товариства істориків-аграрників і Науково-дослідного інституту селянства… наукового співтовариства істориків-аграрників Дніпропетровська (Дніпро) [1, 166]. У межах запропонованої періодизації природно вписуються дослідження з зазначеної нами теми**.** Зауважимо, лише в цілому, що селянознавча проблематика рано чи пізно мала посісти своє почесне місце в сучасному українському історіописанні.

Так і відбулося. Методологічна переорієнтація, осягнення спадку попередників, критичне ставлення до спадку радянської історіографії, залучення значного масиву архівних джерел, документального матеріалу показало, що погляди на більшість проблем української історії та історії українського селянства змінилися, поглибилися і набули нового інтерпретаційного сенсу. Окрім зрілих дослідників, процес формування вже нового світогляду й методологічних засад, підходів до наукового осягнення історії українського селянства охопив вже нове покоління істориків. Він складається з цілої гами взаємовпливів зарубіжного і українського наукового соціокультурного середовища та сприятливої різноманітної інтелектуальної атмосфери. Окрім того сучасним дослідникам дісталася низка комплексних проблем, які потребували пошуку достовірної, а не замочуваної, як це було в радянська часи, історичної, статистичної, соціальної та економічної інформації регіонального та вузько локального виміру та певна ускладненість її пошуку. Ці складнощі вдалося перебороти, про що свідчить оприлюднений за роки незалежності значний масив фактичних даних, архівних і документальних матеріалів, друкованих нарисових студій, праць синтетичного й концептуального ґатунку, брошур та чисельних статей.

Тон у висвітленні аграрної історії зазначеного періоду задає Інститут історії України і відділ історії України XIX– початку XX ст. керівництвом д. і. н, проф., члена-кор. НАНУ О.Реєнта, який підготував низку монографій, 8-й розділ першого тому двохтомника «Історія українського селянства» в якому змальовано панораму українського пореформеного села [1, 357-470], досліджено українське, західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст., його стан під час світова війна 1914-1918 рр. і українське село та селянські імперативи української революції [3, 471-629].

Інститут історії України НАН України підтримав ініціативу і як співзасновник тісно співпрацює зі створеним Науково-дослідним інститутом селянства (Черкаси) та редакційним складом видання №Український селянин№. Постійно проводяться симпозіуми, зокрема другий і шостий безпосередньо присвячені селянській реформі 1861 р та Столипінській земельній реформі.

Наукові інтереси сучасних селянознавців обертаються також навколо нашої проблематики в контексті вивчення переважно українського пореформеного села та чітко визначених пріоритетних напрямах дослідження таких складників, як підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р.; селянське землекористування у пореформений період; соціальне життя села в Україні, селянське господарювання тощо. Зазначене вище стимулювало появу біоісторичних та історіографічних досліджень. Для того, щоб скласти ширше уявлення про їх стан нижче наведемо окремі приклади. Так, якщо брати в хронологічній послідовності, безпосередньо або опосередковано, вже з перших чисел журналу «Український селянин», про свідчить біобіліографічний покажчик журналу за 2000-2012 рр. [8] і до останнього його випуску 2017 р., чітко визначилися тенденції осягнення наукової спадщини дослідників аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. Цією проблематикою зацікавилися наступні: В. Верховський [9].; В. Мельниченко [10], О. Рахно [11], В. Крот [12], В. Вінтонів [13], С. Водотика [14], С. Світленко [15], Є. Костик [16], Н. Темірова [17], П. Тригуб [18], М. Запара [19], В. Мойсієнко [20], М. Аліман [21], О. Каляструк [22], Г. Капустян [23], Н. Токар [24], С. Ганницький [25], В. Коваленко [26], В. Сокирська [27], І. Василик [28], В. Масненко [29], В. Гоцуляк [30], А. Морозов [31], В. Орлик [32], О. Глушан [33], Ю. Пасічна [34], І. Фареній [35], В. Швець [36], Н. Ковальова [37] та інших.

З пануючих сьогодні методологічних засад сучасні вчені у цих статтях, використовуючи фактологічні дані, цілком свідомо ретранслюють, реконструюють фрагменти життєвих наративів

дослідників аграрної історії України вказаного періоду, вписуючи їх в контекст сучасного українського селянознавства.

Ще однією суттєвою ознакою сучасного стану дослідження піднятого питання є те, що Інститут історії України НАН України, як академічна установа співпрацює з Центром дослідження історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, історичним факультетом Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, де систематично проводяться наукові читання з питань аграрної історії України та Росії, присвячені пам'яті д.і.н., професора Д. Пойди. Починаючи з 1993 р. таких наукових читань вже проведено 11 з виданням окремих збірок історичних праць.

Зазначимо, що В. Бондар у своїй дисертації стисло проаналізував внесок сучасних вчених М. Ковальського [38], В. Іваненка [39], Т. Липовської [40], С. Світленка [41] у дослідження спадщини Д. Пойди [1, 54-55]. Їх напрацювання заслуговують предметнішого розгляду. Вплив цього видатного вченого позначився також на зацікавленості дніпровських вчених (А. Болебрух, В. Савчук, Г. Швидько, В. Мирончук, Т. Бугар, В. Воронов, А. Голуб, Т. Осипенко, Р. Распопов, К. Шихов, О. Шляхов та інші) різними аспектами дореволюційної історії селянства України та Росії.

На сторінках наукових видань а також вісників історичних факультетів, інститутів історичного профілю Київського, Львівського, Харківського, Запорізького, Кам'янець-Подільського, Черкаського, Чернігівського та інших. університетів систематично друкуються статті вчених, присвячені дореволюційним, радянським, діаспорним дослідникам аграрної історії, історії селянської реформи 1861 р., її реалізації в окремих губерніях, еволюції землеволодіння і землекористування та земельних відносин в другій половині XIX початку XX ст. Сучасний стан вивчення проблеми також засвідчив, що набуває поширення дослідження не лише спадщини дослідників, але й діяльності великих землевласників, меценатів, громадських і, особливо, суспільно-політичних діячів другої половини XIX – початку XX століть. Це засвідчує широка палітра надрукованих статей [42]. На розвиток біоісторіографічних досліджень дедалі більше звертають увагу сучасні дослідники, зокрема, В. Бондар [43]. Він розглянув напрацювання сучасних науковців і проаналізував зміст дисертаційних праць В. Бартківа, С. Набоки, А. Шевчука, в яких йшлося про місцевий державний апарат, роботу інституту мирових посередників, сутність селянської реформи 1861 р. і її вплив на аграрні відносини у губерніях тощо. Він також звернувся до аналізу досліджень Т. Ткаченка та А. Тимошенка присвячених громадський, благодійній та державній діяльності Г. Галагана.

Отже, у новітній історіографії набули популярності біографічні дослідження та вивчення творчої спадщини вчених-аграріїв: від широкого панорамного огляду життя, наукової роботи до аналізу особистого творчого доробку. Здійснений аналіз показує зростаючі темпи зацікавленості цією проблематикою, динаміку розширення кола дослідників, спадщина, яких вивчається у різних контекстах. Одночасно, автори історіографічних праць, характеризуючи здобутки дореволюційних вчених, звертають увагу на стан дореволюційної й радянської історіографії цієї проблеми. Найбільше наукових звернень спостерігається до оцінки ролі селянства М. Костомаровим, П. Кулішем, В. Антоновичам, М. Драгомановим, М. Грушевським, І. Франком, Д. Дорошенком, В. Липинським, О. Оглоблиним та іншими українськими вченими.

Утім існує потреба ретельно дослідити низку можливих ідентифікацій, без яких збіднюється формування цілісного образу історика-аграрника минулих століть й теперішнього часу в контексті суспільних, економічних і політичних процесів. Варто проаналізувати зміст монографій, колективних видань, брошур, підручників авторами, яких є Д. Бодуа, Я. Бойко, С. Борисевич В. Вергунов, В. Верига, М. Гримич, Б. Лановик, П. Захарченко, О. Каденюк, О. Крижановська Т. Ланзанська, В. Лазуренко, В. Марочко, О. Мороз, В. Нечитайло, В. Ніколаєнко, П. Панченко, Н. Паршина В. Пашук, Є. Петренко, В. Половець Ю. Присяжнюк, В. Сажко, О. Скиба, С. Сусоров, Н. Темірова, В. Петлицький, Ф. Турченко, В. Вергунов, В. Хижняк, В. Кірпаль, В. Кучер, А. Коцур, І. Фареній, О. Федьков, В. Фещенко, Р. Чмелик, В. Шандра, В. Шевченко, Н. Щербак, М. Якименко, М. Яременко та інші.

У такий спосіб бажано також здійснити аналіз низки захищених дисертаційних праць, авторами яких є А. Авременко, М. Антоненко, В. Бартків, В. Бойко, В. Бондар, І. Бутенко, В. Власенко, Ю. Вовк, О. Герасименко, В. Горбаньов, Л. Горенко, М. Гримич, І. Десятников, В. Кириченко, Н. Коваленко, Ю. Кравець, О. Красніков, В. Кулік, Ю. Мегас-Демидас, М. Маслов, А. Михайлюк, С. Набока, Ю. Нікітін, О. Обметко, П. Олешко, Н. Пашина, Ю. Присяжнюк, І. Прокопенко, Д. Селіхов, О. Солошенко, О. Сидорович, С. Сусоров, А. Тимошенко, Т. Ткач, Г. Турченко, Г. Цибуденко, С. Шамара, Т. Шарвавара, А. Шевчук, В. Щербина, Я. Кименко, Ю. Ярчеко та інші.

Серед аспектів, які сприятимуть подальшому вивченню теми перспективним є аналіз змісту матеріалів «Гуржівських історичних читань», «Сарбеївських читань», де не лише розглянуті сторінки життя та наукова спадщина цих вчених, але й інших у відповідних рубриках.

Висновки. Отже, реагуючи на виклики сучасності, академічні вчені підготували серію змістовних монографії та фундаментальну «Історію українського селянства». Цією працею та зусиллями численної кагорти істориків-аграрників ствердилося українське «селянознавство», як напрям в історіографії, увібравши у себе комплекс уявлень, ідей, концепцій про історію селянства, його розвиток та еволюцію. Органічним складником цих досліджень стала українська аграрна біографістика присвячена аграрній історії другої половини XIX – початку XX століть.

Список використаної літератури та джерел:

1. Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / В.В. Бондар. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 263 с.

2. Ярченко Ю.В. Історія сільськогосподарської кооперації України. 1861-1920 рр. Історіографічні аспекти проблеми: історіографія: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.6 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Ю.Я. Ярченко. – Д., 1995. – 20 с.
3. Реєнт О. П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / О.П. Реєнт // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. – К. : Наукова думка. – Т. І. – С. 357-363.
4. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа. – Вказана праця. – С. 388-407.
5. Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник / В.П. Яремчук. – Острог: В-во Нац-ного ун-ту "Острозька академія", 2017. – 299 с.
6. Демуз І. Наукові товариства на теренах Україні XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія / І. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: Фоп Лукашевич О.М., 2014. – 681 с.
7. Силка О. Громадські об єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: становлення та діяльність (на матеріалах Лівобережжя) / О. Силка. – Черкаси : видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2015. – 574 с.
8. "Український селянин" 2000-2010 рр. Бібліографічний покажчик / уклад.: Л.І. Синявська, О.З. Силка та ін.. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – 280 с.
9. Верховський М.М. Особистості в реформі 1861 року / М.М. Верховський // Вказана пр. – 2001. – Вип. 2. – С. 69-73.
10. Мельниченко В.М. Аграрні відносини на Правобережній Україні напередодні відміни кріпосного права у працях І.О. Гуржія / В.М. Мельниченко // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 87-89.; Його ж Проблеми аграрної історії Черкащини в краєзнавчих дослідженнях 90-х років XIX ст. (історіографічний аспект) / В.М. Мельниченко // Вказана пр. – Вип. 5. – С. 163-166.
11. Рахно О.Я. Олександр Русов – дослідник українського пореформеного села / О. Я. Рахно // Вказана пр. – С. 26-32.
12. Крот В.О. Аграрне питання в публіцистиці М.С. Грушевського / В.О. Крот // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 32-34.
13. Вітнонів О.О. Професор Дмитро Леонідових Похилевич – засновник Львівської школи аграрної історії /О.О. Вінтонів // Вказана пр. – С. 37-40.
14. Водотика С.Г. Особливості менталітету вчених-істориків УРСР 20-х років XX ст. / С.Г. Водотика // Вказана пр. – С. 40-47.
15. Світленко С.І. Постать Мусія Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянина пореформенної доби / С.І. Світленко // Вказана пр. – 2002. – Вип. 5. – С. 40-44.
16. Костик Є.П. Микола Левитський – організатор артільного руху / Є.П. Косик // Вказана пр. – С. 48-51.
17. Темірова Н.Р. Слово про батька: про Р.Д. Ляха / Н.Р. Темірова // Вказана пр. – 2002. – Вип. 6. – С. 4.
18. Тригуб П.М. Роман Данилович Лях – людина, вчений, патріот / П.М. Тригуб // Вказана пр. – С. 5-7.
19. Запара М. І. М.Х. Бунге – почесний член Університету Св. Володимира / М.І. Запара // Вказана пр. – С. 7-10.
20. Мойсієнко В.М. "Український" період у суспільній діяльності та творчості М.І. Туган-Барановського (1901-1904 рр.) / В.М. Мойсієнко. – Вказана пр. – С. 10-11.; Його ж Життєвий шлях та громадсько-політична діяльність О.О. Русова / В.М. Мойсієнко // Вказана пр. – 2004. – Вип. 8. – С. 24-27.; Його ж Ліберальні ідеї в теоретичній спадщині і реформаторській діяльності М.Х. Бунге / В.М. Мойсієнко // Вказана пр. – 2005. – Вип. 9. – С. 32-36.
21. Аліман М.В. Основоположники селянської кооперації / М.В. Аліман // Вказана пр. – 2002. – Вип. 6. – С. 92-94.
22. Каляструк О.А. Селянська тема у творчості Казимира Малевича. / О.А. Каляструк // Вказана пр. – 2003. – Вип. 7. – С. 23-25.
23. Капустян Г.Т. "Слово про вчителя" : [про В.П.Данилова] / Г.Т. Капустян // Вказана пр. – 2004. – Вип. 8. – С. 8-9.
24. Токар Н. М. Кооперативна діяльність В.Доманицького / Н.М. Токар // Вказана праця. –С. 221-223.
25. Ганницький С.Г. Василь Федорович Симиренко "український Форд" кінця XIX – початку XX ст. / С.Г. Ганницький // Вказана пр. – 2005. – Вип. 9. – С. 36-37.
26. Коваленко В.О. С.Ю. Вітте й П.А. Столипін: два погляди на одну проблему / В.О.Коваленко // Вказана пр. – 2006. – Вип. 10. – С. 16-18.
27. Сокирська В.В. Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г.Ю. Храбана / В.В. Сокирська // Вказана пр. – С. 20-22.
28. Василик І.Б. Аграрні проекти Костя Левицького / І.Б. Василик. – Вказана пр. – С. 27-30.
29. Масненко В.В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / В.В. Масненко //. – Вказана пр. – С. 47-50.; Його ж Погляди В'ячеслава Липинського на аграрну реформу в Україні / В.В. Масненко // Вказана пр. – 2008. – Вип 11. – С. 22-26.;
30. Гоцуляк В.В. Аграрна історія в іменах на сторінках / В.В. Гоцуляк // Вказана пр. – 2006. – Вип. 10. – С. 87-90.; Його ж Михайло Грушевський і аграрна політика Центральної Ради у висвітленні сучасної української історіографії" / В.В. Гоцуляк // Вказана пр. – 2017. – Вип. 18. С. 55-66.
31. Морозов А.Г. Аграрна історія України і працях В.В. Гоцуляка / А.Г. Морозов // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 107-110.
32. Орлик В.М. Микола Бржевський – дослідник оподаткування селянства в Російській імперії / В.М. Орлик // Вказана пр. – 2010. – Вип. 12. – С. 67-69.
33. Глушан О.В. "Історія кооперації" С.В.Бородаєвського як пам'ятка української кооперативної думки / О.В. Глушан // Вказана пр. – С. 206-208.
34. Пасічна Ю. Г. Аграрний проект С.Л. Маслова (жовтень 1917) / Ю.Г. Пасічна // Вказана пр. – 2012. – Вип. 13. – С.145-146.
35. Фареній І.А. З нагоди півтора столітнього ювілею Олександра Давидовича Черненка: слово про "відомого діяча сільських кооперативів" та історіографію кооперативного руху / І.А. Фареній. – Вказана пр. – С. 167-171.; Його ж Про правомірність концепції "Великої селянської революції В.П. Данилова" / І.А. Фареній // Вказана пр. – 2014. – Вип. 14. – С. 162-166.; Його ж Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та "політичний секрет" Леніна / І.А. Фареній // Вказана пр. – 2017. – Вип. 18. – С. 50-54.
36 Швець В.В. Початки наукової діяльності М.О. Домантовича: опис Чернігівської губернії / В.В. Швець // Вказана пр. 2014. – Вип. 14 – С. 44-46.
37. Ковальова Н.А. "Ідея аграрної революції" у соціал-демократичній думці початку XX ст.: дискусія на IV з'їзді РСДРП / Н.А. Ковальова // Вказана пр. – С. 139-142., та ін.
38. Ковальский М.П. До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди / М.П. Ковальський // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1995. – С. 9-16.
39. Іваненко В.В. Дослідження аграрної історії у Дніпропетровському університеті / В.В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1997. – С. 5-15.; Його ж Наукові читання істориків-аграників у Дніпропетровську / В.В. Іваненко. В.Д. Мирончук // Записки наук.-дослід. Лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII-XIX ст. – 1996. – № 1. – С. 177-179.; Його ж Д.П. Пойда і формування пріоритетних напрямків історичних досліджень у Дніпропетровському університеті / В.В. Іваненко // Питання аграрної історії

України та Росії. М-ли четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1997. – С. 5-11.; Його ж Д.П. Пойда та його дослідження аграрної історії України в контексті сучасної історіографічної ситуації / В.В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1997. – С. 5-10.; Його ж Дмитро Пойда – історик українського селянства / В.В. Іваненко, М.П. Ковальський // Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запорізького нац. ун-ту: Південна Україна XVIII-XIX ст. – 1996. – № 2.– С. 160-166.; Його ж Формування пріоритетних напрямків дослідження аграрної історії в Дніпропетровському університеті / В.В. Іваненко // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 120-122.; Його ж Штрихи до творчого портрета Д.П. Пойди в сюжетах перших наукових читань: історіографічний погляд із сьогодення / В.В. Іваненко, В.П. Бурмага // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2008. – С. 5-9.

40. Липовская Т.Д. Аграрна історія України в науковій спадщині Д.П. Пойди / Т.Д. Липовська // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1995. – С. 16-20.

41. Світленко С.І. Постать Мусія Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянства пореформеної доби / С.І. Світленко // Український селянин. – 2007. – Вип. 5. – С. 40-44.

42. Архіпова А. М.І. Туган-Барановський – видатний теоретик кооперації / А. Архіпова // Молода нація. – № 10. – С. 72-87.; Баженов Л.В. Поділля в науковій спадщині В.К. Гульдмана / Л.В. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки. – 2004. – Т. 13. – С. 518-528.; Власенко В.М. До наукової спадщини О.М. Аниciферова. Призначення земських кас дрібного кредиту / В.М. Власенко // Сумська старовина. – 2005. – № 16/17. – С. 99-104.; Його ж С.В. Бородаєвський про взаємовідносини земств і кооперації / В.М. Власенко // Сумська старовина. – 2005. – № 15. – С. 16-22.; Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / В.В. Бондар. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 20 с.; Герасименко О.В. Вивчення масового селянського руху 1861-1904 рр. в Україні у 20-30-х рр. XX ст. / О.В. Герасименко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2002. – С. 56-62.; Гоцуляк В.В. М.Грушевський – дослідник аграрної історії / В.В. Гоцуляк // Матеріали Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 82-85. ; Його ж Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти / В.В. Гоцуляк // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 18-25.; Його ж Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні / В.В. Гоцуляк // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.– С. 73-76.; Його ж Новітні дослідження з історії українського села 20-х рр. XX ст. / В.В. Гоцуляк // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 54-59.; Дермеленко Т.Ф. Створення української аграрної біографістики як складової частини аграрної історії та національної сільськогосподарської бібліографії / Т.Ф. Дермленко // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 73-75.; Євсеєнко С.А. Селянський рух у 1905-1907 рр. в Україні (радянська історіографія проблеми) / С.А. Євсеєнко // Український селянин. – 2004.– Вип. 8. – С. 50-54.; Жученко В.С. Питання економічної історії Полтавщини в працях І.Ф. Павловського / В.С. Жученко, Л.В. Жученко // Історична пам'ять. – 1999. – № 1-2. – С. 116-134.; Костенко А.В. Определение исторической судьбы крестьянства в идеологии народничества и взглядах М.П. Драгоманова // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1999. – С. 127-128.; Круглашов А. Економічні проблеми у теоретичній спадщині М. Драгоманова / А.Круглашов // Питання історії нового і новітнього часу: Зб. наук. статей. / МО Укр. Чернівецького держ. ун-ту ім. Ю.Федковича. – 2000. – Вип. 7. – С. 261-271.; Грачевська Т.О. Селянство як об'єкт дослідницької уваги українського соціал-демократа Панаса Феденка / Т.О. Грачевська // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2004. – С. 31-35.; Дубинський В.А. Аграрне питання кінця XIX – початку XX століття в радянській історіографії / В.А. Дубінський // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки. – 2002. – Т. 8 (10).– С. 68-73.; Його ж М.С. Грушевський про шляхи розв'язання аграрного питання в Наддніпрянщині початку XX ст. (На матеріалах публіцистики 1905-1907 років) / В.А. Дубинський // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки. – 2004. – Т. 12. – С. 138-143.; Його ж Українські ліберальні діячі про шляхи вирішення аграрного питання у Наддніпрянській Україні (1905-1907 рр.) / В.А. Дубінський // Історія України. Маловідомі імена, події, факти; Зб. ст. – 2005. – Вип. 32. – С. 119-127.; Коваленко В.О. Шляхи вирішення селянського питання в економічній думці Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. / В.О. Коваленко // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 168-171.; Красовський Я.Й. Подільський селянин пореформеної доби в оцінці авторів "Подільських епархиальних ведомостей" / Я.Й. Красовський // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. – 2007. – Вип. XII. – С. 199-203.; Крот Л. Проблема економічної діяльності земських установ в українській та російській історіографії кінця XIX – початку XX століття / Л. Крот // Історіографічні дослідження в Україні. – 2005. – Вип. 16. – С. 388-408.; Корогод Л.П. М. Грушевський про соціально-перетворюючий потенціал українського селянства / Л.П. Корогод // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1999. – С. 106-121.; Костик Є.П. Дискусії навколо діяльності М.В. Левитського / Є.П. Костик // Український селянин. – 2008. –Вип. 11. – С. 125-128.; Його є Микола Левитський – організатор кооперативного руху / Є.П. Костик // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 93-98.; Коцур А. Відображення в працях О.Т. Чупрова особливостей аграрної та агрокультурної реформи початку XX ст. в України / А. Коцур // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький. – 2005. – Вип. 17. – С. 99-101.; Красовський Я.Й. Реформа 1861 року та її оцінка в працях істориків кінця XX – початку XXI ст. / Я.Й. Красовський // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коюбинського. Серія історія. – 2006. – Вип. 10. – С. 332-338.; Куліков В.О. Українська радянська історіографія історії селянського господарства України другої половини XIX – початку XX ст. / В.О. Куліков // Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія: Історія. – 2003. – № 603. – С. 185-191.; Кучерук О.С. Пойда як історик селянського руху в Україні пореформеної доби: історико-краєзнавчий аспект /О.С. Кучерук // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2008. – С. 15-25.; Лимар А. М.Т. Симонов (Номис): погляди поміщика на проблеми пореформеного сільського господарства в Полтавській губернії / А.Лимар // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 50-61.; Лохматова А.І. Портрет волосного старшини в контексті історії пореформеного селянства / А.І. Лохматова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Історія та археологія. – 2004. – Вип. 12.– С. 15-21.; Мазурик В.С. Селянське питання в Російській імперії в працях дослідників Східньої Європи 80-90-х років XIX століття / В.С. Мазурик // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Серія історія. – 2001. – Вип. 3. – С. 198-202.; Марочко В.І. Сучасна історіографія проблеми кооперативного руху в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст. / В.І. Марочко // Питання

аграрної історії України та Росії. М-ли п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2004. – С. 4-8.; Медалієва О.З. Вивчення проблеми історії селянської реформи 1861 р. членами історичного товариства Нестора-літописця в кінці XIX – на початку XX ст. / О.З. Медалієва // Український селянин . – 2003. – Вип. 7. – С. 17-19.; Мельниченко В.М. І.О. Гуржій – дослідник аграрної історії України / В.М. Мельниченко // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси-Київ. 2006. – С. 62-67.; Мирончук В.Д. Аграрне питання у творчій спадщині С.А. Подолинського / В.Д. Мирончук, Т.А. Чуднова // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1995. – С. 9-16.; Нечитайло С.В. Роль суб'єктивного фактора здійснення аграрної реформи 1861 р. в Україні / С.В. Нечитайло // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки. – 2001. – Т. 5 (7). – С. 104-1018).; Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в аграрній історіографії / В.М. Орлик // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2004.– Вип. 27. – С. 224-239.; Остапенко Д.О. Сучасний стан вивчення історії України кінця XIX – початку XX століть (на прикладі споживчої кооперації) / Д.О. Остапенко // Історична наука: проблеми розвитку: М-ли міжнар. конф. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля. 2002. – С. 84-87.; Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників / З.В. Першина // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 53-63.; Портнова Т.В. У кривому дзеркалі: тексти української інтелігенції про селянство XIX ст. / Т.В. Портнова // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2007. – С. 9-16.; Раєвський С.М. Розвиток сільського господарства Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми / С.М. Раєвський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – Вип. 3. – С. 26-32.; Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст.: стан наукової розробки / О.П. Реєнт // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 6-11.; Савченко О.І. Селянське питання на сторінках російської закордонної преси наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.І. Савченко // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 90-92.; Світленко С.І. Д.П. Пойда як історик визвольного руху в Україні / С.І. Світленко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1995. – С. 20-24.; Його ж Українське селянство в ідейних поглядах та діяльності кирило-мефодіївців / С.І. Світленко, С.С. Павленко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 1999. – С. 17-23.; Його ж Селянство в історіософських поглядах діячів українського національного руху 60-80-х років XIX ст. / С.І. Світленко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2002. – С. 15-21.; Селіхов Д.А. Проблема реформування аграрного сектору економіки України після соціальних потрясінь 1905 року в історичній літературі / Д.А. Селіхов, М.А. Якименко // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 9. – С. 294-307.; Смольніцька М. Григорій Галаган: портрет особистості на тлі доби / М. Смольніцька // Український історичний збірник. – 2003. – Вип. 5. – С. 169-198.; Темірова Н.Р. Місце поміщиків в аграрному секторі в 1861-1917 рр.: погляд дореволюційних авторів / Н.Р. Темірова // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 18-22.; Її ж Поміщики України в 1861-1917 рр.: огляд зарубіжної історіографії / Н.Р.Темірова // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 3/4. – С. 24-31.; Її ж Сучасна історіографія історії поміщиків України другої половини XIX – початку XX ст. / Н.Р. Темірова // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. Серія історія. – 2002. – Вип. 63-64.– С. 79-80.; Товстоляк Н.Н. Участь В.В. Тарнавського в підготовці проектів селянської реформи та карлівському гуртку реформаторів великої княгині Олени Павлівни / Н.Н. Товстоляк // Грані. – 2005. – № 1. – С. 36-39.; Фареній І.А. З історії діяльності "артільного батька" Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець XIX – початок XX ст.) / І.А. Фареній // Проблеми історії України другої половини XIX – початку XX ст. – 2002. –Вип. 5. – С. 204-208.; Його ж Микола Петрович Баллін – ідеолог кооперативного руху пореформеної доби (1860-ті – 1890-ті рр.) / І.А.Фареній // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. ім. М.Коцюбинського. Серія історія. – 2006. – Вип. 11. – С. 74-77.; Хоменко Т.О. Історіографічне дослідження діяльності земств Наддніпрянської України у сфері модернізації сільськогосподарського виробництва періоду другої половини XIX – початку XX ст. / Т.О. Хоменко, М.А. Якименко // Проблеми історії України другої половини XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. 6. – С. 406-411.; Шатохін А.М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у післяреформений період / А.М. Шатохін // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 112-115; 2002. – Вип. 5. – С. 112-116.; Шевченко А.Ю. Д.П. Пойда як історик селянського руху на Катеринославщині у пореформену добу / А.Ю. Шевченко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли шостих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д., 2007. – С. 36-40.; Шевченко В.М. З історії статистично-етнографічних досліджень О. Русова на Ніжінщині / В.М. Шевченко // Література та культура Полісся. – 1994. – Вип. 4. – С. 26-29.; Його ж Реформи 1862 року на Чернігівщині у спогадах С. Русової / В.М. Шевченко // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч України. – Чернігів, 1997. – С. 57-58.; Його ж І.І. Петрункевич і аграрне питання на рубежі XIX-XX ст. / В.М. Шевченко // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії: Зб. наук. пр.. / Ін-т політ і етнонац. досл. НАН України, Ін-т української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка; Редкол. О.Б. Коваленко (голова) та ін. – К. : Стилос, 1999. – С. 119-123.; Його ж Шевченко В.М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 188-205.; Його ж Висвітлення селянського руху на Поділлі у дослідженнях М.Н. Лещенка / В.М. Шевченко // М-ли X-ої Подільської історико-краєзнавчой конфер. – Редкол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. та ін. – Камянець-Подільский: Камянець-Подільский держ. пед. ун-т, 2000. – С. 283-287.; Юркова О.В. Селянське питання у працях істориків київської школи М. Грушевського / О.В. Юркова // М-ли Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії . – Ч. 1. – К., 1996. – С. 79-82.; Ярченко Ю.В. Хліборобські артілі М.В. Левитського в історіографії / Ю.В. Ярченко // Питання аграрної історії України та Росії. М-ли других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Д., 1995. – С. 92-96 та ін.

43. Бондар В.В. Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми / В.В. Бондар // Український селянин. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С.43-46.

References:

1. Bondar V. V. (2010). Agrarian and social history of the post-reform peasantry in contemporary Ukrainian history: Extended abstract of candidate's thesis.,V. V Bondar. - K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).

2. Yarchenko Yu. V. (1995) History of Agricultural Cooperatives of Ukraine. 1861-1920. Historiographical aspects of the problem: historiography: : Extended abstract of candidate's thesis, Sp. 07.00.06 "Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines" / Yu.Ya. Yarchenko - D., (in Ukr.).

3. Renter O. P. Social life of a village in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. / O.P. Reent // History of the Ukrainian peasantry. Essays in 2 volumes. - K .: Naukova Dumka – Vol. I. (in Ukr.).

4. Reent O.P., Serdyuk O.V. (2017) Stolypin's agrarian reform. - The above-noted work. (in Ukr.).

5. Yaremchuk V.P. (2017) Ukrainian historiography: socio-political history: manual / V. P Yaremchuk - Ostrog: Printed in "Ostrozka akademiia". (in Ukr.).

6. Demus I.(2014) Scientific societies in the territory of Ukraine of the nineteenth and early twentieth centuries: the pololog ist of scientists and epochs: / I. Demus. - Pereyaslav-Khmelnytsky: FOP Lukashevich O. M. (in Ukr.).

7. Sylka O.(2015) Public associations of the Ukrainian village in the late nineteenth and early twentieth centuries: formation and activity (on materials of the Left Bank) / O. Sylka. - Cherkasy: FOP Gordienko Ye. I. (in Ukr.).

8. "Ukrainskyi selianyn" 2000-2010 (2012). L.I. Sinyavskaya, O. Z. Sylka, K. V. Ivangorodsky. - Cherkasy: Publ. ChNU named after B. Khmelnytsky. (in Ukr.).

9. Verkhovsky M. M.(2001) Outstanding people in the reform of 1961 / M. M Verkhovsky / The above-noted work 2, 69-73. (in Ukr.).

10. Melnychenko V. M. (2001) Agrarian relations on Right-bank Ukraine before the abolition of serfdom (in the writings of I. O. Gurzhii) / V. M. Melnychenko // *Ukrainskyi selianyn,* 2. 87-89; The very same (2001) Problems of agrarian history of Cherkasy region in local studies (late nineteenth century). Historiographical aspect / V. M. Melnychenko // The above-noted work, 5,163-166. (in Ukr.)

11. Rakhno O. Ya. Oleksandr Rusov - researcher of the Ukrainian post-reform village / O. Ya. Rakhno // The above-noted work, (pp. 26-32). (in Ukr.).

12. Krot V. O. (2001) Agrarian question in Hrushevsky's works / V. O. Krot // *Ukrainskyi selianyn*, 3, 32-34. (in Ukr.).

13. Vytnoiv O. O. Professor Dmytro Leonidovych Pokhylevich as the founder of the Lviv School of Agrarian History / O. O. Vitnoniv // The above-noted work, (pp. 37-40). (in Ukr.).

14. Vodotyka S. G. Characteristics of the mentality of historians of the Ukrainian SSR in the 20-ies of the XX century / S.G. Vodotyka // The above-noted work, (pp.40-47). (in Ukr.).

15. Svitlenko S. I. Musii Kononenko in the context of formation and establishing of the national self-consciousness of the Ukrainian peasant in the post-reform days / S. I. Svetlenko // The above-noted work, 5, 40-44. (in Ukr.).

16. Kostyk E. P. Mykola Levitsky as the leader of the artel movement / E .P. Kostyk // The above-noted work, (pp. 48-51). (in Ukr.).

17. Temirova N. R. (2002) About my father: R. D. Lyakh / N. R. Temirova // The above-noted work, 6, 4. (in Ukr.).

18. Trygub P. M. Roman Danylovych Lyakh as a man, scientist and patriot / P. M. Trygub // The above -noted work, (pp. 5-7). (in Ukr.).

19. Zapara M. I. M. H. Bunge as a Honorary Member of the University of St. Volodymyr / M. I. Zarapa // The above -noted work, (pp. 7-10). (in Ukr.).

20. Moisienko V. M. (2004)"The Ukrainian" period in social activity of M. I. Tygan-Baranovskyi (1901-1904) / V. M. Moisienko // The above noted work, (pp. 10-11) .; The very same (2005) "The life and socio-political activity of O. O. Rusov "/ V. M. Moisienko // The above -noted work , 8, 24-27; The very same (2005) Liberal ideas in the theoretical heritage and reform activities of M. Kh. Bunge / V. M. Moisienko // The above -noted work, 9, 32-36. (in Ukr.).

21. Aliman M. V.(2002) The founders of peasant cooperation / M. V. Aliman // The above -noted work, 6, 92-94. (in Ukr.).

22. Kalyastruk O. A. (2003) Peasant theme in the work of Kazimir Malevich. / O. A. Kalyastruk / The above -noted work, 7, 23-25. (in Ukr.).

23. Kapustyan G. T. (2004) "The Word about Teachers": [about V. P. Danylov] / G.T. Kapustyana// The above -noted work, 8, 8-9. (in Ukr.)

24. Tokar N. M. Cooperative activity of V. Domanytsky / N. M. Tokar // The above -noted work , (pp. 221-223). (in Ukr.)

25. Hannytsky S. G. (2005) Vasyl Fedorovych Symyrenko - "The Ukrainian Ford" of the end of XIX - beginning of the XX century. / S. G. Hannytsky // The above -noted work , 9, 36-37. (in Ukr.) 26. Kovalenko V. O. (2006) S. Yu. Witte and P. A. Stolypin: Two Views on the Same Problem / V. O. Kovalenko // The above -noted work , 10, 16-18. (in Ukr.)

27. Sokyrska V .V. The Features of the introduction of the Stolypin agrarian reform in the Uman region in the G. Yu. Khraban's studies / V. V. Sokyrska // The above -noted work , (pp.20-22). (in Ukr.)

28. Vasylyk I. B. Agricultural projects of Kost Levitskyi / I. B. Vasylyk - The above -noted work , (pp. 27-300. (in Ukr.)

29. Masnenko V. V. (2008) Peasantry in the Historical Concept of Mykhailo Hrushevsky / V. V. Masnenko // - The above -noted work, (pp. 47-50).; The very same (2008) The Views of Vyacheslav Lypynsky on agrarian reform in Ukraine / V. V. Masnenko // The above -noted work, 11, 22-26 .(in Ukr.)

30. Hotsuliak V.V. (2006) Agrarian history in names / V. V. Hotsuliak // The above noted work, 10, 87-90 ; The very same; (2017) Mykhaylo Hrushevsky and Agrarian Policy of the Central Rada in Covering Modern Ukrainian Historiography "/ V. V. Hotsuliak // The above -noted work, 18, 55-66.(in Ukr.)

31. Morozov A. G.(2008) Agrarian History of Ukraine in the Works of V. V. Gotsulyak / A. G. Morozov // *Ukrainskyi selianyn*, 11, 107-110. (in Ukr.)

32. Orlyk V. M. (2010) Mykola Brzhevskyi as a Researcher of Taxation of the Peasantry in the Russian Empire / V. M. Orlyk // The above -noted work, 12, 67-69. (in Ukr.)

33. Glushan O. V. "History of Cooperation" by S. V. Borodayevsky as a Reminder of Ukrainian Cooperative Thought / O.V. Glushan // The above -noted work, (pp. 206-208). (in Ukr.)

34. Pasichna Yu. G.(2012) Agrarian project by S. L. Maslov (October 1917) / Yu. G. Pasichna // The above -noted work, 13, 145-146. (in Ukr.)

35. Farenii I. A. On the occasion of Olexander V. Chernenko's one and a half century anniversary: the word about "the famous figure of village cooperatives" and historiography of the cooperative movement / I. A. Farenii - / / The above -noted work, 167-171 .; The very same (2014)"On the Lawfulness of the Concept" of the Great Peasant Revolution of V. P. Danylov "/ I. A. Farenii // // The above -noted work, 14, 162-166. The very same (2017) "Peasant revolution as a concept of agrarian-capitalist transformations and" political secret of Lenin" / I. A. Farenii // // The above- noted work, 18, 50-54.(in Ukr.)

36 Shvets V. V. (2014) The Start of scientific activity of M. O. Dontonovych: description of the Chernigiv gubernia / V. V. Shvets // The above -noted work, 14, 44-46. (in Ukr.)

37. Kovalova N. A. "The idea of an agrarian revolution" in the social-democratic thought of the early twentieth century: discussion at the Fourteenth Congress of the RSDLP / N.A. Kovalova // The above -noted work, 139-142.;:. etc. (in Ukr.)

38. Kovalsky M. P. (1995) On the issue of the peculiarities of the Professor Dmitry Poida's scientific style / M. P. Kovalsky // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly shostykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D. P. Poidy (pp.9-16). – D.* (in Ukr.)

39. Ivanenko V. V. (1997) Study of Agronomy History at Dnipropetrovsk University / V. V. Ivanenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly druhyh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.5-56). – D.* The very same: (1996) *Naukovi chytannya istorykiv-ahranykiv u Dnipropetrovsku* / V. V. Ivanenko. V. D. Myronchuk // *Zapysky nauk.-doslid. Laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny Zaporiz№koho nats.. un-tu: Pivdenna Ukrayina* XVIII-XIX st., 1, 177-179.; The very same: (1997) Poida and forming the priority directions of historical research at Dnipropetrovsk University / V. V. Ivanenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly chetvertykh naukovykh*

chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.5-11). – D. (in Ukr.) The very same: Poida and his researches of agrarian history of Ukraine in the context of modern historiographical situation / V. V. Ivanenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly shostykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.5-10*). The very same: (1996) Dmytro Poyda is a historian of the Ukrainian peasantry / V. V. Ivanenko, M. P. Kowalsky // *Zapysky nauk.-doslid. Laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny Zaporiz'koho nats.. un-tu: Pivdenna Ukrayina XVIII-XIX* st*., 2, 160-166;* The very same: (2008) Formation of Priority Areas for the Study of Agrarian History at Dnipropetrovsk University / V. V. Ivanenko // *Ukrainskyi selianyn*, 11, 120-122 .; The very same: (2008) The creative portrait of D. P. Poyda in the plots of the first scientific readings: historiographical view from the present / V. V . Ivanenko, V. P. Burmaha // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly siomykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.5-9).* - D. (in Ukr.)

40. Lypovska T.D. (1995) Agrarian history of Ukraine in the scientific heritage of D.P. Poida. T. D. Lipovskay // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.16-20).* - D. (in Ukr.)

41. Svitlenko S. I. (2007) Mysii Kononenko in the context of the national self-consciousness of the Ukrainian peasantry of the post-reform period / S.I. Svetlenko // *Ukrainskyi selianyn*, 5, 40-44. (in Ukr.)

42. Arkhipova A. M. Tugan-Baranovsky – a prominent theorist of cooperation / A. Arkhipova // *Moloda Natsia*, 10, 72-87; Bazhenov L. V. (2004) Podillya in the scientific heritage of V. K. Guldman / L.V. Bazhenov // *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzh. ped. un-tu: istorychni nauky. – Vol.13, 518 – 528;* Vlasenko V. M. (2005) Scientific heritage of O. M. Aniciferov. Appointment of Zemsky cash desks for a small loan / V. M. Vlasenko // *Sumska Starovyna*, 16/17, 99-104 .; The very same (2005) S. V. Borodayevsky on the relationship between zemstvos and co-operation / V. M. Vlasenko // *Sumska Starovyna*, 15, 16-22. Bondar V. V. (2010) Agrarian and social history of the post-reform peasantry in modern Ukrainian history: Extended abstract of candidate's thesis., K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.; Gerasimenko O. V. (2002) Study of the mass peasant movement of 1861-1904 in Ukraine in the 20-30's of the twentieth century. / O. V. Gerasymenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly chetvertykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.56-62).* - D. Gotsulyak V. V.(1996) M. Hrushevsky as a researcher of agrarian history / V. V.Hotsuliak // *Materialy Vseukr. sympoziumu z problem ahrarnoi istorii,* 1, 82-85.K.; The very same: (2001) The Reform of 1861 in Ukraine: Historiosophical and source-related aspects / V. V. Hotsuliak // *Ukrainskyi selianyn* Ukrainian peasant, 2, 18-25.; The very same: (2004) Modern historiography of the Stolypin Agrarian Reform in Ukraine / V. V. Hotsuliak // *Ukrainskyi selianyn*, 8, 73-76; The very same (2008) The latest research on the history of the Ukrainian village of the 20's of the twentieth century. / V. V. Hotsuliak // *Ukrainskyi selianyn*, 11, 54-59 .; Derlemenko T. F. (2001) Creation of Ukrainian agrarian biography as an integral part of agrarian history and national agricultural bibliography / T. F. Derlemenko // *Ukrainskyi selianyn*, 3, 73-75.; Yevseenko S. A. (2004) Peasant movement in 1905-1907 in Ukraine (Soviet historiography of the problem) / S. A. Yevseyenko // *Ukrainskyi selianyn*, 8, 50-54.; Zhuchenko V. S. (1999) Issues of the economic history of Poltava region in the works of I. F. Pavlovsky / V. S. Zhuchenko, L. V. Zhuchenko // *Istorychna Pamiat*, 1-2, 116-134. Kostenko A. V. (1999) Determination of the historical destiny of the peasantry in the ideology of Narodism and views of M. P. Drahomanov / AV Kostenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly tretykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.127-128).* - D.; Kruglashov A. (2000) Economic problems in the theoretical heritage of M. Drahomanov / A. Kruglashov // *Pytannia istorii novoho i novitnoho chasu: Zb. nauk. statei. / MO Ukr. Chernivetskoho derzh. un-tu im. Yu.Fedkovycha*, 7, 261-271. Grachevska T. O.(2004) Peasantry as an object of research attention of the Ukrainian Social Democrat Panas Fedenko / T. O. Grachevskaya // // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly piatykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.31-35).* - D.; Dybynsky V. A. (2002) The agrarian question of the late nineteenth and early twentieth centuries in Soviet historiography / V. A. Dubinsky // *Naukovi pratsi Kamianets-Pdolskoho derzh. ped. un-tu: istorychni nauky,* Vol. 8 (10), 68-73 .; The very same (2004) Hrushevsky about ways to solve the agrarian question of Naddnipryanshchyna at the beginning of the twentieth century. / V. A. Doubinsky / / *Naukovi pratsi Kamianets-Pdolskoho derzh. ped. un-tu: istorychni nauky,* Vol. 12 , 138-143 .; The very same: (2005) Ukrainian liberal statesmen on ways to solve the agrarian issue in Naddnipryanshchyna (1905-1907) / V. A. Dubinsky // *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty; Zb. st.,* 32, 119-127 .; Kovalenko V. O.(2004) Ways of solving the peasant question in the economics of the Russian empire of the late nineteenth and early twentieth centuries. / V. O. Kovalenko // *Ukrainskyi selianyn*, 8, 168-171 .; Krasovsky Ya. Y. (2006) The reform of 1861 and its evaluation in the writings of historians of the late twentieth - early twenty-first century. / Ya.Y. Krasovskii // *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu im. M.Koiubynskoho. Seriia istoriia,* 10, 332-338 .; The very same: (2007) Podilsky peasant of the post-reform period in the evaluation of the authors of the Podilsky diocesan newspapers / Ya. Y. Krasovskii // *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu im. M.Koiubynskogo,* 12, 199-203 .; Krot L. (2005) The problem of economic activity of zemstvos in Ukrainian and Russian historiography of the end of XIX - early XX century / L. Krot // *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini,* 16, 388-408. ; Korogod L. P. (1999) M. Hrushevsky about the social-transformative potential of the Ukrainian peasantry / L.P. Korogod // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly tretykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P. Poidy (pp.106-121).* - D.; Kostyk E. P. (2008) Discussions about the activities of M. V Levytsky / Y. P. Kostyk // *Ukrainskyi selianyn*, 11, 125-128 .; The very same: (2004) Mykola Levytsky - the laeder of the cooperative movement / Y. P. Kostyk // *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 15, 93-98 .; - P. – Khm.; Kotsur A. (2005) The peculiarities of agrarian reform of the early twentieth century in Ukraine in the works of O.T. Chuprov/ A. Kotsur // *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 17, 99-101 .; - P. – Khm.; Kulikov V. O. (2003) Ukrainian Soviet historiography of the peasant economy of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. / V. O. Kulikov // *Visnyk Kharkivskoho nats. un-tu. Seriia: Istoriia,* 603,185-191; Kucheruk O. S. (2008) Poida as a historian of the peasant movement in Ukraine after the reform days: the historical and ethnographic aspect / O.S. Kucheruk // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly somykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy, (pp. 15-25),* D.; Lymar A. M.(2005) T. Symonov (Nomis): Views of the landowner on the problems of post-reform agriculture in the Poltava province / A. Lymar // *Siveranskii Litopys*, 6, 50-61 .; Lokhmatova A. I. (2004) Portrait of the township elder in the context of the history of the post-reform peasantry / A. I. Lohmatova // *Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu. Istoriia ta arkheolohiia,* 12, 15-21.; Mazuryk V. S. (2001) Peasant question of the Russian empire in the writings of East European researchers of the 80's and 90's of the nineteenth century / V. S. Mazuryk // *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu im. M.Kotsiubynskoho. Seriia istoriia,* 3, 198-202. ; Marochko V. I. (2004) Modern historiography and the problem of the cooperative movement in Ukraine is the second half of the nineteenth and the first third of the twentieth century. / V. I. Marochko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly pyatykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy, (pp. 4-8),* D.; Medalieva O. Z. (2003) Study of the history of the peasant reform of 1861 by members of the historical association named after Nestor chronicler at the end of the nineteenth and early twentieth centuries. / O. Z. Medalieva // *Ukrainskyi selianyn*, 7, 17-19 .; Melnychenko V. M. (2006) I. O. Gurzhi as a Researcher of Agrarian History of Ukraine / V. M. Melnychenko // *Hurzhiivski istorychni*

chytannia, *(pp. 62-67).* - Cherkasy-Kyiv.; Myronchuk V. D. (1995) The agrarian question in the creative heritage of S. A. Podolynsky / V. D. Myronchuk, T. A. Chudnova // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly tretikh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy*, *(pp. 9-16),* D.; Nechitaylo S. V. (2001) The role of the subjective factor in the implementation of the agrarian reform of 1861 in Ukraine / S. V.Nechitylo // *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzh. ped. un-tu: istorychni nauky,* 5 (7), 104-1018; Orlyk V. M. (2004) Tax policy of the Russian Empire in the Ukrainian village of the late XVIII - early XX century. / V.M. Orlyk // *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty,* 27, 224-239 .; Ostapenko D. O.(2002) The current state of studying the history of Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries (on an example of consumer cooperatives) / D. O. Ostapenko // *Istorychna nauka: problemy rozvytku: M-ly mizhnar. konf. – Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia,* 84-87; Pershyna Z. V. (1994) History of Ukraine in the writings of Odesa researchers / Z. V. Pershyna // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 6, 53-63 .; Portnova T. V. (2007) In the crooked mirror: the texts of the Ukrainian middle class about the peasantry of the nineteenth century. / T.V. Portnova // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly shostykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy*, *(pp. 9-16),* D.;Raevsky S. M. (2004) Development of agriculture of the Left-Bank Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries: historiography of the problem / S. M. Raevsky // *Nauka. Relihiia. Suspilstvo, 3,* 26-32; Reent O. P. (2001) Reformist processes in the agrarian sphere of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: the state of scientific development / O. P. Reent // *Ukrainskyi selianyn,* 2, 6-11 .; Savchenko O. I. (2008) The peasant question on the pages of the Russian foreign press in the late nineteenth and early twentieth centuries. / O. I. Savchenko // *Ukrainskyi selianyn,* 11, 90-92 .; Svitlenko S. I. (1995) D. Poyda as a historian of the liberation movement in Ukraine / S. I. Svitlenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy*, *(pp. 20-24),* D.; The very same: (1999) Ukrainian peasantry in the ideological views and activities of the Cyril-Methodius community members / S. I. Svitlenko, S. S. Pavlenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly tretikh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy*, *(pp. 17-23),* D.; The very same: (2002) Peasantry in the historiosophical views of the Ukrainian national movement leaders of the 60's and 80's of the nineteenth century. / S. I. Svitlenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly chetvertykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D. P. Poidy*, *(pp. 57-13),* D.; Selikhov D. A. (1999) The problem of the agrarian sector of Ukraine's economy reforming after the 1905 social upheavals in historical literature / D. A. Selikhov, M. A. Yakimenko // *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 9, 294-307 .; Smolnitska M. (2003) Grygorii Galagan: Portrait of a Personality on the Background of the Day / M. Smolnitska // *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 5, 169-198 .;Temirova N. R. Place of landlords in the agrarian sector in 1861-1917. The view of pre-revolutionary authors / N. R. Temirova // *Ukrainskyi selianyn*, 6, 18-22.; The very same: (2003) Landlords of Ukraine in 1861-1917: An Overview of Foreign Historiography / N. R. Temirova // *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 3/4, 24-31; The very same: (2002) Contemporary historiography of the history of the landlords of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. / N. R. Temirova // *Visnyk Kyivskoho nats. un-tu im. T.Shevchenka. Seriia istoriia,* 63-64 , 79-80 .;

Tovstolyak N. I. V. V. Tarnavsky's participation in the preparation of projects of the peasant reform and the Carlivian circle of the reformers of the Grand Duchess Elena Pavlivna / N. N. Tovstolyak // *Grani,* 1, 36-39 .; Farenii I. A. (2002) The Activity of "artel father" Mykola Levytsky in the period of the formation of the cooperative movement (the end of the nineteenth and early twentieth centuries) / A. I. Farenii // *Problemy istorii Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.,* 204-208 .; The very same: (2006) Mykola Petrovych Ballin as the ideologue of the cooperative movement of the post-reform period (1860's - 1890's) / I. A. Fahreny // *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu. im. M.Kotsiubynskoho. Seriia istoriia,* 11, 74-77.; Khomenko T. O. (2003) Historiographical research of Naddnipryanshchyna zemstvos in the field of modernization of agricultural production of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. / T. O. Khomenko, M. A. Yakymenko // *Problemy istorii Ukrainy druhoi polovyny XIX– pochatku XX st.,(pp.406-411)* .; Shatokhin A. M. (2001, 2002) Peasant question in the sociological thought of Russia and Ukraine in the post-reform period / A. M. Shatokhin // *Ukrainskyi selianyn*, 2, 112-115; 5, 112-116 .; Shevchenko A. Yu. (2007) D. P. Poida as a historian of the peasant movement in Katerynoslav region in the post-reform period / A. Yu. Shevchenko // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly shostykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy*, *(pp. 36-40),* D.; Shevchenko V. M. (1994) From the history of statistical ethnographic research by O. Rusov in Nizhyn region / V.M. Shevchenko *// Literatura ta kultura Polissia,*. 4, 26-29; The very same: (1997) Reforms of 1862 in Chernigov region in the memoirs of S. Rusova / V. M. Shevchenko *// S. Rusova as an outstanding teacher and statesman of Ukraine.* – Chernihiv. (in Ukr); The very same: (1999): I. I. Petrunkevich and the agrarian question at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. / V. M. Shevchenko // Ukraine of the XXI Century: Actual Issues of History: *Zb. nauk. pr.. / In-t polit i etnonats. dosl. NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkheohrafii i dzhereloznavstva im. M.S.Hrushevskoho NAN Ukrainy Chernihivskyi derzh. ped. un-t im. T.H.Shevchenka;* Kovalenko O. B. (Ed.) and others. - K. (in Ukr.).; The very same: (2007) The Problem of Market Agrarian Relations in Ukraine in the Second Half of the 19th and the beginning of the 20th Century: historiography / V. M. Shevchenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, (pp.188-205).;* The very same: (2000) The peasant movement in Podillya in the studies of M. N Leshchenko / V. M. Shevchenko // *M-ly X-oi Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konfer. – Ed.: Vynokur I.S, Bazhenov L.V., Blazhevych Yu.I. et. Al. – Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzh. ped. un-t,. (pp.283-287).* Yurkova O. V. (1996) Peasant question in the writings of the historians of the Kyiv school M. Hrushevsky / O. V. Yurkova // *M-ly Vseukr. sympoziumu z problem ahrarnoi istorii,* 1, 79-82 . K.; Yarchenko Yu. V. (1995) Harvesting artels of M. V. Levytsky in historiography / Yu. V. Yarchenko // // *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii. M-ly drygykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiati D.P.Poidy*, *(pp. 92-96),* D.; et. al. (in Ukr.)

43. Bondar V. V. (2008) Subjective factor of the 1861 Ukrainian village reform: historiography of the problem / V. V. Bondar // *Ukrainskyi selianyn. Zb. nauk. Prats,* 11, 43-46. Cherkasy.; (in Ukr.)

V. Hotsuliak

CURRENT STATE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE STUDY OF THE UKRAINIAN AGRICULTURAL HISTORY (LATE XIX – EARLY XX CENTURY)

The article focuses on the analysis of modern literature articulated on the present state of Ukrainian scientific study of the heritage of the Ukrainian agrarian history researchers (late XIX - early XX century) It is emphasized that there was a break of modern scientific views with the views of the Soviet researchers of agrarian history of Ukraine. Nowadays the Ukrainian scientists use modern historical heritage of European and world historiography.

The rapid institutionalization of peasant centres, in particular the Scientific Society of Historians and Agrarians and the Research Institute of the Peasantry (Cherkasy), has a systematic nature. Symposiums, international and all-Ukrainian conferences, round tables, readings and seminars are conducted regularly. The agrarian history of that period was also studied in specialized magazine "Ukrainskyi

Selianyn" (2000-2018), regional editions, including university heralds, and in a number of local regional studies.

Analytical interpretation of this issue is found in studies of O. Reent, who analyzed the contribution of some American, Russian and Ukrainian historians to Russian Empire agrarian system research.

V. Shevchenko systematically studied this issue by analyzing the contribution of pre-revolutionary, Soviet and individual modern Russian - V. Berlihin, O. Vronsky, L. Zakharov, L. Milov, V. Tukavkin, M. Shicillo, and also Ukrainian scientists: V.Marochko, O . Reent, V. Khmil, T. Lazanska, Y. Prysyazhnyuk. V. Bondar devoted considerable attention to this issue, analyzing the inheritance of numerous historians who presented the study of agricultural history and peasant-related problems in general in both the pre-Soviet and Soviet periods. He also revealed the activities of historians-agrarians of modern peasant study institutions and centers. It should be noted, that special attention is devoted to the works of modern Ukrainian researchers who study the structure of the agricultural peasantry in the period, namely agricultural policy, as a historiographical problem; economic processes in rural areas and the consequences of agrarian reforms. The scientist did not ignore the study of the social history of the peasantry conducted by contemporary historians and agrarians. The author pays attention to the achievements in the field of studying the social aspects of the rural population and the contribution of scholars to the modern historiography of the socio-legal status of the Ukrainian peasantry. The author used 814 works on peasant-related problems and made the direct and indirect analysis of more than 700 works by different authors.

The analysis of the researched topic showed that in general, the most "recognizable" are the following modern scholars: V. Smolii, O. Reent, S. Kulchytsky, R. Pyrig, L. Zashkilnyak V. Soldatenko, V. Verstiuk V. Telvak, F. Turchenko, O.Zhhitkova, L. Bazhenov, V. Bondar, V. Vivtoniv, V. Vlasenko, O. Gerasymenko, V. Hotsuliak, V. Dubinsky, V. Zhuchenko, V. Ivanenko, M. Kovalsky, L. Korogod , A. Kostenko, A. Kotsur, V. Krot, E. Kostyk A. Kruglashov, O. Kucheruk, T. Lypovska, V. Marochko, V. Mazurik, V. Masnenko, A. Lymar, O. Medalieva, V. Melnychenko, V. Myronchuk, O. Mykhayliuk, Y. Prysiazhnyuk, V. Moisienko, V. Molchanov , A. Morozov, Z. Pershina, O. Rakhno, O. Reent, S. Svitlenko, M. Smolnitska, N. Temirova, A. Tymoshenko, S. Tovstolyak, N. Tokar, I. Farenii, A. Shevchenko,. O. Yurkova, Yu .Yarchenko, A. Arhipova, etc.) and also M. Kostomarov, P. Kulish, V. Antonovych, M. Hrushevsky, M. Drahomanov, S. Podolynsky, A. Rusov, S. Rusova, I. Petrunkevych, M. Levytsky, M. Mallin, V. Lipinsky, M. Leshchenko, V. Guldman, A. Antsiferov, I. Pavlovsky, O. Chuprov, G. Galagan, M. Tugan-Baranovsky, M. Lyvytsky, M .Simonov (Nomis), M. Kononenko, V. Tarnovsky, V. Domanytsky. O. Chernenko, O. Domantovych, I. Gurzhia, D. Poyda, R. Lyakh and other historians-agrarians and researchers of agrarian issues.

Modern young scholars are trying to study and analyze the works of V. Smolii, O.Reent, S. Kulchytsky, V. Marochko, O. Mots, A. Gurbyk, O. Gurzhii, V. Molchanov, O. Kryzhanivska, F. Steblii, M. .Kravets, V. Ilko I. Pater, V. Verstiuk, V. Soldatenko, M. Lytvyn A. Morozov, O. Mykhayliuk, S. Kornovenko et.al.). However, the study should be continued in order to find out the individuals directly and indirectly related to the initiation of agricultural activities, rural organizations and their statutory and non-governmental voluntary associations. The conclusions concerning the general tendency of the study of this issue are made and the prospects for its further research are outlined.

Key words: *agrarian history of Ukraine, researchers of agrarian history, peasant problems, Ukrainian peasantry, agrarian reform, agrarian policy, land relations, land ownership, pre-revolutionary historiography, Soviet historiography, modern historiography.*

УДК: 930(477)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-85-90

В.А. Іващенко
кандидат історичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
О.М. Тараненко
кандидат історичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

НОВІТНЯ ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ П. СКОРОПАДСЬКОГО (2000-НІ – 2010-ТІ РР.)*

У статті проаналізовано новітній етап у розвитку вітчизняної історіографії, присвяченій історії Української Держави. Предметну увагу приділено вивченню вітчизняної історіографії аграрної політики П. Скоропадського. Стаття базована на дослідженнях і розвідках, опублікованих у 2000-х – 2010-х рр.

Ключові слова: *історіографія, Гетьманат, Українська Держава 1918 р., аграрна політика П. Скоропадського.*

Постановка проблеми. Дослідження феномену Гетьманату триває вже сто років і за цей час нагромаджено колосальну кількість різножанрових праць: наукових, дисертаційних, науково-популярних, навчально-методичних, публіцистичних, мемуарних та інших, що дозволило створити відповідний історіографічний образ цього унікального явища. На початку XXI ст., на нашу думку, посилилися конструктивні тенденції у розвитку вітчизняної історіографії, її проблемно-історіографічних компонентів, чіткішими стали суто наукові пріоритети. Значно розширився тематичний спектр дослідницької діяльності, українські історики більшою мірою, порівняно з попередніми історіографічними періодами, інтегрувалися у світовий історіографічний простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз історіографічних матеріалів конференцій, симпозіумів та круглих столів, поява низки теоретичних праць, присвячених соціально-економічній політиці Української Держави, дозволяє вести мову про початок формування у вказаний час міждисциплінарного підходу до висвітлення аграрного дискурсу історії Української революції. Аграрна політика П. Скоропадського на початку XXI ст. перебуває у фокусі наукової уваги українських істориків. Центрами вивчення революційної тематики та селянознавства є Інститут історії України НАН України, Український інститут національної пам'яті, Науково-дослідний інститут селянства та Наукове товариство істориків-аграрників, що функціонують на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та інші інституції.

Відмінною рисою новітнього періоду стає публікація змістовних наукових праць представників

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

старшого покоління та молодшої генерації вітчизняних істориків. Аналіз досліджень, в яких започатковано розв'язання обраної для вивчення теми і на які опирається у своїй роботі автор, дозволяє виокремитииділити праці С. Грибоєдова [1], С. Гнатюка [2], Г. Салати [3], В. Капелюшного [4], О. Любовець [5], Я. Калакури [6], О. Житкова [7].

Так, С. Грибоєдовим вивчено історіографію Української Держави, звернено увагу на з'ясування об'єктивності історіографічних оцінок ролі, місця та значення Гетьманату 1918 р. у контексті Української революції 1917 – 1921 рр., її внутрішньої та зовнішньої політики, творення Збройних сил.

Розвиток зарубіжної україністики, радянської та новітньої історіографії внутрішньої політики гетьманату П. Скоропадського представлено в дисертації С. Гнатюка «Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми».

Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1920 рр.) у полемічних оцінках діаспорної, радянської та української історіографії стала предметом дослідження Г. Салати [3]. У праці обґрунтовано, що аграрна політика українських національних урядів була політичною трибуною українства, що переконливо репрезентують історіографічні джерела, основними функціями якої були: комунікативна, націотворча, охоронна, репрезентативна.

2003 р. виходить друком фундаментальне історіографічне дослідження В. Капелюшного [4], присвячене добі національно-визвольних змагань. Не залишилася поза увагою дослідника й економічна політика П. Скоропадського, складником якої є аграрна політика.

У монографії О. Житкова оприлюднено результати історіографічного дослідження аграрних та селянознавчих студій, які репрезентують гуманітарний та соціально-економічний дискурс історії Української революції 1917 – 1921 рр. У праці вченого окреслено прерогативи вивчення аграрних відносин на українських етнічних територіях, історії земельного законодавства періоду Української революції 1917 – 1920 рр. загалом та періоду Гетьманату П. Скоропадського зокрема [5].

О. Любовець [6] та Я. Калакура [7] проаналізували низку традиційних і нових підходів українських та деяких зарубіжних учених до історії Української Держави 1918 р. загалом та аграрної політики П. Скоропадського зокрема.

Таким чином, окремі фрагменти, які тією чи іншою мірою стосуються обраної нами для вивчення теми, знайшли своє відображення у сучасній українській науково-історичній літературі. Однак дослідження, в якій ця тема була б предметом самостійного вивчення, поки що немає.

Автори статті ставлять за **мету** дослідити новітню вітчизняну історіографію аграрної політики П. Скоропадського.

Виклад основного матеріалу. Побіжно або безпосередньо аграрну політику П. Скоропадського представлено на сторінках дисертацій, монографій, узагальнювальних та енциклопедичних видань, збірниках конференцій, навчальної та довідкової літератури.

Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського – об'єкт наукового вивчення Г. Терели. Досліджуючи формування та здійснення аграрної політики Української Держави, історик враховувала, що уряд проводив її за екстремальних умов воєнного часу, які багато в чому визначили як основні складники аграрної політики (система надзвичайних заходів регулювання продовольчого ринку), так і методи її реалізації (запровадження хлібної монополії, створення системи органів Державного хлібного бюро та інституту уповноважених Міністерства продовольства, застосування реквізицій тощо) [8, 6]. Науково виваженими є основні висновки історика з приводу того, що у працях В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, Х. Лебідя-Юрчика введено до обігу значну частину документів про аграрну політику Гетьманату, за межі яких упродовж багатьох років майже не виходили як радянські історики, так і науковці діаспори [8, 18]. Аналізуючи проект аграрної реформи гетьманського уряду П. Скоропадського, Г. Терела виокремила такі його складники: 1) організаційні заходи уряду в землекористуванні; 2) регулювання відносин власності в аграрному секторі; 3) становище на селі за часів Гетьманату.

Дисертацію Б. Малиновського присвячено аграрній політиці Австро-Угорщини та Німеччини в Україні у 1918 р [9]. Залучивши до аналізу величезний масив архівних джерел, преси та статистичних матеріалів, автор з'ясував цілі, завдання та характер німецьких та австрійських військ. Історик висвітлив політичні та економічні фактори, які зумовили зацікавленість Австро-Угорщини та Німеччини у вирішенні аграрного питання в Україні. У своїй праці Б. Малиновський проаналізував взаємовідносини між представниками Німеччини і Австро-Угорщини, з одного боку, і урядами УНР та Української Держави – з іншого, які склалися з приводу і під час вирішення аграрного питання в Україні.

Дослідник зауважив, що акти уряду, спрямовані на відновлення права приватної власності на землю, зустріли схвалення з боку представників Центральних Держав в Україні. Водночас у них викликала стурбованість повільна підготовка керівництвом Гетьманату аграрної реформи. Це питання обговорювалося на рівні глав держав під час офіційного візиту П. Скоропадського до Німеччини (вересень 1918 р.). Зрештою автор констатував, що розробка аграрних законопроектів гетьманським урядом була припинена внаслідок його повалення повстанцями на чолі з Директорією. Програма аграрних перетворень, запропонована представниками Центральних Держав, лишилася нереалізованою [9, 126].

Історик відзначив певний збіг у розумінні окупаційним командуванням і гетьманом основних напрямів та змісту аграрної реформи. Проте прагматичні інтереси союзників будь-якою ціною отримати хліб і сировину суттєво стримували підготовчі заходи реформи, зумовили застосування гетьманським урядом таких непопулярних заходів, як хлібна монополія [9, 148].

Г. Пітик, вивчаючи селянське питання впродовж квітня 1918 р. – серпня 1919 р. [10], детально зупинився на аграрній політиці Гетьманату. Автор розкрив

основні причини краху аграрної політики Центральної Ради й показав передумови формування за активної підтримки німецько-австрійського командування нового державного утворення – Української Держави. В одному з розділів дисертант проаналізував аграрну політику й аграрне законодавство гетьманського уряду, охарактеризував причини боротьби селянства з окупаційним режимом і владними структурами.

Разом із тим, праця не позбавлена окремих недоліків. Так, дисертант однозначно стверджує, що повного провалу зазнала аграрна політика і аграрне законодавство гетьманського уряду про відновлення приватного землеволодіння й утворення численного прошарку середніх селян-хліборобів та його наміри вступити у союз з майбутньою не більшовицькою Росією [10, 16 – 17]. У дисертації не йдеться про кроки урядів П. Скоропадського зі стабілізації сільського господарства України, про підтримку селянами «Грамоти до всього українського народу», один із пунктів якої відновлював приватне землеволодіння.

В. Солдатенко в другому томі «Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)» шеститомного узагальнювального видання «Політична історія України ХХ ст.» проаналізував аграрну політику П. Скоропадського як складову його внутрішньоекономічного курсу. Автор зазначив, що соціальна активність селянства в 1918 р. піднялася на небачений до того рівень. Як свідчення цього факту дослідник цитує один із документів: «Важко знайти якесь село чи поселення в 1918 р., з якого б у різні урядові інстанції Української Держави не надійшло повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтності, про пожежі й потрави в економіях, про опір карателям, убивства окупантів, про те, що буквально кожен пуд хліба давався «з боєм» [11, 260].

Політику гетьманського режиму щодо селянства історик охарактеризував як «війну з селянством», яка у відповідь перетворювалася на «війну селянства з гетьманщиною» [11, 260]. Ці висловлювання автор дослідження підтверджує численними фактами терору, що його чинили карні експедиції, й такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву.

На фоні масштабних соціально-економічних, військово-політичних подій в Україні 1917 – 1920 рр. В. Верстюк в першому томі двотомного узагальнювального видання «Історія українського селянства» проаналізував аграрну політику Української Держави як складову внутрішньоекономічного курсу. Автор зазначив, що гетьманський режим не визнав того статус-кво у земельних відносинах, який стихійно чи під впливом попередніх влад склався навесні 1918 р. Не оминув дослідник своєю увагою і того факту, що, оголосивши відновлення приватної власності, уряд створив морально-правові підстави для повернення землі й майна поміщикам [12, 548-549].

Аналізуючи аграрну політику уряду П. Скоропадського вчений зазначив, що боротьба за землю стала однією з найважливіших складових частин селянського повстанського руху, який зародився в Україні за гетьманування П. Скоропадського. Незважаючи на масштабність каральних акцій, вони не приносили бажаного результату, а головне – ставили під сумнів німецькі плани використання українських хлібних ресурсів, що змусило німців вимагати від гетьмана активних пошуків компромісу з селянством. Зробити це, на їхню думку, можна було пришвидшенням земельної реформи та залученням до уряду представників української демократії, зокрема соціалістів-федералістів [12, 549].

В. Верстюк звертається і до з'ясування причин поразки П. Скоропадського, констатуючи, що останній перебував у певному військово-політичному обмеженні. На підтвердження цього судження вчений цитує слова Є. Чикаленка, який свій скепсис пояснив так: «Виразну аграрну реформу може зробити тільки міцний уряд, який спирається або на широкі маси народу, або на сильну армію і якому не доводиться оглядатись ні наліво, ні направо. Міністерство Лизогуба все зробило, аби одвернути народні маси від Вас, пане гетьмане, і від України» [12, 550].

Основні напрями аграрної реформи Української Держави, розробка механізму купівлі-продажу землі, створення Державного земельного банку, розробка земельного законодавства урядовими аграрними комісіями – питання, аналізові яких присвячено колективну монографію Н. Ковальової, С. Корновенка, Б. Малиновського, О. Михайлюка, А. Морозова «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.)» [12].

Комплексно вивчаючи діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин, Н. Ковальова зазначає, що якісно новий етап у розробленні планів земельної реформи періоду Української революції складає аграрна політика уряду П. Скоропадського. Дослідниця на конкретних фактах, оперуючи відповідними документами, доводить, що в пошуках виходу з кризи погляди держави та селянства перетнулися, звернувшись до старого, вже перевіреного шляху розвитку сільського господарства – приватного землеволодіння. Основними орієнтирами майбутніх перетворень виступили здобутки дореволюційного земельного законодавства [12, 89-94].

Історик, як і П. Скоропадський, причину селянського невдоволення до урядових планів аграрної реформи вбачає у непоінформованості населення, а особисто винним у саботуванні розроблення та впровадження реформи вважає голову Ради Міністрів Ф. Лизогуба [13, 96].

Аналіз напрацювання земельного законодавства урядовими аграрними комісіями дозволив Н. Ковальовій стверджувати, що і від законопроекту В. Колокольцова, і від законопроекту В. Леонтовича економічний ефект був незначним. Водночас, автор зазначає, що на відміну від законопроекту комісії В. Колокольцова, «Загальні основи» В. Леонтовича були досконалішими з юридичної точки зору, краще висвітлювали економічні підстави реформи [13, 99].

Не оминула своєю увагою дослідниця і діяльність землевлаштувальної комісії. За її словами, порівняно з діяльністю аграрних комісій, робота землевлаштувальної була більш плідною, хоча б через те, що було ухвалено низку поправок, спрямованих на полегшення розмежувальних земель, закладених і обтяжених судовими заборонами, значно розширила компетенцію комісій з розгляду конфліктів на ґрунті землевлаштування [13, 101-102].

Друга половина 2000-х рр. позначена проведенням в Україні низки наукових конференцій, присвячених Українській революції 1917 – 1921 рр.

Одна з них – «Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.» – відбулася в Кам'янець-Подільському. Цікавою для нас, з урахуванням обраної нами теми дослідження, є стаття В. Нечитайла, яка розміщена на сторінках збірника опублікованого за матеріалами конференції [14].

У дослідженні «Задуми П. Скоропадського у сфері земельного порядкування та їх реалізація» автор звернув увагу на неоднозначність поглядів в українській та радянській історіографії як на саму постать гетьмана, так і на його діяльність у внутрішній політиці. Так, зокрема, В. Нечитайло зазначив, що упереджене ставлення до діяльності влади гетьмана було започатковане не істориками-марксистами, а учасниками революційних змагань – І. Мазепою, В. Винниченком, М. Шаповалом, Д. Дорошенком, Д. Донцовим та іншими. Водночас історик вказує точку зору О. Реєнта на земельні перетворення П. Скоропадського. Так, на думку О. Реєнта, Гетьманат мав власну концепцію виходу на новий соціально-економічний рівень, а домінантою його аграрних реформ було відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Кінцевою метою трансформаційних процесів на селі мало бути формування середнього класу селян-власників – майбутньої головної опори нового політичного режиму [14, 62].

Досліджуючи аграрну політику П. Скоропадського, автор проаналізував стратегічні задуми гетьмана та умови, в яких ці задуми реалізовувалися. На нашу думку, до позитивних сторін вказаної вище праці належить використання науковцем порівняльного методу дослідження у з'ясуванні сутності трансформаційних процесів в аграрному секторі України в роки національно-демократичної революції.

У 2008 р. в м. Черкаси пройшов VII Міжнародний симпозіум із проблем аграрної історії, присвячений 90-ій річниці Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Матеріали симпозіуму опубліковані на сторінках 11 випуску збірника наукових праць «Український селянин». Цілий розділ у збірнику присвячено Українській Державі П. Скоропадського.

На особливу увагу заслуговує публікація Р. Пирога «Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі» [15]. Незаперечною позитивною рисою цього дослідження є ґрунтовний аналіз історіографії аграрної політики Української Держави. На основі широкої історіографічної й архівної джерельної бази автор з'ясував концептуальні засади земельної реформи, показав закладення правових підвалин реформування земельних відносин, висвітлив реалізацію земельної реформи в контексті аграрної й продовольчої політики, розкрив гальмівні чинники реформи, визначив головні причини невдач земельної реформи П. Скоропадського.

Четвертий номер «Українського історичного журналу» за 2008 р. присвячений 90-річчю гетьманату П. Скоропадського. Декілька статей опублікованих на сторінках журналу стосуються безпосередньо аграрної політики Української Держави 1918 р.

Так, зокрема дослідження С. Корновенка [16] присвячено вивченню маловідомих аспектів аграрного законодавства П. Скоропадського. На основі опрацювання джерел автором проаналізовано зміст аграрного законодавства гетьманату в контексті вітчизняного та європейського революційного досвіду вирішення земельного питання. Цінність дослідження полягає в тому, що історик, на відміну від своїх колег, зробив порівняльний аналіз основних положень земельної реформи П. Скоропадського із вітчизняними (радянський, Директорії УНР) та європейськими аналогами (Польщі, Румунії, Чехословаччини, країн Балтії та Балканського півострова).

На нашу думку, варто погодитись із висновками С. Корновенка про те, що: 1) основні положення гетьманського аграрного законодавства були адекватні загальноісторичним обставинам часу; 2) вони відповідали прагненням селянства України володіти землею; 3) основні положення, ідеї земельної реформи в Українській Державі були взяті на озброєння навіть непримиренними опонентами П. Скоропадського – радянською владою, Директорією УНР; 4) зміст аграрного законодавства гетьманату відповідав і загальноєвропейським тенденціям вирішення земельного питання [16, 79].

У 2013 р. в м. Києві відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Павло Скоропадський – останній гетьман України» присвячена 95-річчю Української Держави та 140 річчю від дня народження П. Скоропадського. У роботі конференції взяли участь понад 50 науковців із різних регіонів України, зокрема з Києва, Черкас, Дніпра, Кам'янець-Подільська, Чернігова, Мелітополя, Ніжина, Чернівців.

Не оминули своєю увагою учасники конференції й аграрну політику П. Скоропадського. У колективній праці А. Морозова та С. Корновенка розглядається порівняння аграрного законодавства Гетьманату та урядів Білого руху Півдня Росії. Авторами на основі широкого кола джерел розкрито спільне та відмінне в аграрних законодавствах урядів трьох генералів [17].

Тема аграрних перетворень актуальна в навчальній та науково-популярній літературі. Епізодично аграрна політика П. Скоропадського представлена в посібнику «Історія України XX – початку XXI ст.» за загальною редакцією В. Смолія. У вказаній праці дається негативна оцінка аграрній політиці Української Держави. У роботі зазначено, що угодовська політика гетьмана, його уряду та адміністрації на місцях засуджувалась селянством і робітництвом України [18, 41]. Можливість збуту значної кількості продовольства та сировини чомусь оцінюється як безперспективний вивіз.

Ппротилежну точку зору обстоює О. Бойко, який вважає, що економічному піднесенню України періоду Гетьманату сприяли відновлення приватної власності, підтримка гетьманом вільного підприємництва, можливість промислових і торговельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади, широкий збут товарів до Австро-Угорщини та Німеччини [19, 336].

Висновки. Отже, упродовж 2000-х – 2010-х рр. українська історична наука зазнала якісних змін у своєму розвитку і позначена характерними для неї суперечностями. Крім того у сучасній українській

історичній науці активно розвивається проблемна історіографія, насамперед аграрної історії України.

Історіографія аграрної політики П. Скоропадського відображає складність та суперечливість трансформацій новітньої української історичної науки. У науково-історіографічному просторі вона представлена монографіями, дисертаціями, науковими статтями, збірниками матеріалів за результатами роботи конференцій, науково-популярною та навчальною літературою.

На підставі опрацьованих історіографічних джерел у новітній українській історіографії умовно можна окреслити декілька підходів у трактуванні аграрної політики П. Скоропадського. На нашу думку, їх зміст полягає в такому: 1) аграрна політика П. Скоропадського – реставрація поміщицько-церковного землеволодіння, зазіхання на революційні завоювання селян Росії, України; 2) науково-популярний виклад матеріалу з різним рівнем аргументованості, достовірності, науковості; 3) критичне застосування як традиційного, так й інноваційного методологічного інструментарію, неупередженість авторів та наукова дискусія.

Список використаної літератури та джерел:

1. Грибоєдов С. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського : Історіографічне дослідження : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / С. Грибоєдов. – К., 2001. – 192 с.

2. Гнатюк С. Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / С. Гнатюк. – К., 2002. – 249 с.

3. Салата Г. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1920 рр.): Історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Г. Салата. – К., 2010. – 201 с.

4. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с.

5. Житков О. Селянське питання в українській революції 1917 – 1921 рр.: Історіографічне дослідження / О. Житков. – Х. : видавець Мачулін, 2016. – 592 с.

6. Любовець О. Напрями історіографічних досліджень та перспективи вивчення феномену гетьманату П. Скоропадського / О. Любовець // Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – Вип. 7. – С. 15–23.

7. Калакура Я. Три образи Гетьманату П. Скоропадського в українській історіографії / Я. Калакура // Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – Вип. 7. – С. 56–66.

8. Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. Терела. – Полтава, 2000. – 219 с.

9. Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.02 / Б. Малиновський. – Дніпропетровськ, 2001. – 251 с.

10. Пітик Г. Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Г. Пітик. – К., 2008. – 23 с.

11. Політична історія України XX століття : у 6 т. / редк. І. Курас [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – Т. 2: Революції в Україні : політико-державні моделі та реалії (1917–1920) – 480 с.

12. Історія українського селянства : в 2-х т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

13. Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.) / Н. ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Морозов. – Черкаси : Ант, 2007.

14. Нечитайло В. Задуми П. Скоропадського у сфері земельного порядкування та їх реалізація / Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917 – 1921 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – С. 61–68.

15. Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив / Р. Пиріг // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 9–15.

16. Корновенко С. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918–1921 рр.) / С. Корновенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 72–81.

17. Корновенко С. Аграрне законодавство Гетьманату П. Скоропадського та білого руху півдня Росії / С. Корновенко, А. Морозов // Національна та історична пам'ять : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – Вип. 7. – С. 131–140.

18. Історія України XX–XXI ст. / П. Панченко, Н. Барановська, С. Падалка [та ін.]. – К. : Знання, 2004. – 582 с.

19. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К. : Академвидав, 2007. – 688 с.

References:

1. Griboedov, S. (2001) *Ukrainian State of Hetman P. Skoropadsky: Historiographic study.* Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukr.]

2. Gnatyuk, S. (2002) *The internal policy of hetmanate P. Skoropadsky (1918): Ukrainian historiography problem*. Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukr.]

3. Salata. G. (2010) *Agrarian Policy of Ukrainian National Governments (1917 – 1920's): Historiography.* Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukr.]

4. Kapeliushnyi, V. (2003) *Obtained and lost independence: historiographical essay Ukrainian statehood, the era of national liberation struggle (1917-1921 biennium)*. Kyiv: Olan. [in Ukr.]

5. Zhitkov, O. (2016) *The peasant question in the Ukrainian revolution of 1917 – 1921: Historiographic study*. Kharkiv: publisher Machulin. [in Ukr.]

6. Lyubovets, E. (2013) *Direction of the historiographical research and perspective study of phenomenon the Hetmanate of P. Skoropadskyi.* Natsionalna ta istorychna pamiat (National and historical memory). Kyiv: SE «NCC» Priorities». Whip 7. [in Ukr.]

7. Kalakura, Y. (2013) *Three images of the Hetmanate of P. Skoropadskyi in Ukrainian historiography.* Natsionalna ta istorychna pamiat (National and historical memory). Kyiv: SE «NCC» Priorities». [in Ukr.]

8. Terela, G. (2000) *Agrarian Policy of the Ukrainian State P. Skoropadsky.* Candidate's thesis. Poltava. [in Ukr.]

9. Malinovsky, B. (2001) *Agrarian Policy of Austria-Hungary and Germany in Ukraine, 1918*. Candidate's thesis. Dnipropetrovsk. [in Ukr.]

10. Pityk G. (2008) *Peasant question in the policy of the Ukrainian state, Directorates of the UPR, People's Commissars of the Ukrainian SSR (April 1918 – August 1919).* Abstract of candidate's thesis. Kyiv (in Ukr.)

11. *The political history of Ukraine of the twentieth centuryt (*2003) / *Redcock.* : I. Kuras (head) etc. – Kyiv: Genesis,. – Vol. 2: *Revolutions in Ukraine: Political and State models and realities (1917 – 1920).* [n Ukr.]

12. *The history of the Ukrainian peasantry.* (2006) Essays. – Kyiv: Scientific Opinion. [in Ukr.]

13. Kovaleva, N. & Kornovenko, S. & Malinovsky, B. & Mikhailuk, O.& Morozov A. (2007) *Agrarian Policy in Ukraine The period of national-the democratic revolution (1917 – 1921).* Cherkasy: Ant [in Ukr.]

14. Nechytailo V. (2008) *Plans of P. Skoropadsky in the field of land order and their realization* / Formation and

activities of Ukrainian national governments during the period of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference. Kamyanets-Podilsky: Oiyum. [in Ukr.]

15. Pyrih, R. (2008) *Land reform of Pavel Skoropadsky: German influence*. Ukrainskyi selianyn (Ukrainian peasant), 11. [in Ukr.]

16. Kornovenko, S. (2008) *P. Skoropadsky's agrarian legislation in the context Domestic and European experience in solving land issues (1918 – 1921 biennium)*. UIZh (Ukrainian historical magazine), 4. [in Ukr.]

17. Kornovenko, S. & Morozov, A. (2013) *The agrarian legislation of the Hetmanate P. Skoropadsky and White Movement of the South of Russia*. Natsionalna ta istorychna pamiat (National and historical memory). Kyiv: SE «NCC» Priorities», 7. [in Ukr.]

18. Panchenko, P. & Baranovska, N. & Padalka, S. (2004) *History of Ukraine XX-XXI century.* Kyiv: Znannia. [in Ukr.]

19. Boiko, O. (2007) *History of Ukraine*. Kyiv: Akademvydav. [in Ukr.]

V. Ivashchenko, O. Taranenko

NEW DOMESTIC HISTORIOGRAPHY AGRARIAN POLICY P. SKOROPADSKY (2000TH – 2010TH YEARS)

Investigation of the Hetmanate's phenomenon continues for a hundred years and during this time accumulated a huge number of multi-genres works: scientific, dissertational, educational - methodical, journalistic, memoir and others that allowed to create the corresponding historiographical image of this unique phenomenon. In our opinion, the constructive tendencies in development of national historiography have intensified, its problematic-historiographical components, purely scientific priorities became clearer at the beginning of the XXI century. Significantly expanded the thematic range of research activities, Ukrainian historians more than in compared with previous historiographical periods, were integrated into world historiographic space.

Purpose – to follow the evolution of the views of the native historians who were studying agricultural policy of P. Skoropadsky.

During the 2000-s – 2010-s, the object of study was agrarian policy of P. Skoropadsky, the subject – its coverage in the national historiography of 2000-s – 2010-s.

So, during the 2000-s – Ukrainian history has undergone qualitative changes in its development in the 2010-s and is marked by contradiction characteristic of it. In addition to the modern Ukrainian historical science actively develops problematic historiography, first of all in agrarian history of Ukraine.

Historiography of agrarian policy by P. Skoropadsky reflects the complexity and contradictory nature of the transformation of the modern Ukrainian historical science. In the scientific and historiographical space it is represented by monographs, dissertations, scientific articles, collections of materials for the results of conferences, scientific popular and educational literature.

On the basis of researched historiographic sources, in the newest Ukrainian historiography can be conditionally defined several approaches in the treatment of agrarian policy of P. Skoropadsky. In our opinion its content is as follows: 1) agricultural policy of P. Skoropadsky – restoration of landlord-church tenure, an encroachment on the revolutionary conquests of the peasants of Russia and Ukraine; 2) scientific presentation of the material with different level of argumentation, reliability, scientificness; 3) critical use of both traditional and innovative methodological tools, impartiality of authors and scientific discussion.

Key words: *historiography, Hetmanate, Ukrainian State 1918, agrarian policy of P. Skoropadsky.*

УДК: 930(477)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-90-95

В. О. Кірєєва
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
А. Г. Морозов
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

АГРАРНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ДИРЕКТОРІЇ УНР НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА»*

У статті здійснена спроба аналізу вітчизняної історіографії, присвяченій історії Української Держави та Директорії УНР на сторінках наукового часопису «Український селянин». Студія базована на дослідженнях і розвідках опублікованих у збірнику наукових статей у 2001–2017 рр.

Ключові слова: *«Український селянин», гетьманат П. Скоропадського, Директорія, селянство, сучасна історіографія.*

Постановка проблеми. Станом на 2018 р. «Український селянин» – єдине в Україні фахове спеціалізоване видання з селянознавчої тематики. Започаткований у 2001 р. за організаційної підтримки Науково-дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків-аграрників, збірник наукових праць став майданчиком для наукових дискусій наукової громадськості щодо аграрної проблематики. Чільне місце у 19 випусках наукового часопису займала проблематика доби Української революції 1917–19121 рр.

З огляду на зазначене **метою** заявленої публікації є аналіз доробку сучасних вітчизняних дослідників доби гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на сторінках наукового часопису «Український селянин».

Аналіз останніх публікацій. та виклад основного матеріалу. Впродовж 2000-х – 2010-х рр. історіографічні проблеми історії Української Держави стали об'єктом наукового вивчення на дисертаційному рівні.

Серед великої кількості праць вітчизняних істориків, передовсім виокремимо напрацювання Корновенка С. В., який у низці публікацій ґрунтовно аналізує перепитії Української революції 1917–1921 рр., розкриває аграрні перетворення національних урядів революційної доби тощо. Так, зокрема, у розвідці науковця « Українська революція 1917 – 1921 рр: селянський фактор» [15] автор слушно та обґрунтовано трактує Українську революцію 1917 – 1921 рр. як багатовимірне, цілісне історичне та соціокультурне явища. Однак зауважує, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. було селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

революції. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором Упродовж усієї Української революції аграрний сектор економіки залишався найважливішим, а фактично – єдиним джерелом постачання продовольчих товарів для всіх антагоністів – учасників революції та громадянської війни, а селянство становило чи не єдине масове джерело людських ресурсів для збройних формувань різних політичних режимів. Однак суспільно-політична активність селянства у роки Української революції 1917 – 1921 рр. кардинально дисонувала з тими враженнями та уявленнями про селянство, що домінували у тогочасному інтелектуальному просторі. Уважний аналіз історичних подій початку XX ст. переконливо засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості, що знайшло своє відображення у «Великій селянській революції», започаткованій у 1902 р. Характеризуючи ставлення селян періоду Української революції до тієї чи іншої влади, дослідник вказує на його не стійкість і однозначність. Цілком переконливим, є висновок науковця про те, що селянство у роки Української революції 1917 – 1921 рр. заявило про себе як про самодостатній, самобутній, активний суб'єкт суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Таким чином, обґрунтованою вважаємо точку зору, згідно з якою Українська революція мала виразний селянський характер. Домінуючою рушійною силою Української революції було селянство. Саме на тлі Української селянської революції у 1917 – 1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо. Українська селянська революція – захисна реакція селянства України на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації [15, 132–136].

У іншій студії науковця «Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні» [16] схарактеризовано ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні під час революції 1917–1921 рр. Обґрунтовано, що Українська революція 1917–1921 рр. мала селянський характер. Одним із її складників, що найбільше спричинив, з одного боку, селянське невдоволення напередодні та під час Української революції 1917–1921 рр., а з іншого – спротив властей, було поміщицьке землеволодіння [16, 56]. З'ясовано, що учасники – антагоністи революції мали схожі погляди й підходи стосовно шляхів розв'язання тогочасних актуальних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Таку тезу підтверджує ставлення більшовиків, Н. Махна, П. Врангеля до поміщицького землеволодіння [16, 56]. Однією з таких була ліквідація поміщицького землеволодіння. Зазначено, що більшовики, Н. Махно, П. Врангель обирали пріоритетним завданням у реалізації своїх аграрних програм ліквідацію поміщицького землеволодіння. Науковець констатує, що Українська революція 1917 – 1921 рр. мала селянський характер. Одним із доказів цього слугує те, що всі без винятку учасники революції ставили за мету розв'язати аграрне питання. Більшовики не були єдині, хто проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння як пріоритетний напрям проведення аграрної реформи. Одним із перших, хто не лише задекларував, а й на практиці ліквідував поміщицьке землеволодіння в Україні під час революції 1917–1921 рр., був Н. Махно. У 1920 р. поміщицьке землеволодіння в Україні ліквідували під час проведення врангелівської аграрної реформи. Якщо радянська ліквідація поміщицького землеволодіння трансформувалася в одержавлення земель, то махновська й врангелівська – у передання землі селянам із легітимізацією цього процесу [16, 60].

Аграрне законодавство українських урядів стало предметом численних наукових студіювань Н. Ковальової Характеризуючи аграрну політику гетьмана П. Скоропадського дослідниця вказує на намаганнях повернення до реформістського шляху вирішення селянського питання. Розглядаючи питання розробки аграрної реформи, вказано на те, що її прихильниками виступали сам гетьман, міністр земельних справ В. Колокольцов, який був прихильником «середньої лінії» в аграрній проблемі – політики, яка мала водночас задовольнити як інтереси селянства, так і не знищити цукрової промисловості та зразкових поміщицьких маєтків [12, 213]. Аналізуючи теоретичні та практичні заходи гетьманського уряду в земельному питання, науковця слушно зауважує, що ці заходи не враховували інтереси селянської маси, що вимагала парцелювання поміщицького землеволодіння і лишень селянські повстання літа 1918 р. змусили уряд втрутитися в земельну справу і примусово відчужувати велике землеволодіння. Н. Ковальова вважає, що заходи розроблені урядовими комісіями були ґрунтовними, однак ігнорування суспільно-політичної ситуації не дозволило втілити її в життя в умовах селянської анархії та відмови землевласників йти на компроміс при її реалізації. Звертаючись до аграрної політики Директорії, вказується, що вона ґрунтувалася на практичному досвіді попередників і пройшла складну еволюцію від скасування приватної власності на землю до визнання доцільності запровадження дрібної селянської власності. Цілковито слушним є твердженням авторки, що у своїй діяльності українські уряди розглядали аграрне питання у політичному контексті – щодо конфіскації поміщицької землі і її розподілу серед селян, а важливі питання відновлення інфраструктури залишалися поза увагою державних чиновників [12, 214]

Звертаючись до питання впливу общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні [14], Н. Ковальова, констатує, що він у вказаний період проявлявся у забезпеченні своїм громадянам мінімальних умов виживання, сприянні їх боротьбі за землю, захисті від втручань представників влади. Значною мірою община визначала протестну поведінку селян в умовах громадянської війни. Однак роль сільської общини та її вплив в окремих регіонах носили різний характер. Тому подальшого дослідження потребує характеристика діяльності общини в регіонах,

деталізація її впливу на селянські настрої та поведінку щодо кожного політичного режиму, які боролися за владу в українському селі 1917–1921 рр. [14, 107].

Чинник «українського хліба» в громадянській війні (1917–1920 рр.) ґрунтовно досліджує В. Солдатенко [20]. В полі дослідницької студії питання підписання Брестського миру між Українською Народною Республікою і Центральними державами 27 січня 1918 р., який, як вказує автор, увійшов в історіографію під назвою «хлібного миру», як правило, фахівці концентрують увагу на двох обставинах: 1. Представники Четверного союзу змушені були підписати мирний договір, бо в їх країнах, практично в умовах воєнної блокади, голодне населення почало підніматися на хлібні бунти. 2. Центральна Рада ціною українського хліба (1 млн т.) та інших продуктів і сировини «купувала» собі можливість повернення своєї влади над Україною через розгром австро-німецькими військовими радянських сил, що опанували практично всю територію УНР. Автор цілком слушно зауважує, що український хліб став реальним чинником, який на певний час (до жовтня–листопада 1918 р.) відтягнув розв'язку революційної ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині. Практика реалізації умов «хлібного миру» призвела до різкого загострення громадянського протистояння, перманентних повстань проти окупаційної й національноукраїнської влади, стала причиною масштабної й кривавої селянської війни. В. Солдатенко вважає, що чинник «українського хліба» виявився тією, звісно, не визначальною, однак, у будь-якому разі, достатньою впливовою реалією, яка передрішила хід і результати Громадянської війни 1917–1920 рр. і в Україні, і в Росії загалом.

На увагу також заслуговує доробок Р. Пирога «Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі» [19]. Позитивною рисою цього дослідження є ґрунтовний аналіз історіографії аграрної політики Української Держави. На основі широкої історіографічної бази автор проаналізував концептуальні засади земельної реформи, вказав на закладення правових підвалин реформування земельних відносин, окреслив процес реалізації земельної реформи в контексті аграрної й продовольчої політики, розкрив та визначив головні причини невдач земельної реформи П. Скоропадського.

Податкову політику Гетьманату в українському селі у квітні – листопаді 1918 р. активно досліджує В. Іващенко. Після приходу до влади перед Гетьманом постали такі нагальні завдання, як налагодження народного господарства та відродження фінансової сфери держави. Гетьману у спадок від попереднього уряду лишилася стара податкова система, яка реформувалася лише поверхнево. Як вказує, автор за перебування Гетьмана П. Скоропадського податкова система істотних змін не зазнала. В основі було залишено законодавство, що діяло за часів Російської Імперії. Серед основних платежів, які сплачувалися селянами, залишилися державний земельний податок та земські земельні збори, ставки яких істотно зросли. Внутрішньоекономічні негаразди заважали ефективному збору податків, однак уряду Гетьмана вдалося врегулювати складну ситуацію в податковій сфері та налагодити надходження коштів до державної скарбниці [10, 171—172].

Б.В. Малиновський характеризує аграрну політику Центральних держав в Україні в період літа-осені 1918 р. через призму компанії збереження та збору урожаю. Автор вказує, що уряди Німеччини та Австро-Угорщини підтримали курс на реставрацію поміщицького господарства як виробника товарного зерна, але водночас чинили тиск на керівництво Української держави, намагаючись прискорити здійснення обіцяного селянам перерозподілу землі. Детально аналізується реалізація положень закону від 8 травня 1918 р. «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства», що передбачав примусове залучення селян до виконання сільськогосподарських робіт у маєтках. Ухилення селян від виконання цього розпорядження загрожувало їм застосуванням примусових заходів. Автор доходить висновку, що розташовані в Україні війська Австро-Угорщини та Німеччини стали знаряддям «боротьби за врожай», яку вело керівництво цих держав, аби збільшити експорт продовольства з України. За допомогою військових підрозділів австро-угорське та німецьке командування й українська влада намагалися примусити селян працювати на полях маєтків, припинити витрачати збіжжя на виготовлення горілки, захистити посіви від знищення, забезпечити охорону поміщицьких господарств; солдат використовували також як робочу силу [18, 208–210].

Метою дослідження П. Губи стало вивчення на матеріалах преси політичних партій стану аграрно-селянської політики, протиборство різних ідейно-політичних напрямів щодо земельної проблеми та причини незавершеності економічної політики на селі в період Української революції 1917–1920 рр. Як вказав автор, матеріали преси свідчать, що речники ідеї української державності розуміли, що самостійність України може бути досягнута за умови ефективної економічної політики, сприйнятої народом. Однак роль зарубіжного досвіду щодо вирішення аграрного питання українські уряди періоду революції недооцінили. Так, аграрна політика Центральної Ради й Директорії не орієнтувалася на досягнення інших країн. Інтерес Директорії до вирішення земельного питання у світі був запізнілим. Уряд Української держави, розробляючи аграрну політику, виявив прагматичніший підхід до досвіду європейських країн, але не скористався ним. Проте результати аграрних перетворень свідчать, що фактичний провал (із різних причин, однією з яких є нехтування світового досвіду) економічної політики на селі – і Центральної Ради, і гетьманського Уряду, і Директорії – був однією з основних причин невдач у боротьбі за незалежність доби національновизвольного руху в Україні 1917–1920 рр. [7].

О. Артеменко розглядаючи українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917 – 1920 рр., вказує, що політичні сили – Українська Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського, Директорія – по-різному ставилися до вирішення церковного питання, однак головними завданнями церковного руху протягом усього періоду національно-визвольних змагань українського народу залишалися досягнення автокефалії, соборноправності та українізація Православної церкви в Україні. Характеризуючи заходи національних урядів в церковному питанні, дослідник доходить висновку, що важливим складником духовного життя

українського селянства у 1917–1920 рр. була його участь у національному православно-церковному русі. Здійснений аналіз засвідчив суперечливість духовних процесів на селі. Тоді як певна частина сільського населення активно підтримувала ідею реформи церковного життя в країні, залишалася ще значна частина селян, які перебували і надалі під впливом прихильників Московського Патріарха й дотримувалися своїх звичок і традицій. Масові антицерковні виступи селян у вирі революційних подій 1917 р. не були винятково антирелігійними, швидше, їх треба розглядати як чинник боротьби проти старого режиму та одержавленої Російської православної церкви [1, 136].

Заходи місцевих органів державної влади для подолання розрухи в сільському господарстві на Правобережжі в квітні – грудні 1918 р. стали предметом розвідки В. Галатира [5]. Автор відзначає, що складний державотворчий процес та непопулярні закони серед сільського населення спричинили розруху в сільському господарстві. Своїм правом на урожай селяни вважали вкладену працю. За їх розумінням землевласник, який не працював, не повинен й отримувати прибутки. Відтак у волостях Правобережжя між селянами поширювалася думка не виходити на сільськогосподарські роботи, оскільки результати їх праці дістануться землевласникам. Науковець аналізує законодавство гетьманського уряду, зокрема «Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» та «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Відзначається, що вказані закони селяни сприйняли вкрай негативно, а проблематичний державотворчий процес, непопулярні аграрні закони уряду спричинили кризу в сільському господарстві у квітні-грудні 1918 р. Щоб її подолати старости видавали розпорядження про примусову працю селян на землевласницьких угіддях. Подекуди застосовували більш жорсткі заходи. Вплив на селян мали і суворі розпорядження представників іноземних військ. Тому в регіонах Правобережжя попри протистояння селяни вийшли на збір урожаю та все ж долучилися до сільськогосподарських робіт. Проте ці заходи лише посилили конфронтацію між місцевими органами влади та селянами. Відтак уже в листопаді 1918 р. в Правобережній Україні розпочалася своєрідна «селянська війна» [5, 138].

В іншій розвідці автора оцінено дії місцевих органів державної влади (губернським та повітовим старостам) із залучення селянства до подолання кризи в цукровій галузі промисловості Київської, Подільської та Волинської губерній у період Гетьманату П. Скоропадського. Влада на місцях надавала великого значення розвиткові цукрової промисловості. Цукроварням і власникам цукрових плантацій планували надавати кредити. Уряд зобов'язав місцеві адміністрації розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Селяни через невизначеність із землею, зазвичай, відмовлялись обробляти цукрові плантації, здогадуючись, що гроші за вирощені буряки отримають не вони, а землевласники. Детально проаналізувавши заходи гетьманської влади, автор дійшов висновку, що у багатьох місцевостях Правобережжя бурякові плантації опинились у критичному стані. Для належного забезпечення роботи цукрової галузі місцеві органи влади вдавалися до незначного підвищення оплати праці. Основним аргументом було примусове залучення селян до збору та обробітку урожаю, збільшення тривалості робочого дня. Подекуди застосовували більш жорсткі заходи. Хоч така політика давала певні позитивні наслідки, проте загалом кризу в цукровій галузі не подолали, а в підсумку вона призвела до опору владі. Такі заходи лише посилили конфронтацію між місцевими органами влади й селянами та спричинили відкрите протистояння [6, 41–42].

В. Дудка аналізує аграрні відносини на Полтавщині в період становлення української гетьманської держави, вказуючи, що аграрна політика гетьманського уряду зустрічала в українському селі неоднозначну оцінку. Прагнення до стабілізації ситуації та припинення революційного поступу, що базувалося на жорсткому окупаційному режимі, викликало опір селянських низів. В той же час, сутність пропонованої гетьманом реформи була значно демократичнішою за аграрні ідеї Центральної Ради і принципово могла б створити сильну соціальну базу нової держави [9, 86–89].

Висновки. Таким чином, упродовж 2001–2017 рр. «Український селянин» залишається цінним науковим виданням, на сторінках якого вагоме місце відведено розгляду питань Української революції 1917–1921 рр. і, зокрема, її окремим періодам – добі гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. На підставі опрацьованих історіографічних джерел, можемо констатувати, що основний масив наукових розвідок присвячено аграрному законодавству національних урядів у період 1917–1921 рр., реакції селянства на реалізацію земельних перетворень. Особливо ґрунтовними є студіювання С. Корновенка, Н. Ковальової. Більша частина опрацьованих матеріалів суттєво доповнює та конкретизує перебіг революційних подій в українському селі в 1917–1921 рр., дозволяє зрозуміти селянську психологію того часу.

Список використаної літератури та джерел

1. Артеменко О. О. Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917 – 1920 рр. / О. О. Артеменко. // Український селянин. – 2014.– Вип. 14.– С. 132–137.

2. Берестовий А. І. Політичні ідеали селянства в роки Української революції (за часів Директорії) / А.І Берестовий. // Український селянин. – 2001.– Вип. 3.– С. 219–221.

3. Волошко О.О Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) / О.О. Волошко // Український селянин. – 2002.– Вип. 5.– С. 64–67.

4. Гай-Нижник П.П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р. / П.П. Гай-Нижник. // Український селянин. – 2008.– Вип. 311.– С. 27–29.

5. Галатир В. В. Заходи місцевих органів державної влади із подолання розрухи в сільському господарстві на Правобережжі у квітні – грудні 1918 р. / В. В. Галатир. // Український селянин. – 2014.– Вип. 14.– С. 132–137.

6. Галатир В. В. Залучення місцевою владою селянства до подолання кризи в цукровій галузі на Правобережжі у квітні-грудні 1918 р. / В. В. Галатир. // Український селянин. – 2015.– Вип. 15.– С. 41–43.

7. Губа П. І. Висвітлення в пресі політичних партій соціально-економічної політики в Україні доби національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) / І. П.

Губа // Український селянин. – 2005.– Вип. 9.– С. 169–172.
8. Губа П. І. Соціально-економічні перетворення в українському селі у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : на сторінках преси / І. П. Губа. // Український селянин. – 2004.– Вип. 8.– С. 54–57.
9. Дудка В. І. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської держави / В. І. Дудка // Український селянин. – 2002.– Вип. 6.– С. 86–89.
10. Іващенко В. А. Податкова політика гетьманського уряду в українському селі (квітень – листопад 1918 р.) / В. А. Іващенко. // Український селянин. – 2010.– Вип. 12.– С. 171–173.
11. Ковальова Н. А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2002.– Вип. 5.– С. 171–173.
12. Ковальова Н. А. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917–1921 рр. / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2001.– Вип. 3.– С. 211–214.
13. Ковальова Н. А. Гострі кути аграрного законодавства Української держави, або чиї інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2008.– Вип. 11.– С. 29–32.
14. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. в Україні / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2003.– Вип. 7.– С. 106–108.
15. Корновенко С.В. Українська революція 1917 – 1921 рр: селянський фактор / С. В. Корновенко. // Український селянин. – 2014.– Вип. 14.– С. 132–137.
16. Корновенко С.В. Селянська революція 1917 – 1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні / С. В. Корновенко. // Український селянин. – 2015.– Вип. 15.– С. 55–61.
17. Корновенко С. В. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект / С. В. Корновенко. // Український селянин. – 2004.– Вип. 8.– С. 211–214.
18. Малиновський Б. В. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір урожаю/ Б. В. Малиновський. // Український селянин. – 2004.– Вип. 8.– С. 208–211.
19. Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив / Р. Пиріг // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 9–15.
20. Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917 – 1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 156–162.
21. Тараненко О. М. Історіографічні джерела з вивчення аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. М. Тарарненко. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 40–44.

References:

1. Artemenko O. O. *Ukrainian Peasantry and the National Orthodox-Church Movement during the Revolution of 1917–1920.* // Ukrainian peasant. – 2014. – Issue 11. – pp. 132–137. (in Ukr.)

2. Berestoviy A.I. *Political ideals of the peasantry during the Ukrainian Revolution (at the time of the Directory)* // Ukrainian peasant. – 2001. – Issue 11. – pp. 219–221. (in Ukr.)

3. Voloshko O. O. *Legislative rule-making of the Hetman's administration for the regulation of agrarian relations (may–december 1918)* // Ukrainian peasant. – 2002. – Issue 11. – pp. 64–67. (in Ukr.)

4. Guy-Nyzhnik P.P. *Ukrainian State Land Bank in the light of official Hetmanate documents of 1918* // Ukrainian peasant. – 2008. – Issue 11. – pp. 27–29. (in Ukr.)

5. Galatyr V.V. *Measures of Local Authorities to Overcome Disruption in Agriculture on the Right Bank in april–december 1918* // Ukrainian peasant. – 2014. – Issue 11. – pp. 132–137. (in Ukr.)

6. Galatyr V.V. *Involvement of the peasantry by the local authorities to overcome the crisis in the sugar industry on the Right Bank in april–december 1918* // Ukrainian peasant. – 2015. – Issue 11. – pp. 41–43. (in Ukr.)

7. Guba P. I. *Coverage in the press of political parties of socio-economic policy in Ukraine during the period of national liberation struggle (1917–1920 years)* // Ukrainian peasant. – 2005. – Issue 11. – pp. 169–172. (in Ukr.)

8. Guba P. I. *Socio-economic transformations in the Ukrainian village during the period of the national-democratic revolution of 1917–1920: on the pages of the press* // Ukrainian peasant. – 2004. – Issue 11. – pp. 54–57. (in Ukr.)

9. Dudka V. I. *Agrarian relations in the Poltava region during the formation of the Ukrainian Hetman state* // Ukrainian peasant. – 2002. – Issue 11. – pp. 86–89. (in Ukr.)

10. Ivaschenko V.A. *The Tax Policy of the Hetman's Government in the Ukrainian Village (april – november 1918)* // Ukrainian peasant. – 2010. – Issue 11. – pp. 171–173. (in Ukr.)

11. Kovaleva NA *On the motivation of the participation of the Ukrainian peasantry in the revolutionary events of 1917-1921. Socio-economic and psychological aspect* // Ukrainian peasant. – 2002. – Issue 11. – pp. 171–173. (in Ukr.)

12. Kovaleva N.A. *Socio-economic aspect of the agrarian policy of Ukrainian governments during the period of the revolution of 1917–1921.* // Ukrainian peasant - 2001. Issue 11. – pp. 211–214. (in Ukr.)

13. Kovaleva N.A. *The sharp edges of the agrarian legislation of the Ukrainian state, or whose interests reflected the land reform P. Skoropadsky* // Ukrainian peasant - 2008. Issue 11. – pp. 29–32. (in Ukr.)

14. Kovaleva N. A. *The Impact of the Community on the Peasant Life of the Period of the Revolution and the Civil War of 1917–1921 in Ukraine* // Ukrainian peasant. – 2003. – Issue 11. – pp. 106–108. (in Ukr.)

15. Kornovenko S.V. *Ukrainian Revolution 1917–1921: peasant factor* // Ukrainian peasant - 2014. Issue 11. – pp. 132–137. (in Ukr.)

16. Kornovenko S.V. *Peasant revolution of 1917–1921: liquidation of landlord land tenure in Ukraine* // Ukrainian peasant. – 2015. – Issue 11. – pp. 55–61. (in Ukr.)

17. Kornovenko S.V. *Agrarian Policy of the Hetmanate: The Theoretical Aspect* // Ukrainian peasant. – 2004. – Issue 11. – pp. 211–214. (in Ukr.)

18. Malinovsky B.V. *Agrarian Policy of Central Powers in Ukraine, Summer-Autumn 1918: Conservation and Harvesting* // Ukrainian peasant. – 2004. – Issue 11. – pp. 208–211. (in Ukr.)

19. Pirog R. *Land reform of Pavel Skoropadsky: German influence* // Ukrainian peasant. – 2008. – Issue 11. – pp. 9ж15. (in Ukr.)

20. Soldatenko VF *The Factor of «Ukrainian Bread» in the Civil War (1917–1920)* // Ukrainian peasant. – 2014. – Issue 11. – pp. 156–162. (in Ukr.)

21. Taranenko O. M. *Historiographical sources on the study of agrarian policy of republican governments during the period of revolution and civil war (1917–1920)* // Ukrainian peasant. – 2014. – Issue 11. – pp. 40–44. (in Ukr.)

V. Kirieieva, Morozov

RURAL MATTER OF P. SKOROPADSKY'S HETMANATE PERIOD AND THE DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC ON THE PAGES OF «UKRAINIAN PEASANT»

The article attempts to analyze the Ukrainian historiography devoted to the history of the Ukrainian State and the Directory of the Ukrainian People's Republic on the pages of the scientific journal Ukrainian Peasant. The studio is based on research and intelligence published in the collection of scientific articles in 2001–2017.

As of 2018, «Ukrainian Peasant» is the only specialized

specialized publication on peasant-related topics in Ukraine. Launched in 2001 with the organizational support of the Research Institute of the Peasantry and the Scientific Society of Historians-Agrarians, the collection of scientific works became a platform for scientific discussions of the scientific community on agrarian issues. The 19th issue of the scientific journal featured prominence in the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1912.

Taking into consideration the stated purpose of the published publication is an analysis of the modern Ukrainian researchers of the time of Hetman P. Skoropadsky and the Directory of the Ukrainian People's Republic on the pages of the scientific journal Ukrainian Peasant.

Thus, during the years 2001–2017, «Ukrainian peasant2 remains a valuable scientific publication, on the pages of which a significant place is given to the consideration of the issues of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and, in particular, its separate periods – the days of Hetman P. Skoropadsky and Directorate of the UNR. Based on the elaborated historiographic sources, we can state that the bulk of scientific research is devoted to the agrarian legislation of national governments during the period 1917–1921, the reaction of the peasantry to the implementation of land reforms. Students of Kornovenko S.V., Kovaleva N.A. are especially profound. Most of the materials processed substantially supplements and specifies the course of revolutionary events in the Ukrainian village in 1917–1921. It allows us to understand the peasant psychology of that time.

Key words: *«Ukrainian peasant», hetmanate P. Skoropadsky, Directory, peasantry, modern historiography.*

УДК 930(477) «1953/1964»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-95-100

О. О. Карасевич

завідувач навчально-методичної лабораторії з національно-патріотичним виховним спрямуванням «Відродження нації» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В 1953 – 1964 РР. У ПУБЛІКАЦІЯХ ЧАСІВ «ЗАСТОЮ»

Проаналізовано особливості радянського історіописання функціонування сільського господарства України та життя її селянства другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років. Тогочасні дослідження, що висвітлено в історіографії означеного періоду, попри урахування аспекту заангажованості та ідеологічної упередженості, все ж були й залишаються чинником історіографічного процесу своєї доби. У поєднанні з новітніми дослідженнями це відкриває перспективи об'єктивно із суто наукових позицій проаналізувати проблеми матеріального забезпечення життєдіяльності українського сільського господарства доби «відлиги».

Ключові слова: *селянство, історіографія, науково-технічна революція, матеріальне забезпечення, сільське господарство, «відлига», «застій».*

Постановка проблеми. Аналіз історіографії означеного періоду проливає світло на цілий ряд проблем, пов'язаних із адекватним трактуванням імпульсів та розвитку аграрного сектору економіки України означеного періоду. Окрім того, окреслення особливостей розвитку наукової думки з історії українського села періоду «застою» є актуальним для дослідження рівня і можливостей прогресу наукового пізнання в умовах панування марксистської методології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії відчувається суттєвий інтерес до історіографії з історії українського села радянського часу. Проте основна маса публікацій присвячена історичній думці пізнішого періоду історіописання, у них здебільшого висвітлено відхід від тоталітарної методологічної моделі пізнання. Про це свідчить, зокрема, фрагментарність висвітлення проблеми в історіографії часів «застою». Певною мірою цю лакуну ліквідували дослідження І. Романюка [1], М. Вайнера [2], О. Нікілєва [3], О. Заболотної [4], Л. Ковпак [5] та ряду інших дослідників. На окрему увагу заслуговують також змістовні монографії В. Литвина [6], В. Михайлюка [7] та В. Барана [8].

Автор ставить за **мету** на основі всебічного огляду історіографічної думки періоду «застою» дослідити ступінь висвітлення комплексу факторів, що зумовили та супроводжували суттєві зрушення розвитку матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України.

Виклад основного матеріалу. Характерною особливістю історіографії «брежнєвського періоду» було наслідування ідеологічним орієнтирам попередників. Це виявилось, наприклад, у тлумаченні науково-технічної революції. Праці західних дослідників залишались об'єктом критики радянських істориків, для яких науково-технічна революція мала сенс в ефективному розвитку лише в умовах соціалізму.

Навіть за таких умов інтерес до здобутків закордонної історіографії з боку радянських істориків залишався помітним. Про це свідчить збільшення чисельності праць, в яких особливе місце присвячувалось огляду «буржуазних економічних теорій». Наприклад, у 1966 р. побачив світ спеціальний довідник «Апологетические теории и их критика в марксистко-ленинской литературе. Указатель книжной и журнальной литературы за 1956 – 1964 гг.» [9]. У ньому було проаналізовано праці закордонних і радянських дослідників із перспектив соціально-економічного розвитку СРСР і Заходу, порівняння «капіталістичного духу» з ідеями колективізму. Бібліографічний опис роботи показує, що більшість використаних позицій літератури була закордонною, тоді як менша частина належала радянським політикам, вченим і публіцистам.

Загальне враження від довідника дає підстави припустити, що в період «хрущовської відлиги» радянська наука, крім ідеологічної публіцистики, розпочинає залучати до свого обігу й дослідження політико-економічного характеру. Протистояння двох протилежних систем (соціалістичної й капіталістичної) щодо істинного трактування науково-технічної революції поширювалось і стало з часом охоплювати практично всі наукові сфери. Поступово в середовищі радянських вчених формується реакція на праці західних опонентів, які мали теоретичне осмислення, конкретні розрахунки, практичне підґрунтя за умов стрімкого розвитку НТР. Такі обставини все ж сприятливо позначились на підвищенні рівня наукової школи в Радянському Союзі. Дотримання вченими позицій марксистської методології й схвальні підписування за кожної нагоди під союзними директивами, однак, не заважало накопиченню знань із проблематики.

З іншого боку, Р. Міллер визнавав, що радянська наука від її виникнення пропагує створення «культу науки», який носить суто замовний характер, помітно відособлений від життя, виробництва і реального стану речей. Яскравим прикладом такої позиції стала радянська концепція науково-технічної революції під час протистояння двополюсних систем: капіталістичної та соціалістичної [10, 50–53]. У подальшому обстоювання ідей НТР з боку радянських учених стало носити дещо поміркований характер. Щоправда, називали її «науково-технічним прогресом», адже ніяких інших революцій, окрім «Великої Жовтневої» у СРСР бути не могло.

Фактично від брежнєвських часів постала «традиція» називати період «хрущовських» реформ «завершенням побудови матеріально-технічної бази соціалізму» [11, 115]. Надалі йшлося про будівництво комунізму. Кандидати економічних наук радили розповідати в лекціях передовсім про створення матеріально-технічної бази «соціалізму в Україні» [12, 3–4]. Власне С. Кульчицький і називав період 1951 – 1958 рр. періодом «завершення будівництва соціалізму» [12, 14].

С. Кульчицький вважав, що досягнутий у період шостої п'ятирічки рівень продуктивних сил дозволив в усій широті поставити питання про створення вже впродовж найближчих десятиріч матеріально-технічної бази комунізму. Першим етапом у вирішенні цього завдання став семирічний план розвитку народного господарства на 1959 – 1965 рр. Від початку семирічки радянська держава ввійшла в якісно новий етап свого розвитку – період розгортання будівництва комуністичного суспільства [12, 15].

Водночас дослідник розумів, що розвиток сільськогосподарського виробництва, на відміну від усіх інших галузей економіки, відбувався повільніше. Його валова продукція зросла лише на 10%. Контрольні цифри з приросту сільськогосподарської продукції не були виконані. Як відзначив на XXIII з'їзді КПРС Л. Брежнєв, відставання сільськогосподарського виробництва помітно гальмувало просування вперед, негативно позначилось на темпах зростання легкої й харчової промисловості, не дало можливості повністю здійснити заплановані заходи щодо підвищення життєвого рівня населення [12, 20-21].

С. Кульчицький зробив справедливий висновок, що у семирічку 1959 – 1965 рр. «темпи зростання виробництва предметів споживання ще значно відставали від темпів зростання виробництва засобів виробництва» [12, 19]. Іншими словами це означає, що забезпечення потреб громадян України, зокрема українського селянства, було нижчим, ніж забезпечення потреб важкої індустрії, а матеріальні ресурси розподілялися не на користь трудівників аграрного сектору економіки.

Окремі дослідники з «брежнєвського» періоду позитивно оцінювали реалізацію народно-господарських планів 1951 – 1958 рр. [11, 46]. Якщо в часи війни небезпека реставрації капіталізму ще тяжіла над «країною рад», то кінець 1950-х рр. давав дослідникам підстави стверджувати, що «соціалізм у Радянському Союзі переміг не тільки повністю, а й остаточно» [11, 46].

Великою заслугою вважалося переключення споживання електроенергії із задоволення побутових потреб на виробничі. Наприклад, у 1958 р. у більшості колгоспів електроенергія вже широко застосовувалася для механізації виробничих процесів [11, 51]. Як про великий позитив мовилося стосовно реорганізації МТС і продаж техніки колгоспам. За підрахунками Т. Дерев'янкіна і С. Кульчицького, колгоспи республіки придбали в МТС понад 100 тис. тракторів, більше 40 тис. зернових комбайнів тощо [11, 52]. В. Петренко наводив цифри відповідно у 108,4 тис. тракторів і 42,7 тис. зернових комбайнів і відзначав, що «держава прискорила темпи та збільшила обсяг випуску сільськогосподарських машин для колгоспів» [13, 123].

Оцінюючи технічне забезпечення українського села у 1950-х – на початку 1960-х рр., зокрема, оцінюючи виробництво спеціальних сільськогосподарських машин, дослідники «брежнєвської» доби вказували на недоліки у цій справі в 1960 – 1963 рр., зумовлений «суб'єктивним підходом» (відома словесна конструкція у критиці Хрущова та його політики). Було зазначено, наприклад, що надто розширився випуск одних машин на шкоду іншим. На думку В. Петренка, «це призвело до того, що створилися лишки машин для вирощування і збирання кукурудзи і гороху, а також різного обладнання, що застосовувалося при безприв'язному утриманні худоби. А тим часом не повністю задовольнялися потреби колгоспів у пропасних тракторах, зернових сівалках, культиваторах для обробітку ґрунту, запасних частин не вистачало майже до всіх сільськогосподарських машин» [13, 123-124].

Учені відзначали як «величезний стрибок» у технічному оснащенні колгоспів України збільшення кількості тракторів і комбайнів за період 1951 – 1967 рр. За цей же проміжок часу вони зафіксували збільшення потужності двигунів аж у 46 разів і оптимістично заявляли: «Все це сприяло докорінній зміні характеру праці в колгоспному виробництві: всюди поступово витіснялась ручна паця і на зміну їй приходила машина» [13, 125-126]. Позитивно радянські дослідники оцінили й те, що упродовж 1951 – 1965 рр. у 7,5 разів збільшилася кількість добрив, які вносилися на колгоспні поля із розрахунку на один гектар [13, 126].

Буквально за два роки (1953 – 1955 рр.) дослідники помітили разючі відмінності у матеріально-технічному забезпеченні тваринницької галузі Української РСР. Завдяки механізації, на думку В. Петренка, було вивільнено велику кількість людей від важкої роботи по доїнню і напуванню корів, перевезенню кормів тощо. У 1964 р. повністю завершилася комплексна механізація тваринницької галузі «чималої кількості колгоспів», особливо поблизу міст [13, 129].

Водночас було зазначено, що техніку на тваринницьких фермах використовують некваліфіковано. Негативним прикладом цього вважалося використання у 1964 р. у колгоспах Черкаської області 497 доїльних установок із наявних 1342. Вочевидь це неабияк гостро і вкотре ставило перед партією завдання підготовки кваліфікованих кадрів для тваринницької галузі республіки. Забезпечення виробництва кваліфікованими кадрами стало однією із постійних задач, яку вирішував радянський уряд [14, 5]. В. Петренко підрахував, що на кінець епохи М. Хрущова, зважаючи на некомпетентне використання доїльних апаратів колгоспи втрачали 10% молока. Водночас він не

схильний ідеалізувати і саму техніку, вказуючи на те, що промисловість у 1962 – 1964 рр. поставляла сільському господарству 17 марок і моделей доїльних установок, в яких не було уніфіковано навіть основні деталі [13, 131].

У контексті формування кадрів спеціалістів та організаторів колгоспного виробництва А. Тюріна зосереджується на 1940 – 1950-х рр., хоча і визнає, що в обидва ці десятиліття сільське господарство вирішувало різні завдання [14, 5]. Водночас дослідниця вказує на хибну, на її думку, тезу радянської історіографії, сформовану в сталінський і частково хрущовський період про те, що успіхи і недоліки у сільськогосподарському виробництві безпосередньо залежать від діяльності виробничо-технічних кадрів та голів колективних господарств. Автор була переконана, що ефективність їхньої роботи залежно від рівня матеріально-технічного забезпечення господарств та їхньої організаційної готовності [14, 11]. Таким чином, у «брежнєвську» добу поступово відходили від політики цькування інтелігентного прошарку, звичного ще за Й. Сталіна, і намагалися виправити історіографічно викривлений образ інтелігенції, навіть для тієї її частини, яка мешкала і працювала у селі.

Важливе місце у розвитку українського суспільствознавства у його радянській інтерпретації посідає збірник наукових статей «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» (виходив із 1967 р.). Звісна річ, більшість положень праць дослідників із цього наукового збірника вже давно застаріла. Проте їх не можна відкидати, зважаючи на нього як на чинник історіографічного процесу своєї доби. Пропонуємо зосередитися на аналізі праць науковців вище зазначеного збірника, які у добу «застою» вивчали матеріально-технічне забезпечення аграрного сектору економіки України періоду «хрущовських» експериментів.

Висвітлення проблем матеріально-технічного забезпечення українського села колективна монографія «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» у період «хрущовської відлиги» носить здебільшого фрагментарний і узагальнений характер. Історіографічний огляд серії збірника дає змогу виокремити публікації істориків Г. Фтомова [15], І. Коби [16], В. Городнія [17], І. Грінку [18], Ю. Заїкіна [19] і Л. Багмута [20]. Їхні праці охоплювали такі питання: технічне переозброєння сільського господарства, історія створення системи машин для землеробства, розвиток спеціалізації тракторного та сільськогосподарського машинобудування, економічне співробітництво у розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, розвиток тракторного парку сільського господарства в Українській РСР і радянській державі загалом.

Тематичне спрямування статей яскраво підтверджує ідеологічну монополію Комуністичної партії та керованих нею державних органів щодо висвітлення економічного розвитку УРСР. Розкриваючи матеріально-технічні аспекти економічного життя українського села, вчені розглядали їх у крнтексті загальногосподарських досягнень, уникаючи зайвих деталей. Значний обсяг матеріалів, окрім побіжної статистики, насичений цитуваннями і вказівками партії, що мали місце протягом всього правління М. Хрущова.

Відзначимо, що у публікаціях зовсім відсутня інформація про Микиту Хрущова та його політичні настанови. У період «застою» вчені взяли на озброєння возвеличення нового партійного лідера – Леоніда Брежнєва. Тому більшість досягнень приписувалася йому, а здобутки попереднього керівництва розчинялись у рішеннях партій і статистичних матеріалах. У назвах статей простежується намагання авторів уникати епоху М. Хрущова в контексті соціально-економічних перетворень у державі. Так, розвиток сільського господарства українського села в 1953 – 1964 рр. здебільшого розглянуто як складову інших періодів. В інших випадках дослідники пропонують обмежувати активну фазу хрущовських реформ кінцем 1950-х років.

Значний обсяг вищевказаних публікацій становить статистична інформація про розвиток матеріально-технічної бази українського села в 1953 – 1964 рр. Проте її детальний аналіз засвідчує використання в основному офіційної статистики з поодинокими архівними документами. Такий підхід у роботі істориків негативно відображався на фаховій компетентності і, зокрема, об'єктивній роботі з джерелами. У дослідженнях дедалі частіше рясніли цитування праць В. Леніна і «нового вождя» М. Брежнєва, зрідка посилаючись на визнаних учених.

Збільшення машинно-тракторного парку в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. автори зазначених статей пояснювали тривіальною необхідністю скорочення затрат ручної праці, що ніби у сільському господарстві наближувало її до індустріальної [15, 20]. Робота зі створення першої системи машин (у 1954 р.), в якій 60% від усіх запланованих видів машин і пристосувань належало створити заново, на думку І. Коби, дозволила визначити специфічні вимоги механізації сільського господарства різних зон України [16, 15]. По суті йшлося про методи «проб і помилок».

Незважаючи на свою деструктивну суть, ці методи мали подекуди непоганий економічний ефект. У колгоспах республіки інтенсивно зростала кількість сівалок, культиваторів, лущильників, плоскорізів [15, 21; 16, 15]. У 1958 р., як зазначалося в одній із статей, більшість колгоспів УРСР (96%) придбала велику кількість техніки (з реорганізованих машинно-тракторних станцій): 100 тис. тракторів, 34 тис. зернових комбайнів, 118 тис. сівалок. На постійну роботу в колгоспи перейшло понад 300 тис. трактористів, комбайнерів та інших механізаторів [17, 27].

Цікаво, що дослідники відзначали про деякі перешкоди механізації сільськогосподарського виробництва. Г. Фтомов склав таблицю, згідно з якою були подані найбільш трудомісткі види робіт у землеробстві, повна механізація яких залишалася гострою проблемою [15, 21-22]. Серед причин повільної механізації він назвав недостатнє забезпечення колгоспів і радгоспів сільськогосподарською технікою, повну відсутність тих чи інших складних технологічних операцій і недоліки у використанні наявної техніки [15, 22]. Наприклад, одним із недоліків упровадження техніки у багатьох колгоспах і радгоспах була відсутність комплексного підходу до механізації тваринницьких ферм. Часткова

механізація, за якої окремі технологічні процеси продовжували виконувати кінно-ручним або ручним способом, ясна річ, не могла дати належного економічного ефекту. Часткова механізація була породжена недостатньою спеціалізацією виробництва, а ще тим, що машини і механізми для механізації тваринницьких ферм постачалися не в комплексі, а розрізнено. Схоже, що це дослідники народного господарства усвідомлювали чітко.

Втім, значним недоліком їхніх робіт було замовчування більш очевидних системних проблем матеріально-технічного забезпечення українського села. Фактично нічого радянські вчені не пропонували для вирішення згаданих ними ж недоліків. Відтак їхні роботи носили констатуючий характер, в якому багато проблемних питань було упущено, а реальну картину матеріально-технічного забезпечення українського села в хрущовський період спотворено.

Вищевказаний аналіз підтверджує той факт, що колективна праця «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» була написана на замовлення влади. Виклад матеріалу носив одновимірний характер, де реальний стан речей в українському селі подавався лише за допомогою офіційної статистики. Мають місце в публікаціях також сфальсифіковані статистичні дані. На підтвердження цього сучасний дослідник В. Михайлюк, наприклад, уважає, що радянські дослідники 1970-х рр. перебільшували наслідки відбудови сільського господарства у 1945 “ 1952 рр. і навіть у 1953 “ 1959 рр. [7, 59].

Під час вивчення кадрової політики в українському селі дослідники «брежнєвського» періоду надмірну увагу приділяли прикладам самовідданої праці співробітників середньої ланки – бригадирів, завідувачів фермами, ланкових – і зосереджувалися переважно на важливості у виробничому процесі виконавчої дисципліни й авторитету працівників. У цьому вони пішли не далі своїх попередників «хрущовської доби». Про таку роль сільськогосподарських кадрів тоді писали відомі двічі Герої Соціалістичної Праці Макар Посмітний (1895-1973), Федір Дубковецький (1894-1960) і Галина Буркацька (1916-2006). Життя двох останніх тісно пов’язане із серцем України – Черкащиною. На думку В. Михайлюка, і до головування М. Хрущова, і після його усунення, праці, присвячені сільськогосподарській інтелігенції та іншим кадрам в українському селі, фактично не порушували серйозних питань ролі спеціалістів у вирішенні виробничих проблем, а йшлося в них переважно «про проведення ними культурно-освітньої роботи серед хліборобів» [7, 60].

Висновки. Нова політична команда, розуміючи, що вона є продовжувачем справи «команди Хрущова», у наукових працях не могла критикувати всю радянську систему, яка здебільшого і породжувала практичні проблеми з кадрового чи то матеріального забезпечення українського села.

Матеріальне та кадрове забезпечення українського села «хрущовської доби» зображувалося істориками та суспільствознавцями другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. в контексті історико-ідеологічного опису діяльності Комуністичної партії в Радянському Союзі. Традиційно історіографія була представлена ідеологічними, історичними та економічними текстами. М. Хрущов як головний фігурант реформ зник із поля зору дослідників. На передній план вийшов генсек Л. Брежнєв і рішення, ухвалені вже за нього. Дослідники намагалися розібратися у послідовності аграрних перетворень М. Хрущова, апелювали до здобутків, послуговувалися статистикою і змальовували тяглість і передачу аграрної політики від одної політичної команди до іншої. Однак і у «брежнєвську» добу з’являлися дослідження (В. Петренко, А. Тюріна), в яких висвітлено різні аспекти матеріально-технічного та кадрового забезпечення сільськогосподарського виробництва СРСР загалом і України, зокрема.

Список використаної літератури та джерел:

1. Романюк І. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-х – 60-х рр. XX ст. / І. Романюк // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 161–162.

2. Вайнер М. Материально-техническое снабжение сельского хозяйства СССР / М. Вайнер, В. Алферьев. – М. : Издательство экономической литературы, 1963. – 176 с.

3. Нікілєв О. Вища сільськогосподарська школа України в контексті аграрної політики держав середини 1950-х – середини 1960-х рр. / О. Нікілєв // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 176-180.

4. Заболотна О. Проблема кадрового забезпечення сільського господарства у зв’язку зі зміцненням матеріально-технічної бази села (60-ті роки XX століття) / О. Заболотна // Український селянин. – 2006. – Вип. 10. – С. 366–368.

5. Ковпак Л. Соціальна політика М.С. Хрущова / Л. Ковпак // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 87–92.

6. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955) / В. Литвин. – К. : Вид. дім “Лі-Терра”, 2004. – 240 с.

7. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В. Михайлюк. – К. : Ред.-вид. рада Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с.

8. Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи / В.К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – 448 с.

9. Апологетические теории и их критика в марксистско-ленинской литературе. Указатель книжной и журнальной литературы за 1956 – 1964 гг. – М. : Фунд. библ-ка обществ. наук им. В.П. Волгина АН СССР, 1966. – 168 с.

10. Ольсевич Ю.Я. Фактор науки в экономике социализма : ответ «советологам». – М. : Наука, 1987. – 112 с.

11. Дерев’янкін Т. Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970 / Т. Дерев’янкін, С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1970. – 116 с. (Інститут економіки Академії наук Української РСР)

12. Кульчицький С. Народне господарство України за роки радянської влади і перспективи його розвитку в новій п’ятирічці / С. Кульчицький. – К. : Тов-во «Знання» Української РСР, 1967. – 28 с. (На допомогу лектору)

13. Петренко В. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969) / В. Петренко – К. : Наукова думка, 1970. – 348 с.

14. Тюрина А. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства 1946–1958 гг. / А. Тюрина – М. : Издательство «Наука», 1973. – 307 с.

15. Фтомов Г. Технічне переозброєння сільського господарства УРСР (1960-1970 рр.) / Г. Фтомов // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1974. – Вип. 8. – С. 20–26.

16. Коба І. З історії створення системи машин для землеробства СРСР / І. Коба // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1976. – Вип. 10. – С. 13–18.
17. Городній В. Досягнення сільського господарства Української РСР (1917-1977 рр.) / В. Городній // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1977. – Вип. 11. – С. 23–30.
18. Грінку І. Співробітництво Української РСР та Молдавської РСР у розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства (1961-1975 рр.) / І. Грінку // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1982. – Вип. 16. – С. 21–25.
19. Заікін Ю. Співробітництво Української РСР і Білоруської РСР по зміцненню матеріально-технічної бази сільського господарства в період розвинутого соціалізму / Ю. Заікін // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1984. – Вип. 18. – С. 10–15.
20. Багмут Л. Розвиток тракторного парку сільського господарства Української РСР у 1960-1980 рр. / Л. Багмут // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1985. – Вип. 19. – С. 8–15.

References:

1. Romanyuk I. (2003). Transformation of Ukrainian collective farms in the second half of the 1950's and 60's. *Ukrainskyi selianyn (Ukrainian peasant).* Vip. 7. 161-162 (in Ukr.)
2. Vainer M., Alferev V. (1963). *Material and technical supply of agriculture in the USSR.* M.: Publishing house of economic literature (in Russ.)
3. Nykilev O. (2006). Higher Agricultural School of Ukraine in the Context of the Agrarian Policy of the States of the Mid-1950s – the Mid-1960s. *Ukrainskyi selianyn (Ukrainian Peasant).* Vip. 10. 176-180 (in Ukr.)
4. Zabolotna O. (2006). The problem of personnel provision of agriculture in connection with the strengthening of the material and technical base of the village (60th years of the XX century). *Ukrainskyi selianyn (Ukrainian Peasant).* Vip. 10. 366-368 (in Ukr.)
5. Kovpak L. (1995). Social policy of MS Khrushchev. *M.S. Khrushchov i Ukraina. Materialy naukovoho seminaru 14 kvitnia 1994 r., prysviachenoho 100-richchiu vid dnia narodzhennia M.S. Khrushchova (M.S Khrushchev and Ukraine. Materials of the scientific seminar on April 14, 1994, devoted to the 100th anniversary of the birth of M.S Khrushchev).* K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 87-92 (in Ukr.)
6. Lytvyn V. (2004). *Ukraine in the first post-war decade (1946–1955).* K.: View. House "Li-Terra" (in Ukr.)
7. Mikhailuk V. (1992). *Historiography of the development of agrarian relations in Ukraine (70s – early 90's).* K.: Rev. Council of UkrStateGroup University (in Ukr.)
8. Baran V.K. (1996). *Ukraine 1950 – 1960s: evolution of the totalitarian system.* Lviv: Ukrainian Institute of Ukrainian Studies I. Krypiakevych NAS of Ukraine (in Ukr.)
9. Apologetic theories and their criticism in the Marxist-Leninist literature. Index of books and magazines for the period from 1956 to 1964 (1966). M.: Fund. bible of societies. Sciences them. V.P. Volgin of the USSR Academy of Sciences (in Russ.)
10. Olsevich Yu.Ya. (1987). *The factor of science in the economy of socialism: the answer to "Sovietologists".* M.: Science (in Russ.)
11. Derevyankin T. (1970). *Economic Development of Soviet Ukraine. 1917-1970.* K.: Scientific Opinion (Institute of Economics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR) (in Ukr.)
12. Kulchytsky S. (1967). *National economy of Ukraine during the years of Soviet power and prospects of its development in the new five-year plan.* K.: "Knowledge" of the Ukrainian SSR (To help the lecturer) (in Ukr.)
13. Petrenko V. (1970). *Village on the paths of ascension. Changes in composition, working conditions and life of the collective farm peasantry of the Ukrainian SSR (1951–1969).* K.: Scientific thought (in Ukr.)
14. Tyurina A. (1973). *Formation of cadres of specialists and organizers of collective farm production 1946–1958.* M.: Publishing House "Nauka" (in Russ.)
15. Fltomov G. (1974). Technical re-equipment of agriculture of the USSR (1960-1970 gg.). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR (History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR).* Vip. 8. 20-26 (in Ukr.)
16. Koba I. (1976). From the history of the creation of a system of agricultural machinery for the USSR. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR (History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR).* Vip. 10. 13-18 (in Ukr.)
17. Gorodny V. (1977). Achievements of agriculture of the Ukrainian SSR (1917-1977). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR (History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR).* Vip. 11. 23-30 (in Ukr.)
18. Grinke I. (1982). Cooperation between the Ukrainian SSR and the Moldavian SSR in the development of the material and technical base of agriculture (1961–1975). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR (History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR).* Vip. 16. 21-25 (in Ukr.)
19. Zaikin Y. (1984). Collaboration between the Ukrainian SSR and the Belarusian SSR on strengthening the material and technical base of agriculture in the period of developed socialism. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR (History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR).* Vip. 18. 10-15 (in Ukr.)
20. Bagmat L. (1985). Development of the tractor park of agriculture of the Ukrainian SSR in 1960–1980. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR (History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR).* Vip. 19. 8-15 (in Ukr.)

O. Karasevych

THE MATERIAL PROVIDING OF AGRICULTURE OF UKRAINE IN 1953 - 1964. IN PUBLICATIONS OF TIMES OF «STAGNATION»

The outline of the peculiarities of the development of scientific thought in the field of the history of the Ukrainian village during the «stagnation» period is relevant for the study of the level and possibilities for the progress of scientific knowledge under the conditions of the rule of the Marxist methodology. The article analyzes the peculiarities of the Soviet history of describing the functioning of agriculture in Ukraine and the life of its peasantry in the second half of the 1960s – the first half of the 1980s.

It is noted that the characteristic feature of the historiography of the 'Brezhnev period' was the imitation of the ideological orientations of the predecessors, manifested in the interpretation of the scientific and technological revolution. The works of Western researchers remained the object of criticism of Soviet historians, for whom the scientific and technological revolution was meaningful in effective development only under conditions of socialism.

It is stressed that actually from the 'Brezhnev period' there was a «tradition» to call the period of «Khrushchev» reforms «the completion of the construction of the material and technical base of socialism». Later, it was discussed, finally, about the construction of communism, as such. The thematic direction of research clearly confirms the ideological monopoly of the Communist Party and its government bodies to highlight the economic development of the Ukrainian SSR. By expounding the material and technical aspects of the economic life of the Ukrainian village, scientists considered them according to the general economic achievements, avoiding unnecessary details.

It was concluded that the contemporary research, which was uncovered in the historiography of that period, despite the consideration of the aspect of engagement and ideological bias, was still and continues to be a factor in the historiographical process of its time. In the combination with the latest research, this fact opens up the prospects objectively, from purely scientific positions to analyze the problems of material life support of Ukrainian agriculture during the «thaw» period.

Key words: *peasantry, historiography, scientific and technical revolution, material support, agriculture, «thaw», «stagnation».*

УДК 94 (477) «1917/1921»: 323.27 (=162.1:=161.2)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-100-107

Адам Свйонтек

кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної новітньої історії в Інституті історії Ягеллонського університету у Кракові (Польща)

ПОЛЯКИ ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ В 1917-1921 РОКАХ: НАРИС ІСТОРІЇ ДИСКУРСУ

Статтю присвячено дослідженню значення польської літератури, культури або взагалі так званої колективної пам'яті для України в 1917–1921 рр. Узагалнено дискурс, що розглядав цей предмет, що має довгу 100-річну історію.

Ключові слова: *історіографія, автобіографія, поляки в Україні, українська революція, більшовицька революція, прикордонні території (Кресі).*

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 рр., століття якої відзначається в Україні з минулого року, як проблема дослідження посідає чільне місце в сучасній українській історіографії. Першими, хто звернув увагу світової громади на українські устремління у період змін у південно-західній прикордонній смузі Російської імперії, були передусім учасники тих подій – творці невтілених в життя українських проектів націотворення в період 1917–1921 років. Вони друкували спогади, видавали документи та коментували політичну реальність [1, 4–5; 2, 708-709]. Дискурс «Української революції» вийшов на нову фазу, коли вона перестала бути продуктом учасників подій і стала темою дослідження, яку проводять професійні історики. Краще всього згадати тут про класичну позицію *The Ukrainian Revolution. A Study in Nationalism* пера Джона-Стівена Решетара, видану у Принстоні в 1952 р. [3]. У цій праці зроблено спробу відокремити українське питання як предмет дослідження від теми більшовицької революції, котра протягом багатьох років широко коментувалась в історіографії. Запровадження до наукового обігу терміну «українська революція», у 1920-х рр., мало конкретну мету – вийти за межі існуючих паралельно та всеж таки домінуючих наративів: «білогвардійського» і радянського. Для обох цих дискурсів історія українських національно-визвольних змагань в 1917–1921 роках була фактором, що перешкоджав тодішнім прагненням як «білих», так і «червоних». Тому, поки Україна була частиною СРСР, поглиблення досліджень з «Української революції» було не можливим до повної міри. Лише в 1991 р., коли Україна отримала незалежність, цей дискурс отримав можливість більшого розвитку, а також підтримку молодої країни, яка шукала в минулому українських земель осіб та подій, які могли б стати джерелом натхнення. Це посприяло тому, що в українській та російській історіографії минулого чверть століття з'явилися не тільки цілком відмінні оцінки революційних подій в Україні, але й загалом всієї більшовицької революції. Відмінності між цими дискурсами, за словами Миколи Вітенко, випливають з недоліків однобічного національного погляду у вивченні соціально-економічної історії [4, 45]. Це, безумовно, так, особливо при вивченні подій, що відбуваються в певному місці і часі, ми повинні одночасно бачити стільки історій, скільки у той час було важливих акторів – свідків та учасників подій.

Звернемо увагу на те, що українські землі впродовж досліджуваного періоду населяли численні етнічні групи меншин, тому їхній голос потрібно почути, щоб бути в змозі реконструювати повну картину подій в Україні на початку другого та третього десятиліть XX ст. Саме таким чином намагається побачити історію українських земель канадський вчений Павло-Роберт Магочій, чиї роботи присвячені ситуації етнічних меншин в Україні. У своїй праці з української історії у розділі про революційні події він привятив цій темі главу: «*Революція та інші національності Наддніпрянської України*», в якій він описує долю українських євреїв, росіян, поляків, німців, менонітів, чехів та татар [2, 488–498]. Спробуючи створити об'єктивний опис подій, що відбуваються в певному часопросторі, варто розлянути безліч різних точок зору, навіть якщо автори деяких наративів не грали згодом важливу роль у цьому регіоні. Цікавим прикладом створення образу минулого багатокультурних місць, показуючи паралельні історії, є опублікувана кілька років тому книга польського історика Анджея Хвальби «*Краків у 1939-1945 роках*» [*Krakyw w latach 1939-1945*] (у другому виданні: «*Окупований Краків*» [*Okupacyjny Krakyw*]) [5], присвячена історії колишньої польської столиці, а під час війни – місце штаб-квартири генерал-губернатора Ганса Франка. Згаданий автор побудував свою працю інноваційно. У розділах (III-IV) книги він описав паралельні німецькі, українські, єврейські та польські історії Кракова під час Другої світової війни, а потім написав окрему главу про вхід Червоної армії до міста, що сприяло конструкції визвольного міфу, поширеного за часів комунізму. Я думаю, що це також варто використати у дослідженні історії українських земель, особливо в період важливих політичних змін, побачити паралелізм історії різних етнічних груп, соціальних верств та середовищ, кожен із яких побачив і оцінив історичні події різним чином.

Мета. У цьому тексті я хотів би показати, наскільки важливими для польської літератури, культури або взагалі так званої колективної пам'яті мали для України трагічнні події 1917-1921 рр., адже ми можемо говорити узагалнено про весь дискурс, що розглядав цей предмет, що має довгу 100-річну історію. Звичайно, польська точка зору є ще однією з можливих перспектив. Своєю чергою, ми повинні розширити свій кругозір у вивченні революційного періоду на українських землях. Наприклад, досвід євреїв (як тих, котрі постраждали від революції, так і тих, хто приєднався до її лав). Тим часом голос поляків, що населяли тогочасну Україну, є ваговим, оскільки завдяки своїй здебільшого превілейованій суспільній

позиції до 1917 р., польське населення відігравало важливу роль у соціальному, економічному та культурному житті обабіч Дніпра.

Виклад основного матеріалу. В Україні (у межах трьох російських губерній: Київської, Подільської та Волинської), за оцінками польських дослідників, у 1911 р. проживало 860 020 поляків (з яких 140 487 Київській губернії, 329 307 – на Поділлі і 390 226 на Волині). Радянські історики згодом зменшили і дані до 558,8 тис. Серед представників польської громади в Україні особливо важливу роль відігравали поміщики та міська інтелігенція. За даними французького історика Д. Бовуа, у 1890 р. польська шляхта, чисельність якої з урахуванням чиновників та інтелигенції оцінювалася у 50-60 тис. осіб), володіла 3386 маєтками, загальною площею 3 078 278 десятин [6, 498-516]. У 1896 р. 48,69% всіх земельних маєтків в Україні належало польським власникам. Після революції кількість польського населення скоротилася в декілька разів (за різними оцінками, у 1920 р. кількість поляків оцінювалася на 117 000, 209 780 або 309 800 осіб) [7, 27–28]. Насамперед, протягом цього періоду постраждали аристократія та інтелигенція, частина з ниг загинула, а частина втікла на захід до відродженної Польщі. Майже всі польські садиби та палаци були знищені, будучи об'єктом нападів селян на чолі з більшовицькими військами. Як наслідок, в Україні польська меншина головним чином складалась із селян та містян, що відчують гоніння в 1930-х роках (депортації до Казахстану в 1936 р. та «Польська операція» НКВС у 1938–1939 рр.).

Поляки в Україні протягом чотирьох років (1917–1921 рр.) опинились у вирі історичних подій, будучи мешканцями різних політичних державотворень: до лютого 1917 р. в царській Росії в, в лютому 1917 р. – республіканській Росії, а водночас, Української Народної Республіки, з листопада у більшовицькій Росії, з квітня 1918 р. під німецькою окупацією і за панування Гетьманату, з грудня 1918 р. знову в Українській Народній Республіці під проводом Симона Петлюри, що боролася з більшовиками за контроль над різними регіонами України аж до офенсиви об'єднаної із петлюрівцями польської армії в квітні 1920 р. Київська кампанія польської армії зазнала поразки в червні 1920 р., залишаючи українські землі напоталу більшовикам, як це було підтверджено Ризьким договором в березні 1921 р. Цей договір для більшості поляків в Україні означав кінець надій на приєднання замель, на яких вони проживали, до відродженої польської держави або України, об'єднаної в союзі з Польщею (федеративна ідея Пілсудського). «Комуністичний рай» особливо для польської інтелігенції та аристократії, тобто «панів» і «буржуазії», означав реальне «знищення»: масові вбивства з особливою жорстокістю, розграбування та плюндрування маєтків, знищення приватних мистецьких колекцій та бібліотек, що століттями збирались їх власниками, переслідування та примусова еміграція. Тому цілком зрозумілою є необхідність представників того покоління перелічувати збитки, шукати причин цієї трагедії, збирати спогади про ці страждання і розповідати про них широкій громадськості – не тільки польській. Це породило цілком природне бажанням донести до свідомості інших, яка небезпека підстерігає світ з боку більшовиків і прогололошуваних ними гасел революції. Так почав з'являтися польський дискурс про події 1917–1921 рр. в Україні. Додамо, що перші публікації, що стосуються цих подій, писалися під впливом емоцій, відіграли вагому роль у формуванні у польській літературі так званого сентиментального напрямку мемуаристики, що описивала пограниччя на східних землях колишньої Речі Посполитої у мученицькому ключі [8, 75–101; 9, 251–305].

У випадку наративів, що описували історію польського прикордоння причини писати мемуари або щоденники полягали у такому. По-перше, спроба створити текст, який міг стати хронікою минулих подій (історичне джерело); по-друге, моральнуй обов'язок перед майбутніми поколіннями (освітня і виховна функції). Зрештою, багато авторів вважали, що зобов'язані описувати страждання від імені їхнього покоління та переказувати пам'ять про втрачену культурну спадщину в Україні, співтворцями якої вони себе вважали. Масовий характер досвіду втрати (сім'ї, близьких, майна, соціальної позиції, роботи або й фундаменту ідентичності – «другої малої батьківщини») і пов'язані з цим почуття надихали людей на документування втрат майже від початку революційних подій. Це визначило розвиток польської літератури 1920-х років. Багато автобіографічних наративів, що писались під час або відразу ж після революції – це цікаві у літературному плані твори. Їх успіх пояснюється автентичностю представлених фактів і змальованих переживань. Як писав літературознавець Станіслав Уліяш, ті біографічні тексти стали літературними творами [8, 93]. Останні можна розглядати не стільки як літературні твори, які, як «документ» епохи. [8, 91]. Сьогодні, однак, у польській науковій літературі їх рідше згадують історики, проте частіше до них звертаються історики літератури [10; 11].

Витоки польського дискурсу про втрати та страждання поляків на колишніх Східних прикордонних землях (Кресах) потрібно шукати вже у пресі того періоду, що детально і емоційно висвітлювала тогочасні події. Головну роль у цьому відіграв орган української полонії «Дзеннік Кійовскі» [«Dziennik Kijowski»]. У цьому періодичному виданні задокументовано зруйновані садиби та жертви, вбитих в Україні поляків. Ці записи, які є образом руйнацій та зростаючого антагонізму між українським селянством та польськими землевласниками, передруковувалися у іншій польськомовній пресі. Що посилювало свідомість польського читача. Однак час для роздумів та перші спроби літературного посилання на події, що відбуваються в прикордонних землях, з'явилися лише після того, як Польща відновила свою незалежність у листопаді 1918 р. Особливо тоді, коли більшовицька держава, просуваючись на Захід, почала безпосередньо загрожувати Другій Польській Республіці.

Ймовірно, що першим, хто змалював у своїх творах складне становище польського двору на прикордонних землях в епоху революції, був Стефан Жеромський – польський письменник-позитивіст. У 1919 р., після спалаху польсько-більшовицької війни, він написав драму в трьох актах «*Стати білішим за сніг*» [*Ponad ьnieg bielszym sik stanк*]. У ній змальовано долю мешканців польского помістя на Кресах перед приходом більшовиків та після їх відступу. У драмі мешканці садиби перемагають своїх

супротивників, таким чином автор також обнадіював свого читача. Його основна мета полягала в тому, щоб переконати поляків у необхідності розподілу сільськогосподарських земель, аби більшовицька революція не мала прихильників серед польських селян [12, 189]. Додамо, що п'єса Жеромського була поставлена в театрі у Варшаві в 1919 р., а через рік в Бидгощі, а потім і в інших польських містах. У 1921 р. її було надруковано [13] і через кілька років було знято фільм за мотивами цього твору. Після С. Жеромского образ сплюндрованої польської садиби як родового гнізда знищеного або більшовиками, або підбуреними на проти «панів» селянами став темою багатьох польських літературних творів, насамперед автобіографічних наративів.

Наступним кроком у розвитку дискурсу про долю поляків на Кресах стала публікація оповідань Еуґеніуша Малачевського – молодого солдата спочатку російської армії, а потім польського корпусу ген. Юзефа Довбура-Мусніцького, що сформувалося на західних кордонах знищенної імперії Романових, а після його розвормування польської компанії з Мурманська («Північні леви»), котра боронила від «червоних» Архангельськ. Е. Малачевський пізніше приєднався до «синьої армії» ген. Галлера, яка воювала в Україні проти більшовиків в 1919 р. В опублікованій незадовго до своєї смерті (він помер від туберкульозу в 1922 р.) збірці творів автор переказував спогади своїх побратимівів та розповідав про власні почуття і про власний досвід війни. Привабливість його оповідань, що перекладалися на багато іноземних мов, зокрема і на англійську та іспанську мови, полягає у своєрідності його стилю, характерною рисою якого є вміння зі смаком подати навіть найбільш жорстокі події, яких він був очевидцем (уланів із яких живцем дерли шкіру селяни, вбитих дітей тощо). Найбільш складним і емоційним твором у збірці є автобіографічне оповідання «*Кінь на горі*» [*Кос па wzgyrzu*] [14, 143–174]. У ньому автор розповів про те, як він дістався до свого родинного маєтку Ківачівки на захід від Умані, і про пошуки десятирічної сестри, яка, як він дізнався згодом, втікаючи від більшовиків, які хотіли її зґвалтувати, вскочила в колодязь. Він також описував жалюгідний стан покинутих польських маєтків і те, як вони були навмисне спустошені.

Через рік після публікації солдатських історій Е. Малачевського була опублікована книга, яка стала міжвоєнним польським бестселером, взірцем жіночих літературних мемуарів про загублені Креси та започаткувала свого роду напрям у літературі того періоду. Йдеться про «*Пожежу*» [*Poїoga*] Зофії Коссак-Щуцької, котра походила із відомої мистецької родини Коссаків, власниці маєтку Новоселиця у Волинській губернії. У часи революції вона мала двох дітей, про долю яких вона повинна була подбати. Її художні спогади – справжній літературний шедевр, сповнений прекрасних описів української природи, краєвидів і зворушливих портретів людей, з якими її у ті роки зводила доля: солдат, козаків, росіян, поляків, німців і більшовиків. Її твір був заснований на фактах, що дозволило відтворити переконливий образ розпачу та знищень польських маєтків. Це не могло не викликати емоцій серед читачів. Авторка, пояснюючи своє бажання написати цю книгу, писала, що «вона відчула непереборне бажання, щоб записати те, що тоді сталося, так що ми не забули про це, принаймні, щоб наші діту знали про це» [15, 352]. Її робота, що демонструє трагічну долю земельної шляхти в прикордонних землях, мала п'ять видань польською у міжвоєнний період, одне – англійською мовою та в останніх трьох декадах і ще кілька десятків польських оновлеих видань. Проте більш важливим, ніж особистий успіх дебютуючої письменниці, було те, що вона започаткувала цілу низку аналогічних публікацій, спочатку авторами яких були жінки, а потім і чоловіки. Варто відзначити, зокрема, ще два жіночі автобіографічні твори про революційні події в Україні: щоденник Ельжбєти із Залеських Дорожинської з Поділля [16] і мемуари Марії Дунін-Козіцкої з Київщини [17]. Міжнародна комісія з інтелектуальної співпраці Ліги націй у Женеві цю останню книгу внесла до списку найвидатніших польських художніх творів. Станіслав Естрієхер, відомий професор Ягеллонського університету, вже в 1925 р. сигналізував, що ці три твори можуть бути «зібрані як окрема галузь літератури» [17, 5]. Цей «напрям» характеризується апологетикою польського двору на Кресах, переконанням у вийнятковій цивілізаційній місії польської шляхти і водночас соціальної гармонії, яка панувала у польських маєтках аж до селянського зриву через революційну агітацію. Додаймо до цього, що кожна з цитованих тут робіт відображає здивування авторок фактом народження української державності. Найбільш заперечливо про це пише Марія Дунін-Козицька в розділі, що має назву «*Синьо-жовта Україна*» [*Вікkitno-їyita Ukraina*]: «Русинське питання фактично на прикордонних землях не існувало» [17, 42]. Така думка, можна сказати, була досить поширеною серед польських авторів (чи польських еліт взагалі), що доводить той факт, що вони не цікавилися національним розвитком українців у XIX ст.

Літературний успіх вищезгаданих авторів безумовно вплинув на ініціювання перших наукових досліджень та створення чисельних хронік подій. Прикладом цього першого явища може бути монографія, написана 1926 р. Стефаном Каміньським з Поділля «*Роки боротьби та плутанини в Україні 1917-1921*» [*Lata walk i zamкtu na Ukrainie 1917–1921*]. Ця робота вийшла друком у 1928 р. (вона була перевидана в Острозі на Волині в 2015 р.) [18]. Це була перша спроба синтетичного підходу до того, що сталося протягом чотирьох революційних років на українських землях. Вона базується на особистому досвіді автора (він був в Україні до 1923 р.) та власних дослідженнях. Зрозуміло, що це було також написано з полоноцентричної точки зору, але вже давало історичну оцінку описаних подій. Автор каже, що польська справа в Україні остаточно занепала разом із еміграцією більшості поляків, що залишили її, а також у момент перетворення каплиць в театри, чи домів польської інтелігенції в комуністичні клуби [18, 131].

З роками стало очевидним, що зміни революційного періоду в Україні є новим сьогоденням. Звідси необхідність зберегти принаймні пам'ять про польську спадщину на Кресах, хоча і без реальної надії поляків, що повертатимуться туди. І тому історик мистецтва Антоній Урбанський, який був родом із Рижівки у 1927–1929 рр. за свій рахунок видав чотиритомне багатоілюстроване видання, що описує долю польських садиб (і їх власників) в Україні,

Білорусі, Литві та Латвії, а також у Молдові. У ньому найбільше місце було природним чином відведене маєтностям на українських землях. Йдеться про такі томи: 1. *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży: zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie* (drugie wydanie w 1928 r.) [19]; 2. *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi* [20]; 3. *Memento kresowe* [21]; 4. *Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych* [22]. Всі вони були перевидані в 1991 р.

У вступі до останнього тому автор пояснив ідею публікації: «Це пам'ять про ці польські прикордонні території, злиті з Матір'ю в одне невід'ємне тіло. Землі з давньою традицією та польською культурою» [22, VII]. Особливе значення цієї роботи було у включенні фотографій описаних об'єктів за станом до революції. У багатьох випадках це єдині світлини, що збереглися до наших часів, вони зображують особняки та палаци на Кресах у роки їх розквіту. Однак ці публікації не описують подій революції, вони лише засвідчують, що в результаті революції сталося з об'єктом. Півстоліття потому робота Антонія Урбанського була затьмарена багаторічною роботою колишнього львів'анина Романа Афтаназі, співробітника Національного інституту ім. Осолінських, яку ван назвав «*Історія резиденцій на колишніх прикордонних територіях Речі Посполито»ї* [*Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*] (опубліковані в 1991-1997 рр.) [23].

У 30-х роках двадцятого століття з політичних причин більш важливим, ніж сентиментальна подорож на Креси, стала необхідність усвідомлення польського суспільства у злісності комуністичної ідеології. Важливу роль в цій галузі відігравав особливо Генрик Гласс, що з 1915 р. був пов'язаний з Києвом, де він навчався і працював, а пізніше був членом польської військової організації [POW]. Під час більшовицької революції він служив в ген. Довбура-Мосніцького, після розформування продовжив свою підпільну роботу, за що його переслідували більшовики. У 1919 р. він брав участь у порятунку і евакуації польського населення з України, а рік по тому приєднався до польської розвідки і керував диверсійною групою розвідників в тилу Червоної Армії. Після війни Г. Гласс як розвідник і безжальний критик більшовизму створив організацію, яка називалася Антикомуністичною Угодою. Видавав щомісячник «Бій більшовизму» [«Bój z Bolszewizmem»] (згодом під назвою «Правда про комунізм – Інформаційний бюлетень» [«Prawda o Komunizmie – Biuletyn Informacyjny»]) і опублікував безліч статей, що описують комуністичну ідеологію. Проте найпопулярнішими були його спогади, опубліковані в 1932 р. «*По сліду худого вовка: з підпілля до Польщі»* [*Na szlaku Chudego Wilka: z podziemi ku Polsce*] [24]. У цій публікації автор описав свої пригоди під час підпільної діяльності в Україні, критикуючи дії комуністів, петлюрівців, які також звинуватили, що «вогнем та мечем вони знищують польські досягнення в вирі революції» [24, 218].

На додаток до антибільшовицької агітації під час санаційного режиму Ю. Пілсудського з'явився ще один напрям, пов'язаний із міфічним образом маршала – легендою польських легіонів і перемогами над більшовиками у 1920-х роках. Цікавим прикладом такої оповіді є спогади Тадеуша Холувки – одного із соратників Юзефа Пілсудського. Виступав за діалог та порозуміння з українцями у Польщі. У 1931 р. він був вбитий активістами ОУН. Після його смерті, в 1931 р., було надруковано його незакінчені спогади «*Через країну червоного царя»* [*Przez kraj czerwonego caratu*] [25] та «*З Варшави до Києва»* [*Z Warszawy do Kijowa*] [26], які увійшли в цикл «*Через два фронти»* [*Przez dwa fronty*] (обидва томи були перевидані в 2014 р.). Обидва томи говорять про трагічні події в Україні в революційний період, особливо про польський досвід. Образ Української Народної Республіки був представлений набагато позитивніше, ніж це було в згаданих раніше творах, не пов'язаних з табором Ю. Пілсудського. На відміну від своїх попередників автор не розглядав рівень цивілізації українців, як це зробив зокрема генерал Давбор-Мусницький, публікуючи свої мемуари у 1935 р. (вони були перевидані в 2003 р. [27, 275–276]. Однак, незважаючи на всі його співчуття українцям та критику рідного землевласника, якого він назвав «злоякісним реліктом минулого», він шкодував «як ці острови польської культури зникають один за одним зі своїм власним багатством і безтурботним життям, а також з їх бібліотеками, архівами, колекціями чудовиг творів мистецтва, з раціональним землеробством та промисловою економікою. Ці острови були приречені у глибині варварства, незнання та соціально-національної ненависті» [26, 182].

Для подальшого формування польського дискурсу про втрати східніх територій вирішальне значення мав перебіг Другої світової війни, коли наступні землі, котрі населяли поляки – на цей раз східні воєводства – були приєднані до СРСР. У той період дійшло до комбінації двох міфів східних Кресів: ті, які були втрачені в 1921 р. і ті, які були втрачені в результаті Другої світової війни, хоча масштаби втрат в останньому випадку, як здається, затьмарені трагедією жителів польсько-українського прикордоння у двадцяті роки. Адже після останньої світової війни поляки втратили багаті та щільноселені воєводства, і на яких знаходились важливі центри польської культури: Львів та Вільнюс. Обидва досвіди, тобто в 20-х і 40-х рр. минилого століття різнилися один від одного нюансом: до тих пір, поки діяли постанови Ризького мирного договору у Польщі міг розвиватись дискурс про долю поляків на Кресах, проте в часи «залізної завіси» ця тема була повністю вилучена з громадського дискурсу в ПНР передусім через те, аби не хвилювати польського суспільства почуття туги за втраченною суттєвою частиною ідентичності, а разом із цим і територіальних претензій до «братнього» Радянського Союзу. Мемуаристика також була небажана тому, що вона свідчила про руйнування польських маєтностей переважно більшовиками та підбуреними ними селянами, але також негативно зображувала національний український рух. Комуністична цензура в Польщі не тільки забороняла переведавати популярні ще до війни твори, але і наказала вилучити існуючі видання з бібліотек, зокрема ті, що змальовивали критичний образ революції.

Новими авторами, які розповідали про події революції в Україні, тим часом стали комуністи, зокрема ті, хто перебував на українських землях у 1917–1921 рр. по іншу сторону барикад. Адже такі офіційні публікації мали за мету просування нового концепту замість недавно популярного. Так у зв'язку

з річницями Жовтневої революції були опубліковані публікації, які доводили заслуги поляків у сфері побудови комунізму. У 1967 р. (до 50-річчя Жовтневої революції) у Польщі було видано колективне видання, в якому містилися спогади про революціонерів-поляків, вихідців із України [28]. Проте жоден із згаданих наративів не містив інформації про польські втрати, про які писалося чимало до війни. Також вони не згадуються монографією, написаною в 1969 р. Павлом Каленіченко «*Поляки в Жовтневій революції та громадянська війна в Україні 1917–1920 рр.*» [*Polacy w rewolucji październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917–1920*] [29]. Однак у ній ми знаходимо протележну інформацію про хід цих подій. П. Калініченко пише про те, як «польська армія за підтримки українських буржуазно-націоналістичних правлячих кіл, використовували терор як засіб боротьби проти селян, особливо на Поділлі, грабувала і знищувала цілі села (...)» [29, 125].

Якщо ми говоримо про великі наративи, опубліковані польськими комуністами, які були безпосередніми свідками революції в Україні, то варто згадати, що в 1960-х рр. друковалися спогади державного наукового видання [Państwowe Wydawnictwo Naukowe, PWN], зокрема Романа Яблоновського [30] і Владислава Узембло [31]. Вони обидва від час Першої світової війни опинилися в Україні, де приєдналися до соціалістичного руху. У цих мемуарах ми не знайдемо інформації про долю польських землевласників та інтелігенції, за винятком представників Полонії в Харкові, серед яких будули і робітники та соціалістичні активісти, які разом створювали Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Звичайно, ми не знайдемо жодної інформації про кровопролиття і польські втрати. В. Узембло писав про громадянську війну, але звинуватив у ній банди, які під приводом царських генералів нападали на прореволюційні організації [31, 176]. Окрім «білих» вони критикували ще присутність німецьких та австро-угорських окупаційних військ в Україні. Спогади обох авторів повністю ігнорують наступ Ю. Пілсудського в Україну в 1919-1920 р. і його союз із С. Петлюрою. Єдину згадку про ці події можна знайти в спогадах ще одного польського комуніста, доля якого була пов'язана із революцією в Україні. Йдеться про Стефана Шпенгера [32] – чекіста, який працював на німецькому Поволжі, де він приєднався до 1 Кінної армії С. Будьонного, а потім брав участь в боях проти «білих» і військ Нестора Махна. Шпінгер – автор спогадів про Першу кінну армію виданих в 1967 р., а потім надрукованих в розширеному виданні в 1971 р., залишив опис героїчного наступу Будьонного. Прикладом авторського захоплення цією революційною військовою формацією може бути патетично описаний тріумф над «білими» загонами генерала П. Врангеля. Автор писав, що він відчував себе серед конармістів як серед «відчайдушних козаків Хмельницького, описаних в «*Вогнем і мечем*» [32, 148]. Змагаючись на Волині із польською армією, він шкодував, що йому доводиться боротися зі своїми «співвітчизниками», але кілька рядків пізніше виправдовував себе, пояснюючи, що вони «самі мобілізувались проти молодої та нестримної російської революції і стали знараддям у рукаг західних буржуазних держав» [32, 128].

Хоча про темні сторінки революції та її руйнівні дії на українських землях не дозволяли офіційно писати в комуністичній Польщі, ці теми, однак, досліджувалися польськими післявоєнними емігрантами. Стосовно цього потрібно згадати дві польські громади еміграції, які охоче зверталися до теми поляків в Україні, хоча вони суттєво різнилися в оцінках цих подій. Йдеться про лондонські та паризькі центри. Свої спогади опублікувало чимало польських емігрантів з України, які перебували в Лондоні. Передусім багато офіцерів польської армії, які не могли повернутися до Польщі або їх було адміністраційно позбавлено громадянства владою ПНР. Наприклад, вищезгаданий Г. Гласс опублікував мемуари в Лондоні, спираючись на свої власні спогади про дії польської розвідки в Україні під час Першої світової війни та революційні потрясіння [33]. Автор не відмовився від своїх антикомуністичних переконань. Навпаки, завдання, яке перед собою ставив Гласс, полягало у патріотичному вихованні молодих поляків.

Видання та перевидання щоденників часів революції, опублікованих до війни, повинні були відігравати таку ж роль. Проте найважливішим досягненням емігрантів з українських земель був періодик «Київський щоденник» [«Pamiętnik Kijowski»], друкований орган Кола киян у Лондоні. У 1959, 1963, 1966 і 1980 роках було надруковно чотири великі збірки, що містили історичні дослідження, спогади, архівні документи і матеріали та різні типи текстів, присвячених Поділлю, Волині й особливо Київщині. Редактори, доклавши зусилля для здійснення цього зобов'язання, послалися на постанови Гадяцкого договору, які не було реалізовано триста років тому. «Київський щоденник» став «поглядом на минуле, вірно відображаючи життя в колишніх українних [!] землях і нагадуванням про те, яким був внесок у генофонд та культуру, цивілізаційний рівень і економіку нашого народу в цій країні» [34, 5]. С. Кощалковський – автор вступного тексту до цього видання наголосив, що тема історії поляків в Україні навмисне іґнорується, тим часом видавництво поставило собі за мету протистояти цій тенденції [35, 6]. Серед опублікованих у «Київському щоденнику» текстів ми знаходимо ряд статей, автори яких осмислюють спільну долю поляків і українців, їх складні ваємини та спільну культурну спадщину. Ось чому, крім спогадів літніх емігрантів з українських земель, ми також знаходимо тексти, що пригадують революційні події в Україні та спільну боротьбу поляків із українцями проти більшовиків (наприклад, текст Влодзімєжа Віслоцкого «*Польсько-український союз 1920 року*» [*Sojusz polsko-ukraiński w 1920 roku*], в якому автор пояснив складні причини розпаду цього альянсу [36]). Водночас редакція журналу встановила контакти з багатьма вцілілими з «пожежі», зокрема з З. Коссак, та надрукувала листування з нею [37].

Першим томом «Київського щоденника» середовище польських емігрантів у Парижі виявило зацкавленість лише через рік після його появи. У Парижі діяв Літературний інститут, заснований Є. Ґедройцем, котрий видавав журнал «Культура» [«Kultura»], метою якого було визначити нові напрями сучасної польської культури. Адже сучасний поляк, у розумінні цього середовища, повинен був відмовитися від примарних ідей, одних лише почуттів

і стати реалістом. Одним із найбільш гострих питань, які мали вирішити однодумці Є. Ґедройця було питання ставлення до народів Литви, Білорусії та України, які проживали в колишніх польських східних Кресах. Погляди Є. Ґедройця щодо українського питання були сформовані на базі концепції Ю. Пілсудського. Ідея «прометейства», про яку в ній йшлося, полягала в підтримці боротьби народів Східної Європи проти радянського панування, що гарантувало б свободу для всього регіону. З урахуванням цих припущень, природно, не могло бути й мови про бажання повернути втрачені землі ні після Риги, ні після Ялти. Таким чином, навколишнє середовище Є. Ґедройця протистояло кресовому дискурсові, а разом із цим не погоджувалося з існуючими панівними польськими літературними традиціями.

Таким чином, на сторінках паризької «Культури» могли надрукувати лише критичний огляд. Автором був постійний дописувач журналу на українську тематику Є. Стемповский, син С. Стемповского – міністра сільського господарства, а пізніше здоров'я в уряді Української Народної Республіки. Він опубліковав у 1960 р. статтю «*Історія одного відступу*» [*Historia pewnego odwrotu*] [38]. Є. Стемповський писав, що, нарешті, поляки повинні попрощатися із Україною, адже революція змінила світ. «Київський Щоденник», на його переконання, був свідком переходу з однієї парадигми в іншу – закінчення сентиментального напряму, що розглядав лище наративи українських іммігрантів та початку створення нового наукового підходу до історії регіону [38, 128]. Є. Стемповський – свідок Другої світової війни виступав насамперед як критик націоналізму (польського також), і водночас польської шляхти, хоча він і сам мав благородне походження. З позиції власного гуманізму він ставився із зрозумінням до українських селян, на його думку, переслідуваних польською шляхтою в минулому. Він також був шанувальником С. Петлюри [39, 425]. Його дослідницький інтерес в еміграції викликала Київська кампанія Ю. Пільсудського з 1920 р. До 35-річчя цих подій він навіть провів опитування щодо оцінки емігрантами причин невдач та їх бачання цих події назагал. Він опублікував результати своєї розвідки в «Культурі» [40]. Всі тексти Є. Стемповського, присвячені Україні, включаючи його листи до польських та видатних українських емігрантів, були перевидані у критичному виданні в 2014 р. [41].

Окрім «Культури» польська емігрція у Парижі видавала науковий часопис «Історичні зошити» [«Zeszyty Historycze»]. У статях, які друкувалися там, мова не шла про криваві жнива революції серед поляків, а подавалась оцінка подій. Більше того, було навіть виплекано майже героїчний образ С. Петлюри – українського лідера. Там ми, зокрема, знаходимо спогади, написані Г. Юзефським – лідером ПОВ у Києві, а в міжвоєнний період воєводою Волині (1928–1929, 1930–1938). Критичне видання мемуарів Г. Юзефського було надруковане лише в попередньому році в окремому томі. [42]. Г. Юзефський відомий головним чином за його заслуги у полагодженні польсько-український антагонізму у Волинському воєводстві, в якому під час Другої світової війни відбулася різанина польського населення. Ця «волинська політика» була зумовлена специфічними причинами. У 1919 р., коли союз Пілсудський–Петлюра набув чинності, Г. Юзефський завдяки своїм зв'язкам був призначений на посаду заступника міністра внутрішніх справ уряду Укаїнської Народної Республіки. Він написав свої мемуари багато років після описаних подій, коли він вийшов із комуністичної в'язниці – у 1957–1960 рр. Події 1917–1921 рр. в Україні багато разів згадуються в різних місцях його мемурів. На перший погляд, можна побачити різницю між цими спогадами і спогадами, написаними по гарячим слідам тими землевласниками, хто пережив «пожежу». Там немає питання про роль і призначення поляків на Кресах, не показано з небувалою ретельністю кривавої революції, автор будує відстань до неприємних подій того часу, можливо це виникає з його особистого досвіду: надміру пережитої травми. Він сприймав присутність поляків в Україні як фактор, сприятливий для руху незалежності України; він постійно підкреслював польсько-українське братство як історичну необхідність. Він писав, що «українсько-польська угода є запорукою існування України та Польщі» [42, 228]. Таке бачення революційних подій з'являється неодноразово в аргументах Г. Юзефського – гарячого прихильника федеративної ідеї Ю. Пільсудського (яка згодом переросла в ідею прометеїзму). Отже, у щоденнику майбутнього волинського воєводи ми знаходимо майже апологію як Ю. Пілсудського, так і С. Петлюри: «Є люди з винятковою інтуїцією, недосяжною для посередності. Тоді життя тягнеться до них. (...) Вони – державні діячі, герої нації, історичні діячі. Такою історичною постаттю в Україні був Симон Петлюра. Його ім'я затьмарило імена сучасників і стало символом української більшості українців, які борються за свободу. (...) Але сьогодні його ім'я святе» [42, 231].

Важко знайти якийсь недолік у портреті С. Петлюри в спогадах Юзефського; ми не знайдемо в цих мемуарах інформації про єврейські погроми, скоєні петлюрівцями, а також про їхню ворожість до земельної шляхти та про плюндрування її майна, про що так промовисто писали автори інших щоденників.

Висновки. Останній етап у розвитку дискурсу з історії поляків в епоху революційних змін в Україні – це час після 1989 р. Скасування цензури та випуск як дослідницьких, так і видавничих праць призвели до нестримного відтоку книг, які колись були вилучені з бібліотек. Наприклад, з'явилися нові видання творів Є. Малачевського, З. Коссак-Щуцької, Е. Дорожинської, М. Дунін-Козицької тощо). Також зросла популярність текстів, створених в еміграції, зацікавлення непублікованими рукописами і машинописами, що зберігаються в архівах та приватних колекціях вже здебільшого забутих свідків подій. Наприклад, у 2002 р. щоденник єпископа Кам'янецького П. Маньковського був опублікований з машинописного тексту, який показав революційні події в Україні з церковної точки зору [43]. Поза сумнівом, за сучасних умов тема революційних подій в Україні 1917–1921 рр. не викликає таких емоцій, які були властиві безпосереднім свідкам подій, до яких вони охоче долучались. Можна сподіватися, що наративи, створені українськими поляками – очевидцями революційних подій будуть використані як польськими, так і українськими дослідниками як важливі історичні джерела для розглянутого періоду. Вони показують, незалежно від світогляду своїх

авторів, конкретні заяви про історію поляків на українських землях та доповнюють загальну картину історії цього регіону. Тривала історія цього дискурсу та внутрішня неоднорідність, які я намагався представити в цій статті, підкреслюють, наскільки важливу роль події революції в Україні зіграли в польській культурі та в суспільній пам'яті поляків.

Список використаної літератури та джерел:

1. Солдатенко В. Ф. Українська революція 1917-1920 рр.: до з'ясування контурів та параметрів історичного феномену / В. Ф. Солдатенко // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – 2009. – Випуск 18. – С. 4-20.

2. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. -– Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. -– 794 с. + XXII с.

3. Reshetar J. S. Jr. The Ukrainian Revolution. A Studyi in Nationalism / J. S. Reshetar Jr. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1952. – 364 p.

4. Вітенко М. Велика Російська революція: український та російский дискурси / М. Вітенко // Історична панорама: Науковний збірник ЧНУ. Спеціальність "Історія". – 2017. – Вип. 25. – С. 35-49.

5. Chwalba A. Okupacyjny Kraków w latach 1939-1945 / A. Chwalba. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2016. – 489 c.

6. Beauvois D. Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914 / D. Beauvois. -– Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2011. – 792 s.

7. Kupczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939 / J. M. Kupczak – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 358 s.

8. Uliasz S. Literatura Kresów, kresy literatury: fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego / S. Uliasz – Rzeszów : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1994. – 246 s.

9. Hadaczek B. Historia literatury kresowej / B. Hadaczek – Kraków : Universitas, 2011 – 452 s.

10. Pogonowska E. „Pożoga" Zofii Kossak-Szczuckiej, czyli rzecz o utracie Kresów / E. Pogonowska. // Formy dyskursu w powieści / red. M. Woźniakiewicz-Dziadosz. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1995. – s. 23-45.

11. Linkner T. Inferno wojny i bolszewickiego zła w zbiorze opowiadań Eugeniusza Małaczewskiego "Koń na wzgórzu" // Słupskie Prace Filologiczne. Seria Filologia Polska – 2004. nr 3. – s. 139-154.

12. Legutko G. Informacyjny nadmiar i niedobór – dylematy edytora dramatów Żeromskiego. (Rzecz o „Sułkowskim" i „Ponad śnieg bielszym się stanę") / G. Legutko // Poznańskie Studia Polonistyczne: Seria Literacka. – 2016. – nr 27 (47). – s. 185-204.

13. Żeromski S. „Ponad śnieg bielszym się stanę": dramat w 3 aktach / S. Żeromski -– Warszawa : Instytut Wydawniczy „Bibljoteka Polska", 1921. – 142 s.

14. Małaczewski E. Koń na wzgórzu i inne opowiadania / E. Małaczewski. – Łomianki: LTW, 2008. – 208 s.

15. Kossak Z. Pożoga: wspomnienia z Wołynia 1917-1919 / Z. Kossak. – Warszawa : PAX, 2015. -– 356 s.

16. Dorożyńska E. Na ostatniej placówce: dziennik z życia wsi podolskiej w latach 1917-1921 / E. Dorożyńska. – Łomianki : LTW, 2008. – 320 s.

17. Dunin-Kozicka M. Burza od Wschodu: wspomnienia z Kijowszczyzny (1918-1920) / M. Dunin-Kozicka. – Łomianki : LTW 2007. -– 338 s.

18. Kamiński S. Lata walk i zamętu na Ukrainie 1917-1921 / S. Kamiński. – Biały Dunajec–Ostróg, 2015. – 136 s.

19. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży: zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie / A. Urbański. – Warszawa : nakł. autora, 1927. – 135 s.

20. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi / A. Urbański. – Warszawa : nakł. autora, 1928. – 159 s.

21. Urbański A. Memento kresowe / A. Urbański. – Warszawa : nakł. autora, 1929. – 156 s.

22. Urbański A. Pro memoria: 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych / A. Urbański. – Warszawa : nakł. autora, 1929. –151 s.

23. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – T. 1-11. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991-1997.

24. Glass H. Na szlaku Chudego Wilka: z podziemi ku Polsce / H. Glass. – Poznań : Księgarnia św. Wojciecha, 1932. – 356 s.

25. Hołówko T. Przez kraj czerwonego caratu / T. Hołówko. – Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1931. – 156 s.

26. Hołówko T. Z Warszawy do Kijowa: ze wspomnień emisarjusza politycznego z 1918 roku / T. Hołówko. – Warszawa : Dom Książki Polskiej, 1931. – 274 s.

27. Dowbór-Muśnicki J. Wspomnienia / J. Dowbór-Muśnicki. – Warszawa : Bellona, 2003. – 510 s.

28. Iwańczuk Z. [et al.] (red.) Na granicy epok: wspomnienia o udziale Polaków w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji 1917-1921 / red. Z. Iwańczyk [et al.]. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1967. – 861 s.

29. Kaleniczenko P. Polacy w rewolucji październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917-1920 / P. Kaleniczenko. – Kraków : Książka i Wiedza, 1969. – 296 s.

30. Jabłonowski R. Wspomnienia 1905-1928 / R. Jabłonowski. – Warszawa : PWN, 1962. – 441 s.

31. Uziembło W. Wspomnienia 1900-1939 / W. Uziembło. – Warszawa : PWN, 1965. – 465 s.

32. Szpinger S. Z Pierwszą Konną / S. Szpinger. – Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1971. – 194 s.

33. Glass H. Młodzi walczą: 1912-1920 / H. Glass. – Londyn : Veritas, 1974. – 263 s.

34. Od komitetu redakcyjnego // Pamiętnik Kijowski. – 1959. T. 1. -– s. 5.

35. Kościałkowski S. Słowo wstępne / S. Kościałkowski // Pamiętnik Kijowski. – 1959. T. 1. -– s. 6.

36. Wisłocki W. Sojusz polsko-ukraiński w 1920 roku / W. Wisłocki // Pamiętnik Kijowski. – 1966. T. 3. -– s. 173-190.

37. Kossak-Szatkowska Z. Echa „Pożogi" Zofii Kossak-Szczuckiej / Z. Kossak-Szatkowska // Pamiętnik Kijowski. – 1980. T. 4. – s. 123-125.

38. Hostowiec P. [Stempowski J.] Etapy pewnego odwrotu / S. Stempowski // Kultura. – 1960. nr 6 (152). – s. 127-132.

39. Serednicki A. Jerzy Stempowski o sprawach ukraińskich / A. Serednicki // Acta Polono-Ruthenica. – 1997. T. 2. – s. 425-434.

40. Hostowiec P. [Stempowski J.] Wyprawa kijowska / J. Stempowski // Kultura. – 1955. nr 12 (98). – s. 3-10.

41. Stempowski J. W dolinie Dniestru. Pisma o Ukrainie / J. Stempowski. – Warszawa : Towarzystwo „Więź", 2014. – 384 s.

42. Józewski H. Zamiast pamiętnika / H. Józewski. – Paryż–Kraków : Instytut Literacki Kultura–Instytut Książki, 2017. – 344 s.

43. Mańkowski P. Pamiętniki / P. Mańkowski. – Warszawa : DIG, 2002. – 466 s.

References:

1. Soldatenko, V. F. (2009). The Ukrainian revolution of 1917–1920: concerning clarification of outlines and parameters of a historical phenomenon. *Hilea (naukovyj visnyk): Zbirnyk naukovyh prac (Gilea (scientific bulletin). Collection of scientific works), 18*, 4-20 (in Russ.)

2. Magocsi, P.-R. (2012) A History of Ukraine. The Land and Its People. Uzhorod: Vidavnyctvo V. Padiaka (in Ukr.)

3. Reshetar, J. S. Jr. (1952) The Ukrainian Revolution. A Study in Nationalism. Princeton, NJ: Princeton University Press (in. Eng.)

4. Vitenko, M. (2017) The Great Russian Revolution: Ukrainian and Russian discourses. *Istorychna panorama: Naukovyj zbirnyk ChNU. Specialnist "Istoriya" (A historical*

panorama. Scientific bulletin of Chernivtsi National University. Historical specialisation), 25, 35-49 (in Ukr.)

5. Chwalba, A. (2016) An occupied Cracow in 1939-1945. Cracow: Wydawnictwo Literackie -(in Pol.)

6. Beauvois, D. (2011) An Ukrainian triangle: nobility, tsarism and people in Volhynia, Podolia and Kyiv region 1793-1914. Lublin: Wydawnictwo UMCS (in Pol.)

7. Kupczak, J. M. (1994) Poles in Ukraine 1921-1939. Wrociaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrociawskiego (in Pol.)

8. Uliasz, S. (1994) A literature of Borderlands, borderlands of literature: the phenomenon of Eastern Borderlands in Polish literature of the interwar period. Rzeszyw: Wyïsza Szkoia Pedagogiczna (in Pol.)

9. Hadaczek, B. (2011) A history of borderland literature. Krakyw: Universitas (in Pol.)

10. Pogonowska, E. (1995). In M. Woцniakiewicz-Dziadosz (Ed.) Zofia Kossak-Szczucka's „Blaze", or the loss of the borderlands. Forms of discourse in the novel. Lublin: UMCS, 23-45 (in Pol.)

11. Linkner, T. (2004) The inferno of the war and Bolshevik evil in the collection of Eugeniusz Maiaczewski's stories "The horse on the hill". *Siupskie Prace Filologiczne; Seria filologia polska (Siupsk Philological Works: Polish philology series), 3*, 139-154 (in Pol.)

12. Legutko, G. (2016) An excess and insufficiency of information – the dilemmas of an editor of Ïeromski's dramas (about "Suikowski" and „Ponad њnieg bielszym siк stanк" [„Whiter than snow shall I be"]). *Poznacskie Studia Polonistyczne: seria literacka (Poznac Polish studies: literary series)*, *27(47)*, 185-204 (in Pol.)

13. Ïeromski, S. (1921) „Whiter than snow shall I be": drama in three acts. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Bibljoteka Polska" (in Pol.)

14. Maiaczewski, E. (2008) „The horse on the hill" and other stories. Jomianki: LTW (in Pol.)

15. Kossak, Z. (2015) The blaze: reminiscences of Volhynia 1917-1919. Warszawa: PAX (in Pol.)

16. Doroïycska, E. (2008) At the last watch post: a diary from the life of the Podilia village in the years 1917-1921. Jomianki: LTW (in Pol.)

17. Dunin-Kozicka, M. (2007) A storm from the East: memories from Kyiv region (1918-1920). Jomianki: LTW (in Pol.)

18. Kamicski, S. (2015) Years of fighting and confusion in Ukraine 1917-1921. – Biaiy Dunajec–Ostryg: „Woianie z Woiynia" (in Pol.)

19. Urbacski, A. (1927) From the black route and those borders: Polish monuments lost in Podilia, Volhynia, and Ukraine. Warszawa: naki. autora (in Pol.)

20. Urbacski, A. (1928) A death-knell on the cinders of Lithuania and Rus'. Warszawa: naki. autora (in Pol.)

21. Urbacski A. (1929) A memento of borderlands. Warszawa: naki. autora (in Pol.)

22. Urbacski, A. (1929) Pro memoria: the 4th series of the defeated borderland courts. Warszawa: naki. autora (in Pol.)

23. Aftanazy, R. (1991-1997) A history of residences in the former borderlands of the Commonwealth vol. 1-11. Wrociaw: Zakiad Narodowy im. Ossolicskich (in Pol.)

24. Glass, H. (1972) On the trail of a Lean Wolf. Poznac: Ksiкgarnia њw. Wojciecha (in Pol.)

25. Hoiywko, T. (1931) Through the land of the red carat. Warszawa: Dom Ksi№ïki Polskiej (in Pol.)

26. Hoiywko, T. (1931) From Warsaw to Kyiv: from memories of political ймigrй of 1918. Warszawa: Dom Ksi№ïki Polskiej (in Pol.)

27. Dowbyr-Muњnicki, J. (2003) Memories. Warszawa: Bellona (in Pol.)

28. Iwacczuk, Z. [et al.] (ed.) (1967) On the border of the epochs: memories of the participation of Poles in the October Revolution and the civil war in Russia in 1917-1921. Warsaw: Ksi№ïka i Wiedza (in Pol.)

29. Kaleniczenko, P. (1969) Poles in the October Revolution and the Civil War in Ukraine 1917-1920. Krakyw: Ksi№ïka i Wiedza (in Pol.)

30. Jabionowski, R. (1962) Memories 1905-1928. Warszawa: PWN (in Pol.)

31. Uziembio, W. (1965) Memories 1900-1939. Warszawa: PWN (in Pol.)

32. Szpinger, S. (1971) With the 1st Cavalry Army. Jydц: Wydawnictwo Jydzkie (in Pol.)

33. Glass, H. (1974) The young are fighting: 1912-1920. London: Veritas (in Pol.)

34. From the editorial committee (1959). *Pamiкtnik Kijowski (Kyiv diary), 1*, 5 (in Pol.)

35. Koньciaikowski, S. (1959) The preface. *Pamiкtnik Kijowski (Kyiv diary), 1*, 6 (in Pol.)

36. Wisiocki, W. (1966) The Polish-Ukrainian alliance in 1920. *Pamiкtnik Kijowski (Kyiv diary), 3*, 173-190 (in Pol.)

37. Kossak-Szatkowska, Z. (1980) Echoes of Zofia Kossak' „Blaze". *Pamiкtnik Kijowski (Kyiv diary), 4*, 123-125 (in Pol.)

38. Hostowiec, P. [Stempowski, J.] (1960) Stages of a certain retreat. *Culture (Kultura), 6(152)*, 127-132 (in Pol.)

39. Serednicki, A. (1997) Jerzy Stempowski about Ukrainian issues. *Acta Polono-Ruthenica (Polish-Ruthenian acts), 2*, 425-434 (in Pol.)

40. Hostowiec, P. [Stempowski, J.] (1955) Kyiv Offensive. *Kultura (Culture), 12(98)*, 3-10 (in Pol.)

41. Stempowski, J. (2014) In the Dniester valley: letters about Ukraine. Warszawa: Towarzystwo „Wiкц" (in Pol.)

42. Jyzewski, H. (2017) Instead of diary. Paris–Cracow: Instytut Literacki Kultura–Instytut Ksi№ïki (in Pol.)

43. Mackowski, P. (2002) Memories. Warsaw: DIG (in Pol.)

A.Świątek

POLES AND REVOLUTIONARY EVENTS IN UKRAINE IN 1917-1921: AN OUTLINE OF THE HISTORY OF DISCOURSE

The article is devoted to the Polish perspective of events that took place in Ukraine in 1917-1921. The purpose of the work was to show how Poles living in Ukraine wrote about these events.

For the needs of the text, the most important Polish autobiographical narratives were analyzed. The text refers to the memories of Polish gentry that survived the Bolshevik revolution (Zofia Kossak-Szczucka, Elïbieta Doroïycska, Maria Dunin-Kozicka), Polish soldiers (Eugeniusz Maiaczewski, Jyzef Dowbyr-Muњnicki) and independence activists (Henryk Glass, Tadeusz Hoiywko, Henryk Jyzewski), Polish communists (Roman Jabionowski, Wiadysiaw Uziembio, Stefan Szpinger) and post-war ймigrй activists from London („Pamiкtnik Kijowski") and Paris (Jerzy Stempowski). The main aim of the text was to show the main trends and changes taking place within the Polish discourse on the Ukrainian revolution. The result of the conducted research is the discovery of how the significant role of the event in Ukraine played for the formation of the Polish discourse on the Ukrainian lands, the so-called collective memory of Poles or even the development of Polish literature in the 20th century. The Ukrainian revolution had a fundamental impact on the development of the Polish myth of the lost eastern borderlands.

The text postulates that the source texts produced by Ukrainian Poles should be used as an important perspective. They are complementing the general picture of accidents taking place in the region in 1917-1921.

Key words: *historiography, autobiography, Poles in Ukraine, Ukrainian revolution, Bolshevik revolution, borderlands (Kresy).*

УДК 930.1(477):058.244
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-108-110

Я. Л. Платмір

аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

«СЕЛЯНИ СТАЮТЬ УКРАЇНЦЯМИ»: ПРОЦЕСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕНДРЮ ВІЛСОНА

У статті проаналізовано погляди сучасного британського дослідника Е. Вілсона на проблеми модерних (національних) перспектив українського селянства першої половини XX століття. Встановлено, що в умовах зіткнення кількох потужних чинників «творення історії» першість лишилася за політикою, що на десятиліття визначило радянську ідентифікацію селян.

Ключові слова: *Е. Вілсон, історіографія, селяни, українці, культура, модернізм, нація.*

Постановка проблеми. У першу чверть існування новітньої України як суверенної національної держави відносно незначна кількість представників західноєвропейської історіографії цікавилася її історією. Одним із таких дослідників став британець Ендрю Вілсон. Він народився 15 жовтня 1961 р. в графстві Камбрія, розташованому в північно-західній частині Англії. Сьогодні відомий як професор українських досліджень в Школі слов'янських та східноєвропейських студій Університетського коледжу Лондона, також як політолог. Завдячуючи своїм численним працям, визнаний інтелектуальної спільнотою далеко за межами своєї країни, обіймає посаду старшого наукового співробітника Європейської ради з міжнародних відносин. У свої 57 років Е. Вілсон – почесний член Королівського інституту міжнародних відносин. Окрім рідної йому англійської, володіє французькою, українською, російською та почасти білоруською мовами. Є експертом з політики країн «європейського сусідства», зокрема й України.

У науковому доробку Е. Вілсона українознавчі праці посідають особливе місце. Для нас важливим є те, що вони носять системний характер. Знайомство з ними дає підстави скласти певне уявлення про те, як західноєвропейська наукова спільнота розширювала свої знання про Україну, котра так «несподівано» постала для неї на мапі Старого Світу після краху СРСР. Водночас, оскільки Вілсон є добре підготовленим істориком, важливо було б з'ясувати ті сторінки українського минулого, які пов'язані з епохою модерності й поки що не знайшли свого належного висвітлення в українській історіографії, натомість привернули увагу цього британського дослідника. Вважаємо, що пропонована розвідка має послужити кільком пізнавальним цілям, поряд із суто історіографічними ще й кращому розумінню того, як у першій половині XX ст. відбувалася модернізація українського села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена автором тема належить до так званих «білих плям» історіографії. Це зумовлено низкою обставин, передусім тим, що модернізація українського (традиційного) села тривалий час перебувала за межами інтересів істориків-аграрників. Це не означає, що нею не цікавилися взагалі, у чому переконують праці українських істориків О. Доброжанського, О. Михайлюка, Ю. Присяжнюка, С. Світленка та інших. Проте власне модернізаційний контекст перетворень з'явився лише нещодавно. З-поміж інших робіт виокремимо колективні монографії Федора та Галини Турченків [1], а також С. Калінкіної, С. Корновенка, С. Маркової, Н. Романець [2]. Проте і в них, там, де йдеться про формування на селі «нової людини», доробок Е. Вілсона не згадано, тоді як саме цей фахівець більше багатьох своїх колег-співвітчизників приділив уваги модерній історії українського села.

Автор статті ставить за **мету** дослідити інтерпретацію Е. Вільсоном модернізації українського села в першій третині XX ст., які британський дослідник назвав досить влучно – «селяни стають українцями», «селяни стають радянськими».

Виклад основного матеріалу. Ґрунтовний аналіз наукового доробку Е. Вілсона засвідчує його добре знання історії України. Попри те, що значна частина історичних та політологічних досліджень присвячена різним аспектам життя новітньої (після 1991) України (політиці, економіці, релігійному життю, культурі, мистецтву тощо), власне українська історія є тим фундаментом, на якому автор розвиває свої міркування. У структурі його історичних студій, переважна частина розмислів приурочена аналізу формування української національної спільноти модерної доби. Власне праця, яка привернула нашу увагу, має символічну назву «The Ukrainians Unexpected Nation» («Українці: несподівана нація») [3].

Коротко про решту праць Е. Вілсона, які склали своєрідну джерельну базу цієї статті. 1994 р. побачила світ книжка «Україна: перебудова до незалежності» [4]. Її співавтором був відомий британський та канадський політолог українського походження, спеціаліст із історії та політики сучасної України Тарас Кузьо. Власне в співпраці цих дослідників уперше було поставлено проблему, сформульовано завдання аналізу складного й достатньо оригінального процесу становлення української модерної нації, залучення до нього «багатомільйонного села» [4; 6].

Певним «кроком назад» стала наступна книжка Е. Вілсона «Український націоналізм у 1990-х: віра меншості», яка вийшла друком у 1996 р. [5]. Нею дослідник продемонстрував, що його насамперед турбує те політичне (вочевидь і громадське) замовлення, яке сформувалося в британському й загалом західному суспільстві. Справді поява на політичній мапі Європи найбільшої за територією нової держави не лише дивувала й потребувала аргументованих пояснень. Працюючи на це замовлення, Вілсон зосередився на поточних, певною мірою тривожних для західноєвропейського читача тенденціях. Не варто забувати, що поняття «націоналізм» викликало на Заході стурбованість, оскільки мало помітно інакше, більш «агресивне» звучання-значення, аніж в самій Україні. Однак і націоналізм без села «існувати не міг», що спонукало історика інтенсивніше шукати його джерела в минулому.

Такий пошук виявився загалом успішним. 2000 р. з'являється перший варіант книжки «The Ukrainians : Unexpected Nation» [6] (в українському перекладі вона

побачить світ через чотири роки). Спираючись на поширене в західній історіографії (ширше – гуманітаристиці) тлумачення модерних націотворчих процесів, Вілсон запропонував авторське бачення «українського модернізму». Вивчаючи його коротку історію (1920-і рр.), він відійшов від правила пов'язувати це явище лише зі світом інтелектуалів, творчих особистостей та політиків. Його увагу природно привернув селянський світ, який в українському варіанті виявився «тотально домінуючим», принаймні в царині етнічної культури. Уникаючи перепон, зумовлених наданням пріоритетів урбанізованому середовищу, дослідник сміливо підійшов до розробки робочої гіпотези питання: у його міркуваннях селяни одного покоління «ставали українцями». Українізація справді тривала зовсім недовго, бо вже на початку 1930-х рр. «знову втрутилася політика» і вони вимушено модифікувалися в «радянських людей».

Серія книжок, яка вийшла друком протягом 2005–2014 рр., засвідчила прихильність Е. Вілсона шукати «правду життя» в державно-політичній сфері. Вони були присвячені подіям Помаранчевої революції [7], а також країнам пострадянського простору («підробленим демократіям») [8]. Не надто додасть «селянськості» його студіям, скажімо, звернення уваги на Білорусь («як останню європейську диктатуру») [9]. Хоча, зрозуміло, перспективи селянознавчих студій у такому разі могли б бути набагато більшими. Кризові явища, які охопили українське суспільство на зламі 2013–2014 рр., зовнішнє втручання в державні справи України ще більше «політизували» наукові інтереси британського дослідника [10]. І все ж його розмисли з заявленої теми викликають у нас підвищений інтерес.

На відміну від радянських і сучасних українських істориків, Е. Вілсон не проігнорував, а сміливо залучив селян – репрезентантів традиційного суспільства (словами історика, «патріархальної ідентичності»), у «творення» українського модернізму [3, 219]. Він визнав факт, що потенційно селяни «були українцями» [3, 220]. Чому він, цей потенціал, не був тривалий час реалізованим? На це питання Е. Вілсон відповів логічно: діяльність тогочасної української еліти (народників тощо) спроможна була лише «зберігати народну культуру, фіксувати існуюче становище», але аж ніяк його не модернізувати. Щоправда, на початку XX ст. «молоді українці» вже критикували «хлопоманію» та «хутірну філософію» старшого покоління, вважали його світогляд «вузьким» [3, 220]. Для більшості інтелектуалів модернізм давався досить складно (проти нового, креативно думаючого покоління інтелігенції виступали навіть такі визнані інтелектуали, як майбутній академік С. Єфремов, Ю. Меженко тощо). До того ж він ніби постійно наштовхувався на політичні перешкоди, оскільки за своєю сутністю мав бути національним (українським у модерному розумінні), тоді як «ревнива» Російська імперія чинила таким зусиллям відчайдушний спротив. Зі встановленням радянської влади ситуація пом'якшиться лише на якесь десятиліття, а з кінця 1920-х рр. розпочнеться нова хвиля русифікації, із незнаними до 1917 р. репресіями. Й. Сталін і його оточення, захопивши і зміцнивши владу до небаченого раніше тоталітарного рівня, максимально можливо для себе використають переваги індустріального суспільства. У тому молохові соціальної інженерії дістанеться й селянам, які не встигнуть відбутися українцями, змушені будуть ставати радянськими людьми (колгоспниками).

На наш погляд, Е. Вілсон досить реалістично визначив місце тогочасних селян у візії українських інтелектуалів-модерністів. Спираючись на праці літераторів і митців М. Коцюбинського, М. Семенка, О. Луцького, М. Куліша, Л. Курбаса, А. Петрицького, він визнав що в нових умовах «сільський спосіб життя» перетворився на «глухий кут» [3, 224]. Вихід із нього вбачався в соціальній революції, правда, чим вона може скінчитися на практиці, чіткого розуміння не було. Романтичні мрії та сподівання на краще тут явно суперечили новітнім на той час тенденціям формування тоталітарних режимів. На нашу думку, модернізм підштовхував ці процеси.

Селянству більшовиками відводилася достатньо пасивна роль у суспільних перетвореннях. Вважалося, що в будівництві якісно нового суспільства (соціалістичного, тобто соціально справедливого) українські діячі мали більше розраховувати на «прогресивний» пролетаріат, бо звична зосередженість на селянстві помітно маргіналізувала такі перспективи [3, 224]. Проте й тут було непросто, адже й надалі міста залишалися російськими, польськими, єврейськими, вірменськими та іншими «неукраїнськими» соціокультурними середовищами.

Варто погодитися з загальним контекстом інтерпретації Е. Вілсоном процесів модернізації українського села, в якому домінують побіжні політичні впливи, ще й тому, що «поділ між народництвом і модернізмом був значною мірою штучним, оскільки основний проект народництва – творення ідеалізованої селянської нації, – виявився далеко не завершеним. Тому модерністи (треба думати, насамперед представники української інтелігенції. – Я. П.) багато в чому так і не зуміли цілком покінчити зі своїми попередниками-народниками» [3, 225]. Це помітно звузило поле еволюційних можливостей, посилило революційний (політичний) чинник поставлених на порядок денний історією змін.

Висновки. Особливістю інтерпретації британським істориком Ендрю Вілсоном процесів модернізації українського села першої половини XX ст. з наданням пріоритету подіям 1920-х – 1930-х рр. є зміщення акцентів на політичний чинник. Мотиви цього вбачаємо, по-перше, у справді вирішальній ролі, яку відігравав «перелом згори» в модернізаційних трансформаціях українського села того періоду; по-друге, у професійній визначеності дослідника, якого зацікавили передусім не історичні, а політичні (політологічні) проблеми. Е. Вілсону не вдалося створити «повноцінної» монографії, тобто історіографічного продукту, присвяченого українській минувшині, проте запропоновані ним положення та узагальнення містять чимало оригінальних і епістемологічно корисних міркувань. На наш погляд, науковою новизною тлумачення проблеми є оцінка внеску Е. Вілсона в трактування історії українського села, а на цій основі – встановлення факту набагато складнішого за характером процесу його модернізації, аніж це вважалося раніше. Політичний чинник лишився визначальним, однак він набув помітно інакшого значення, аніж у радянських істориків: окрім видимого

зміщення акцентів на культурно-антропологічний аспект, вирізняється тим, що «віддає належне» реально існуючим у першій третині ХХ ст. перспективам творення українізованого суспільства (нації).

Список використаної літератури та джерел

1. Турченко Ф. Г. Південна Україна : модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 302 с.
2. Калінкіна С. А. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко, С. В. Маркова, Н. Р. Романець. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.
3. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вілсон ; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2004. – 552 с.
4. Wilson A. Ukraine : Perestroika to Independence (with Taras Kuzio) / A. Wilson. – New York, St. Martin's Press, 1994. – 260 p.
5. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s : A Minority Faith / A. Wilson. – Cambridge University Press, 1996. – 300 p.
6. Wilson A. The Ukrainians : Unexpected Nation / A. Wilson. – Yale University Press, 2000. – 366 p.
7. Wilson A. Ukraine's Orange Revolution / A. Wilson. – Yale University Press, 2005. – 248 p.
8. Wilson A. Virtual Politics : Faking Democracy in the Post-Soviet World / A. Wilson. – Yale University Press, 2005. – 212 p.
9. Wilson A. Belarus : The Last European Dictatorship / A. Wilson. – Yale University Press, 2012. – 182 p.
10. Wilson A. Ukraine Crisis : What it Means for the West / A. Wilson. – Yale University Press, 2014. – 116 p.

References:

1. Turchenko F. G. (2003). Southern Ukraine : modernization, World war, revolution (the end of the 19th century – 1921) : historical essays. K. : Geneza. 302 p. (In Ukr.)
2. Kalinkina S. A. (2017). «Great break» in the village. The final of the Peasant revolution 1929–1933 : monograph. Cherkassy : ChNU im. B. Khmelnytskogo. 300 p. (In. Ukr.)
3. Wilson A. (2004). The Ukrainians : Unexpected Nation. Translation from English. K. : K. I. S. 552 p. (In Ukr.)
4. Wilson A. (1994). Ukraine : Perestroika to Independence (with Taras Kuzio). New York, St. Martin's Press. 260 p. (in Eng.)
5. Wilson A. (1996). Ukrainian Nationalism in the 1990s : A Minority Faith. Cambridge University Press. 300 p. (In Eng.)
6. Wilson A. (2000). The Ukrainians: Unexpected Nation. Yale University Press. 366 p. (In Eng.)
7. Wilson A. (2005). Virtual Politics : Faking Democracy in the Post-Soviet World. Yale University Press. 212 p. (In Eng.)
8. Wilson A. (2005). Ukraine's Orange Revolution. Yale University Press. 248 p. (In Eng.)
9. Wilson A. (2012). Belarus : The Last European Dictatorship. Yale University Press. 182 p. (In Eng.)
10. Wilson A. (2014). Ukraine Crisis: What it Means for the West. Yale University Press. 116 p.

Y. Platmir

«PEASANTS ARE BECOMING UKRAINIANS»: PROCESSES OF MODERNIZATION OF THE UKRAINIAN VILLAGE IN THE INTERPRETATION OF ANDREW WILSON

The article deals with the problem of the historical transformation of the Ukrainian village of the first third of the twentieth century. She has long been in the scientific interests of professional Ukrainian historians, but a number of limitations of a methodological nature, due to their weak ties with Western researchers, often lack of direct contacts, mostly due to the language barrier, until recently prevented complex study of the extremely complex process of modernization Ukrainian village during the 19th and 20th centuries. As a result, this problem remains virtually unclear in the context of a whole series of productive methodological approaches of the second half of the 20th and the beginning of the 21st century.

The purpose of the intelligence is to trace the analysis of the processes of modernization of the Ukrainian village of the first third of the twentieth century in the studios of the famous British researcher Andrew Wilson, thereby expanding the cognitive boundaries of the stated problem.

A thorough analysis of the scientific work of A. Wilson testified to his good knowledge of the history of Ukraine. Despite the historian's efforts to make a competent presentation and to trace the whole historical process of development of Rus (Ukraine), he nevertheless managed to substantially analyze the formation of the Ukrainian national community of the modern age. Actually, the main work that attracted our attention is the symbolic name «The Ukrainians: Unexpected Nation».

Studying the history of Ukrainian modernism, A. Wilson stepped aside from the rule of linking this phenomenon exclusively with the world of intellectuals, creative personalities and politicians. His attention was attracted by the peasant world, which in the Ukrainian version turned out to be «totally dominant», at least in ethnic culture. Avoiding the obstacle caused by giving priority to the urban environment, the researcher boldly approached the development of the working hypothesis issue - in his arguments, the peasants in the short period of one generation «become Ukrainians». However, Ukrainianization did not last long, since in the early 1930's they were «modified» in «Soviet people».

The novelty of the interpretation of the problem is the positive assessment of the contribution of A. Wilson to the study of problems in the Ukrainian village, and on this basis – the fact of a much more complicated process of its modernization than previously thought.

Keywords: *A. Wilson, historiography, peasants, Ukrainians, culture, modernism, nation.*

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

УДК 94(477)«1920»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-111-113

О. М. Абразумова
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПОШИРЕННЯ ОПОЗИЦІЙНИХ ТА АНТИРАДЯНСЬКИХ ПРОКЛАМАЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ 1920-Х РОКІВ

У статті розглянуто одну із форм громадсько-політичної активності українського селянства в період непу – поширення опозиційних та антирадянських прокламацій. Підкреслено, що численні листи, листівки та звернення стали виявом вільної селянської ініціативи, однією з форм селянської революційності.

Ключові слова: *громадсько-політична активність, українське селянство, опозиційні настрої, прокламації, неп.*

Постановка проблеми. Сучасний світ немислимий без постійного інформаційного потоку: щосекундні оновлення новин із усього світу стають надбанням широкого загалу, а соціальні мережі та різноманітні месенджери сприяють миттєвому поширенню та обміну думок та поглядів. Зважаючи на це, складно сьогодні уявити резонанс від появи та розповсюдження прокламацій в українському селі протягом 1920-х років. Однак за умов радянської системи, монополії на засоби масової інформації, постійного контролю та цензури всього друкованого слова, несанкціоноване виготовлення друкованої продукції критичного змісту розцінювалося як прояв антирадянської діяльності, що тягнуло за собою розслідування органами державного політичного управління. Це стосувалося й написаного вручну. Аналіз поширення опозиційних прокламацій деталізує розвиток політичних та соціокультурних процесів в Україні в період непу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз теми дослідження засвідчив, що незважаючи на наявність значного масиву наукових праць, які порушують різні сторони суспільно-політичного життя українського села в 1920-х роках, їх зміст не вичерпує всю повноту проблеми поширення опозиційних та антирадянських прокламацій. Опосередковано окреслене питання висвітлено у працях, присвячених з'ясуванню соціально-політичних настроїв українського селянства в роки непу, зокрема у дослідженнях Н. Бем [1], О. Ганжі [2], С. Дровозюка [3], Г. Капустян [4], М. Чорнописький [5] та інших.

Автор статті ставить за **мету** дослідити поширення опозиційних та антирадянських прокламацій в українському селі в період непу.

Виклад основного матеріалу. Військове придушення Української національно-демократичної революції не погамувало хвилю селянського протесту, який протягом 1920-х років набував різних форм та рівнів інтенсивності. Поширеним явищем української радянської дійсності періоду непу стали численні листи, листівки, звернення критичного, інколи дуже різкого щодо радянської влади, змісту її селянської політики.

Типовим прикладом цього є лист-заклик, який надійшов на адресу Борщівської сільради Радомишльського району Волинської округи в серпні 1926 р. У ньому містився заклик до всіх селян об'єднатися та створити Українську Радянську Селянську Республіку. Лист був підписаний від імені Організаційного комітету селянської республіки (УРСР) та був надісланий з Києва [6, 10]. Серед прокламацій траплялись і матеріали відверто ворожі радянській владі. Так, у 1925 р. в місті Каневі проявляла активність суто антирадянська організація монархістів. Її члени розклеювали в місті листівки із закликом до всенародного повстання проти радянської влади [7, 320].

Зміст ще одного листа під назвою «Земля і воля», автори якого в кінці зазначили, що їх можна знайти в Золотоноші, Ірклієві, Великому Хуторі (Райківщина) та в Драбово, має не лише антибільшовицький, але й антисемітський характер. Вже у заголовку листа звучить заклик: «Селяни організовуйтесь, в тім наша сила! Земля і воля селянам! Селяни єднайтесь проти жидів!». Автори вказували на несправедливість радянської влади до селян, яким вона обіцяла землю й волю. В листі велика увага була приділена й критиці державного устрою Радянського Союзу: «Кажуть ви вільні люди, ви обираєте свою радянську владу, вона і буде стояти за вас і робити волю. А ось що вийшло, обираємо ми свою владу, владу рад, а тут звідкись поряд з нашою владою стоїть друга влада, влада компартії. Без компартії наша влада нічого не робить, компартія вертить радянською владою, наша влада прислужниця компартії. Виходить так, що нами править не обрана нами радянська влада, а зовсім особи від нас далекі (компартія)».

Далі наведено досить прагматичні підрахунки: «А хто утримує ці дві влади, утримуємо їх ми сіромахи, ми хлібороби даємо зарплатню нашій радянській владі та утримуємо компартію. А знаєте, що в компартії більше 1 500 000 чоловік і кожен з них отримує від

80 до 200 карбованців в місяць. Ось і бачите скільки грошей ця компартія тягне з наших кишень. Кажуть тепер іде режим економії: як ми утримуємо дві влади і навіщо вони нам, хіба наша радянська влада не справляється сама. …. А ви ще знаєте, що за компартією стоїть ще Комінтерн – … всяка зарубіжна сволоч, зарубіжні прохвости, що живуть на наших хлібах, сварять нас із закордоном і не дають нам жити мирно з сусідами…» [8, 285].

На завершення автори закликали ставити на сільських сходах питання про свою волю заради Української Радянської Республіки. Щоправда, до цього долучалися доволі сумнівні, фактично погромницькі заклики: «1. Геть жидів від влади, відібрати у них землю і віддати селянам. В Сибір їх партачів, нехай там буде їх царство. 2. Геть гегемонію робітників: ми самі зможемо прожити і без їх наказів. Наша селянська влада знайде спеців для справи і без робітників, аби були гроші, а гроші то у нас. 3. Геть жидівську компартію, що сидить у нас на шиї та робить свою волю. 4. Геть Комінтерн, що не дає жити мирно із закордонними сусідами» [8, 285-286].

Разом із тим, якщо відкинути привнесене антисемітське забарвлення цих закликів, то постають цілком типові вимоги більшості селян: землевпорядкування, вирішення проблеми перенаселення через нестачу земель, диктатура селянства замість диктатури пролетаріату, ради без комуністів, агітація проти участі України у війні тощо.

У другій половині 1920-х рр. в українському селі значно поширилася агітація за створення селянського союзу. Зокрема почастішали й випадки розповсюдження з цього приводу письмових прокламацій. Так, 6 жовтня 1926 р. на базарі в с. Велика Знам'янка Запорізької округи були розклеєні численні звернення: «Утворюйте Союз селянський. Хоч вам його не дозволяють. В Союзі вам спасіння». Цікаво, що в кінці прокламації стояв підпис «Партія» [6, 42].

Цікавий лист надійшов до ЦК КП(б)У від адресатів, які іменували себе представниками «Селянсько-робітничої республіки». Автори звинувачували владу в тому, що вона підпорядковується партії, а не населенню: «Кажуть, що влада наша. Бачте, ми її обираємо. А хіба вона робить нашу волю, хіба вона думає про нас, селян. Що вона нам дала. Відібрали у нас землю та обклали таким податком, що аж небо вовною покажеться. Колись ми мали податки тільки земельні – державні, земські та волосні брались від землі, а тепер податки і державні, і окружні, і сільрадівські. Та усіх їх не перепишеш, а робітники податку не платять. Влада тепер робить те що скаже якась компартія, вона слухає її, а не нас» [9, 48].

Декілька листівок вже суто антирадянського характеру з підписом «Окрком УСРР» восени 1926 р. були розповсюджені в с. Широка Балка Миколаївської округи. Їх автори відкрито закликали до збройного протистояння: «Дорогі селяни, озброюйтесь хто чим може, виганяйте дух радвлади зі свого села. Годі нас грабувати, годі пити селянську кров трудову. Земля вся наша і податки не повинні здиратися. За грабунок, насилля над селянином ми самі повинні відстояти. Сміливо, селяни, не бійтеся, йдіть вільно вперед, ніхто вас не втримає, за звільнення селянський народе. Дорогі селяни, не втрачайте дарма часу, беріть в руки гвинтівки та виганяйте радвладу назавжди» [6, 12-13]. Подібні листівки та заклики були виявлені й в інших регіонах: Конотопі, Києві, Сталіно, Коростені тощо.

Подібні настрої не вщухали і в наступні роки. Так, протягом березня 1928 р. у с. Ново-Економічному було розповсюджено 5 прокламацій різного змісту з підписом «Гурток №57». У них говорилося про гніт більшовиків, про тяжке становище селянства. Всі вони містили заклик до збройного повстання. У них йшлося про те, що в травні по всій країні пройде хвиля заворушень [10, 23]. 3 грудня 1928 р. у Сумах було розповсюджено два типи листівок, які містили заклики до боротьби, підписані «Виконком друзів народу». Їх автори, використовуючи погромницьку антисемітську риторику, звертаючись до селян, закликали їх: «1. Товариші! Об'єднуйтесь. Бийте жидів та кооперативи. Вимагайте вільної мануфактури та хлібу. Проти маси влада не піде. Скоро наша закордонна влада звільнить нас від жидівського іга; 2. Товариші. Чого ви мовчите. Хіба ви не знаєте, що жиди, відчуваючи кінець, вивезли з Росії хліб (на випадок втечі буде золото на дорогу), а нас змушують їсти якийсь хліб, яким раніше свиней кормили, та й такого дають мало…» [11, 50].

З наведеного добре проступає те, що осередки громадських рухів того часу, багато в чому вирізняючись від політичних партій, мали з ними одну спільну ознаку – розширюючи свою участь в громадському та політичному житті країни, вони так чи інакше долучалися до боротьби за вплив на державну владу. Фактично це були свого роду протопартії, що, як свідчить досвід ряду країн, у майбутньому в силу конкретних обставин могли або трансформуватися в політичні партії, або навпаки – розпастися.

У листі комнезамівця із с. Рівне Зінов'ївської округи до редакції газети «Комуніст», в якому аналізувалися настрої сільського населення, підкреслювалося: «Тепер кожний селянин зробився звіром для радянської влади. Він уже не надіється, що йому радвлада допоможе, бо вже на факті доказали, що в господарстві не він господар, а хтось інший. Він уже своїм власним трудом, добром, своєю кривавицею не має права розпоряджатися» [12, 6]. Яскравим прикладом таких настроїв селянства є листи, адресовані Голові ВУЦВК Г. Петровському. Перший із них надіслав селянин із с. Будьонівка Маріупольської округи: «Я, Макієнко Микола, йду проти радянської влади. Приходять до мене селяни й кажуть – підіймай війну, то ми й поможемо тобі воювати. Я призначив війну у березні місяці 25 числа 1929 року. У мене є військо в 1972 чоловік» [13, 3]. Другий надійшов від селянина з Уманщини: «Нам селянам закрили очі й кажуть, що «це наша влада» і мусимо терпіти всі ці знущання і вимагання. Селяни нетерпляче чекають війну, аби тільки дали зброю в руки селянам, то була б друга революція з комуністичною партією і з тими радянськими пузами, що ссуть кров з бідного трудового селянина» [13, 4а].

Висновки. Таким чином, поширення опозиційних прокламацій свідчило про надзвичайну активність суспільної думки українських селян протягом 1920-х рр. Аналіз змісту різноманітних листів, листівок та звернень свідчить про те, що причиною їх появи стало незадоволення селянською політикою радянської влади. Типовим їх наповненням були критика, заклики, агітація, погрози. Деякі з

наведених листів мали на меті обговорення наявного комплексу соціальних проблем. Проте більшовицька влада не бажала прислуховуватися до думки громади, що спричинило критичне загострення взаємовідносин держави та селянства наприкінці 1920-х рр.

Список використаної літератури та джерел:

1. Суспільно-політичні настрої селян України в 1928-1929 рр. / Н. Бем // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 377-391.
2. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927) / О. Ганжа ; НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2000. – 208 с.
3. Дровозюк С. І. Словесні форми протесту українського селянства проти сталінського терору в кінці 20-х – на початку 30-х років: історіографія проблеми / С. Дровозюк // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 24-27.
4. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцятих роках двадцятого століття / Г. Капустян. – Кременчук, 2003. – 324 с.
5. Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова / М. Чорнопиский. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 170 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2316. – Арк. 10.
7. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 185. – О. 2. – Спр. 11. – Арк. 320.
8. ДАЧО. – Ф. Р. 184. – О. 1. – Спр. 48. – Арк. 285.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2239. – Арк. 48.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2824. – Арк. 23.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2779. – Арк. 50.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – О. 5. – Спр. 154. – Арк. 6.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – О. 20. – Спр. 2906. – Арк. 3.

References:

1. Bem, N. (2003). Public and political sentiments of peasants of Ukraine in 1928-1929. Kiev: Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine (Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrayiny), 6, 377-391 (in Ukr.).
2. Ganzha, O.I. (2000). Ukrainian peasantry in the period of formation of a totalitarian regime (1917-1927). Kiev: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
3. Dorozyuk, S. I. (2002). Verbal forms of protest of the Ukrainian peasantry against Stalin's terror in the late 20's and early 30's: historiography of the problem. Cherkasy : Ukrainian peasant (Ukrayins'kyy selyanyn), 6, 24-27. (in Ukr.).
4. Kapustian, G.T. (2003). Two «truths» or a Ukrainian village in the twenties of the twentieth century. Kremenchuk. (in Ukr.).
5. Chornopilsky, M. (2001). Folk political satire of the 20-ies of the twentieth century in the records of Sergei Efremov. Lviv: View. Center of LNU them. I. Franko. (in Ukr.).
6. Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv hromadskykh objednan Ukrainy (dali – TsDAHOU). – F. 1. – O. 20. – Spr. 2316. – Ark. 10.
7. Derzhavnyj arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali – DAChO). – F. R. 185. – O. 2. – Spr. 11. – Ark. 320.
8. DAChO. – F. R. 184. – O. 1. – Spr. 48. – Ark. 285.
9. TsDAHOU. – F. 1. – O. 20. – Spr. 2239. – Ark. 48.
10. TsDAHOU. – F. 1. – O. 20. – Spr. 2824. – Ark. 23.
11. TsDAHOU. – F. 1. – O. 20. – Spr. 2779. – Ark. 50.
12. Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnja Ukrainy. – F. 1. – O. 5. – Spr. 154. – Ark. 6.
13. TsDAHOU. – F. 1. – O. 20. – Spr. 2906. – Ark. 3.

O. Abrazumova

DISTRIBUTION OPPOSITION AND ANTI-SOVIET PROCLAMATIONS IN UKRAINIAN VILLAGE IN 1920S

The article deals with one of the forms of public-political activity of the Ukrainian peasantry during the NEP period – the spread of opposition and anti-Soviet proclamations. Their appearance and distribution became widely resonant. In the conditions of the formation of a totalitarian Soviet system, a monopoly on the media, constant control and censorship of the entire printed word, unauthorized production of Distribution opposition and anti-Soviet proclamations in Ukrainian village in 1920s.entailed an investigation by the bodies of state political control. The analysis of the distribution of opposition proclamations details the development of political and socio-cultural processes in Ukraine during the NEP period.

The purpose of the article is to highlight the analysis of concrete historical material of the distribution of opposition and anti-Soviet letters, leaflets, appeals, proclamations in the Ukrainian village during the NEP period.

The spread of opposition proclamations testified to the extraordinary activity of the public opinion of Ukrainian peasants during the 1920s. An analysis of the content of various letters, leaflets and appeals suggests that the reason for their appearance was dissatisfaction with the anti-peasant policy of Soviet power. Their typical content was criticism, appeals, agitation, threats. Some of the letters below were intended to discuss the existing set of social issues. However, the Bolshevik authorities did not want to listen to the opinion of the community, which led to a critical exacerbation of relations between the state and the peasantry in the late 1920s.

Key words: *public-political activity, Ukrainian peasantry, oppositional sentiments, proclamations, NEP.*

УДК 342.4 (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-113-118

Ю. С. Кононенко

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ДУХОВНІ ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто поняття «духовні основи конституційного ладу», розкрито зміст його складових, досліджено підходи щодо правомірності використання дефініції «державна ідеологія».

Ключові слова: *Конституція, конституційний лад, духовність, ідеологія, політичний, ідеологічний плюралізм, світська держава, релігія, ідеологія державності.*

Постановка проблеми. Серед норм Конституції України визначальна роль належить нормам, що закріплюють підвалини конституційного ладу. У них містяться основні принципи, які забезпечують Україні статус конституційної держави. Сукупність зазначених правових норм утворює конституційно-правовий інститут «основи конституційного ладу України». Без перебільшення цей інститут посідає головне місце в системі конституційного права України.

Духовне обличчя сучасної України є складним і суперечливим. Це зумовлено економічними,

політичними і соціальними процесами, які відбуваються в державі. На жаль, негативні явища в суспільно-політичному житті після Революції Гідності, агресії Росії на Сході серйозно ускладнюють реальне правове забезпечення закріплених у Конституції України основ конституційного ладу.

За непростих умов сьогодення важливим є збереження і розвиток української духовності, ґрунтовне розуміння такого явища і поняття, як «духовні основи конституційного ладу України». Зважаючи на викладене, вивчення доцільності і правомірності його використання без сумніву є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз підручників із конституційного права України, наукових публікацій свідчить, що практично всі їх автори, зокрема В. Годованець, А. Головін, В. Чушенко, І. Заяць, В. Погорілко, В. Федоренко, Ю. Тодика, О. Фрицький, М. Баймуратов та інші, не вживають таке поняття, як «духовні основи конституційного ладу України». Навіть у такому поважному виданні, як «Конституційне право України. Академічний курс» у двох томах у розділі «Основи конституційного ладу України» дуже стисло йдеться лише про культурну (духовну) функцію держави [1, 18]. Це, на наш погляд, пов'язано з радянською спадщиною, марксистсько-ленінською ідеологією. Її відлуння і сьогодні впливає на розуміння духовності, яка в багатьох науковців переважно асоціюється з релігійністю, з моральними цінностями, постульованими відповідною конфесією. Проте за визначенням таких філософів, як Мартін Бубер [2, 133], Макс Шелер [2, 1184], Альберт Швейцер [3, 1183], Еріх Фромм [2, 1115], духовність – це загальнокультурний феномен, який уміщує в собі не лише абстрактно-теоретичні цінності та ідеали, а й вчинки по совісті, категорії істини й краси.

Автор статті ставить за **мету** розкрити значення такого поняття, як «духовні основи конституційного ладу», зміст його складників, дослідити деякі підходи щодо правомірності використання дефініції «державна ідеологія».

Виклад основного матеріалу. Енциклопедія сучасної України визначає дух, як «філософську категорію, потенціал творчої активності – переходу від стану речей до стану ідей (і навпаки), що постійно здійснюється всередині людської діяльності» [3, 522]. Щодо духовності, то, на думку науковців, це «індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості та двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби життя, діяти для інших» [4, 37–38].

В умовах незалежності України дослідження духовності, духовних основ відбувається за такими напрямами: філософським, релігієзнавчим і культурологічним. Нас цікавить насамперед правовий вимір поняття «духовні основи конституційного ладу України».

Російські науковці в підручниках з конституційного права активно застосовують таку правову конструкцію, як духовні основи конституційного ладу [5, 166]. У текстах Конституцій окремих європейських держав можна побачити приклад чітко сформованих, виокремлених у відповідних главах, статей, що складають духовну основу суспільства. Наприклад, у Конституції Італійської республіки є глави «Громадянські відносини», «Етико-соціальні відносини», в яких містяться зазначені норми [6, 126–130]. У Конституції України в розділах «Загальні засади», «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріплено принципи і положення, які є вихідними, основоположними для всієї нормативно-правової бази держави. Їх можна умовно класифікувати на політичні, економічні, соціальні та духовні [7].

Вважаємо, що закріплені в Конституції України принципи ідеологічної, політичної багатоманітності, свободи світогляду і віросповідання потрібно розглядати в якості духовних основ конституційного ладу країни. Звичайно, це лише основні принципи зазначеної правової конструкції. Проте в Основному законі є інші конституційні приписи, які доповнюють і наповнюють зміст вищезгаданих керівних засад.

Дійсно, духовність, як потреба людини в реалізації інтересів у сфері науки, мистецтва, освіти, культури, релігії знаходить свій правовий вияв у відповідних статтях Конституції. Окреме місце у розумінні духовних основ Основного закону країни посідає Преамбула. Насамперед вона визначає загальну мету прийняття Конституції та створює політико-правову і філософську основу для тлумачення всієї системи конституційного та суспільного ладу України. Разом із тим, у Преамбулі закріплено загальну духовну ідею Конституції загалом, містяться базові, загальнолюдські цінності, які виступають в якості морального орієнтиру для держави. Яскравим підтвердженням цього є сьомий абзац Преамбули: «Усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями…» [5]. Проголошення духовності в Преамбулі Конституції не суперечить конституційній нормі (ст. 35), що «церква і релігійні організації відокремлені від держави». Вважаємо, що відповідальність перед Богом і власною совістю є найвищою формою соціальної відповідальності.

Задекларованe в Преамбулі Конституції усвідомлення відповідальності не лише перед вищим розумом, а і власною совістю свідчить про велике правове значення цієї морально-етичної категорії. Без сумніву совість можна розглядати як інтегральний вираз духовності й відповідальності. Правовою сферою і способом її реалізації є Конституція і закладені в ній норми.

Як відомо, конституційний лад – це система соціальних, економічних і політико-правових відносин, які охороняються Конституцією та іншими конституційно-правовими актами держави. Поряд із політичними та соціально-економічними засадами духовні основи конституційного ладу визначають правовий і моральний вимір людської життєдіяльності, є своєрідним осереддям, яке запліднює своїм змістом і «духом» всі суспільні відносини.

Отже, духовні основи – це складник конституційного ладу, який є відображенням всієї системи основоположних засад правового статусу особи, її духовного життя, моральної свідомості, проголошених у Конституції України і захищених державою.

Як було зазначено вище, серед засад, що визначають духовні основи конституційного ладу особливе місце посідають принципи ідеологічної та політичної багатоманітності. Ідеологія є складним

духовним утворенням. Це система переконань та ідей, поглядів на суспільство та його політичне життя, яке відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, класів, соціальних верств, політичних партій та громадських рухів.

Ідеологія не виникає з повсякденного життя людини, тих чи інших життєвих ситуацій. Вона формується філософами, ідеологами, політиками. Систематизованою та теоретико-обґрунтованою вона є духовним вираженням інтересів певних соціальних груп. У цьому контексті є всі підстави вважати ідеологію вищим рівнем суспільної свідомості. Оскільки ідеологія є духовним вираженням певних соціальних інтересів, вона активно впливає на всі форми і напрями діяльності людей. Ядром ідеології є коло ідей, пов'язаних із питаннями приходу до влади, використання її суб'єктами політики. Вся історія суспільства переконливо свідчить, що метою будь-якої ідеології у будь-який період було маніпулювання й управління людьми шляхом впливу на їх свідомість.

Особливих успіхів у цьому плані досягла марксистсько-ленінська ідеологія. Після Жовтневого державного перевороту в 1917 р. марксизм стає ідеологією не лише правлячої партії, а й всієї радянської держави, обов'язкової для всіх її громадян.

Всі Конституції радянської доби, як Основні закони СРСР, радянських республік, зокрема України, містили сформульовані на ідеологічних постулатах статті, що гарантували політичні права і свободи лише «в цілях зміцнення і розвитку соціалістичного ладу».

Чинна Конституція України (ст. 15), на противагу згаданим вище принципам, встановлює, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Під ідеологічною багатоманітністю розуміємо право особи, соціальних груп, політичних партій і громадських об'єднань безперешкодно розробляти теорії, обґрунтовувати ідеї щодо політико-правового устрою України, інших держав. Ідеологічна багатоманітність дозволяє пропагувати свої ідеї та думки за допомогою засобів масової інформації, шляхом видання наукових робіт, статей, активно захищати свої ідеологічні переконання.

Закономірним наслідком ідеологічної багатоманітності як складника духовних основ конституційного ладу є наявність прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на свободу світогляду і віросповідання тощо (ст. 34, 35). Важливою гарантією зазначеного принципу і сформульованих на його основі прав людини є заборона цензури, свобода інформації, видавничої діяльності.

Принцип ідеологічної багатоманітності виключає можливість існування в Україні державної або обов'язкової ідеології. Жодна ідеологія, – передбачено Конституцією України (ст. 15), – не може визнаватися державою як обов'язкова. Звичайно, відсутність державної або обов'язкової ідеології не означає, що державні структури у своїй діяльності не дотримуються певних ідеологічних і політичних концепцій, поглядів і стандартів.

Останнім часом проблемні аспекти ідеології в контексті розбудови української держави активно досліджуються і обговорюються. Достатньо назвати праці таких авторів, як В. Бех, Д. Бабкін, О. Валевський, А. Гальчинський, П. Губерський, О. Макаренко, В. Таран та ін. Банкрутство «обов'язкової ідеології», дискредитація поняття «ідеологія» породжує різні думки і міркування. Поняття «ідеологія державотворення», «державна ідеологія» перебувають в активному науковому і громадському обігу. Так, В. Воловик під ідеологією державотворення розуміє сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів, що виражають ставлення до існуючої системи державного устрою та її можливих змін, сприйняті як правильні й потрібні співгромадянами конкретного суспільства [10, 25]. На думку В. Тарана, державницька ідеологія є найбільш пріоритетною формою державної ідеології в умовах розбудови української держави [11, 242].

Можна по-різному оцінювати підходи до визначень «державна, державницька ідеологія», аналізувати їх складники, критерії, ознаки, зміст, пропонувати відповідні дефініції. Проте звертають на себе увагу думки науковців щодо обґрунтування створення державної ідеології. Застосуваання у науковому обігу таких конструкцій, як «ідеологічне забезпечення», «ідеологічний вакуум», «ідеологія державного будівництва» нагадують термінологію постанов пленумів ЦК КПРС.

У широкому розумінні наукові дослідження, міркування на кшталт «чи потрібна нам державна ідеологія», на наш погляд, є неконституційними. Адже у ст. 15 Конституції України міститься чіткий імператив: «Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова». У цій нормі, яка є складником духовних основ конституційного ладу, сконцентровано політичну та правову ідеологію української держави.

Вважаємо більш продуктивним шлях проведення досліджень щодо створення інтеграційної (об'єднуючої) ідеології. Як зазначає Б. Кузьменко, «мета інтегративної ідеології полягає у створенні ненасильницьких форм комунікації між ідеологіями окремих соціальних верств, коли узгоджені рішення досягаються демократичним шляхом» [12, 20].

Ядром інтеграційної ідеології є сукупність таких соціальних цінностей, як честь і гідність людини, соціальна справедливість, духовність і доброчесність, любов до Вітчизни. Вважаємо, що в умовах демократії і політичної свободи жодна група індивідів, професійних спільнот не може встановлювати монополію на пропаганду і право бути єдиним носієм соціальних цінностей. Головним інтегратором формування таких цінностей виступає держава через систему відповідних державних інституцій.

Конституційна заборона щодо державної ідеології зовсім не позбавляє права політичних партій формувати свою ідеологічну платформу. У цьому контексті логічним буде розглянути принцип політичного плюралізму, який є органічним втіленням ідеологічної багатоманітності. Основний Закон України (ст. 36) передбачає право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації. Зазначена стаття розвиває і конкретизує положення статті 20 Загальної декларації прав людини та статті 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права щодо свободи асоціації і передбачає, що право на свободу об'єднання є невід'ємним правом громадян України.

Формування багатопартійної системи в СРСР було неможливим. У результаті довготривалого

домінування у суспільному і державному житті КПРС (ст. 6 Конституції СРСР, 1977 р.) унеможливлювалася поліпартійність. Внаслідок цього політичні партії на нормативному рівні у період перебудови почали зараховувати до ряду інших громадських об'єднань. Ураховуючи формально-юрисдикційну позицію, такий підхід можна визнати правомірним. Проте спрямованість діяльності політичної партії, її роль і місце в політичній системі держави зовсім інша.

Першим нормативно-правовим актом, що сформував нову позицію на відміну від попередньої, став Закон СРСР «Про об'єднання громадян». Цей Закон (ст. 2) передбачав партію як організаційно-правову форму об'єднання громадян і встановлював порядок її створення та діяльності. Абстрагування в нормативно-правовому регулюванні такого суб'єкта як політичні партії від інших громадських об'єднань є виправданим, виходячи з їх надзвичайно важливої ролі в політичній системі, духовному житті суспільства [14].

Новітня наука оперує ґрунтовними теоріями партійних систем. Вони дозволяють створити класифікації партій. Автор вважає за необхідне предметно зупинитися лише на ідеологічному критерії цих класифікацій, адже він є визначальним в оцінці духовних основ конституційного ладу. За зазначеним критерієм партії поділяються на консервативні, ліберальні та соціал-демократичні. З-поміж них можна виокремити партії християнської чи іншої релігійної орієнтації, національної (патріотичної чи націоналістичної) тощо.

Партія – це політичне об'єднання, позиція якого виражає інтереси певної соціальної групи як під час боротьби за владу, так і за умов її здійснення. Формування партійної системи в Україні є достатньо складним процесом і певною мірою непрогнозованим. На кінець 2017 р. в Україні було зареєстровано 352 партії. Більшість партій аморфні, без відповідних структур і соціальної бази на місцях, часто орієнтовані на одного амбіційного лідера. Значна їх частина не має ні чітко виражених і сформованих програмних цілей, ні відданих прибічників.

Все це зумовлює «дитячу хворобу» і незрілість ідеологічної й політичної основ партій, примітивність форм та методів їх роботи. Проте, зважаючи на духовний та ідейний потенціал, закладений у такій інституції як партія, законодавець встановив, що метою її діяльності є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян [15]. Воля виступає як важливий, якщо не головний чинник духовного буття людини. Німецький філософ Й. Фіхте бачив «у волі основу особистості», а у вольовій діяльності «джерело духовного самонародження світу» [16, 90]. Воля і влада як філософські категорії достатньо наближені й взаємопов'язані. Владу розглядають як здатність і можливість реалізовувати свою волю. Невипадково конструкція конституційної норми (ст. 36) побудована таким чином, що право політичних партій на участь у виборах детерміновано правовою можливістю формувати політичну волю громадян. Важливою гарантією діяльності партій є їх рівність перед законом, заборона органам державної влади та місцевого самоврядування виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї [15].

В умовах сформованого громадянського суспільства ідеологія і програма політичних партій в ідеалі повинні бути зорієнтовані на збагачення основних положень, які визначають духовні й соціально-економічні основи конституційного ладу України. Такий підхід є ще одним свідченням неможливості існування будь-якої державної ідеології.

Конституцією встановлено межі політичного плюралізму, оскільки абсолютна свобода ідеологічної, політичної та іншої громадянської діяльності загрожує безпеці держави. Ст. 37 Конституції України містить перелік заборон, які спрямовані на підтримку суспільної і державної безпеки. Звертає на себе увагу заборона дій, які можуть негативно позначатися на духовності громадян: розпалювання міжетнічної ворожнечі, посягання на права і свободи людини.

Намагання окремих партій вдаватися до ксенофобії, антисемітизму, расизму, порушувати право на свободу світогляду і віросповідання не сприяє консолідації суспільства, погіршує довіру до державних інституцій.

З-поміж головних складників духовних основ конституційного ладу світський характер держави є основоположним принципом. На ньому базується свобода совісті країни. Логічно, що совість як важливу морально-етичну категорію було закладено в Преамбулу Конституції. Свобода совісті – широке за змістом, багатогранне явище суспільного життя. Насамперед це можливість для кожної людини діяти відповідно до визначеного світогляду, власних переконань, згідно з велінням совісті, не порушуючи соціальних норм. Ставлення до релігії є головним чинником свободи совісті. З юридичної точки зору, свобода совісті належить до основних особистих прав людини і є одним зі складників демократичних свобод.

Згідно з ч. 3 ст. 35 Конституції, Україна є світською державою. Це означає, що «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» містить основні ознаки світської держави [17]. Розглянемо окремі з них детальніше.

Ідеологічна багатоманітність як основа суспільного життя України виключає будь-яку монополію держави в духовній сфері, гарантує своїм громадянам право на свободу совісті. У цьому ж контексті потрібно тлумачити конституційну норму щодо відокремлення школи від держави. Державна система освіти має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Ідея світської державності визначається також такими імперативами, як відсутність церковної влади над органами держави, обов'язкового віросповідання для державних службовців, невизнання державою юридичного значення церковних актів, різного роду релігійних догм і правил як джерел права. Держава не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлює рівність перед законом всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій. Законодавець забороняє будь-яке втручання релігійних організацій у діяльність інших релігійних об'єднань проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих та віруючих інших віросповідань. Вважаємо, що такий підхід у правовому і політичному вимірі є бездоганним, адже він сприяє взаємній довірі між людьми, формуванню громадянського суспільства.

Проте в законодавстві інших країн має місце відступ від принципу рівності релігій і віросповідань. Зокрема, у Росії в преамбулі Федерального Закону «О свободе совести и религиозных объединениях» від 26 вересня 1997 р. №125-ФЗ (в ред. від 2 липня 2013 р.) підкреслено особливу роль православ'я в становленні її духовності й культури. У ряді держав визнається офіційна або державна релігія. Наприклад, в Англії – англіканська релігія, в Ізраїлі – іудейська. У таких країнах, як Італія, ФРН, Японія формально визнається рівність всіх релігій, проте виокремлено одну, традиційну релігію, яка впливає на життя держави, суспільства і має певні преференції порівняно з іншими.

Враховуючи, що релігія є важливою формою вияву духовності, законодавець встановлює широкі права щодо відправлення релігійних обрядів і церемоній. У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 21) чітко і детально визначаються права релігійних організацій та громадян, пов'язані зі свободою віросповідання. Позитивним є надання можливості військовослужбовцям, особам, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання, брати участь у богослужіннях і виконаннях релігійних обрядів.

Важливим завданням світської держави є забезпечення державного контролю за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Сутність контролю і відповідного нагляду полягає у забезпеченні неухильного виконання Конституції і законодавства України про свободу совісті, світогляду, віросповідання. Державну політику у сфері релігії здійснюють органи виконавчої влади. Їх обов'язок забезпечити релігійним організаціям всіх конфесій безумовну реалізацію права на свободу совісті як основу духовності в умовах світського характеру держави.

Отже, законодавча база, правова і політична практика переконливо свідчить, що свобода совісті як загальнолюдська цінність є базовим чинником духовності людини. У цьому зв'язку автор вважає за доцільне висловити деякі міркування щодо релігійної ситуації в Україні.

За період незалежності України суспільство одержало високий рівень свободи і зокрема правові можливості для духовного розвитку. Це сприяло уникненню конфліктів у міжетнічній та релігійній сферах. Проте масовий інтерес до релігії, активність релігійних організацій, їх намагання поповнити ряди віруючих супроводжуються міжрелігійними конфліктами. Мають місце внутрішньоцерковні конфлікти православної церкви, про що свідчить її поділ на Українську православну Московського патріархату, Українську православну Київського патріархату, Українську православну автокефальну тощо.

Релігія і віра – це дуже тонкі і вразливі матерії. Органи державної влади і управління повинні передбачати правові й політичні наслідки рішень, які пов'язані з релігійною сферою. Втручання політиків у міжконфесійні справи, намагання внести нормативні зміни в стосунки держави і церкви провокує загострення конфліктів на релігійному грунті, здатних викликати масові заворушення, загибель людей. Таким чином, духовне і релігійне благополуччя є важливими складовими національної безпеки, основою подальшого розвитку держави, формування громадянського суспільства.

Висновки. Отже, на підставі викладеного вище, вважаємо, що така правова конструкція, як «духовні основи конституційного ладу України» повинна перебувати у сучасному освітньо-науковому обігу України. Духовні основи, поряд із політичними, соціально-економічними, є базовими в системі загальних засад конституційного ладу України. Вони наповнюють і збагачують своїм соціальним змістом, духовністю всі суспільні відносини. Конституційні норми і приписи Розділів I, II Основного Закону містять конкретне ідеологічне наповнення, моральні вимоги держави і суспільства до людини. На наш погляд, вони в унормованому на вищому правовому рівні постають як складники надпартійної, загальнодержавної ідеології. Ось чому спроби та намагання окремих науковців і політиків об'єктивувати ідеологію державності, в основу якої покласти своєрідний кодекс будівника незалежної України, вважаємо нікчемними.

Список використаної літератури та джерел:

1. Конституційне право України. Академічний курс : у 2 т. / ред. Ю. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – Т. 2. – 800 с.

2. Новейший философский словарь. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1280 с.

3. Енциклопедія сучасної України. – Т.8 Дл – Дя, Додаток А – Ґ. – 2008. – 716 с.

4. Тлумачний словник-довідник моральних та духовних понять і термінів / ред. Л. Прокопенко. – Черкаси, 2006.

5. Козлова Е. Конституционное право России / Е. Козлова, О. Кутуфин. – М. : Проспект, 2008. – С. 608.

6. Конституции буржуазных государств / сост. В. Макалаков. – М. : Юридическая литература, 1982. – С. 408.

7. Конституція України: чинне законодавство станом на 4 вересня 2017 р. – К. : Алерта, 2017. – 80 с.

8. *Годованець В. Конституційне право України / В. Годованець, А. Головін. – К. : Персонал, 2011. – 384 с.*

9. Політологічний словник / ред. М. Головатого, О. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – С. 792.

10. Воловик В. Основні фактори становлення ідеології державотворення / В. Воловик // Віче. – 2001. – № 12. – С. 22–31.

11. Таран В. Ідеологія перехідного суспільства: соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні / В. Таран. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України. – 2000. – 316 с.

12. Кузьменко Б. Правління права, політична демократія, громадянське суспільство: перспективи інтегративної ідеології / Б. Кузьменко // Право України. – 1999. – № 11.

13. Ведомости СНД и ВС СССР. – 1991. – № 42. – Ст. 839.

14. Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.

15. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р; поточна редакція – редакція від 26.11.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2365-14

16. Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

17. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991р. ; поточна редакція – визнання неконституційними положень від 08.09.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/987-12

References:

1. Constitutional Law of Ukraine. Academic course (2008) / In Y. Shemshuchenko (Ed), K. : «Publishing House «Legal Dumka» Ltd., 2, 800 s. (in. Ukr.)
2. The Newest Philosophical Dictionary (2003), Minsk: Book House, 1280 s. (in. Ukr.)
3. Encyclopedia of modern Ukraine (2008). – T.8 Dl - Dye, Appendix A - G., 716 s. (in. Ukr.)
4. 4. Explanatory dictionary-reference book of moral and spiritual concepts and terms (2006) / In L. Prokopenko (Ed), Cherkassy (in. Ukr.)
5. Kozlova, E. (2008) The Constitutional Law of Russia, M.: Prospect, 608. (in. Russ.)
6. Constitutions of bourgeois states (1982) / comp. V. Makalakov, M.: Legal literature, 408. (in. Russ.)
7. Constitution of Ukraine: current legislation as of September 4, 2017 (2017). – K.: Allerator, 80 s. (in. Ukr.)
8. Godovanets, V. *(2011) Constitutional Law of Ukraine, K.: Personnel, 384.* (in. Ukr.)
9. Political Dictionary (2005) / In M. Golovaty, O. Antoniuk (Ed), K.: MAUP, s. 792. (in. Ukr.)
10. Volovyk, V. (2001) The main factors of the formation of the ideology of state-building (Veche), 12, 22–31. (in. Ukr.)
11. Taran, V. (2000) Ideology of Transitional Society: Socio-philosophical analysis of the ideological process in post-Soviet Ukraine, Zaporozhye: ZVIU of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, 316. (in. Ukr.)
12. Kuzmenko, B. (1999) Rule of Law, Political Democracy, Civil Society: Prospects for Integrative Ideology (The law of Ukraine), 11. (in. Ukr.)
13. Vedomosti SNM and the Supreme Soviet of the USSR (1991), 42, 839. (in. Russ.)
14. Information from the Verkhovna Rada of Ukraine (1992), 34, 504. (in. Ukr.)
15. About the political parties in Ukraine: The Law of Ukraine for 5 quarters of 2001; stream editing - edited on 26.11.2016. from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2365-14 (in. Ukr.)
16. Philosophical Encyclopedic Dictionary (1983), M.: Soviet Encyclopedia, 940. (in. Russ.)
17. On Freedom of Conscience and Religious Organizations: The Law of Ukraine of April 23, 1991. ; current edition - recognition of unconstitutional provisions of 09/08/2016 from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/987-12 (in. Ukr.)

Yu. Kononenko

THE SPIRITUAL FOUNDATIONS OF THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF UKRAINE

This article describes the legal dimension of the concept "the spiritual foundations of the constitutional order". It holds that spiritual foundations is an integral part of the constitutional order, which is a reflection of the whole system of fundamental principles of the legal status of a person, of his/her spiritual life, of moral consciousness proclaimed in the Constitution of Ukraine and protected by the state. Spirituality as a person's need for realization of his/her interests in the field of science, art, education, culture, and religion finds its legal expression in the relevant articles of the Constitution (first of all, in the Preamble and Chapter I), in particular in the principles of ideological and political diversity, freedom of opinion and religion proclaimed by it.

Particular attention is paid to the principle of ideological and political diversity. It is noted that ideology is a higher level of social consciousness, which actively influences all forms and directions of activity of people. The article maintains the expediency of conducting researches on creation of integration (unifying) ideology. Its nucleus should be a set of social values such as human honor and dignity, social justice, spirituality and integrity, love for the Motherland. The article claims that in a democracy and political freedom, no group of individuals or professional communities can establish a monopoly on propaganda or the right to be the only bearer of social values.

The article also considers the concept of secular state and freedom of conscience as an integral part of the spiritual foundations of the constitutional order of the state. The conclusion is made on the necessity of using this legal construct in the modern educational and scientific space of Ukraine.

Key words: *Constitution, constitutional order, spirituality, ideology, political and ideological diversity, secular state, religion, ideology of statehood.*

УДК 477: 262.14 (058.244)«1920–1930»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-118-122

Ю. П. Присяжнюк
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Р. М. Орищенко
пошукач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

БОГОВІДСТУПНИЦТВО ЯК РАДИКАЛЬНА ЗМІНА ТРАДИЦІЙНОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1920-і – ПОЧАТОК 1930-Х РР.)

Досліджено вплив атеїстичної ідеології та класової політики більшовицького режиму на традиційну релігійність українського селянства. Доведено, що її ліквідація, а фактично це означало радикальну зміну споконвічно усталеної свідомості мешканців села, відбувалася в кілька етапів. Ключовим поворотом в уявленнях людей стала їхня відмова від віри в Бога – боговідступництво.

Ключові слова: *боговідступництво, традиційна релігійність, вірування, українське селянство, село.*

Постановка проблеми. Відмова від віри в Бога, від релігійних переконань, яку ми визначаємо терміном «боговідступництво», – зазвичай радикальний, здебільшого надзвичайно емоційний крок, на який наважується віруюча людина, що належить до традиційного суспільства. Як правило, він трапляється під потужним, безкомпромісним зовнішнім тиском. Пропонуємо простежити особливості відмови українських селян, які мешкали на території УСРР в 1920-х – на початку 1930-х рр., від традиційних релігійних (християнських) вірувань. Проте варто відразу наголосити, що чимало сільських людей лише формально зрікатимуться (чи імітуватимуть таке зречення) від своїх усталених переконань. Інакше кажучи, нас цікавить багато в чому гібридна за своїми характеристиками процедура творення селян-безбожників, яка виявилася не такою вже й однозначною за своїми результатами.

Поняття «українське селянство», «українське село» використані в значенні як репрезентації окремих індивідів, їхніх уявлень, поглядів та дій, так і більш синтезовано – як ефективної та унікальної за багатьма характеристиками системи всебічного матеріального й духовного життєзабезпечення сільських людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційна релігійність українського селянства неодноразово потрапляла в поле зору дослідників:

істориків, релігієзнавців, етнологів, філософів. Оскільки автори статті неодноразово звертали на неї увагу у своїх опублікованих раніше студіях, коротко зазначимо таке: традиціоналізм світосприйняття, який охоплював не лише власне релігійний складник культури, а й весь внутрішній світ селянства, формулював його характер (вдачу, ментальність), живив волю (чи безвілля), унікальну гонористість (чи покладливість), водночас усіляко сприяв, зобов'язував приборкувати прагнення виокремлюватися зі світу віковічних норм і приписів. Саме на них трималося православне віровчення. Серед чинників, під впливом яких селянство лишалося вірним вірі дідів-прадідів, назвемо такі: звичка до того усталеного варіанту істини Божої, сутність якої полягала в тому, що вже сам ритуал сприймався як ознака конфесійної істинності; боязнь осуду, неприязного ставлення та, як здавалося людям, справедливих докорів від односельців, найближчого соціального оточення, позаяк зміна релігійної орієнтації фактично означала зраду всього світовідчуття, в якому релігійність як така становила лише одну зі складових; зрештою підтримка офіційно визнаної релігії/церкви державою [1, 124]. Власне цьому політичному чиннику й буде відведена роль головного «модернізатора» традиційної релігійності селянства [2, 49].

З-поміж останніх досліджень, присвячених проблемі радикальних змін у царині селянської релігійної свідомості, варто назвати колективну монографію С. Калінкіної, С. Корновенка, С. Маркової, Н. Романець [3]. У контексті з'ясування проблеми формування «нової людини» як засобу одержавлення селянського соціуму на зламі 1920–1930-х рр., науковці звернули увагу, зокрема, на досить активне «поширення дитячого безвірницького руху, особливо після 1929 р…» [3, 234]. Його гаслами були «Релігія – гальмо п'ятирічки», «Релігія – розповсюдник заразу» та ін. [3, 234]. Безвірництво фактично означало тоді боговідступництво, бо для абсолютної більшості дорослих і дітей (окрім новонароджених) це означало відмову від віри в Бога.

Автори статті ставлять за **мету** дослідити реальний результат пришвидшеного навернення віруючих селян (переважно православної конфесії) в атеїстів. Першочергову увагу звернено на культурний мікроклімат села, а також характер і методи впливу на його мешканців більшовицького режиму.

Виклад основного матеріалу. Унаслідок системного опрацювання джерел вдалося з'ясувати, що боговідступництво в середовищі селян фактично завжди має історично конкретні причини. Не став винятком і комуністичний експеримент, який тривав над українським селом із моменту встановлення в ньому «влади робітників і селян».

Політика поширення атеїстичних ідей «мирними засобами» деякий час не приносила очікуваних владою результатів. Стосовно цього маємо підстави наголосити: процес відмови людей від релігійних переконань від самого початку мав еволюційний характер і був зумовлений особливостями індустріального суспільства, яке формувалося з другої половини XIX століття. Тобто боговідступництво мало місце ще задовго до жовтневого перевороту 1917 року. Проте з приходом до влади більшовиків воно стає метою державної політики.

Як сьогодні можна більш-менш адекватно уявити такі «перші гріховні кроки», скажімо, селянського підлітка? Побувавши в місті, він міг уперше в житті почути страхітливу лайку в Бога. Зазвичай це викликало в юнака глибоку депресію – йому здавалося, що й серце не витримає такого перевантаження. Частіше всього хлопець усамітнювався, довго не міг оговтатися. У такі дні, години, хвилини почував себе чи не найбільшим грішником у світі, безпосередньо причетним до цього лиходійства; пригнічений, багато страждав, часто з гіркими сльозами каяття на обличчі.

Однак життя тривало. Напередодні, під час або відразу після революційний потрясінь, коли до влади прийшла більшовицька партія, безбожжя на селі поширювалося можливо й не описаним вище (вульгарним) способом, але вже системно, так би мовити, на офіційному рівні. Знайомство з працями атеїстичної за своїм характером марксистської, здебільшого спрощеної, пропагандистської літератури (також агіток, плакатів, оголошень) зумовлювало появу в селах окремих людей, які відверто позиціонували себе безбожниками. Певно й хизувалися цим, що викликало в загалу далеко неоднозначну, переважно негативну реакцію.

У ті перші післяреволюційні роки люди, як правило, просто ненавиділи більшовиків. Однією з головних причин ненависті була їхня невіра в Бога. У 1920-х рр., коли «диктатура пролетаріату» ще не набула ознак тоталітарного режиму, чи не в кожному селі можна було спостерігати запеклі інтелектуальні сутички, що часто відбувалися на межі фізичного впливу на своїх опонентів («вимушено пускали в хід кулаки») [4, 15]. Віряни, насамперед ті, що мали бодай початкову освіту й відвідували церковні богослужіння, посилалися на Господню любов, «мудрість Його творіння», тоді як симпатики комуністичних ідей – відбувалися цитатами окремих положень праць класиків марксизму-ленінізму. І хоча одні й другі, бувало, самі не мали глибоких теоретичних знань, намагалися будь-що поставити своїх супротивників у безвихідь. Більшість мешканців села в тих перепалках участі не брала, хоча за своїми переконаннями симпатизувала вірянам. Таку ж позицію займало сільське духовенство й учителі. Зрозуміло чому, адже вони були апологетами того ж «народного християнства», а влада на той час ще не була спроможною змусити їх зректися традиційних вірувань.

Власне тому суттєво інакше виглядала тоді «найщасливіша пора року» для більшості людей, особливо дітвори – Різдво Христове [4, 14]. Тут традиція помітно брала гору над уже панівною комуністичною ідеологією. Як пригадуватиме Дмитро Гойченко, якому в 1930-х рр. судилося побувати по обидві сторони протистояння (попервах буде уповноваженим з хлібозаготівель, відтак причетним до творення Голодомору 1932 та 1933 років, а потім витримає нелюдські знущання в сталінських катівнях і дивом лишиться живим), «свято Різдва… було для мене найголовнішим святом з його довгоочікуваною кутею, далі з вечерею, згодом з колядками, було й для мене, і для рідних святом подвійним». Одного разу 15-річний Дмитро розповів про офіційне поширення в гімназії, де він тоді навчався, безбожної пропаганди. Батько, слухаючи

сина, як той послідовно відстоює християнське віровчення, відповів: «Я думаю тебе на батюшку вчити» [4, 15]. Цей епізод показовий для традиційної української сім'ї першої половини 1920-х років.

Ситуація почала відчутно змінюватися, коли більшовицька партія ініціювала масштабний наступ «по всьому фронту». Розпочинала вона його зазвичай відразу, як тільки встановлювала свою владу. Це стосувалося будь-якої місцини, включно з окремо взятими населеними пунктами. Отак, другого дня, щойно більшовицькі війська захопили рідне село Д. Гойченка, він пригадував: «У школі безбожники зустріли мене та моїх товаришів із піднятими головами й розпочали ще більш енергійно свою атаку, поступово завойовуючи собі прихильників, щоправда небагатьох…» [4, 15].

Деякий час, до кінця 1920-х рр., на селі існувала певна рівновага. Вона не була мирною. Принаймні на рівні вірувань, готовності безкомпромісно відстоювати «фундаменти» своїх переконань точилося запекле протистояння. Людина з традиційною релігійністю могла читати книжку з абсолютно протилежним змістом (що вже само по собі невеличка «революція» в її світогляді й мисленні), водночас критично ставитися до прочитаного. Однак цей компроміс був поверхневим. Коли справа доходила до серйозних (порівняно більш аргументованих чи безальтернативних) речей, які руйнували віру, наступала «криза терплячості» [5, 127]. Людині здавалося, що вона летить у прірву. У тих душевних муках формувалися перші сумніви в існуванні істини Слова Божого.

В окремих, здебільшого освічених людей рівновага зникала швидше. Переживши велике розчарування, вірянин відчував духовну порожнечу. Зникала мета життя, надія на спасіння, що супроводжувалося відчаєм. Стан душі був таким, як коли людина втрачає щось найголовніше, найдорожче, до того ж позбувається його назавжди. Болісно було по-справжньому. Набагато болісніше, ніж раніше, коли люди страждали від малоземелля. Для порівняння: як і під час «драми межування» (розверстання сервітутів на Правобережжі в 1860-х рр.), так і тепер, але ще з більшою силою й завзяттям селяни починали розуміти, що їм «дозволено погані вчинки» [6, 96]. Так, начебто хтось шептав кожному з них на вухо: «Тепер ти вільний, можеш робити все, що заманеться – ніщо не заборонено, відтепер немає гріха» [4, 17].

Слово тоді отримує більшу силу, вплив на людину, коли воно підкріплене справами. Вони були маловтішними для селян з традиційною релігійністю. Атеїстична пропаганда влади, її симпатиків та особисте розчарування дедалі більшого числа вірян від того, що в їхніх уявленнях «воскресіння з мертвих… поступалося місцем непорушному закону збереження матерії» супроводжувалися появою на керівних посадах, причому навіть у церквах (щоправда, відносно рідше) людей, які втратили віру в Бога. Це ще більше штовхало, зокрема учнівську молодь, у ряди безбожників. Своєрідним каталізатором перемін у свідомості ставали звільнення з роботи стійких у вірі керівників, учителів і вихователів, нерідко тих же священників, також їхні арешти, зрештою – вбивства [4, 17]. Унаслідок цих потрясінь невіра ставала дедалі більше модною.

До цього варто додати, що більшість сільського загалу аж ніяк не була готовою публічно відстоювати віру своїх дідів-прадідів. Кажучи інакше, більшовикам, які спиралися на потужну державну пропагандистську машину, на «переваги» соціалістичної мрії (комуністичної ідеології) та репресивні органи, які виявилися набагато безжалісніші за своїх царських попередників, вдалося уникнути релігійно-церковної війни в українському селі. Відкритого, потужного протистояння не вийшло. Зокрема й тому, що нове релігійне за своєю ментальною сутністю, але позбавлене присутності Всевишнього кредо «ти вільний робити все, що завгодно, оскільки немає Бога, а значить усе дозволено», багатьом починало подобатися. Напівграмотна сільська людність із її життєвою практичністю ставала непоганим середовищем для поширення таких настроїв. Пересічно сільська людина менше й менше задумувалася над своєю колишньою вірою, яка раніше визначала чи не все її життєбуття, тепер же перетворювалася на якесь «обмеження свободи» [7, 133].

Отже, масове, а десь і тотальне боговідступництво можна розуміти як рішучу зміну, по суті як руйнування традиційної релігійності українського селянства. Набагато радикальніше, аніж тоді, у середині – другій половині XIX ст., коли в селах, щоправда, досить локально, поруч із православ'ям почав поширюватися протестантизм. У протистоянні з новоявленою реформацією традиція врятувала православну віру, тепер же це було зробити набагато складніше, адже більшовицька (сталінська) модернізація нищила не лише власне віру, а й саму традицію.

З людьми, які «прощалися з Богом», уряди-годи відбувалося щось неймовірне. Справа в тому, що зміна релігійності (атеїзм також містив певний релігійний контекст) позначалася на всіх сторонах світосприйняття. Зокрема, на моральній та естетичній. Спів птахів, тихий плеск води, шум від поривів вітру садів, лісів і паркових насаджень тепер лише дратували. Окремі сільські господарі перестали брати участь у вуличних розвагах, замикалися в собі, деякі навіть починали цікавитися чаклунством, вивчати маловідомий у сільській місцевості гіпноз [8, 107; 9, 105].

Одним із перших великих соціальних випробувань селян, які спізнали на собі боговідступництво, став Голодомор 1921–1923 років. Коли з південних районів безкінечним потоком пішли голодні люди, селяни лівобережних і правобережних губерній допомагали їм чим могли. Співчували. Проте не всі. Окремі односельці намагалися навіть отримати якусь користь від чужих страждань. Як зазначав у своїх спогадах Д. Гойченко, «Найграмотніша (на селі. – Авт.) і, як говорили, «розумна» людина, що закінчила двокласне училище й нічим поганим себе не зарекомендувала, несподівано відчула особливу жадібність до наживи, і, користуючись, голодом, безсовісно й жорстоко експлуатувала голодних» [4, 19]. І далі: «Мій одноліток Кузя, який здавався звичайним, добрим хлопцем, став негідником. Він зазивав голодних дівчат і користувався ними за шматок хліба, чим хвалився серед молоді… Взяв собі в наймити одного голодного, котрого годував гірше, ніж свиней, і бив його» [4, 19]. Відтак чи не

вперше свідомість людей традиційного суспільства трансформувалася настільки, що вони почали змінювати свою поведінку залежно від обставин.

Боговідступництво мало серйозні суспільні наслідки. У селян, які ще недавно могли терпіти й прощати своїх кривдників, у мирний час з'являлося бажання крові, щоправда попервах ворожої («класових ворогів»), але однаково людської. Більшовицька влада всіляко підсилювала це почуття. У революційні роки досить часто траплялося, що «ворогів» розстрілювали в присутності селян, яких завчасно зганяли (!) на сходку. Власне тому, разом з почуттям кровожерливості в них посилювалося самолюбне та недружелюбне невдоволення тим, що мають, чим користуються інші люди, кажучи лаконічніше, заздрість. Їм було неважливо, йшлося про односельців чи прийшлих. Заздрість пробуджувала «нестримне прагнення помсти» [4, 24]. Унаслідок цього в стосунках між людьми «споконвічне релігійне почуття витіснялося розрахунком» [10, 237].

Совість як вияв етичної самосвідомості особистості, її здатність здійснювати власне моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їхнього виконання і здійснювати оцінку своїх вчинків, лишалася у свідомості, ментальних мапах, культурі селян, але щоб жити в реаліях атеїстичного політичного режиму, її доводилося повсякчасно пригнічувати («я вже був справдешнім безбожником, але в мене лишалася потреба робити що-небудь приємне іншій людині») [11, 78]. Зрозуміло, щоразу приборкати це почуття вдавалося далеко не завжди («мені дуже хотілося помститися тому, хто мене образив…») [4, 24–25].

Непомітно для себе селянський загал зближувався з більшовиками, яких ще недавно ненавидів і зневажав. Щоправда, атмосфера все ще традиційного за багатьма-багатьма ознаками села не давала змоги покінчити зі своєрідним світоглядним роздоріжжям. На місцях панувало побутове розкладання, траплялися випадки самогубств розчарованих у житті юнаків і дівчат. Однак ніякі спроби комсомольських осередків, керованих партією, не могли викликати у сільської (селянської) молоді інтерес до «будівництва нового соціалістичного суспільства» [4, 33]. Власне тому, аби досягнути бажаного, більшовицькому режиму потрібно буде здійснити другий етап – замінити віру в Бога комуністичною ідеологією. Досягти цього вдасться шляхом здебільшого штучної соціальної імплантації селян у такі більшовицькі середовища, як армія, університет, завод, партійна діяльність. Потрапляючи до них, люди з традиційною релігійністю вже цілковито сумніватимуться у своїх антирадянських поглядах; систематично отримуючи «просвіту комуністичними науками», миритимуться з більшовиками, переходитимуть на їхню платформу.

Висновки. Провівши дослідження, автори пропонують таку робочу гіпотезу: зруйнувати традиційну релігійність українського селянства більшовикам вдалося завдяки тому, що вони використали методи грубого насадження атеїстичного світогляду, масового (тотального) насилля над людьми – передусім морального, а синхронно й фізичного. Перелом стався тоді, коли розпочалася відмова селян від віри в Бога. Своєрідною гарантією незворотності боговідступництва на користь комуністичній ідеології можна вважати знищення історичної основи світосприйняття – самої традиції. Попри ідейну «переконливість», радикалізм та жорстокість дій влади, віра селян у Всевишнього не була подолана остаточно, як і ідеї комунізму «не проросли» в головах людей на рівні глибоких знань марксизму-ленінізму. Радше формувався своєрідний ментально-світоглядний гібрид, у якому місце Господа Бога почав займати партійний вождь.

Список використаної літератури та джерел:

1. Присяжнюк Ю. П. Віра українських селян в «добрих царів» після скасування кріпацтва / Ю. П. Присяжнюк // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 24. – С. 123–126.

2. Масненко В. В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського / В.В. Масненко // Укр. селянин. – Черкаси, 2004. – № 8. – С. 47–50.

3. Калінкіна С. А. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.) : монографія / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко, С. В. Маркова, Н. Р. Романець. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.

4. Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / Д. Гойченко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 400 с.

5. Копелев Л. И сотворил себе кумира / Л. Копелев. – Х. : Права людини, 2010. – 342 с.

6. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – 336 с.

7. Доманська Е. Речі як Інші / Е. Доманська // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій ; відп. ред. І. Колесник. – Вип. 2. – Ч. 1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 125–143.

8. Менталитет : региональная специфика модернизационных процессов и проблемы выхода из духовного криза : материалы международного научного симпозиума, (г. Орёл, 8–10 апреля 1999 г.) / Под ред. А. Л. Елисеева. – Орёл : ОГТУ, 1999. – 131 с.

9. Михайлюк О. В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Укр. селянин. – Черкаси, 2003. – № 7. – С. 103–106.

10. Le Roy Ladurie E. Montaillou, village occitan de 1294 б 1324 / E. Le Roy Ladurie. – Paris, 1975. – 386 p.

11. Rojas C. Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen / C. Rojas; aus dem Spanischen von R. Lohmann. – Leipzig : Leipziger Universitdtsverlag, 2004. – 233 s.

References:

1. Prysyazhnyuk Yu. P. (2001) Belief Ukrainian peasants in «good kings» after the abolition of serfdom. Kul'tura narodov Prichernomoria (Culture of the peoples of the Black sea region). 24, 123–126. (In Ukr.)

2. Masnenko V. V. (2004). Peasantry in historic conception of Mykhailo Grushevskii. Ukr. Selianyn (Ukrainian Peasant), 8, 47–50. (In Ukr.)

3. Kalinkina S. A. (2017). «Great break» in the village. The final of the Peasant revolution 1929–1933 : monograph. Cherkassy : ChNU im. B. Khmelnytskogo. 300 p. (In. Ukr.)

4. Goichenko D. (2012). Red apocalypse : through dispossession and starvation. Memories of the witness. K. : A-BA-BA-GA-LA-MA-GA. 400 p. (In Russ.)

5. Kopelev L. I. (2010). And he made himself an idol. Kh. : Prava liudyny. 342 p. (In Russ.)

6. Bovua D. (1998). The battle for land in Ukraine, 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts. Translation into Ukrainian Z. Borysiuk. K. : Krytyka. 336 p. (In. Ukr.)

7. Domanska E. (2006). Things like others / E. Domanska // Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky (Almanac of theory and history of historical science) V. Smoliy

(Ed.). K. : In-t Istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2, 1, 125–143. (in Ukr.)

8. Mentality : the regional specificity of modernization processes and the problems of getting out of the spiritual crisis : materials of the international scientific symposium, (Orel, 8–10 April, 1999). Eliseev (Ed.). OGTU. 131. (In Russ.)

9. Mykhailyuk O. V. (2003). As for the «political program» of the peasantry of Ukraine during the period of revolution and civil war. Ukr. Selianyn (Ukrainian Peasant). Cherkassy. 7, 103–106. (In Ukr.)

10. Le Roy Ladurie E. (1975). Montaillou, village Occitan de 1294 б 1324. Paris. 386 p.

11. Rojas C. (2004) Die «Schule» der Annales. Gestern, heute, morgen. Leipzig : Leipziger Universitsverlag. 233 p.

Y. Prysyazhnyuk, R. Orishchenko

DIVINE APOSTASY AS A RADICAL CHANGE IN THE TRADITIONAL RELIGIOSITY OF THE UKRAINIAN PEASANTRY (1920S – EARLY 1930S)

The rejection of faith in God (from religious beliefs) is usually an extremely radical, emotional step that a man can dare. As a rule, it occurs under radical external influence (pressure). In the proposed article, the authors intend to trace the peculiarities of the failure of part of the Ukrainian peasants who lived on the territory of the USSR in the 1920s – early 1930s, from traditional religious (Christian) beliefs. However, this process was not so unambiguous. Many rural people have only formally refused (or mimicked such a refusal) their convictions.

The purpose of the study is to find out the real result of the accelerated conversion of believers to the predominantly orthodox denomination atheists. At the same time, the authors pay particular attention to the cultural microclimate of the village, as well as the nature and methods of the Bolshevik regime's influence on it.

The peculiarity of the methodology of the problem research is a prosopographic analysis, which involves studying the peasant's vital strategy as a kind of compromise between the individual and social history of the village.

In the process of systematic study of sources, the authors succeeded in finding out that the phenomenon of God's apostasy among peasants has historically specific reasons. The policy of spreading atheistic (communist) ideas, so to speak, «peaceful means» for a long time did not bring the results expected by the authorities. In this respect, the process of rejection of religious beliefs was evolutionary and was conditioned by the formation of an industrial society. The situation has changed dramatically, when ruling and constantly strengthening its dictatorship, the Bolshevik party launched a large-scale offensive «across the front». It turned out that God «defeated» the fear of man for his life and hunger. Synchronously, the peasants perceived the ideas of communism.

The novelty of the results obtained is that both processes can not be considered consistent and radical: in spite of the revealed cruelty, faith in the Most High has not been completely overcome, as the ideas of scientific communism have not «sprouted» in the heads of people at the level of profound knowledge of Marxism-Leninism. There was a kind of hybrid in which the leading party took the place of the Lord.

To overcome the traditional religiosity of the Ukrainian peasantry, the Bolsheviks succeeded only in the methods of brutal violence against people, mass repressions and physical harassment.

Key words: *боговідступництво, традиційна релігійність, вірування, українське селянство, село.*

УДК 271.222(477)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-122-127

М.Ю. Рубан
диякон Української Православної Церкви Київського Патріархату, магістрант Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, студент Київської Православної Богословської Академії
С. Й. Татаринов
кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник культури України

РЕПРЕСОВАНІ ПРАВОСЛАВНІ ІЄРАРХИ ТА СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ БАХМУТСЬКОГО КРАЮ 1920–1930 РР.

У статті досліджено історичні події довкола репресій вищих ієрархів та священнослужителів Православної Церкви на теренах Бахмутського краю 1920–1930 рр. Подано біографічні відомості репресованого духовенства. Проаналізовано обставини розгортання репресивних заходів проти Православної Церкви на Донбасі.

Ключові слова: *Православ'я, Бахмут, репресії, антирелігійна політика, Іоанікій (Соколовський), Іоасаф (Попов), Миколай (Феодосьєв).*

Постановка проблеми. Криваві події Громадянської війни та перших років становлення радянської вади в Україні ознаменувалися численними жертвами, серед яких представники православного духовенства посідають чільне місце. Не став винятком і Бахмутський край. Жахливі репресії проти Православної Церкви продовжувалися й з остаточним встановлення радянської влади. Засилля каральних заходів призвело до майже цілковитого припинення легального парафіяльного життя в регіоні на початку 1930-х рр. Утім, попри знищення організованої церковної структури, Христова віра в народі не згасла, і навіть місцеві чекісти визнавали існування широкої підтримки катакомбних священнослужителів серед населення Донбасу [1, 340].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню історії репресій проти представників православного духовенства в Україні присвячено низку наукових робіт вітчизняних істориків: В. Пащенка, А. Киридон [2], І. Преловської [3], О. Тригуба [4] та інших. Однак, їхні праці відтворюють переважно загальну картину та механізми репресій проти Церкви в Україні. Натомість лишається низка питань регіонального виміру вказаної теми, що потребують свого вирішення. Маловідомі обставини довкола функціонування Церкви на Донбасі як у міжвоєнний, так і період німецької окупації розглянуто в монографіях місцевих дослідників О. Форостюка [5], О. Онищук [6], І. Грідіної [7], С. Татаринова [8], а також фундаментальній праці американського дослідника історії Донбасу Х. Куромії [1]. Однак, потреба уточнення, систематизації та введення в науковий обіг нових історичних джерел та висвітлення нових фактів і зумовили обрання авторами теми запропонованої розвідки.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні та висвітленні історичних обставин довкола репресій вищих ієрархів та священнослужителів Православної Церкви на теренах Бахмутського краю в період

антирелігійного більшовицького терору на основі нових історичних джерел та наукової літератури.

Виклад основного матеріалу. Переслідування місцевого духовенства на теренах Донеччини мали місце весь час. Після закриття церков колишні священослужителі наразилися на суттєві проблеми з пошуком цивільної роботи. Тому вони були змушені працювати будь де, наприклад, прибиральниками чи двірниками у міському парку відпочинку Артемівська (колишній парк Чепурковського). Каральні органи влади – ДПУ, ОДПУ, НКВС активно репресовували колишніх священиків. Репресії посилилися з початком 1930-х рр. Часто «ворогами» ставали навіть лояльні до радянської влади священики.

У 1929 р. Артемівським міськвідділом ДПУ був заарештований Іван Ксенофонтович Крещановський (уродженець с. Андріанополь Слов'яносербського повіту, закінчив духовну семінарію, у священному сані з 1910 р.), настоятель Святогорівської церкви Артемівської округи. 29 січня 1929 р. Особливою нарадою колегії ДПУ України був засуджений до 3 років концтаборів [9].

Дослідники історії політичних репресій в Україні відзначають, що з початком Голодомору 1932–1933 рр. ОДПУ на чолі з В. Балицьким сфабрикувало десятки справ про підготовку націоналістичним підпіллям збройного повстання. У грудні 1932 – січні 1933 рр. Донецьке окружне ДПУ заарештувало 26 учителів Артемівського та Старобільського округів за підозрою у тому, що вони входили до «контрреволюційної організації, яка мала на меті повалення радянської влади шляхом повстання». 28 грудня 1932 р. був заарештований Іван Олексійович Татаринов (народився у сім'ї священика в с. Дудківка Зміївського повіту Харківської губернії у 1897 р., навчався у Харківській семінарії). У священному сані з 1926 р. склав сан і працював директором Калинівської семирічки Попаснянского району до 1930 р. У м. Артемівськ працював завучем школи ім. Петровського, завучем Дорпрофшколи, обирався делегатом І Всеукраїнського з'їзду професійних шкіл у Харкові в 1932 р. Як шанувальник української культури, створив в Артемівську вчительську хорову капелу. 5 січня 1933 р. був заарештований Григорій Семенович Степанюк (народився в 1898 р. у сімї коваля в с. Хорощенки Бяльского повіту Седлецької губернії Польщі, навчався у Варшавській семінарії та Харківській 8 гімназії). У 1919 р. був мобілізований писарем лазарету І-ої Кінної Армії, змушений був служити псаломщиком церкви с. Попівка Лисичанського району, 1923-1929 рр. священиком у селах Байдівка і Мостки Старобільського району. Склав сан священика, в м. Артемівськ працював учителем математики в медичному училищі та школі ім. Петровського [10].

Бунтівники» збиралися на сімейні свята, розповідали анекдоти і «планували відкопати зброю на Кубані». Зрозуміло, початок Голодомору не могли не обійти у своїх розмовах заколотники-інтелігенти. «Ватажків» розстріляли у м. Сталіно 17 травня 1933 р. [10].

З Бахмутським краєм пов'язані імена низки ієрархів Православної Церкви, які належали до різних її течій, але усі зазнали гонінь комуністичної влади у сталінських застінках ОДПУ-НКВС. Архієпископ Миколай (в миру – Феодосьєв Микола Андрійович) народився 1 лютого 1893 р. у с. Зайцево-Микитівка. У 1907 р. закінчив Бахмутське духовне училище. Його батько протоієрей Андрій Олександрович Феодосьєв (народився в 1862 р., закінчив духовну семінарію, у священному сані з 1888 р.) служив при сільському храмі Зайцево-Микитівки [11]. У 1913 р. Микола Феодосьєв закінчив Катеринославську духовну семінарію й був призначений псаломщиком Олександро-Невської церкви с. Ртутна копальня – Микитівка [11]. У липні 1921 р. рукопокладений у сан священика й призначений до парафії с. Ряджене Таганрозького повіту Донецької губернії. 18 серпня 1930 р. був заарештований Донським ОДПУ «за антирадянську агітацію», за ст. 58 був засуджений до 5 років таборів. У 1943 р. пострижений у чернецтво з іменем Миколай. Незабаром возведений до сану архімандрита й призначений настоятелем Микільської церкви м. Таганрога. Знову заарештований Таганрозьким міськвідділом МДБ 25 грудня 1949 р. за звинуваченням у «добровільному служінні окупантам, антирадянську агітацію й підтримку німців». Був засуджений до 10 років у таборі «Озерний» Тайшета. Повністю реабілітований у 1956 р. [12; 7, 201]. З 1956 р. – настоятель полтавського Свято-Макарьєвського кафедрального собору. 3 квітня 1960 р. хиротонісаний на єпископа Чебоксарського й Чуваського. У 1971 р. возведений до сану архієпископа [13, 32-33]. Після тривалої хвороби помер 22 вересня 1972 р. Похований на міському кладовищі м. Таганрога.

Митрополит Іоанікій (в миру – Соколовський Феодосій Семенович) народився 24 березня 1889 р. у с. Мигалка Радомиського повіту Київської губернії у родині диякона. Закінчив Київську духовну семінарію. Під час навчання у Київській духовній академії пострижений у чернецтво та рукопокладений у сан ієромонаха. У 1916 р. закінчив навчання у Духовній Академії, отримавши вчене звання кандидата богослів'я. Служив штатним священиком при Тихвінському жіночому монастирі м. Катеринослава. Протягом 1916-1917 рр. – військовий священник.

21 жовтня 1921 р. архімандрит Іоанікій був хіротонісаний на єпископа Бахмутського, вікарія Катеринославської єпархії. Після арешту Катеринославського арієпископа Агапіта (Вишневського) влітку 1922 р. тимчасово виконував обов'язки керуючого єпархією. Восени 1922 р. заарештовувався Донецьким Губвідділом ДПУ за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Звільнений після подання офіційної заяви про погодження своєї майбутньої архіпастирської діяльності з радянським законодавством [4, 40]. Після звільнення тимчасово очолив Катеринославську єпархію. Провадив активну боротьбу з обновленнями. Єпископ Іоанікій був видатним проповідником та користувався значним авторитетом серед пастви Донбасу.

У середині листопада 1923 р. вчергове заарештований у справі приховування церковних коштовностей й засуджений Катеринославським губерніальним революційним трибуналом до одного року суворої ізоляції та подальшого заслання за межі України [4, 41]. 18 грудня звільнений при розгляді касаційної скарги [4, 41].

У лютому 1924 р. возведений до сану архієпископа Іоанікій був призначений особистим представником

Патріарха Тихона у столиці УСРР – м. Хакрові та виконуючим обов'язки патріаршого екзарха України на період заслання митрополита Михаїла (Єрмакова) [14, 314]. У Харкові архієпископ Іоанікій ініціював архієрейську хіротонію архімандрита Іоасафа (Попова) на вікарного єпископа Бахмутського та Донецького [15, 114–115].

Однак вже незабаром, внаслідок конфлікту ієрарха з парафіяльною радою харківського кафедрального собору, 8 вересня 1924 р. розпорядженням Патріаха Тихона архієпископ Іоанікій був переведений до Омська, утім, не підкорившись патріаршому розпорядженню, продовжував автономно здійснювати керівництво Харківською та Катеринославською єпархіями.

З огляду на загострення ситуації у Катеринославській та Харківській єпаріях Патріарх Тихон заборонив архієпископа Іоанікія у служінні в межах відповідних єпархій. По смерті Патріарха Іоанікій, посилачись на волю пастви, прагнув унормувати свій канонічний статус єпархіального архієрея. Однак, не досягши порозуміння з патріаршим місцеблюстителем митрополитом Петром (Полянським), був заборонений останнім у служінні в межах усієї Православної Церкви [16, 70–71].

Після нетривалого арешту навесні 1925 р. архієпископ Іоанікій приєднався до ініціативної групи ієрархів Соборно-єпископської Церкви, утвореної на Лубенському Соборі 4-5 червня 1925 р. Вже на Лубенському Соборі відбувся розрив стосунків архієпископа Іоанікія з єпископом Іоасафом, який під впливом агітації консервативного духовенства залишив Собор перед початком його роботи. Єпископ Іоасаф вийшов на спокій, оселившись у Новомосковську [4, 136]. Активна пропаганда представників як консервативного, так і обновленського духовенства послабили позиції Іоанікія у Катеринославі, однак про свою готовність прийняти ієрарха проголосив Бахмутський окружний з'їзд духовенства. Отже, вже восени 1925 р. тут розпочалось інституційне оформлення окружного єпархіального управління УСЄЦ. Утім на Донбасі архієпископ Іоанікій не залишився і здійснював архіпастирську опіку над парафіями Бахмутського краю, перебуваючи у Харкові.

У 1927 р. внаслідок поглиблення конфлікту серед архієреїв УСЄЦ за вимогою органів ДПУ архієпископ Іоанікій був переведений до Ульянівської кафедри в юрисдикції григоріанської Тимчасової Вищої Церквоної Ради з возведенням до сану митрополита [17, 397]. Утім, не будучи радий вмушеному переведенню, він постійно проявляв свою неприязнь до нового місця служіння. Зрештою, влітку 1933 р. 44-літній митрополит вийшов на спокій за власним проханням [18, 114–115].

17 грудня 1938 р. в Ульянівську було заарештовано 78 представників духівництва, церковнослужителів і мирян. Їм було висунено міфічне обвинувачення у створенні і об'єднанні в «єдину загальнообласну церковно-монархічну, фашистсько-повстанську контрреволюційну організацію» під керівництвом обновленського архієпископа Іоана (Никольського), архієпископа Митрофана (Грінева) та григоріанського митрополита Іоанікія (Соколовського). Вже 29 грудня 1937 р. «трійка» при УНКВС Куйбишевської області для всіх заарештованих ухвалила «швидкий» вирок відповідно до статті 58-10-11 КК РРФСР – вища міра покарання – розстріл. Пізньої ночі з 17 на 18 лютого 1938 р. вирок був приведений до виконання й у підвалі будівлі Ульянівського НКВС було розстріляно всі 78 чоловік. Серед них були 3 архієреї та більше як 50 священослужителів і черниць [19, 57–58].

З проголошенням 29 липня 1927 р. Декларації заступника патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) про лояльність до радянської влади, у середовищі Патріаршої Церкви виникла перспектива виокремлення «правої опозиції», яку очолив Петроградський митрополит Йосиф (Петрових). Усіма єпархіями проти митрополита Сергія виступили опозиційні групи духовенства, які не сприйняли заклик заступника патріаршого місцеблюстителя щодо компромісу з богоборчою владою. На Донеччині общини катакомбної Істино-Православної Церкви очолив колишній вікарій Катеринославської єпархії, єпископ Бахмутський Іоасаф (в миру – Попов Петро Дмитрович).

Про єпископа Іоасафа відомо, що він народився 16 січня 1874 р. у с. Ольховатка Слов'яно-Сербського повіту Катеринославської губернії у сім'ї диякона. Навчався в Бахмутському духовному училищі, згодом – у Катеринославській Духовній семінарії, яку закінчив у 1904 р. й незабаром був висвячений на пресвітера та призначений штатним священником при церкві Карнаухівського хутора. У 1910 р. переведений до церкви у в с. Селидівка Бахмутського повіту. З 1911 до 1916 рр. служив при церкві в с. Миколаївка Павлоградського повіту. З 1916 до 1920 рр. служив настоятелем храму в м. Новомосковськ. Тим часом прийняв чернечий постриг з іменем Іоасаф та був зарахований до братії Новомосковського Самарського Пустинно-Микільского монастиря. У 1922 р. возведений до сану архімандрита та призначений благочинним, а згодом – намісником обителі.

У 1924 р. у Харкові хіротонісаний на єпископа Бахмутського та Донецького. Архієрейську хіротонію очолив виконуючий обов'язки патріаршого екзарха України архієпископ Іоанікій (Соколовський). У червні 1925 р. разом із архієпископом Іоанікієм взяв участь у роботі Лубенського Собору, однак, під впливом агітаці консервативного духовенства залишив його роботу та вийшов на спокій. Тривалий час проживав у Новомосковську [20, 136]. У 1928 р. приєднався до правої «іосифлянської» опозиції (Істинно-Православної Церкви), 21 листопада в Ленінграді зустрівся з одним з очільників катакомбного руху – єпископом Димитрієм (Любімовим). З травня 1929 р. відновив архіпастирське служіння в Бахмуті, однак, вже незабаром місцевий відділ ОДПУ заборонив ієрархові проводити богослужіння [15, 115]. З огляду на це, єпископ Іоасаф повернувся до Новомосковська, де в облаштованому домовому храмові проводив священичі хіротоні та чернечі постриги.

Єпископ Іоасаф духовно окормляв «іосифлянські» парафії на теренах Донбасу в Артемівській (Бахмутській) окрузі: з вересня 1930 р. – у с. Миколаївка, з літа 1929 р. окормляв громади – молитовний будинок на ст. Ханжонкова, м. Риково (Єнакієво) Сталінського округу. Громади істинно-православної церкви (ІПЦ) також виникли у Горлівці, Костянтинівці та Луганську (понад 20). З 1929 р. до

його юрисдикції перейшли громади заарештованого єпископа Олексія (Буя) на теренах Воронезької, Дніпропетровської та Подільської єпархій. У 1930 р. число створених ним громад досягло 70, у тому числі 23 в Україні [21].

Уперше ієрарх був заарештований 16 січня 1931 р. Дніпропетровським ДПУ у м. Новомосковську. Разом із ним також були заарештовані архімандрити Петро (Полознюк) та Серафим (Кравцов). Усього за справою ІПЦ було заарештовано 136 осіб. 2 січня 1932 р. колегія ОДПУ СРСР за «організацію і керівництво контреволюційною організацією ІПЦ на Україні» (ст. 58-10-11 КК РРФСР) призначила ієрархові покарання у вигляді позбавлення волі строком на 5 років у концтаборі. З матеріалів справи вбачається, що Іоасаф (Попов Петро Дмитрович) «керував діяльністю Дніпропетровської філії ІПЦ. Проводив вербування в організацію нових віруючих, поширював літературу. Винним себе визнав» [21].

Член Харківської групи, обвинувачений Чубцов, засвідчив, що «...контрреволюційнна діяльність полягала в наступному:

1. поширенні відозв, листів і тому подібних документів;

2. організації нелегальних зборів;

3. вихованні віруючих в антирадянському дусі проти колективізації, розкуркулення. Ця діяльність проводилася у формі бесід, нібито на релігійні теми, а також під час молебнів, де виголошувалися антирадянські проповіді;

4. організаційній допомо зі духівництву у засланні;

5. організаційній роботі, зв'язку з місцями, з'ясуванні кількості прибічників й обробка нових людей». «Керівництво діяльністю Дніпропетровської філії було зосереджено у Попова Петра Дмитровича (Іоасафа), який знаходився на зв'язку з керівниками Харківської філії, обвинуваченими Кратіровим Павлом (Іоаном) і Ленінградським центром контрреволюційної організації». «Крім Дніпропетровської філії Попов керував діяльністю груп ІПЦ в ЦЧО і на Північному Кавказі».

Обвинувачений Толмачов вказав, що «на одному із зібрань на ст. Переїздна Попов казав, що незадоволеність радянською владою, яка помічається в деякій частині населення, потрібно всіма заходами розпалювати, втягуючи невдоволені елементи в тісно спаяну організовану групу. З цією справою потрібно квапитися, оскільки скоро буде війна Радянської республіки з якою-небудь державою і тоді всі ці групи мають бути маленькими штабами на місцях, які керували б контреволюційною роботою» [21].

Покарання Іоасаф (Попов) відбував у Пермській області в м. Красновішерськ («Вішлаг») у 1932-1933 рр. За постановою Колегії ОДПУ СРСР від 16 лютого 1933 р. ієрарх був достроково звільнений з позбавленням права мешкання в 12 містах і прикріпленням до певного місця проживання на термін завершення ув'язнення у Волгоградській області м. Камишин до жовтня 1934 р. На поселенні в Камишині Іоасаф жив у будинку Дарини Олексіївни Фунтікової, де також жили архієпископ Прокіп (Титов) та священик Іоан Скадовський. Вони організували домову церкву.

У жовтні 1934 р. Іоасаф був знову заарештований. 17 березня 1935 р. Особлива Нарада при Колегії ОДПУ СРСР за «нелегальні богослужіння вдома, контрреволюційну монархічну агітацію» засудила Іоасафа до 5 років виправних трудових лагерів. У 1937 р. ієрарх був розстріляний [15, 115].

У серпні 1937 р. Артемівський міськвідділ НКВС «розкрив контрреволюційну організацію» на чолі з п'ятьма священиками: псаломщика церкви Благовєщенська Дмитрєвского Миколу Олександровича, якому на той час виповнилось 64 роки, заарештували за «антирадянську агітацію»; священика Терлецкого Семена Філіповича, 56 років, працював рахівником школи ім. Петровського; священика Шишлова Володимира Олександровича, працював учителем в школі ім. Петровського – за «антирадянську агітацію і організацію фашистської групи»; священика Козлова Євгенія Костянтиновича, працював у відділі постачання тресту «Будматеріали» м. Артемівська; священика Семеновского Гавриїла Павловича працював обліковцем райспоживспілки м. Артемівська [22]. Дмитрєвський і Терлецький були випущені після 2-х років перебування у в'язниці, але померли від важких хвороб. Шишлов, Козлов і Семеновський були розстріляні в 1938 р. у м. Артемівськ.

Вивчаючи архівні документи, складається враження, що кримінальна справа була створена штучно із залученням різних осіб – священиків і службовців, які знали один одного й дружили. Саме тому в справі згадувалися також прізвища Синьковского, бухгалтера Донецької залізниці П. Васильченко, бухгалтера банку М. Фамилина. Усім інкримінувалися оповідання антирадянських анекдотів «під час гри в преферанс».

Висновки. Отже, в результаті цілеспрямованих антирелігійних заходів місцевих органів влади на межі 1920-1930-х рр. легальне парафіяльне життя на теренах Бахмутського краю було майже цілковито припинене. Однак, попри засилля репресивних заходів, ще досить тривалий час богоборча влада не була спроможна зломити тверду підтримку Христової віри в народі. У березні 1937 р. голова Донецького управління НКВС Іванов наголошував, що «дуже багато бродячих ченців, попів без парафій та іншої шпани мешкає у регіоні» [1, 340]. «Для нас це сором, що вони [духівництво] особливо сильні якраз у містах та індустріальних регіонах» – зазначав чекіст [1, 340]. Унаслідок жорстких гонінь за віру Православна Церква на Донбасі була майже цілковито знищена, щоб згодом, за молитвами невинних мучеників, відродитися для здійснення своєї спасительної місії серед засліпленого «комуністичним міфом» багатостраждального населення Донбасу.

Список використаної літератури та джерел:

1. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1880-1990-ті роки / Гіроаки Куромія [пер. з англ. Г. Кьоран; В. Агеєв; передм. Г. Немирі]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.

2. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні (1917 - 1930-ті роки): Монографія/ – Полтава, 2004. – 335 с.

3. Бухарєва І., Даниленко В.М. Окіпнюк В.М. Преловська І.М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1939): біографічний довідник. – К. :. Смолоскип, 2011. – 182 с.

4. Тригуб О.П. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922-39 рр.): Між Державним Політичним Управлінням та реформацією. – М., 2009. – 300 с.

5. Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917 - 1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): монографія. – Л.: РВВ ЛІВС, 2000. – 151 с.
6. Онищук О. Відродження релігійного життя на Луганщині в роки Великої Вітчизняної війни // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки – Х., 2012. – № 1006. – Вип. 15. – С. 83 – 89.
7. Гріділна І.М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни: Монография. – Донецьк: «Норд-Прес», 2006. – 222 с.
8. Татаринов С.Й., Рубан М.Ю. Нариси історії Православ'я Донеччини. – Бахмут, 2017. – 300 с.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 31030.
10. Державний архів Луганської області – Р. 3747. – Оп. 2. – Спр. 19991. – Т. 1-4.
11. Справочная книга Екатеринославской Епархии за 1908 год. – Екатеринослав, 1908. – 1134 с.
12. Архив Управления ФСБ по Ростовской области. – Дело Н. Феодосьева. 1931, 1949 гг.
13. Николай (Феодосьев), еп. Речь при наречении его во епископа. / «ЖМП» – 1960 – № 5 – С. 31-33.
14. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг. // Сост. М.Е. Губонин. – М., 1994 . – 1064 с.
15. Шкаровский М.В. Иоасаф (Попов) // Православная энциклопедия в 39 т. – М., 2010. – Т. 25. – С. 204.
16. Запрещение Иоанникия (Соколовского) в священнослужении, наложенное на него митрополитом Петром 19 мая 1925 г. / Лубенский раскол и «иоаникиевщина» в документах Патриаршей канцелярии // Вестник церковной истории, №1(9) (2008). – С. 70-71.
17. Феодосій (Процюк), митр. Обособленческие движения в православной Церкви на Украине (1917-1943). – М., 2004. – 635 с.
18. Никитин Д.Н. Иоанникий (Соколовский) // Православная энциклопедия в 39 т. – М., 2010. – Т. 25. – С. 114-115.
19. Симбирская Голгофа (1917-1938). [сост. свящ. Владимир Дмитриев]. – Ульяновск: Ульяновское Епархиальное управление, 1997. – 205 с.
20. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. – Екатеринослав, 1913. – 490 с.
21. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 10761.
22. Архів Луганського Управління Служби безпеки України. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 274.

References:

1. Kuromia H. Freedom and terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1880s-1990s / Hiroaki Kuromia [tran. from eng. G. Kioran; V. Ageev; befortword. G. Nemiria]. – K. : Publishing Solmiy Pavlichko «Osnovy», 2002. – 510 p. (in Ukr.)
2. Paschenko V., Kyrydon A. Bilshovik state and Orthodox church in Ukraine (1917s – 1930s): Monography – Poltava, 2004. – 335 p. (in Ukr.)
3. Bukharyeva I., Danilenko V.M., Okipnyuk V.M. Prelovska I.M. Repressed figures of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921-1939): biographical guid. – K. :. Smoloskyp, 2011. – 182 p. (in Ukr.)
4. Trigub O. The split of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922-39 y.): Between the State Political Department and the Reformation. Monography. – Mykolayiv, 2009. – 300 p. (in Ukr.)
5. Forostiuk O. The legal regulation of church-state relations in Soviet Ukraine in 1917 – 1941 y. (on the material of Donetsk region): monograph. – L.: RVV LIIA, 2000. – 151 p. (in Ukr.)
6. Onishchuk O. The revival of religious life in the Lugansk region during the Great Patritic war // Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv national university. Series: Histry of Ukraine. Ukrainian studies: historical and philsophical sciences – Kh., 2012. – № 1006. – Iss. 15. – P. 83 – 89. (in Ukr.)
7. Gridina I.M. The rthodox believers of Ukraraine during the Second orld war: Monography. – Donetsk: «Nord-Press», 2006. – 222 p. (in Ukr.)
8. Tatarinov S.J., Ruban M.Y. The essays of the history of Orthodxy in the Donetsk region. – Bakhmut, 2017. – 300 p. (in Ukr.)
9. Sectoral state archive of Security Service of Ukraine. – F. 6. – In. 1. – F. 31030.
10. State archive of Lugamsk region – FR. 3747. – In. 2. – F. 19991. – T. 1-4.
11. Reference book of Ekaterinoslav diocese for 1908. – Ekaterinoslav, 1908. – 1134 p. (in Rus.)
12. Archive of Administratin FSS of Rostov region. – File of N. Feodos'yev. 1931, 1949
13. Nikolay (Feodos'yev), bish. The speech by consecration him on bishop. / «Journal of the Moscow Patriarchate» – 1960 – № 5 – P. 31-33. (in Rus.)
14. The acts of the Holiness Tikhon, Patriarch of Moscow and all Russia, and later documents about continuity of the highest church authority. 1917 – 1943 // Comp. M. Gubonin. – M., 1994 . – 1064 p. (in Rus.)
15. Shkarovsky M. Joasaph (Popov) // The Orthodox encyclopedia in 39 т. – M., 2010. – T. 25. – P.: 204. (in Rus.)
16. The ban for Ioanikiy (Sokolovsky) in priestly, imposed on him by metropolitan Peter on 19 may 1925 / Lubensky split and «ioanikievshina» in the documents of Patriarch chancery // Bulletin of church history, №1(9) (2008). – P.: 70-71. (in Rus.)
17. Feodosyy (Protsyuk), metrop. Detached movements of Orthodox Church in Ukraine (1917-1943). – M., 2004. – 635 p. (in Rus.)
18. Nikitin D. Ioanniky (Sokolovsky) // The Orthodox encyclopedia in 39 т. – M., 2010. – T. 25. – P. 114 – 115. (in Rus.)
19. The Simbiris golgotha (1917-1938). [comp. priest Vladimyr Dmitriev]. – Ulyanovsk: Ulyanovsk diocesan administration, 1997. – 205 p. (in Rus.)
20. Reference book of Ekaterinoslav diocese for 1913. – Ekaterinoslav, 1913. – 490 p. (in Rus.)
21. SSA SSU. – F. 2. – In. 1. – F. 10761.
22. Archive of Lugansk Administration of Security Service of Ukraine. – F. 326. – In. 1. – F. 274.

M. Ruban, S. Tatarinov

THE REPRESSED ORTHODOX HIERARCHS AND CLERICS OF THE BAKHMUT REGION 1920S – 1930S

The historical circumstances of the repressions against orthodox hierarchs, clerics and believers on the territory of Bakhmut region still remains one of the less investigated pages of the ukrainian local church history. Despite the fact that problem of Ukrainian church history of interwar period and period nazi ocupation had been studied by many researchers, it exist a large number of questions that requires its proper elaboration. Nowadays on the basis of unknown earlier material it's possible to expand the common picture of said events. That's why the main purpose of the article is to figure out the scale and consequences of repressions on the territory of Bakhmut region during the first decades of the soviet authority in Ukraine.

The originality of the article composed by an attempt to research the events of Donbas church history events without traditional historical clichй's, because in this case it should consider all the trends of that time ukrainian cleric's life. In the article we compared the biographies of Orthodox hierarchs, clerics and believers from the certain east-ukrainian region. All they prove that despite the attempts of some bishops and clerics to show the loyalty to atheistic government they could become the potentional enemy for totalitarian authority.

At the same time in our strong opinion the atheistic regime couldn't destroy the common legal institute of Orthodox Church all over the Soviet Union and the next time Orthodox Church restored its place in the human's world outlook system.

In conclusion it's worth to sign that nowadays the researching of Donbass church history of interwar period and period nazi ocupation is complicated by the difficult politic situation in the region. Unfortunately the material of Lugansk and Donetsk state archives are unavailable for Ukrainian researches, but gradual actualization of this problem makes the strong prospects of its future fast research.

Key words: *Orthodoxy, Bakhmut, repression, anti-religious policy, Ioanik (Sokolovsky), Ioasaf (Popov), Mykolai (Theodosyev).*

УДК 94 (477) (092)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-127-134

В. В. Тельвак

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК РЕДАКТОРА СЕЛЯНСЬКИХ ГАЗЕТ*

Статтю присвячено реконструкції культурної політики М. Грушевського як редактора й дописувача газет «Село» та «Засів». Доведено, що пріоритетом для М. Грушевського стала боротьба з неписемністю селян. Наголошено, що М. Грушевський багато сил спрямовував на формування політичної культури свого читача. Визначено, що найбільш активно М. Грушевський пропагував переваги автономічного ладу. З'ясовано, що найвагомішим виміром культурної політики для М. Грушевського був її історичний складник. Свою історичну ідеологію вчений транслював у багатьох текстах, сфокусованих на персоналіях, історичних пам'ятках і сюжетах. Доведено, що провідною рисою історичної публіцистики М. Грушевського було намагання прищепити читачеві почуття соборності українських земель. Відтворено рецепцію діяльності М. Грушевського в селянських газетах. У підсумку наголошено на об'єктивному та серйозному ставленні М. Грушевського до обговорюваних питань та свідомому униканні повчально-виховної риторики. Доведено, що це зробило «Село» та «Засів» справжньою школою національного самовиховання та зумовило популярність цих газет у широких читацьких колах.

Ключові слова: *М. Грушевський, культурна політика, публіцистика, «Село», «Засів».*

Постановка проблеми. Публіцистика Михайла Грушевського – один із найбільш популярних сюжетів присвяченої йому різнопланової літератури. Дослідники слушно вказують на потужність впливу Грушевського-публіциста на модернізацію всіх напрямів тогочасного українського життя. Нерідко також звертається увага на той факт, що видатний історик був ідеологом і творцем української преси для селян. Створені та редаговані ним газети «Село» та «Засів» стали первістками селянської періодики на Наддніпрянщині, виконуючи важливу національно-виховуючу місію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на сказане, газети «Село» та «Засів» неодноразово перебували у фокусі уваги грушевськознавців. Маємо на сьогодні й декілька спеціальних студій. Так, газету «Село» як явище українського видавничого руху проаналізував І. Ткаченко [1]. Його ж перу належить аналіз публіцистики М. Грушевського на сторінках редагованих ним газет для селянства [2]. С. Панькова реконструювала редакторську працю видатного історика в «Селі» крізь призму мемуарних та епістолярних джерел [3].

Мета. Водночас, зосереджуючись на проблемах суто редакційної праці М. Грушевського як видавця газет «Село» та «Засів», згадані й інші дослідники лише принагідно звертаються до феномену культурної політики видатного вченого. Натомість, значну цікавість викликає з'ясування тих акцентів національно-культурного плану, що їх у своїх дописах на сторінках «Села» та «Засіву» розставляв головний редактор, адже він значною мірою був автором дописів на історичну, просвітню та культурологічну тематику. Тож автор статті ставить за мету реконструювати особливості культурної політики М. Грушевського як редактора й дописувача газет «Село» та «Засів».

Виклад основного матеріалу. Про власне бачення культурних пріоритетів заснованого часопису М. Грушевський виразно написав вже у першому числі «Села» у редакційному зверненні до читачів. «Де селянство, робітники і весь народ тямущий, просвічений, тим ліпше, легше, щасливіше живеться всім вкупі і кожному зокрема, – переконує автор. – Менше темноти – менше й неправди, шкоди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краєві, своєму народові, повинен подбати про те, щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо нього люди, громада, народ були теж якомога тямущі, просвічені. До сього служить школа, книжка, газета. Сьому помогти хочемо і нашою газетою […]» [4, 234].

Боротьба з неписемністю селян стала для головного редактора пріоритетом у його постійних зверненнях до читача. «Бо просвічене, свідоме селянство та робітники – велика сила […]», – переконував він [5, 237]. Чудово розуміючи специфіку сезонної селянської праці, М. Грушевський в осінніх числах радив з користю провести дароване природою затишшя в польових роботах. Для цього, наголошував редактор, не потрібно багато коштів – цілком вистачить, якщо декілька грамотних односельців створять просвітній гурток і обмінюватимуться придбаними книгами. Згодом, коли розшириться коло спраглих рідного друкованого слова, вказує редактор, слід організувати читальню, що повинна стати духовним осередком села, котрий притягуватиме й неписемних. Цікаво, що за орієнтир у тогочасному видавничому русі історик своєму читачеві пропонував обрати редакції «Села», а потім і «Засіву». Як свідчить редакційне листування, селяни охоче радилися зі своєю газетою.

Метою згаданої вище освітньої кооперації селян, наголошує М. Грушевський, має стати організація філіалів «Просвіти»: «Коли є в вашому селі душ скілька таких, що сим цікавляться і раді б зайнятися, напишіть

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

до вашої губернської «Просвіти», а вона вам і устав пришле, і научить, як зробити і куди подати прошеніє» [6, 244]. В тому ж випадку, коли в губерніях з різних причин нема «Просвіт», М. Грушевський радить «закладати самим собі просвітнє товариство, чи то в виді общеської бібліотеки, чи в виді любительського театрального гуртка, для представлень, чи в виді просвітнього товариства» [6, 244]. Знаючи з багатьох джерел інформації, що царська адміністрація неприхильно ставиться до поширення просвітнього руху серед селянства, редактор інформує свого читача про цілковиту законність таких просвітніх ініціатив. Більше того, і в цьому випадку керовані ним редакції селянських видань стали порадниками для бажаючих утворювати на селі такі культурні осередки: газети друкували на своїх шпальтах взірці відповідних подань, роз'яснювали процедурні нюанси їх проходження всіма бюрократичними інстанціями, допомагали юридичними порадами. Поборюючи прищеплену століттями громадську інертність українців, історик постійно закликав селян: «Вас же всіх просимо в ваших селах підшукувати собі людей […] з якими б ви могли приступити до заснування в своїм селі потрібного товариства чи гуртка» [6, 244].

Спонукаючи селян до освіти, М. Грушевський у редагованих ним газетах наголошував на потребі плекання рідномовної читацької культури. Маючи на оці зрусифікованість українських міст, учений чудово усвідомлював, що тільки село здатне дати поштовх ренесансу тривалий час упосліджуваної української мови. Так, у редакційній передмові до першого числа «Засіву», котре прийшло на зміну зацькованого царською адміністрацією «Села», історик акцентував: «Живому слову надаємо велику вагу. Бачимо велику потребу селянства і робітництва в газеті на рідній мові» [7, 282].

Зі сторінок «Села» та «Засіву» М. Грушевський постійно переконував у потребі плекання рідного слова, вказував на небезпеку культурного служіння іншим народам. Показуючи високу місію селянства у збереженні української мови, вчений з певним пафосом звертався до свого читача: «Як селянство наше далі буде тої мови рідної міцно держатися, а заразом буде просвіщатися, гуртуватися, ставати більш тямущим, освіченим і заможним, разом з ним буде підноситися наша мова українська, наш народ. Будуть його не зневажати, а шанувати; будуть нашу мову не тільки що за людську, але й за дуже добру та поважну вважати. І се ви, браття, селяни та робітники, добре пам'ятайте і не забувайте, що в своїх руках держите долю того славного народу українського […]» [8, 259].

Наслідком збільшення освіченості серед селянства, на думку М. Грушевського, повинен також стати вихід представників цього стану з віковічної автаркії, зацікавлення справами своєї округи, а також країни та співвітчизників, зрештою – усвідомлення вагомості власної активності та відповідальності за свідому громадянську позицію. «Тепер, – стверджує редактор, – кожда значніша подія в однім краї відбивається зараз і на житті інших, навіть дуже далеких сторін» [4, 234]. У дієвий спосіб реагуючи на згадану проблему, головний редактор багато сил спрямовував на формування політичної культури свого читача.

Щодо цього можемо говорити про декілька тематичних акцентів редактора «Села» та «Засіву». Так, доволі багато М. Грушевський писав про переваги громадського самоуправління як про певний політичний орієнтир для російського українства на найближче майбутнє. Звісно, цієї теми він не міг порушити безпосередньо, слушно побоюючись реакції цензури, котра й так особливо щільно «опікувалася» селянськими видавничими проектами історика. Тож тему громадського та національного самоуправління він презентував оказіонально – в контексті ознайомлення читача з життям мешканців інших окраїн Російської імперії чи з буттям зазбручанських побратимів.

Стосовно першого випадку, він обрав приводом століття прилучення Фінляндії до Російської імперії. Оповідаючи про особливості життя цієї самоврядної території держави Романових, М. Грушевський звернув читачеві увагу на тих перевагах, котрі дає автономний устрій. Насамперед, стверджує він, це можливість жити відповідно до своїх історично вироблених традицій. По-друге, це безперешкодне плекання рідної культури та мови. Тут, як і годиться історикові, львівський професор проводить цікаві паралелі між українцями та фінами, котрі зазнали денаціоналізуючих впливів з боку пануючих народів: «Поки Фінляндія була при Швеції […] вчили по школах тільки по-шведськи і думали, що фінська мова до того не придатна, так як декотрі у нас на Україні кажуть про українську мову, що вона не здатна на людську мову, а тільки на мужицьку» [5, 237]. Цікавим є рецепт подолання такого стану речей, що його селянинові пропонує М. Грушевський. На його переконання, розпочинати потрібно насамперед з просвіти власної й громадської, з тверезого та активного способу життя, за якими власне й повинно піти покращення громадянського становища.

Найбільше про переваги самоврядування М. Грушевський оповідав читачам «Села» та «Засіву», ознайомлюючи їх із життям австрійських українців. Хоча й нелегко живеться українцям у цілковито здомінованій поляками Галичині, писав редактор, та все ж саме автономні права національним громадам, гарантовані Конституцією, дали можливість перетворити край на культурний П'ємонт. Обминаючи цензурні заборони, М. Грушевський доволі багато розповідав наддніпрянським селянам про культурні здобутки зазбручанських побратимів. Згадаємо тут для прикладу допис історика про очолюване ним НТШ [9].

Окрему увагу редактор присвятив поясненню читачеві-селянину механізму самоуправління краєм зазбручанськими українцями. Вкотре обстоюючи переваги автономного статусу, М. Грушевський зауважив: «Воно само по собі дуже розумно і неминуче потрібно, щоб усякі справи, що належать до місцевого життя, розглядалися і рішалися не столичним парламентом, а на місці, місцевим самоврядуванням […]. Державний парламент, за множеством справ, не може вглянути добре в потреби і справи поодиноких країв, не має часу ними зайнятися, або пускає без уваги, або рішає під впливами ріжних зовсім сторонніх міркувань та впливів, а не так, як вимагає добро краю. Тому поширення місцевого самовпорядкування чи

автономії […], – річ добра сама по собі» [10, 375]. Разом із тим, вчений показує труднощі функціонування парламенту в Дунайській монархії, викликані специфікою виборчої системи, що дає перевагу польському національному елементу. За таких умов, пояснює він, існує ціла практика парламентської боротьби (особливо докладно історик пояснив механізм обструкції), що дозволяє навіть слабким політичним гравцям здобувати бажане.

Відзначимо, що докладність змалювання головним редактором практики самоврядування галицькими українцями була зумовлена тим, що після 1905 р. селяни в Російській імперії ставали активними учасниками громадсько-політичного процесу. Тож приклади з життя наддністрянських побратимів мали надати їм впевненості в собі. М. Грушевський немало уваги присвятив поясненню своєму читачеві необхідності свідомого та відповідального ставлення до нової громадської ролі. Ця відповідальність, стверджував учений, повинна мати за орієнтир інтереси українського життя: «Почнуться вибори до Державної Думи і бажано, щоби наше правдиве селянське слово залунало по всіх селах, щоби селяни вибрали собі досвідчених оборонців, а не тих, хто пнеться до Думи гальмувати народну справу або полатати свої кишені десятками посольського порціону» [11, 287].

Відзначимо, що, формуючи у селян базові елементи політичної культури, М. Грушевський був далеким від того, щоб нав‘язувати читачеві власні політичні смаки. Він лише наголошував на необхідності постійно мати на оці інтереси власного народу та української справи в цілому. Поряд із цим, впадає у вічі його нетерпимість до єдиного політичного руху – чорносотенців, котрі «завжди зводили огидливі свої наклепи на все українське, робили куди слід доноси, запевняли, що українці в своїй роботі йдуть проти правительства, що се купка бунтарів, які домагаються неналежних прав для себе і народу» [12, 286]. Називаючи опонентів українства «чорною зграєю», історик на багатьох прикладах показує дійсну загрозу правомонархістів для українського життя. Тож українці, вважав М. Грушевський, повинні на виборах показати своє зневажливе ставлення до їхньої руйнівної праці: «Тепер наступає час виборів. Скоро почнуть вже намічати кандидатів до четвертої Думи і сі чорні герої та «погромщики» […] мають надію увійти в довір‘я народу; та народ наш таким панам не буде йняти віри, як і досі не йняв. І хоч вони себе називають друзями народу, а сховати жала гадючого не вміють. Печать Іуди наложило на їх саме життя і мета їх відома народові» [12, 286].

Найвагомішим виміром культурної політики для М. Грушевського був її історичний складник, що, зрештою, не повинно дивувати. Власну історичну ідеологію вчений транслював у багатьох текстах науково-популярного характеру, що їх упорядниця дореволюційної публіцистики автора «Історії України-Руси» С. Панькова аргументовано розподілила на три сюжетно-тематичні групи.

Найчисельнішою була створена М. Грушевським галерея портретів видатних українських діячів минулого та сучасності. Відзначимо, що певним критерієм селекції гідних відзначення персоналій вітчизняної історії та культури був для вченого їхній зв‘язок із простолюдом – чи то через походження, чи то поважністю внеску у його долю. Останній критерій помітно домінував у змалюванні життєписів героїв середньовічної та ранньомодерної доби. Так, представляючи князя Романа як талановитого будівничого української держави на її західних теренах, М. Грушевський особливу увагу приділив ставленню широких верств населення до його праці: «Простий нарід також дуже любив його за те, що він приборкав горде та пишне галицьке боярство, бо забрало велику силу в землі, трясло князями, як хотіло, скидало їх та проганяло, а заразом кріпостило й неволило простих людей, захоплювало землі, і не було на нього ні суду, ні управи, бо все було в руках свого боярства. Роман […] сильно приборкав бояр і найбільш пишних з-поміж них попроганяв, поскидав […]. Але простому народові те подобалося дуже, і він всею душею приляг до Романа» [13, 318-319].

Своєю чергою, князь Костянтин Острозький, крім зрозумілих згадок про його військові та державні заслуги, атестується автором оборонцем свого народу та палким захисником його віри у той недобрий час, коли більшість еліти зрадила релігію своїх батьків. «А сей князь Костянтин і його син вірно держалися свого народу, своєї мови, своєї віри, жертвували гроші на школи для своїх земляків, заводили друкарні, книги друкували (князь Василь-Костянтин), – пише М. Грушевський. – І тому українці дуже шанували їх, вважали своїми проводирями, «головами свого народу» українського» [14, 297].

З огляду на згаданий критерій, очікуваним є те, що народними героями ранньомодерної доби стали провідники українського козацтва. Вони змальовувалися винятково у романтичному ключі як відважні народні месники, єдині захисники простолюду й оборонці його православної віри. Так, пишучи про гетьмана Петра Сагайдачного, М. Грушевський відзначив: «Славився він як щасливий і зручний вождь на війні і як вірний син України, що любив свій народ український щиро і гаряче» [15, 298]. Деталізуючи читачеві останню характеристику, вчений наголошував на заслугах гетьмана з поширення освіти та науки українською мовою, захисті селян від надужить польської шляхти. Інший гетьман – Петро Дорошенко – також уславився як послідовний оборонець простолюду, тому «Україна не забула свого вірного сина!» [16, 294]. Зрештою, за подібні заслуги, зауважив М. Грушевський, народ пам’ятатиме і Павла Полуботка, котрий «не хотів допустити до загибелі старих прав і порядків українських» [17, 313]. Тож коли він ціною власного життя програв нерівне протистояння з царем Петром І, «на Україні дуже жалували за ним, вважали його мучеником за Україну» [17, 314].

Найбільше ж уваги М. Грушевський присвятив діячам українського модерного відродження. І тут властиво бачимо повсюдне акцентування селянських коренів лідерів українського руху або ж простеження їхнього тісного зв‘язку з життям простолюду. Культовою постаттю української культури XIX ст. історик називав Тараса Шевченка. Характеризуючи Кобзаря, він писав: «Тарас Шевченко був сином кріпаків, сам виріс в кріпацтві, бачив, як поневірялися й жили люди, працюючи змалку до останку, як худоба, на панщині, й не маючи ні в чім власної волі, живучи і вмираючи в тім ярмі без просвітку і надії на кращу

долю» [18, 328-329]. Та геній селянського сина був настільки потужним, розмірковував учений, що завдяки збігові сприятливих обставин вдалося його викупити з неволі. Але недовго тривало щастя поета та художника – за участь у Кирило-Мефодіївському братстві було його покарано найбільш жорстоко серед братчиків, що згодом і спричинило передчасну смерть Кобзаря.

Серед багатьох сюжетів Шевченкової творчості М. Грушевський особливо докладно висвітлив для читачів селянських газет її історичний складник з акцентом на козацьку тематику. Відзначимо, що в грушевськознавстві малознаною є оцінка львівським професором генію Шевченка-історика, адресована читачам «Села». Тож наведемо розлогу цитату: «Шевченко відкрив новий світ українській поезії і українському громадянству, його мислі і почуттю. […] В старій минувшині України він навчався цінити не бучну славу, не гук побід і огні пожарів, а змагання до правди, свободи, загального добра. І він, не боячися докору і глуму, протягав руку тим давнім борцям, хоч би світ славив їх розбишаками, злодіями, «п'ятном в нашій історії» – коли чув в них сі змагання до правди і добра, а відвертався від пишних гетьманських постатей, коли підозрівав у них тільки плазування перед Варшавою або Москвою, перед правителями польськими і московськими, і лаяв їх сміттям варшавським і гряззю московською» [19, 324-326].

Не оминув своєю увагою М. Грушевський також інших діячів Кирило-Мефодіївського товариства, знову ж таки акцентуючи їхній зв'язок із селянством. Так, Микола Костомаров, будучи за походженням росіянином, своїм свідомим вибором зробив служіння українській культурі. «[…] Прилегши всею душею до українського народу, як небагато і з родовитих українців, – зауважив М. Грушевський, – зостався вічним докором таки всяким землячкам нашим, що тільки хліб український їдять та перед світом брешуть, що нема ані мови, ані народу українського, а тільки один руський, і не треба українцям ні письменства, ні школи української, бо вони руське розуміють за своє і нічого українського не хочуть» [20, 306]. Відтворюючи перипетії життєпису М. Костомарова, історик також розкрив своєму читачеві ключові моменти ідеології братчиків, простежуючи логіку обґрунтування ними права українців на самоврядування. Про важливість громадського чину кирило-мефодіївців М. Грушевський оповів у контексті висвітлення біографії третього знаного братчика – Пантелеймона Куліша [21, 309].

Поряд із українськими романтиками, редактор «Села» та «Засіву» немало уваги присвятив і сучасним собі діячам українства. Як і в попередніх випадках, у змалюванні життєписів Івана Франка, Володимира Винниченка, Миколи Лисенка, Володимира Антоновича, Марка Кропивницького, Івана Нечуя-Левицького, Олександра Конiського та Олександра Кістяківського М. Грушевський також акцентує зв'язок героїв своїх дописів із селянством. Так, І. Франко «не одірвався від рідного селянства, а навпаки, все, життя віддав просвіті українського народу та його усвідомленню» [22, 288]. Про В. Винниченка насамперед згадано те, що «уродився […] в селянській сім'ї» [23, 290]. В. Антонович у своїй творчості показував, «яка кривда діялася нашому народові, селянству особливо, і як той народ шукав правди, боронитися хотів через свої повстання козацькі та гайдамацькі» [24, 310]. Селянською тематикою запам'ятався читачеві «Села» також І. Нечуй-Левицький: «Особливо ж повинний бути він близький нашому селянству, бо працю свою присвятив він, головно, українському селу, його горю і злидням» [25, 320]. Знаний юрист О. Кістяківський «часто виступав в обороні українського селянства» [26, 323]. Подібні приклади можемо наводити й далі.

Вже цілком для селянської аудиторії було адресовано розповідь М. Грушевського про талановитих гуцульських майстрів – братів Шкрібляків. Атестуючи цих різьбярів «селянами-мистцями», редактор на прикладі їхнього життя показав наддніпрянському читачеві, що активна життєва позиція, віра у власні сили та плекання свого таланту здатні піднести людину над обмеженнями її стану. «Такі то дотепні люди бувають між нашими селянами», – завершує свій допис історик [27, 305].

Не меншим розмаїттям представлено й другу групу історичних дописів, присвячену історичним місцям та визначним пам'яткам України. У цій групі статей простежується провідна риса громадсько-політичної публіцистики М. Грушевського – намагання прищепити читачеві почуття соборності українських земель, що хоча й поділені кордонами, проте заселені одним народом. Тож тут бачимо і оповідання, приміром, про підросійські Київ та Чернігів, і про підавстрійські Львів і Перемишль, об'єднані у тематичну серію «Наші городи». З огляду на це, очікувано, що, оповідаючи про минуле та сучасність старовинних українських міст, історик неодмінно акцентує національний колорит їхнього характеру – через особливості заснування, давні пам'ятки, видатних мешканців чи культурну активність громади. У випадку підавстрійських міст, зокрема, галицької столиці, сміливо пророкує, «що як не ми, то діти наші побачать Львів українським містом» [28, 347].

Серед історичних пам'яток М. Грушевський особливу увагу приділяє княжим (Олегова могила, Аскольдова могила, церква св. Василя в Овручі, Мстиславова церква у Володимирі-Волинському) та козацьким (Запорозька Січ, могила Сірка) локаціям. Згадує вчений також і про визначні природні феномени. Для прикладу, наведемо його розповідь про Болди – природні скали на Стрийщині [29]. Всім цим історик виховував у свого читача, з одного боку, розуміння багатоманітності та щедрості рідної землі, з іншого – почуття відповідальності за залишені предками культурні скарби. М. Грушевський стверджує: «Лиха доля українська мало полишила нам пам'яток з тих колишніх часів української сили. Тим пильніше мусимо збирати й берегти те, що зісталося» [30, 360].

Зрештою, третю групу текстів присвячено знаковим сюжетам рідної історії. У ній домінують розповіді про козацьку добу, що повинно було виховати у читача гордість за своє славне минуле, коли українці самі вирішували власну доля, а подекуди рішучим чином впливали на хід подій у східноєвропейському регіоні. Характеризуючи козаків, М. Грушевський виопуклював національно-захисний характер їхнього служіння народу. Борючись зі стереотипами сучасної собі історіографії, він

пояснював читачеві: «Не були се [козаки] розбійники, жадні чужого добра, як ославлювали їх поляки, а люди покривджені, що з зброєю в руках повставали, аби свого права дійти, свободу добути і можність жити по-людському» [31, 363].

Ідея соборності, в розумінні М. Грушевського, передбачала також ознайомлення наддніпрянського селянина з його зазбручанським побратимом. Цій меті була присвячена стаття «Наші люди з карпатських країв», в якій йшлося про особливості побуту гуцулів, буковинців і жителів Покуття. Та справжнім гімном соборності стала стаття головного редактора «Україна», що формувала в читача уяву про рідну землю як географічну, етнічну, культурну й історичну цілісність. Виховуючи у читача почуття гордості за свою Батьківщину, М. Грушевський на численних прикладах переконував, що «мало ще де найдеться на світі така країна як наша» [32, 366]. Цій же меті було покликане вживання політоніму «Українська держава» при розповіді про добу середньовіччя.

Окрему увагу потрібно звернути також на той важливий факт, що всі згадані статті М. Грушевського були зі смаком проілюстровані чи то малюнками з давніх рукописів, чи то творами тогочасних художників, чи то фотографіями місцевостей, історичних пам‘яток та видатних особистостей. Найбільший інтерес у читацькому середовищі, як свідчить редакційне листування, мали вміщені в газетах картографічні матеріали, особливо мапа України. Цією візуалізацією вчений мав намір досягти підсилення враження від описаного словом, а також і підштовхнути до читання тексту на історичну чи культурологічну тематику. Загалом добір ілюстративного ряду редагованої М. Грушевським періодики для селян наразі є малознаною, але перспективною проблемою наукового осмислення.

То ж якою була реакція різних категорій читачів на старанно конструйовану та наполегливо популяризовану М. Грушевським ідеологію у заснованих ним селянських газетах? Першою в часі була захоплююча реакція колег ученого з українського демократичного табору, котрі слушно вказали, що саме львівському професору виявилося під силу втілити в життя давню інтелігентську мрію про селянську газету. Як тільки поширилися чутки про плани М. Грушевського видавати українську газету для народу, вони стали предметом жвавого обговорення в національному середовищі. Для прикладу згадаємо лист В‘ячеслава Липинського до Василя Доманицького: «З «Ради» я довідався, що має виходити «Село» – селянський тижневик ілюстрований – ближче, одначе, про нього не знаю – здогадуюсь, що видає професор. У всякому разі страшенно це потрібна річ, і мені здається, що її слід було б всіма силами піддержати, в противному разі ми серед селянства за ці роки готові стратити стільки, що потім десятками літ не надолужаємо. […] Селянський тижневик – це ж така пекуча потреба, що повинна з‘єднати всі найкращі українські сили» [33, 559-560].

Після появи першого числа «Села», М. Грушевський отримав багато листів від колег, котрі одностайно схвалювали обрану ним редакційну політику. Так, Михайло Коцюбинський ділився своїми враженнями про першу селянську газету з редактором: «Тільки-що прочитав 1-е число «Села» і спішу поділитися з Вами своїми враженнями. А вони – як найкращі. Число складено дуже цікаво, статті, особливо деякі, написані не тільки просто, але й талановито і читаються з великим інтересом. Зовнішній вигляд, ілюстрації – все це робить найкорисніші враження. Такої селянської часописи у нас досі не було. […] Взагалі ж – можна поздоровити Вас і всіх, кому дорога народня справа, з великим придбанєм, бо те, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета) – нарешті зреалізувалося» [34, 292].

Не менш піднесено появу адресованої собі першої газети рідною мовою зустріли й самі селяни. Найбільш промовисто їхнє ставлення відбилося в надісланих до головного редактора численних листах. Для прикладу наведемо звернення до М. Грушевського селянина Д. Семенченка: «Шановний редакторе! Як в темному лісі жили ми до останнього часу. Не бачили і не чули, щоб в газеті або книжці писалося про щось нам цікаве або корисне нашою рідною мовою. Тяжке було те життя, гнилим повітрям тхнуло воно. Та пережили ми все те, бо свіже повітря рознесло, розвіяло той тяжкий дух! Залунав і на селі людський, веселий гомін, почулося рідне слово і всміхнулася радо ненька-Україна, бо веселіше стало жити її смутним дітям – селянам. Залетів до нас спочатку «Рідний край», тепер «Село» голосно читає селянин і з веселим обличчям повертається до свого неписьменного брата, а той аж крикне з дива: «Розумію! Все чисто дібрав!...», і обидва раді, обидва щасливі...» [1, 97].

Як бачимо, читач сприйняв появу «Села» як правдивий подарунок. Писав про це і сам М. Грушевський: «І читачі з народу цінили його [«Село»]; редакції не бракувало «читачів друзів» з селян і робітників, які при ріжних оказіях заявляли їй свою вдячність і щире довір‘я. Інтерес серед селян будило «Село» великий; знаю факти, де селяне умисно ходили на залізничну станцію за кільканадцять верст по «свою газету», щоб мати її скорше в руках» [35, 184]. Зрештою, про популярність «Села» свідчить і кількість передплатників – понад 2000, що зробило газету чи не найбільш читаним українським періодичним виданням на Наддніпрянщині в період між двома революціями.

Неабияка популярність «Села» і «Засіву» в українських народних та інтелігентських колах стала причиною специфічної «опіки» над виданнями з боку царської цензури. Відзначимо, що представники адміністрації доволі серйозно оцінили загрозу своєму впливу на селі, що йшла від редагованих М. Грушевським газет. Тож на видання посипалися численні фінансові кари за явні та вигадані прорахунки редакційної політики видавців. З певним дотепом про це оповів читачеві «Літературно-наукового вісника» сам головний редактор: «Се факт, що ні одне українське видавництво не було так високо отаксоване: крім явних репресій і кар, котрими прийнято сю газетку, вона від початків свого існування почала заборонюватися «секретно» всякими начальствами і відомствами на ріжні і всякі способи, включно до наказу з волостей адресатам її не видавати, а відсилати до канцелярії губернатора. Здається, що тільки «управление государственного конезаводства» и «ведомство императрицы Марии» не встигло видати спеціальних циркулярів, котрими забороняло передплачувати «Село» своїм підвладним» [35, 184]. Згадаємо також, що тема безнастанного переслідування редагованих ним селянських газет

постійно присутня на сторінках щоденника М. Грушевського, котрий охарактеризував цю «опіку» як «безпросвітній морок реакції, що затягує горизонти, не лишаючи ніякого просвітку» [36, 118].

Висновки. Підсумовуючи наші спостереження над особливостями культурної політики М. Грушевського як редактора селянських видань, насамперед відзначимо розуміння ним високої відповідальності перед своїм читачем. Йдеться про те, що усвідомлюючи об'єктивно невисокий освітній ценз селянина, учений, як і обіцяв у своєму редакційному зверненні у першому числі «Села», про всі підняті в газетах події українського чи міжнародного життя розповідав цілком об'єктивно і поважно. Власне ця серйозність тону та свідоме уникнення повчально-виховної риторики, переконали селянина у дійсній рівноправності діалогу читача і редактора. Симпатичними для селян газети були й сконструйовані та трансльовані М. Грушевським через різнопланові дописи ідеали модерного українства. Передусім, згадаємо цінність соборності українських земель, гордощів за свою історію, любові до рідної мови та поваги до культурного різноманіття. Також читачеві імпонували пропагований головним редактором оптимізм, заклики вірити у свої сили та діяльно сприймати виклики життя. Все це зробило «Село» та «Засів» правдивою школою національного самовиховання спраглого просвіти селянина, що мало наслідком небуденну популярність цих газет у широких читацьких колах. Насамкінець відзначимо, що нашу спробу реконструкції культурної політики М. Грушевського як видавця та редактора періодики для народу, вважаємо за ще один крок до цілісного осмислення феномену його громадсько-політичної публіцистики.

Список використаної літератури та джерел:

1. Ткаченко І. «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 91–104.

2. Ткаченко І. В. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках тижневиків «Село» та «Засів» як джерело з історії української селянсько-робітничої дореволюційної періодики // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2015. – Вип. 19. – С. 344-352.

3. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – № 3–4; 1. – С. 25–46.

4. Грушевський М. До наших читачів // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 233-234.

5. Грушевський М. Століття Фінляндії // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 237-238.

6. Грушевський М. Просвітні товариства і гуртки // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 243-244.

7. Грушевський М. До наших читачів // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 282-283.

8. Грушевський М. На новий рік // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 258-259.

9. Грушевський М. Важна справа // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 276-277.

10. Грушевський М. Галицький сойм // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 374-377.

11. Грушевський М. До читальників // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 287.

12. Грушевський М. Чорна зграя // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 286.

13. Грушевський М. Князь Роман // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 318-319.

14. Грушевський М. Князь Костянтин Острозький // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 296-297.

15. Грушевський М. Гетьман Петро Сагайдачний // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 298-299.

16. Грушевський М. Гетьман Петро Дорошенко // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 291-294.

17. Грушевський М. Павло Полуботок // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 312-315.

18. Грушевський М. Пам'ятник Тарасу Шевченку // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 328-336.

19. Грушевський М. Шевченко і українська минувшина // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 324-327.

20. Грушевський М. Микола Костомаров // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 306-307.

21. Грушевський М. Пантелеймон Куліш // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 309-311.

22. Грушевський М. Іван Франко // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 288-289.

23. Грушевський М. Володимир Винниченко // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 290.

24. Грушевський М. Володимир Антонович // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 301-302.

25. Грушевський М. Іван Нечуй-Левицький // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 320-321.

26. Грушевський М. Олександр Кістяківський // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 323.

27. Грушевський М. Селяни-мистці // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 305.

28. Грушевський М. Львів // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 345-347.

29. Грушевський М. Болди // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 343.

30. Грушевський М. Мстиславова церква в Володимирі-Волинському // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 359-360.

31. Грушевський М. З Хмельниччини // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 361-363.

32. Грушевський М. Україна // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». – Львів: Світ, 2005. – С. 366-371.

33. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. –

Архів. – Т. І. – Листування. – Т. І (А-Ж). – Київ–Філадельфія, 2003. – 959 с.
34. Гісцова Л. Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського // Записки НТШ. – Т. CCXXIV. Праці Філологічної секції. – Львів, 1992. – С. 272-324.
35. Грушевський М. На українські теми. Недооцінювання // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». – Львів: Світ, 2005. – С. 183-188.
36. Грушевський М. Щоденник, 1910 р. // Український історик. – 2002. – № 1-4. – С. 100-127.

References:

1. Tkachenko, I. (2005). «Village» – the first Ukrainian public-political peasant newspaper. *Manuscript and book heritage of Ukraine.* (issue 10), (pp. 91–104) [in Ukrainian].
2. Tkachenko, I. (2015). Publicistic works of Mykhailo Hrushevsky on the pages of weekly newspapers «Village» and «Sowing» as a source from the history of Ukrainian peasants' and workers' prerevolutionary periodicals. *Manuscript and book heritage of Ukraine*. (issue 19), (pp. 344-352) [in Ukrainian].
3. Pan'kova, S. (2004–2005). Mykhailo Hrushevsky and the people's newspaper «Selo» in the light of memoirs and epistolary sources. *Ukrainian Historian*. (issue 3–4; 1), (pp. 25–46) [in Ukrainian].
4. Hrushevsky, M. (2005). To our readers: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 233-234) [in Ukrainian].
5. Hrushevsky, M. (2005). Century of Finland: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 237-238) [in Ukrainian].
6. Hrushevsky, M. (2005). Educational societies and circles: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 243-244) [in Ukrainian].
7. Hrushevsky, M. (2005). To our readers: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 282-283) [in Ukrainian].
8. Hrushevsky, M. (2005). For the New Year: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 258-259) [in Ukrainian].
9. Hrushevsky, M. (2005). Important business: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 276-277) [in Ukrainian].
10. Hrushevsky, M. (2005). Galician parliament: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 374-377) [in Ukrainian].
11. Hrushevsky, M. (2005). To our readers: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 287) [in Ukrainian].
12. Hrushevsky, M. (2005). Black flock: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 286) [in Ukrainian].
13. Hrushevsky, M. (2005). Prince Roman: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 318-319) [in Ukrainian].
14. Hrushevsky, M. (2005). Prince Konstantin Ostrozky: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 296-297) [in Ukrainian].
15. Hrushevsky, M. (2005). Hetman Peter Sagaidachny: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 298-299) [in Ukrainian].
16. Hrushevsky, M. (2005). Hetman Petro Doroshenko: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 291-294) [in Ukrainian].
17. Hrushevsky, M. (2005). Pavel Polubotok: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 312-315) [in Ukrainian].
18. Hrushevsky, M. (2005). Taras Shevchenko's Monument: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 328-336) [in Ukrainian].
19. Hrushevsky, M. (2005). Shevchenko and the Ukrainian past: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 324-327) [in Ukrainian].
20. Hrushevsky, M. (2005). Mykola Kostomarov: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 306-307) [in Ukrainian].
21. Hrushevsky, M. (2005). Panteleimon Kulish: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 309-311) [in Ukrainian].
22. Hrushevsky, M. (2005). Ivan Franko: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 288-289) [in Ukrainian].
23. Hrushevsky, M. (2005). Volodymyr Vynnychenko: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 290) [in Ukrainian].
24. Hrushevsky, M. (2005). Volodymyr Antonovych: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 301-302) [in Ukrainian].
25. Hrushevsky, M. (2005). Ivan Nechuj-Levytsky: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 320-321) [in Ukrainian].
26. Hrushevsky, M. (2005). Oleksandr Konys'ky: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 323) [in Ukrainian].
27. Hrushevsky, M. (2005). Peasant masters: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 305) [in Ukrainian].
28. Hrushevsky, M. (2005). Lviv: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 345-347) [in Ukrainian].
29. Hrushevsky, M. (2005). Boldy: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 343) [in Ukrainian].
30. Hrushevsky, M. (2005). Mstislav's Church in Volodymyr-Volynsky: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 359-360) [in Ukrainian].
31. Hrushevsky, M. (2005). From Khmelnitsky: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 361-363) [in Ukrainian].
32. Грушевський М. Ukraine: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 366-371) [in Ukrainian].
33. Lypynsky, V. (2003). Complete collection of works, archive, studies. Archive. T.I. Correspondence. T. I (A-Z). Kyiv-Philadelphia [in Ukrainian].
34. Giscova, L. (1992). Letters from Mikhajlo Kotsyubinsky to Mikhajlo Hrushevsky. *Memoirs of the SSS*. (issue CCXXIV), (pp. 272-324) [in Ukrainian].
35. Hrushevsky, M. (2005). On Ukrainian themes. Underestimating: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol*. Lviv: Svit, 2005. *Vol. 2: Series «Socio-Political Works (1907 – 1914)»*, (pp. 183-188) [in Ukrainian].
36. Hrushevsky, M. (2002). Diary, 1910. *Ukrainian Historian*. (issue 1–4), (pp. 100-127) [in Ukrainian].

V. Telvak

CULTURAL POLITICS OF MYKHAILO HRUSHEVSKY AS AN EDITOR OF VILLAGE MAGAZINES

The article is dedicated to the reconstruction of cultural politics of Mykhailo Hrushevsky as an editor and author of magazines «Selo» and «Zasiv». It has been proved that the fight against illiteracy of peasants was a priority task for M. Hrushevsky as an editor. An emphasis has been put on the fact that M. Hrushevsky was encouraging peasants for obtaining education as well as he was highlighting the need for bringing up the Ukrainian readership.

As it has been investigated, M. Hrushevsky invested efforts in formation of political culture of his reader. He was consistently putting forward the advantages of autonomous form of state organization regarding political tasks of Ukrainians in Russian Douma. However, it has been noted, that M. Hrushevsky was not imposing his own political preferences, but rather pointed on the need of taking into account the national interests.

It has been clarified, that the historical component of culture was of significant importance for M. Hrushevsky. His historical ideology can be traced in his texts, focused on historical personalities, memorials and events. The main goal of his historical journalism was to give his readers the feeling of unity of Ukrainian lands. His texts were abundantly illustrated which certainly influenced the enlightment function of his works.

The reception of his work in village magazines was investigated as well. Both representatives of intelligentsia and peasantry gave excited feedbacks about his editing in the abovementioned journals'. However, this excitement led to increasing popularity of these magazine, which was noticed by tsar censorship and eventually led to a halt of their publication.

The conclusion emphasizes on the objectivity and diligence of the historian in discussion of important questions. What was even more important is that he avoided the moralizing rhetoric's in his writings. The peasants highly appreciated the models of modern Ukrainians and Ukraine (e.g. the ideal of united Ukraine) designed by M. Hrushevsky. It has been proved, that this made magazines the school of national upbringing and led to the popularity of these magazines in broad reader circles.

Key words: *M. Hrushevsky, cultural politics, publicistic works, «Selo», «Zasiv».*

УДК 94: 327.2 (470:477) (045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-134-137

А.Ю. Чабан

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ

У запропонованій статті проаналізовано становлення в історичній ретроспективі наукової бази імперської ідеології Росі. Висвітлено формування українського та російського етносів. Обґрунтовано прадавність етнічних процесів на землях України. Розкрито зміст основних дискусійних питань, які вплинули на зародження імперської ідеології Росії, а також сучасні прояви імперської політики Росії щодо України

Ключові слова: *імперська політика Росії, наукова база імперської ідеології, етнотворчі процеси на землях України, сучасні прояви імперської політики.*

Постановка проблеми. Сьогодні, як ніколи раніше, у весь зріст постало питання про історичні корені становлення взаємостосунків України та Росії. Події «гібридної» війни, анексія Криму, бойові дії у Донбасі всьому світу продемонстрували агресивну політику й ідеологію «русского мира», спроби агресивного північного сусіда вернути Україну під свій безпосередній вплив, стати на заваді руху нашої країни до кращих зразків цивілізаційного розвитку людства. Як зароджувалася та визрівала імперська ідеологія та політика Росії в історичній ретроспективі, які її сучасні прояви – це надзвичайно актуальні питання для сучасного розвитку української держави, її становлення у світовому співтоваристві, а також успішному протистоянні агресії північного сусіда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання порушеної нами теми досліджували В. Хвойка [2], В. Петров [3], В. Смолій та О. Гуржій [6] та інші. Увагу цьому питанню приділено у праці М. Костомарова «Книга битія українського народу» [9].

Автор статті ставить за **мету** дослідити витоки та шляхи розвитку імперської політики Росії щодо України.

Виклад основного матеріалу. Одним із наріжних каменів зародження імперської ідеології Росії постало питання про походження українського етносу. Тривалий час панівною залишалася, а для певної частини російських істориків і нині залишається теорія про меншовартість українського народу, положення про те, що його державності взагалі не існувало. Обгрунтуванням цієї точки зору слугували праці сотень імперських істориків, з-поміж яких М. Карамзін, В. Соловйов, В. Ключевський, М. Шахматов. Варто зазначити, що чимало вітчизняних істориків також обстоювали таку ж точку зору.

Основні постулати такої позиції:

– заперечення взагалі існування українського етносу, а народ який жив на Україні – це спольщена частина російського етносу;

– український етнос існує, але з'явився на історичній арені наприкінці XIV або на початку XV ст.;

– Київська Русь утворилася з Новгорода;

– український народ не мав своєї державності.

На догоду політикам імперської Росії розроблялися теорії домінування російського етносу на всьому просторі царської Росії, окремі історичні факти замовчувалися, інші трактувалися відповідно до пануючих доктрин. Відбулася міфологізація історії східних слов'ян, де на перший план виступав російський народ. Визначальну роль тут відіграло релігійне питання. Православна віра із середини XIX ст. стає державною ідеологією, інструментом насадження головних напрямів імперської політики.

У підсумку викристалізувалися висновки, доктрини, які володіли і, на жаль, володіють умами переважної більшості громадян Росії. Основні з них:

– у царські часи: насадження політики формування народу великої і неділимої Російської імперії, а відтак заперечення будь-яких точок зору про особливість розвитку народів національних окраїн. Для України насаджувалися теорії меншовартості, малоросійщини. Заборонялися прояви автономії, мова, культура;

– у радянські часи – політика нівеляції національних відмінностей, створення єдиного економічного простору, який сталевими тросами зв'язував національні окраїни в єдине ціле, формування єдиного радянського народу, з домінантною позицією російської культури, мови,

ментальності. Цьому слугували могутні засоби масової інформації, література, кінематограф, наукові інститути тощо;

– у новітні часи – спроби відновити Союз через реанімацію економічного союзу нині вже незалежних колишніх радянських республік. Ідея стосується не лише економіки, а й безпекових питань, політики незалежних держав, які повинні діяти за єдине. І знову ж таки, і в СНД, Митному союзі провідне місце відводиться Російській Федерації.

Питання походження українського та російського етносів, становлення їх державності.

Тож де істина у наукових дискусіях? Як свідчать наслідки археологічних досліджень, праці істориків, беззаперечним є той факт, що на сучасній території України стародавні люди з'явилися в епоху раннього палеоліту. Як і решта народів, що населяли територію нинішньої України, пройшли пізній палеоліт, коли склався антропологічний тип людини розумної; мезоліт, неоліт, коли сформувався первісно-общинний лад; енеоліт, коли розквітла Трипільська культура; бронзовий вік з його найважливішою ознакою – переходом від матріархату до патріархату; ранній залізний вік, коли виникає родова община, яка згодом перетворюється на сусідську територіальну общину. Окремі племена об'єднуються в союзи споріднених племен, а з часом зливаються в народність, що називається літописцями, багатьма істориками, як слов'яни, слов'янський народ, протослов'яни, «старі слов'яни» предки українського народу.

Тобто, субстратом (основним чинником), виникнення українського етносу був місцевий (автохтонний) елемент, що почав формуватися в неолітичній добі (новому кам'яному віці), що тривала від 5000 до 1800 р. до н.е. Основою його було осіле населення, що почало займатися хліборобством, приручило худобу. В результаті еволюційних процесів воно досягло значних результатів у своїй матеріальній культурі.

Чи не головною територією, де розквітла ця висока хліборобська культура неоліту було Середнє Подніпров'я. Розвивалася вона від 3500 р. до 1400 р. до н.е. і дістала назву Трипільської. На Південній Київщині, Черкащині віднайдено понад тисячу значних пам'яток трипільської культури, серед яких унікальні поселення біля сіл Майданецьке та Тальянки Тальнівського району, Доброводи Уманського району Черкаської області [15].

Жило хліборобське населення трипільської культури в постійних оселях, будувало прямокутні будинки, майже сучасного типу. Основним його заняттям було землеробство. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо. Землю обробляли мотикою. До наших часів дійшло чимало керамічних виробів трипільців. Численні фігурки жінки, датовані тим часом, свідчать про поширення релігійного культу богині-матері.

Ми не виводимо українців безпосередньо від трипільців, водночас безумовний вплив ця культура мала на формування ознак етнічної спільності мешканців цієї території, що з'явилися пізніше, на їх культуру, вибір постійної території проживання, спільності господарського життя, психічного складу.

На формування українського етносу мала вплив смуга території, яка межувала з Чорним морем та лінією заселення слов'ян на межі Степу та Лісостепу, крайніми південними землями якої були нинішні міста Канів та Черкаси. За даними А. Спіцина і В. Сєдова, для східних слов'ян ця територія мала етновизначальні впливи.

Саме через цю смугу пройшло чимало древніх племен, насамперед, кочових із південних земель, а також вихідців з інших територій. Безумовно, їх життя, звичаї, традиції, зв'язки з порубіжним місцевим населенням значною мірою впливали на формування слов'янського етносу.

Першими племенами, що досягли Середнього Подніпров'я у I тис. до н.е., і відомості про які дійшли до нашого часу, були кіммерійці, згодом скіфи, пізніше сармати, алани, роксолани. Наймогутнішими серед номадів українських степів, безумовно, були скіфи, які утворили державу.

На прадавніх мешканців цієї території мали також вплив торгові зносини з грецькими містами-державами, які тривалий час функціонували на причорноморських землях.

Зрозуміло, що всі ці чужоземні елементи мали певний вплив на формування прадавньої історії українського народу. Однак перебільшувати або ж вважати його вирішальним, як на це справедливо вказували М. Грушевський та І. Крип'якевич, а також сучасні історики П. Толочко та Б. Рибаков, не варто, оскільки всі ці племена не «залишили практично ніяких організаційних традицій на Україні». Це зауваження стосується і часу колонізації території південно-західної України, а також гунів, які витіснили попередників.

Історичні джерела виразно фіксують **слов'ян** лише з середини 1 тис. н.е., коли вони з'явилися на історичній арені Європи як баготочисельна етнічна спільність. М. Грушевський, а за ним І. Крип'якевич, інші дослідники прямо пов'язують етногенез української народності з життям і діяльністю **антів**, їх держави. М. Грушевський пише, що «грецькі письменники VI–VII ст. н.е. називали антами українців». Далі він зауважує: «Це й були наші українські племена, що зайняли тоді все побережжя Чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперве тут виступають в історичних джерелах окремо, під назвою Антів».

У V–VI ст. предки українського народу розселилися на значній території, яка нині належить Україні. Вони виступають в цей час як окрема слов'янська група під іменем антів. Однією з територій компактного розселення антів вчені називають землі Середнього Подніпров'я. Під наступом кочівників-аварів впала могутня держава антів. Історична арена українського прадавнього народу знову змістилася у глибину території на смугу лісів Поділля, Київщину, Чернігівщину, і найважливішою територією стало Середнє Подніпров'я (в широкому розумінні цього терміна).

Тут, на прабатьківщині українського народу, виникають могутні племена: **полян** на Середньому Подніпров'ї, **сіверян** над Десною, **древлян** на південь від Прип'яті, **уличів** над Південним Бугом, **дулібів** над Західним Бугом та інші. Як вказує І. Крип'якевич, «під природні захистом ... далі від наступів кочівників, почало організовуватися нове життя». Тогочас відбувається розклад первісно-общинного ладу, триває майнове розшарування населення, що вплинуло на появу початкових форм державності. Ці процеси розпочалися ще в VI ст. у надрах антських племен і продовжилися з часом у східних слов'ян на нових територіях, зокрема на Середньому Подніпров'ї.

Іншим важливим чинником, який вплинув на поширення ідеї державності серед слов'янських племен, стала постійна боротьба з експансією сусідніх держав, а також кочівників. Найнебезпечнішими з них були Візантія та азіатські орди.

Третьою важливою передумовою зародження державотворчих процесів серед слов'ян став господарський розвиток, а також розгортання торгівельних зв'язків. Багаті природні умови

лісостепової смуги давали змогу торгувати здобиччю із далекими східними купцями, а також представниками західних земель. Особливу роль відігравали укріплені городища, яких з'являється чимало в цей час.

На основі племінної організації, яка створювалася під впливом цих чинників, з'являється своя влада, своє «князювання». Літописець: «У полян своє, у древлян своє, у дреговичів своє». На чільне місце виходить плем'я полян з його стольним містом Києвом – центром торгівлі, а згодом і політичного життя. «Поляне, яже ныне зовомая Русь», стали консолідуючим центром об'єднання східнослов'янських племен в могутню ранньофеодальну державу Київську Русь. Державотворчі процеси племен, що увійшли в цю державу, мали значний вплив на формування української народності, її культури, мови, побуту та звичаїв.

У трактуванні етногенезу українського народу серед вчених-істориків панують два погляди: *автохтоністичний та міграційний.* Прихильники *першого* вважають, що визначальну роль в утворенні українського народу, його розвитку, відіграли найдавніші мешканці території, які еволюціонували, вбираючи традиції, зміцнюючи спадкоємні зв'язки. Прихильники цієї тези вважають, що для історії українського народу міграційні процеси, переселення не відігравало значної ролі. Яскравим представником цієї течії був В. Хвойка, що розглядав етнічний розвиток середньо-дніпровського населення як єдиний поступовий процес від кам'яного віку до середньовіччя. *Друга* частина вчених, навпаки, вважає, що для історії українського народу вирішальними були міграційні процеси, рух населення. До таких вчених належить О. Шахматов, який виводив початок українського народу з Прибалтики через Подунав'я на Середнє Подніпров'я. Відомі погляди О. Соболевського та М. Погодіна, які вважали, що після монголо-татарської навали населення Середнього Подніпров'я було винищене або витіснене на північно-східні землі і на їх місце прийшли вихідці з Галичини.

Отже, цілком закономірним і логічним є включення прадавнього етапу історії України до безпосереднього виникнення та розвитку українського народу. Мова тут не йде про визначення якихось особливих ознак нашого народу чи його винятковості тим, що доповнюється його історія прадавніми часами. Йдеться про встановлення історичної правди.

Про що свідчать приведені беззаперечні історичні факти? На нашу думку про таке:

– український етнос один із найдавніших на європейських теренах і початки його формування належать до найдавніших часів. На землях України формувалася прабатьківщина східних слов'ян;

– виникнення перших державних формувань датується часом утворення державності антів та дулібів;

– ядром виникнення і функціонування Київської Русі стали племена, племінні союзи, які сформувалися на українських землях. Саме ця держава впродовж майже п'яти століть відігравала вирішальну роль в європейській політиці.

Дискусійні проблеми щодо питань, які вплинули на зародження імперської ідеології Росії.

Тривалий час і до нині залишається цілий ряд питань, які мають дискусійний характер у наукових колах, однак на угоду тим чи іншим політикам набувають і політичного забарвлення. Згадаймо хоча б фразу В. Путіна, що кримський Херсонес має для Росії сакральне значення. Зазначимо, що висвітлюються ці питання інколи з діаметрально протилежної точки зору, попри те, що автори посилаються на одні й ті ж джерела (Несторова «Повість временних літ»).

Найголовнішими дискусійними питаннями, на нашу думку, є такі:

– включення чи не включення прадавнього етапу формування українського етносу до безпосередньої його історії. Це питання є ключовим для визначення шляхів походження українського народу, його окремішності;

– витоки зародження державності східних слов'ян, роль українського етносу у цьому процесі;

– етимологія термінів «Русь». «Росія», «Україна»;

– версії походження Давньої Русі;

– тривалість та наслідки монголо-татарського іга на землях України та Московії;

– окремішність розвитку українських земель в литовську та польську добу історії;

– утворення та діяльність Української держави в середині XVII ст.

– Переяславська рада та березневі статті 1654 року;

– позиція Росії в часи Руїни;

– політика Петра І та Катерини ІІ щодо України;

– релігійний фактор у формуванні комплексу «молодшого брата»;

– формування комплексу «малоросійщини» тощо.

Це лише окремі дискусійні питання, які носять глобальний теоретичний характер. Однак їх з'ясування і вирішення певним чином екстраполюються на сучасний стан відносин між Україною та Росією.

Актуальність розв'язання дискусійних питань вимагає спільних зусиль, більш активної позиції українських істориків на міжнародній арені, зокрема:

– визнання міжнародною спільнотою особливого геополітичного становища України між Європою в Євразією;

– утвердження незалежного розвитку України у напряму до кращих зразків світової цивілізації;

– необхідність подолання імперських амбіцій нинішніх керівників Російської Федерації, перегляд міфологем щодо взаємин між Україною та Росією.

Сучасні прояви імперської політики Росії щодо України

Анексія Росією Криму, збройний конфлікт на Південному Сході України засвідчили продовження імперських зазіхань агресивного сусіда, лідери якого ностальгують за утвердженням гегемонії на пострадянському просторі. З кінця 1990-х рр. прояви цих зазіхань яскраво проявилися в Придністов'ї, Абхазії та Південній Осетії. Не отримавши гідної оцінки міжнародної спільноти, Російська Федерація відчула свою безкарність, вседозволеність. Результатом цього стали події 2014 р. на території України.

Сценарій розгортання подій відпрацьований до деталей:

– нагнітання через засоби масової інформації як російськими, так і власними, представниками проросійських політичних партій та громадських організацій невдоволення місцевим керівництвом із боку населення;

– використання ностальгічних настроїв за великим Радянським Союзом із його стабільністю, хоча й бідністю, домінантою на значній частині карти світу;

– використання протестних настроїв у громадян, які викликані погіршення економічного становища значної частини населення, що стали можливими в результаті грабіжницьких захоплень державної власності через ваучерну приватизацію, розпаювання

земель, корупційних проявів у суспільстві, неминучими у первинному накопиченні капіталу;

– сприяння сепаратиським проявам серед населення невдоволених автономних чи напівавтономних формувань, яким надсилалася відповідна матеріальна допомога аж до озброєння. Так відбувалося у Придністров'ї, населення якого не сприймало шлях Молдови до великої Румунії; Абхазії, населення якої в основному жило за рахунок зв'язків з Росією і не сприймало курс Грузії на дистанціювання з північним сусідом. Дещо іншою була ситуацію у Криму на початку 1990-х рр. Тут також домінували сепаратистські настрої, що призвело до значного загострення з Україною, однак взаємостосунки вдалося уладнати через надання Криму широкої автономії. Важливим фактором тут стала наявність кримсько-татарського населення.

Подальшим розгортанням цього сценарію були такі елементи:

– допомога у проведенні протестних акцій, медійний супровід у власних засобах масової інформації та через активний вихід на закордон. Широко використовувався той факт, що російська інформаційна мережа практично повністю покриває суверенний простір кожної із держав;

– сприяння у формуванні сепаратистських органів самоуправління, які проголошували необхідність виходу зі складу держав. Проголошення необхідності й проведення референдумів;

– надання економічної, політичної та військової допомоги новоутвореним формуванням.

Такі сучасні прояви імперської політики Росії щодо держав сусідів. Однак корені такої політики сягають глибокої давнини. Вони потребують ґрунтовного наукового осмислення, врахування у розробці стратегії й тактики сучасної національної державної політики, проектування на перспективу взаємовідносин.

Список використаної літератури та джерел:

1. Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К. : Наукова думка, 1990.
2. Хвойка В. Древние обитатели Поднепровья и их культура в доисторические времена / В. Хвойка. – К., 1913.
3. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К., 1992.
4. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії українців / Я. Дашкевич. – К. : Родовід, 1991. Національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. – К. : Наука і культура. – 1993. – Вип. 26–27. – С. 44–53.
5. Гуслистий К. До питання про утворення української нації / К. Гуслинський. – К:, 1967.
6. Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – К:, 1991.
7. Бромлей Ю. Очерки территории етноса / Ю. Бромлей. – М., 1983.
8. Венелин Ю. О споре между южанами и северянами на счет их россизма / Ю. Венелин. – СПб., 1832.
9. Костомаров М. Книга битія українського народу / М. Костомаров. – К. ; Львів, 1921.
10. Рыбаков Б. Новая концепция предистории Киевской Руси / Б. Рыбаков. – М. : История СССР, 1984. – № 1–2.
11. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. Толочко. – К., 1987.
12. Шахматов А. Древнейшие судьбы русского племени / А. Шахматов. – Пг, 1919.

References:

1. Ukrainian nationality: Essays on socio-economic and ethno-political history. -K.: Naukova Dumka, 1990.
2. Khvoika V. Ancient inhabitants of the Dnieper region and their culture in prehistoric times. -K .: 1913.
3. Petrov V. Origin of the Ukrainian people. - K.: 1992.
4. Dashkevich Y. The main stages of ethnic history of Ukrainians. -K.: Rodovid, 1991. National consciousness of Ukrainians at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries. -K .: Science and culture. - 1993. - Issue 26-27. - P. 44-53.
5. Guslichy K. On the formation of the Ukrainian nation. - K.: 1967.
6. Smolii V., Gurzhii O. How and when the Ukrainian nation began to emerge. - K.: 1991.
7. Bromley Yu. Essays on territory of the ethnic group. - M.: 1983;
8. Venelin Y. About the controversy between the southerners and the northerners on their attitude towards Russians. -St. Petersburg.: 1832;
9. Kostomarov M. The book of the existence of Ukrainian people. - K., Lviv. 1921
10. Rybakov B. A new concept of the prehistory of Kiev Rus. M .: History of the USSR, 1984 - №. 1-2;
11. Tolochko P. Ancient Rus. Essays on socio-political history. - K.: 1987;
12. Shakhmatov A. The most ancient destinies of the Russian tribe. - Pg.: 1919.

A.Chaban

SOURCES AND WAYS OF DEVELOPMENT OF RUSSIAN EMPIRE POLICY ON UKRAINE

Based on a large number of historical research and modern political science works, the proposed article analyzes the formation of the scientific base of the imperial ideology of Russia in the historical retrospective, analyzes the question of the formation of Ukrainian and Russian ethnos, states the ancient nature of ethnic processes on the lands of Ukraine, and highlights the content of the main discussion issues that have influenced the emergence of the imperial ideology of Russia, and it also highlights contemporary manifestations of Russia's imperial policy towards Ukraine.

Today, as never before, the question of the historical roots of the emergence of relations between Ukraine and Russia has been brought up. The events of the "hybrid" war, the annexation of the Crimea, war acts in the Donbas, the attempts of an aggressive northern neighbor to return Ukraine to its direct influence, to stop the movement of our country to the best examples of civilization development of mankind demonstrated the aggressive policies and ideology of the "Russian world" to the whole world.

The advent and development of Russia's imperial ideology and politics in the historical progression, its current manifestations are extremely pressing issues for the modern development of the Ukrainian state, its formation in the world community, and also the successful opposition to the aggression of the northern neighbor.

It is concluded that Russia's annexation of the Crimea, an armed conflict in the south-east of Ukraine, confirmed the continuation of the imperial intentions of an aggressive neighbor whose leaders are nostalgic for asserting hegemony in the post-Soviet space. Since the end of the 90s, manifestations of these attacks have been manifested in Transnistria, Abkhazia and South Ossetia. Without proper reaction from the international community, the Russian Federation felt its impunity, permissiveness to do as they will. The result of this was the events of 2014 on the territory of Ukraine. The roots of this policy date back a long way. They require deep scientific reflection, consideration in the development of the strategy and tactics of modern national public policy, and planning future relations.

Key words: *the imperial policy of Russia, the scientific base of imperial ideology, ethno-forming processes on the lands of Ukraine, modern manifestations of imperial politics.*

Рецензії

DOI: 10.31651/2413-8142-2018-19-138-139

«ПРАВОВІ ЗАСАДИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (ДР. ПОЛ. ХХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.). ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ : КОРІНЕНКО П.С. - ТЕРНОПІЛЬ: ВЕКТОР, 2018. – 367 С.»

Аграрна політика, як і будь-яка інша сфера суспільно-економічного життя, може бути прогнозованою, успішною тільки в разі системного юридичного супроводу. Цю роботу виконує Верховна Рада України. Нею в останні десятиріччя були розроблені й запроваджені в життя десятки законів та постанов з означеної проблеми. В своїй сукупності вони створюють правове поле, яке постійно удосконалюється. Найважливішими із новітніх документів, що були підготовлені Верховною Радою України є Земельний кодекс України, закони,що започаткували нові форми господарювання в сільському господарстві, зокрема «Про колективні сільськогосподарські підприємства», «Про фермерські господарства», «Про особисті селянські господарства» та інші.

Усі ці новації в аграрній політиці України знайшли своє відображення, ґрунтовно проаналізовані в рецензованій монографії проф. П.С. Коріненка. Аналіз автором рецензованого дослідження законів Верховної Ради України і підзаконних актів уряду, Президента України є досить системним і виваженим. Автор звертається до тих норм, які є визначальними для досягнення результативності аграрної політики. Разом із тим, у монографії проаналізовано недоліки, упущення з боку законодавця, відомчих органів.

Хронологічні межі монографії проф. П. Коріненка охоплюють період з другої половини ХХ і до початку ХХІ ст. Це, як відомо, час, що вміщує два великі періоди: радянської доби і доби незалежності України. Аналіз основних процесів аграрної політики здійснюється при опорі на юридичні документи, що дозволило автору розкрити всю складність, а часто і суперечливість в аграрній політиці України.

Чимало уваги в рецензованій монографії приділено земельним відносинам на всіх етапах означеного періоду. Ми погоджуємося з автором монографії, що запровадження приватної власності на землю відкриває нові можливості для реалізації основних завдань аграрної політики: забезпечити продовольчу безпеку України, вийти на світовий продовольчий ринок.

В умовах формування Україною власної ідентичності зростає роль державотворчих процесів і особливо такої їх складової, як державна аграрна політика. Відповідно, надзвичайно важливим є вивчення історичного досвіду розробки державними органами влади стратегічних засад роз витку українського села, сільськогосподарського виробництва. В сучасних умовах суспільний і науковий інтерес до проблеми аграрної політики підвищується у зв'язку з проведенням складних перетворень у виробничих відносинах, землеволодінні і землекористуванні, аграрній економіці загалом.

Монографію П.Коріненка, відомого селянознавця, завідуючого кафедрою історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка присвячено 25-річчю історичного факультету. Вона стосується змін в аграрній політиці радянської доби і років незалежності України. Автор на основі широкої джерельної бази, застосовуючи продуктивний методологічний інструментарій, розглянув зміни в юридичному супроводі аграрної політики, основну увагу приділяє тим трансформаціям, що відбулися в організації компартійної влади, інституалізації сільського господарства, соціально-економічного розвитку села тощо. Звернення до правового чинника аграрної політики є актуальним і необхідним і з огляду на ті обставини, що до цього в українській історіографії при дослідженні радянської аграрної політики фахівці традиційно звертались лише до політичних рішень влади, які власне і регламентували і весь комплекс соціально-економічних процесів на селі.

Структура монографії побудована відповідно головних засобів здійснення аграрної політики та регулювання виробничих відносин: адміністрування, співіснування адміністративних методів управління і реформування, переходу управління від адміністрування до правових норм та формування законодавчої бази.

Серед інших, помітно вирізняється матеріал другого розділу «Адміністрування – головний засіб здійснення аграрної політики та регулювання земельних відносин в Українській РСР (1945 - 1950 рр.)». У ньому автор аналізує проблеми відбудови народного господарства, зокрема правові засади вирішення земельних проблем, оподаткування жителів села, відновлення адміністративної вертикалі управління колгоспно-радгоспної системи управління тощо. Вигідно позиціонує ці сюжети монографії розгляд автором формування присадибного земельного фонду колгоспників, організації роботи бригад і ланок колгоспів, взаємовідносин колгоспного управління і місцевих органів влади – сільрадами.

Продуктивним стало виокремлення сюжетів, пов'язаних із з'ясуванням умов співіснування адміністративних методів і реформ в управлінні сільським господарством на початку 1950-х – середині 1980-х рр. Слушним є авторський висновок про те, що тогочас практично не відбувалося ніяких змін в правовому забезпеченні аграрної політики, а чинні партійні документи, нормативи виконавчих органів мали одну спрямованість – удосконалити організаційно-господарську систему і на цій основі

підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва (с. 97).

У п'ятому розділі проаналізовано дію низки факторів, що визначали перехід аграрної економіки від адміністративних до правових норм в добу перебудови. Автор на основі значного масиву фактологічного і статистичного матеріалу охарактеризував основні завдання аграрної політики, вплив на них Чорнобильської катастрофи, ухваленої Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України», Земельного кодексу України тощо.

Цікавими є роздуми П. Коріненка щодо формування законодавчої бази змін в аграрному господарстві в добу незалежності. Поділяємо позицію автора стосовно ситуативності у підходах держави до формування правових засад змін. Автор обгрунтовано наголошує на системності кризових явищ, втраті державою оперативності контролю за земельними ресурсами.

Монографія «Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XX ст.). Історичний аспект» є вдалим прикладом наукового узагальнення комплексу проблем, пов'язаних із історією політичного і правового розвитку українського села. Праця П. Коріненка стане у нагоді широкому колу читачів, вона обійме чільне місце у вітчизняній історіографії.

Корновенко С.В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 19

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *А.І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. – Вип. 19. – 140 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Авторами статей розкрито різні аспекти історії селянства, зокрема проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

Підписано до друку 18.06.2018. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 26,7. Тираж 300 прим.

_____

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com